

A Nagy Háború hatása
a mindennapok kultúrájának
változására

A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására

A VALLÁSI KULTÚRAKUTATÁS KÖNYVEI

35.

SZERKESZTI/REDIGIT: GÁBOR BARNA

MTA-SZTE

VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT

Solymossy Sándor Egyesület

A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására

Szerkesztette:

Glässer Norbert – Mód László

Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Szeged, 2018

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollégiuma
(NKA 203137/03004)

A borítón
„A király imája”
propagandaképeslap részlete

Borítóterv:
Kovács Orsolya, Glässer Norbert

© Szerzők, 2018

Minden jog fenntartva!

ISSN 2064-4825
ISBN 978-963-306-601-0

Tördelés, előkészítés:
Glässer Norbert, Mód László

Nyomdai kivitelezés:
EFO Kiadó és Nyomda Kft.
Felelős vezető: Fonyódi Ottó
www.efonyomda.hu

József főherceg
(Habsburg-Lotharingiai Mihály tulajdona)

TARTALOM

Előszó (Habsburg-Lotharingiai Mihály).....	11
Köszöntő (Karsai Krisztina).....	13
Szerkesztői előszó (Glässer Norbert–Mód László).....	15
 ÍRÁSBELISÉG, NARRATIVITÁS	17
Kovács Anita: Magyar írók József főherceg emlékezete nyomában.	19
Vajda András: „Szomorú idők emléke”. Az első világháború ábrázolása sáromberki parasztiratokban.....	35
Karácsony-Molnár Erika: „Vágtam a kozákok koma...”.	
Nagyotmondások a Nagy Háború idején történeteikről.....	48
Bódán Zsolt: „Egy úr a pokolban is úr...” A hadsereg, mint a polgári élet színtere egy gyulai polgárcsalád fiainak első világháborús levelezésében.....	68
Pál József: „Utolért a háború!” A Júliai-Alpok íróiról.....	79
Csapai János: Egy sárközi szanitéc levelezése.....	90
Kukkonka Judit: Szegedi iskolapadból a frontra. Kókay László naplója.....	106
Pajor Katalin: Narratív történetformák, női narratíva. Az első világháború eseményeinek elbeszélése a haditudósító Kamenitzky Etelka önéletírásában.....	116
Kürti László: Akasztófahumor és nacionalizmus. Manno Miltiades első világháborús karikatúrái.....	128
Kiss Gábor Ferenc: Egy katonalevél a Nagy Háborúból.....	147
Tengely Adrienn: Világháborús ájtatosságok az Egri Egyházmegyében a körlevelek tükrében.....	160
 HÁBORÚ HATÁSA A HÁTORSZÁGBAN	173
Cora Zoltán: Mezőgazdasági társadalombiztosítás és a Nagy Háború. „Korforduló” vagy átmenet?.....	175
Orbán Imre Mihály: „A háború után sok munka vár ránk.” Egy Torontál vármegyei község helyzete az I. világháború alatt ahogy a plébános látta.....	186

Somogyi László: „...ez az idő hosszú lesz, de türelemmel kell lennem szabadulásom napjáig!” Internált lét Vácon az első világháború alatt.....	204
Katona Csaba: Az első világháború hatása a sörgyártásra és -fogyasztásra Magyarországon.....	217
Markos Gyöngyi: Városrész született: Szeged-Kecskés István telep.....	233
Tóth István: Front és háterszág a szegedi k.u.k. 46.-osok kapcsán. Hivatalos propaganda és a privát szféra.....	249
Molnár Tibor: A magyarkanizsai Nagy Háború hadikórház működése, valamint az 1914-1918 között keletkezett katonai temetőparcella története. A katonai temetők kialakulása a Délvidéken.....	257

VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPEK ÉS

MINDENNAPOK.....	269
Vértesi Lázár: A plébánosok szerepvállalása az I. világháború háterszágának társadalom-szervezésében.....	271
Czeglédi Noémi: Az első világháború hatása a magyar cserkészmozgalomra.....	286
Fodor Fanni: A háborús mindennapok hatása egy személyiség fejlődésére. Nagy Imre az első világháborúban és a hadifogságban.....	299
Frauhammer Krisztina: A katona imája.....	310
A.Gergely András: A Nagy Háború hatásának találkozása a történeti értelmezésekkel.....	329
Fodor Péter: Csongrád az első világháborúban.....	345
Falusi Norbert: A romániai magyar oktatás kezdetei 1918-1922....	359
Miklós Péter: Izsáki mindennapok az első világháború idején – egyházi források tükrében.....	370
Kovács Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. Origó. Református egyházi élet Hódmezővásárhelyen a háború kitörésekor.....	377
Bognár Anikó: Mollináry bakák a Nagy Háborúban.....	391

HAGYOMÁNYOS NŐI SZEREPEK VÁLSÁGA.....	407
Bödök Gergely: „A munka frontján”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszínjében.....	409
Hrotko Larissa: A politikai felelősség tudatában. A női pacifista újságírás lingvisztikai elemzése.....	420
Glässerné Nagyillés Anikó: Hagyományos polgári női szerepek válsága a Nagy Háborúban. Modern válaszok Pataky Sándorné „Nehéz sors” című visszaemlékezésének tükrében.....	431
EMLÉKEZET, GYÁSZ, HŐSKULTUSZ, MUZEALIZÁCIÓ.....	445
Jakab Albert Zsolt: A Nagy Háború emlékezete Kolozsváron.....	447
Vér Eszter Virág: „Ha sírja Bécsben van, szobra legyen Budapesten...” Adalékok a budapesti Erzsébet-emlékmű (felállítás) történetéhez.....	472
Zima András: Elkísérés nélküli gyász. Első világháborús magyar zsidó hősi halottak gyász híreinek antropológiai vizsgálata a budapesti magyar nyelvű zsidó lapokban.....	487
Király Sándor: Hadirokkantak és hadiárvak hazánk egyetemén az első világháború után.....	498
Glässer Norbert: „A zsidó gyász”. Az állampatrióta királytisztelet neológ zsidó adaptálása Ferenc József feletti gyász során.....	509
Törő Balázs: A sebesült hős katona mítosza.....	527
Mód László: Az első világháború muzealizálása egy vidéki múzeum példáján.....	536
„ITT A LÖVÉSZÁROK MENTÉN...”.....	551
Barna Gábor: Képeslapok az első világháborúból. Gondolatok egy kiállításához.....	553
ÉLETKÉPEK.....	561

ELŐSZÓ

„Kedves olvasó, ha ezt a könyvet, mely tulajdonképen száraz történelem, olvasod, olvassál a sorok között is és érezd meg, hogy mennyi önfeláldozás, mennyi lélekemelő hazafiság és hősiesség rejlik ott, hol néhány szó elmondja Neked, hogy mi történt. Lásd meg benne a 46-osok lelkét és nagy kálvária járásuk szenvedése közepette tanusított nagyságát, mely egy jobb magyar jövőnek kell, hogy záloga legyen. Vedd e könyvet úgy a kezébe, mintha imakönyv volna, áhitattal és tisztelettel azok iránt, kik mindenüket föláldozták azért, hogy Te boldogabb lehessél, mint ők voltak, hogy Te láthasd meg azt, amiért ők mindent elszenvedtek és emelt fővel, büszkén odaadták drága életüket, testi épségüket: a virágzó Nagymagyarországot és a végre boldog magyar nemzetet.”

(József főherceg)

Örömmel fogadtam a Szegedi Tudományegyetem felkérését „A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására” c. konferencia fővédnökségét illetően. A kérés azért sem állt tőlem messze, mivel pont száz éve ilyenkor nagyapám, Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg – vagy ahogy katonái inkább nevezték: József apánk – Ausztria-Magyarország túlzás nélkül legnehezebb frontszakaszán vívta az öldöklő 4. isonzói csatát, a VII. hadtest élén. Doberdó sziklafennsíkjának neve azóta fogalommal vált a magyar nyelvben, méghozzá a hősiesség, hazafias helytállást megtestesítő, ugyanakkor a borzalmas veszteségek miatt tragikus fogalommal.

A centenárium mellett külön a konferencia helyszíne, Szeged is szoros kapcsolatban áll nagyapámmal, ugyanis az általa vezényelt hadtest kötelékébe tartozott a szegedi 46-os közös gyalogezred, mely Doberdón, vagy még pontosabban San Martinonál hosszú ideig állt ellen az egyre hevesebb olasz támadásoknak. A 46-osok két évet szolgáltak végig a legveszélyesebb hadszíntéren, pedig nagyapám sokszor kérte az AOK-t, hogy váltsák fel végre-valahára a nagy veszteségeket szenvedő 17. hadosztályt, de mint a legbiztosabb haderőt,

végig az Isonzó-fronton tartották. Szegedi 46-osok doberdói helytállásának egyik legszebb tárgyi megnyilvánulásához nem is kell messzire menni, elég csak a nem messze álló Fekete Ház múzeumba ellátogatni, ahol ma is megtalálható a „doberdói fa”, melyet a 46-os bakák Doberdón vágtak ki, és onnan hozták Szegedre a múzeum állandó kiállításába.

A konferencia társadalmi vonatkozásai is erőteljesen kötődnek József főherceghez, ugyanis sok tábornok társával ellentétben igen érzékenyen reagált katonáinak igényeire és figyelmesen követte életüket, nehézségeiket, sorsukat. Ennek volt köszönhető az a rajongásig menő szeretet, melyet iránta tápláltak. Igyekezett sűrűn felkeresni katonáit az első vonalakban is, jelezve, hogy osztozik velük a veszélyben, egyúttal bátorságban példát is mutatva. Megismerve a bakák lélektanát általában ráértett, hogy mit kell tennie hadtest, majd később hadseregparancsnokként, hogy a harci szellem minél magasabbra hágjon. Ugyan a korabeli születési rangokat tisztelő és hierarchikus felépítésű társadalomban egy világ választotta el egymástól a főherceget és katonáit, a harctéren mégis a megszabott keretek között bajtársias viszonyt igyekezett kialakítani bakáival. A háború végeztével pedig sokat tett azért, hogy a legvéresebb harcokat megjárt emberek vissza tudjanak illeszkedni a civil életbe, továbbá igyekezett közbenjárni a hadiárva és özvegyek érdekében is.

Mindezek mellett azonban az első világháború számtalan egyéb – személyes érintettségemnél sokkal fontosabb – kérdést vet fel, melyek megválaszolására, egyáltalában a múlt jobb megismerésére és pontosabb feltárására kiváló alkalom ez a konferencia. Végezetül tehát nagyapámnak a szegedi 46-osok emlékkönyve elé írt előszavából vett idézettel kívánok eredményes és jó munkát a konferencia minden résztvevőjének!

Szeged, 2015. november 26.

Habsburg-Lotharingiai Mihály

KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Nagykövet Úr! Tisztelt Vendégek! Kedves Hölgyeim és Uraim!

Nagy öröömre szolgál, hogy ezen a mai napon a Szegedi Tudományegyetem vezetése nevében megnyithatom ezt a konferenciát és köszönhetem a résztvevőket, akik ma azért érkeztek ide, hogy a 100 évvel ezelőtti Nagy Háború hatásait tudományos tanácskozás keretében megvitassák. Teszik ezt annak ellenére, hogy a nagy háború mellé időközben egy másik nagy háború is sújtotta világunkat, és hogy éppen emiatt az első háború által előidézett változások az újabb világégést követően másirányú fejlődést vettek vagy épp eliminálódtak. És teszik ezt akkor, amikor a mai, veszélyesen változó világban a háború mint olyan a társadalmi narratívák része, azaz a háborúkutatóknak sok helyütt nem 100 éves történeti távlatból kell közelíteniük kutatásuk tárgyához – azaz a Nagy Háború hatásainak vizsgálatához alkalmazott módszerek a mai háborúk következményeinek megértéséhez is hozzájárulhatnak.

A konferencia témakörét kutató tudósok nagy hazai seregszemléjének a Szegedi Tudományegyetem ad otthont, külön megtiszteltetés számunkra, hogy elfogadták ismét Szeged hívását és kutatásai eredményeikkel gazdagítják egyetemünk szellemi szövedékét. Annak az egyetemét, ami részben a Nagy Háborúnak köszönhetette szegedi továbbélését.

Emlékezzünk, hogyan is történt.

Szeged hullámsírba merülésekor, még 1879-ben, a király I. Ferencz József és ezeket a szárnyas igévé vált szavakat mondta: „Szeged szebb lesz, mint amilyen volt.” S valóban, a rekonstruált Szeged tényleg szebb lett, mint amilyen az árvíz előtti régi Szeged volt. Szeged gazdasági és kulturális jelentősége megnőtt, fellendült a kereskedelem, az ipar és az új közintézmények (hivatalok, iskolák) révén is a társadalom regionális fejlődése szintet lépett. E lendületes fejlődésben láthatóvá vált, hogy a városból az egyetem hiányzik, de erre egészen 1921-ig várni kellett. Merthogy a Nagy Háború megtette hatását. Erdély román megszállásával ugyanis és annak Romániához való csatolásával az 1872-ben alapított magyar királyi tudományegyetem, a Ferencz József egyetem működése lehetetlenné

vált. Miután a román kormányzótanács átvette az egyetemet a tanárok és a hallgatók jelentős része távozott és néhány félévnyi „bujdosás” után, Szegeden találtak menedéket az egyetemmel együtt.

Szeged várta és vágyta a felsőoktatást, de nem úgy, mint éhező a falat kenyeret, vagy a szomjazó a vizet, hanem mint az utolsó drágakövet a ékszerészi remekműbe vagy az utolsó illeszkedő kockát a mozaikképbe. Az egyetem tette gördülővé a fejlődés kerekét az Alföld ezen táján és emelte Szegedet – szociokulturális értelemben – nagyvárossá és szellemi központtá. A „bujdosó egyetem”, ahogy Klebelsberg jellemezte egyetemünket 1930-ban, a dómtéri egyetemi épületek zárókövének elhelyezésekor, Erdélyből, Kolozsvárról érkezett és – modern kifejezéssel élve – tulajdonképpen win-win szituációt eredményezett. Az egyetemi oktatás tehát 1921. október 21-én indult meg Szegeden, az országot egyértelműen vesztesbe taszító Nagy Háború közvetlenül hozzájárult a szegedi nagy álom megvalósulásához.

Térjünk azonban vissza a mába – éppen csak annyi ideig, hogy a konferencia megnyitójaként gondolatébresztő és termékenyítő vitákat, hasznosítható eredményeket és persze kellemes szegedi időtöltést kívánhassak Önöknek a Szegedi Tudományegyetem rektori vezetése nevében, hiszen e köszöntőt követően az Önök tudományos diskurzusának reflektorát visszairányítjuk a múltba. Kezdődjék hát a tanácskozás.

Szeged, 2015. november 26.

Karsai Krisztina

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, a SZAB Néprajzi Munkabizottsága és a Meritum Kulturális és Művelődési Közhasznú Egyesület 2015. november 26-27. között az első világháború 100. évfordulója alkalmából konferenciát szervezett Szegeden.

A történelmi eseménysorozat nemcsak az európai hatalmi viszonyokat és az államhatárokat változtatta meg gyökeresen, hanem jelentékeny hatást gyakorolt a mindennapokra is, hiszen alapvetően átformálta a korábbi kapcsolathálókat, és új kihívások elé állította a közösségeket. A háború olyan átmenetként értelmezhető, amely a modernitás egyes folyamatait felerősítette, új jelenségeket hozott a felszínre, vagy a változásoknak új irányokat szabott. A háború egyúttal krízishelyzet is volt, amely új válaszok és modellek keresésére ösztönözte a társadalmat, több nemzedéken át működő modelleket kérdőjelezett meg. A szervezők olyan fórumot kívántak teremteni, ami lehetőséget nyújtott különböző tudományszakok, néprajzosok, antropológusok, irodalmárok, szociológusok és történészek számára arra, hogy megosszák egymással és az érdeklődőkkel kutatási eredményeiket. A tudományos ülészakon elsősorban olyan szakemberek vettek részt, akik különböző területeken végzett kutatásaik során szembesültek az első világháború által okozott gazdasági-társadalmi és kulturális változásokkal.

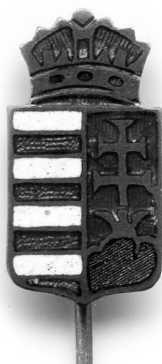
A kötet a konferencia különböző szekcióiban elhangzott előadások írott változatait tartalmazza. A tudományos ülészak fővédnökségét elvállaló Habsburg-Lotharingiai Mihály előszavát, Karsai Krisztina rektorhelyettes köszöntőjét valamint a szerkesztői gondolatokat követően a tanulmányok nagyobb tematikus egységekbe rendeződnek. Az első nagyobb fejezet önéletrások, folklóralkotások, naplók és más dokumentumok segítségével a háborús események vonatkozásában az írásbeliség és a narrativitás kérdéseit boncolgatja. Amíg a második egység a háború hátszakra gyakorolt hatásaival, addig a harmadik a társadalmi szerepek megváltozásával és a mindennapi élet különböző aspektusaival foglalkozik behatóan. Külön fejezetben kaptak helyet azok a tanulmányok, amelyek a hagyományos női szerepek válságát értelmezik. Az utolsó egység sokszínű tematikát

vonultat fel, hiszen az elemzések az emlékezet, a gyász, a hőskultusz és a muzealizáció problematikáját igyekeznek körüljárni.

Konferenciakötetünk reményeink szerint jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy az első világháború mindennapi életre gyakorolt hatását minél jobban megismerhessük és megérthessük. Kiadványunk tudományos értékét elsősorban az szolgálja, hogy különböző tudománysszakok képviselői esettanulmányok szintjén olyan témákat próbáltak megragadni, amelyeknek az elemzésére mindezidáig viszonylag kevés kísérlet történt.

Szeged, 2018. május 31.

Glässer Norbert – Mód László

Első világháborús patrióta jelvény
(Glässer Norbert tulajdona)

Írásbeliség, narrativitás

MAGYAR ÍRÓK JÓZSEF FŐHERCEG EMLÉKEZETE
NYOMÁBAN¹

A 19. századi Magyarországon a magyarok szimpátiáját több Habsburg elnyerte, mint például Erzsébet királyné vagy Rudolf trónörökös. A rokonszenv elsősorban Ferenc József ellentmondásos szerepéből² (és 1848/49-ből) fakadt, de számos családtag tevékenységével is kiérdemelte a nemzet pozitív befogadását. Ebbe a sorba illeszkedik az egykoron szintén kedvelt József Antal nádor (1776–1847)³ fia, József Károly Lajos főherceg (1833–1905). A főherceg hozzájárult a tisztképzés fejlesztéséhez és a honvédség újjászervezéséhez, részt vállalt a magyar társadalmi, közművelődési, tudományos, kulturális életben, valamint gazdasági-társadalmi egyesületeket alapított. Neve és munkássága a cigánykérdés kapcsán vált a legismertebbé.⁴

Tanulmányomban József főherceg Magyarországon betöltött szerepét és jelentőségét a Jókaihoz fűződő kapcsolatán keresztül, a levelezésük elemzésén át vizsgálom meg.⁵ Jókai volt ugyanis az egyik olyan kiemelkedő személyiség a korszakban, aki közeli és közvetlen kapcsolatokat tudott kiépíteni a császári családdal. Olyan udvari kegyben részesült, mellyel csak kevesen dicsekedhettek, meghatározó szerepet töltött be a Habsburgok magyarországi kultuszának

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Deák Ágnesnek és Vér Eszter Virágnak segítségükért, amellyel hozzájárultak kutatásomhoz és tanulmányomhoz.

² Ferenc József magyarországi megítélésének változásairól: CSAPÓ 2009. 34–43.

³ Ő volt az, aki a Habsburgok „magyarországi ágát” megalapította. A magyarok számára a nádori tisztség töltötte be azt a szerepet, amit a magyar király nem tudott, mivel nemcsak magyar király volt, hanem más területek is az uralkodása alatt álltak a birodalom részeként. A kormányzati hatalom magyar nemzeti tartalommal József nádor személyében töltődött fel. Politikai, kulturális és közművelődési tevékenységéről: GERŐ 2004.; DOMANOVSKY 1925–1929–1935.; SOÓS 2002.

⁴ Célja volt, hogy integrálja a cigányokat a magyar társadalomba, szorgalmazta letelepítésüket, kezdeményezései azonban többnyire sikertelenek maradtak. Id.: SOÓS 1997. 16–17.; SOÓS 2000 és 2002. 3–22.; TAPOLCAI 1994. 69–77.

⁵ Jókai nem volt egy intenzíven levelező ember, mivel barátaival szinte egy helyen lakott. Ennek ellenére körvonalazódik egy politikai, közéleti személyiségekből álló széles kör, akiktől számos levele fennmaradt. DÁVID 1994. 101–102.

megteremtésében és formálásában, az író maga is egyfajta „Habsburg-vonzalmat” érzett.⁶

A legtartósabb nyomot az író életében és műveiben Rudolf trónörökösrel kötött barátsága hagyta, Erzsébet királynéről pedig mindvégig egyfajta rajongással írt és beszélt.⁷ Ennek tükrében arra keresem a választ, hogy a főherceg és Jókai között beszélhetünk-e barátságról, s ha igen, az milyen módon illeszkedik a korszak „barátfogalmához”,⁸ továbbá megvizsgálom, mennyiben különbözött az író főherceghez és a trónörököshöz fűződő kapcsolata; megfigyelhető-e változás a mayerlingi tragédiát (1889) követően?

A főherceg tudományos tevékenysége

Jókai és a főherceg levelezése hiányosan maradt ránk, aminek fő oka az alcsúti kastély pusztulása. Az ismert levelek száma az 1872-1890 közötti időszakban ingadozik, így kapcsolattartásuk gyakoriságára, megismerkedésük pontos időpontjára nem tudunk következtetni. Azt kijelenthetjük viszont, hogy a szakirodalom⁹ hibásan rögzítette az 1884. évet mint kapcsolatuk legelső pillanatát. Ismeretségük ugyanis, még ha nem is személyesen, de jóval korábbra datálható, amire egy 1872-ből származó levél¹⁰ enged következtetni. Fontos azonban kiemelnünk, hogy levelezésük magyar nyelven folyt. A szövegeket tudományos jelleg és családi téma szerint csoportosíthatjuk annak ellenére, hogy egy-egy levélben akár mindkét kategória jegyei is feltűnnek.

József főherceget és Jókai Mórt elsősorban „tudós” voltuk terelte egymás felé. József főherceg ugyan katonai nevelésben részesült, de sokoldalúan művelt volt a természet- és a társadalom-

⁶ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az író korábban a kiegyezés ellen is tiltakozott, a király koronázásán sem vett részt. 1867 után következett be pozitív fordulat a Habsburgok irányába. LENGYEL 1969. 98.

⁷ Ld. GÁNGÓ 2003. 380–396.; HAMANN 2008.; VÉR 2006.

⁸ A barátság pszichológiai hátteréről: ALBERT-DÁVID 2007.

⁹ Pl. SZAJBÉLY 2010. 286–287.

¹⁰ Ebben a főherceg a Jókai által korábban írt levelére válaszolt: az író ugyanis az unokaöccsét, Hegedüs Sándort a katonai sorkötelezettség teljesítése alól szerette volna mentesíttetni a főherceg segítségével. OLTVÁNYI 1975. 433.

tudományok terén. A magyar és külföldi tudományos körökben egyaránt népszerűségnek örvendett.¹¹

Személyes kapcsolatuk kibontakozásához és megerősítéséhez az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* című munka elindítása vezetett. Jókai már a kezdetektől, a főherceg pedig szintén részt vett a szerkesztésében.¹² Jókai nemcsak saját munkáiban,¹³ de a „Trónörökösműben” is talált arra módot, hogy a hozzá közelállólókról közvetlenebben írjon. József főherceg fiumei életével kapcsolatban jegyezte meg például, hogy Alcsút után a Villa Giuseppe-t kedvelte a legjobban, de botanikus tevékenységéről is írt.¹⁴

Levelezéseikben gyakran találkozhatunk pártfogói felkérésekkel. Példaként említhetjük a főherceg azon levelét, melyben a Népszínház egyik színésznőjét, Hegyi Arankát ajánlotta 1886-ban az *OMMIK Cigányok* fejezetében található Cigány leány karakterkép modelljének.¹⁵

József főherceg saját írói vagy tudományos tevékenységét jóval kevesebbre tartotta Jókai műveinél, erre utal a következő idézet is: „...én oly obscurus író vagyok ki csak jövőre kerülend napfényre...” Pártfogói feladatokra ezen okból kérhette fel Jókait többször, ahogy tette Langer Marletné¹⁶ magyarországi írói támogatásának ügyében, illetve Falk Miksát kérte a német körökben való megismertetésére.

A főherceget a Magyar Tudományos Akadémia 1888. május 1-jén tiszteletbeli taggá választotta, ezt egyfajta „fordulópontnak” tekinthetjük kettejük kapcsolatában. Jókai értesítette először a főherceget megválasztásáról. József főherceg egyfajta alázattal,

¹¹ Soós 2002. 16–17.

¹² A továbbiakban *OMMIK*. ld: HESSKY 2008. Jókai mint az *OMMIK* szerkesztője: SZÍVÓS 2007. 222–235. A főherceg maga is termékeny író volt. ld. THEWREWK 1893. vagy ORTUTAY 1915.

¹³ Az író Rudolf trónörökösről mintázta *Ahol a pénz nem Isten* című regényének főszereplőjét, Capitanot 1904-ben, *A jövő század regényében* szintén helyet kapott. GÁNGÓ 2003. 380.

¹⁴ *OMMIK* IX. kötet, Magyarország III. kötet. Budapest és Fiume. 596. Fiuméről: ORTUTAY 1915. 191.; THEWREWK 1893. 71–82.

¹⁵ GYÖRFFY 2004. 50.

¹⁶ A források nem említik közelebbiről személyét. Annyi ismert róla, hogy egy német-horvát származású írónő volt, akinek csupán egy 1887-es lipcei kiadású novelláskötete ismert. Neve egy 1888. október 9-i keltezésű levélben is felbukkan. GYÖRFFY 2004. 202., 413.

tisztelettel tekintett az íróra, erre utal az, hogy Jókai tanítványának nevezte magát. Hálával emlegette az író munkáit, mivel a főherceg saját bevallása szerint ezek nélkül elfelejtette volna anyanyelvét, a magyart. Jókai szintén büszke volt „növendékére”, akire most már mint kollégájára tekinthetett.¹⁷

A főherceg közéleti szereplése Magyarországon

A főherceg a magyarországi társadalmi, kulturális és gazdasági életben betöltött szerepének első pillérét a magyar honvédség főparancsnoki tisztsége jelentette. Ahogy a nádori tiszt, úgy ez is bizalmi pozíciónak számított.¹⁸ A főherceg katonai neveltetése folytán¹⁹ kellő ismeretekkel tudta ellátni feladatait, hozzájárult a Magyar Királyi Honvédség és a tisztképzés fejlesztéséhez. Mint főparancsnok évről-évre végiglátogatta a zászlóaljkat és lovas századokat. A katonák rajongtak érte, a lakosság pedig mindenhol kitörő lelkesedéssel fogadta. Alaposan és szigorúan végezte munkáját, de sohasem korholta, sértegette katonáit. A *Vasárnapi Újság* például egy Kőszegen állomásozó honvéd huszárezred felett tartott szemle kapcsán közölte azt az esetet, amikor az egyik katonát a lova többször ledobta, mire a főherceg állítólag a következőt mondta: „*Katona dolog ez – magyar huszár sohasem fél!*”²⁰

József főherceg társadalmi és kulturális tevékenységei közül a Margitsziget kiépítése emelkedik ki. A sziget felső végén található meleg vizű forrást kihasználva adott megbízást a fürdő kiépítésére Zsigmondy Vilmos bányamérnöknek. A fürdőházat Ybl Miklós

¹⁷GYÖRFFY 2004. 173–175.; *Vasárnapi Újság* 1888. május 13. 332. Mi Ujság?

¹⁸ A hadsereg rendezésének ügye jelentette a kiegyezés legkényesebb kérdését: magyar részről a honvédség emléke még erősen élt, és újjászületése erős visszhangra talált, az uralkodói kör viszont egységes birodalmi szervezetnek tekintette. Végül azonban az uralkodó beleegyezett a magyar honvédség gyalogságból és lovasságból álló felállításába, de a honvédség főparancsnokának kiválasztását és kinevezését kizárólagos jogkörének tartotta fenn. A véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről szóló XL., XLI., XLII. törvénycikkeket 1868. december 5-én szentesítették. Bővebben: PAPP 1967.

¹⁹ A főherceg már tizenkét éves korában belépett a nádor nevét viselő 12. huszárezredbe hadapródként, később alezredesi és ezredesi rangot kapott, 1860-ban pedig vezérőrnagy és dandárparancsnok lett. Az osztrák-porosz háborúban (1866) a cseh hadszíntéren tanúsított bátorsága miatt altábornaggyá léptették elő. HAMANN 1990. 190.

²⁰ *Vasárnapi Újság* 1905. június 18. 395. József főherceg mint katona. [Írta: T. G.]

tervezte, a parkosítási feladatokat pedig a főherceg kertésze, Magyar György látta el.²¹ József főherceg azzal, hogy a szigetet egy szárnnyal a Margit-hídhöz kötötte, azt a társadalom rendelkezésére bocsájtotta. A fürdőlakást ő maga csak alkalmilag használta, az a vadászkastélyával együtt többnyire írók és művészek menedékhelyéül szolgált. A „vendégek” közül legtöbbször Jókai pártfogoltjai, művésztársai voltak, erre utal az is, hogy az író többször kérte kollégái ottani lakhatását.²²

Krúdy Gyula a Margitsziget lakóit *A tegnapok ködlovagjai* című művében²³ idézte meg. Arany János kora tavasztól késő őszig lakott ott, külön karosszék volt számára kikészítve az ablak mellé. Piros József, a főherceg aranyprímása és a kor egyik híres hírlapírója, Salamon Ödön szintén gyakori látogatónak számítottak. Krúdy valós szereplőket sorakoztatott fel, de humoros és idilli események láncolatában tárta őket eléink. Minden Habsburg személy esetében „magyarosításra” irányuló elemeket használt, a főherceg kapcsán például Salamon Ödönt használta fel erre:

„Azt csak megértem valahogy, hogy egy ilyen makrapipás, sujtásos, dohányzacskós pusztafi nem beszél franciául. De sehogy se megy a fejembe, hogy egy Habsburg még csak németül se tudjon. Azt hiszem, az uralkodóház nem lehet valami nagyon büszke erre a sáros csizmás kertészlegényre.”²⁴

Természetesen a főherceg tudott németül, de Krúdy így kívánta még jobban nyomatékosítani magyarságát, „*a pusztafi*” megnevezéssel pedig polgári erényeit emelte ki.

József főherceg számos gazdasági, kulturális és társadalmi egyesületet is létrehozott. Példaként említhetjük a József tüdőbeteg szanatóriumot, a budapesti poliklinikát, a Cirkvencia létrehozását.²⁵

²¹ ORTUTAY 1915. 187–188.

²² GYÖRFFY 2004. 226., 274–275.

²³ Értelmezéséhez: FRIED 2003. 63–78.

²⁴ KRÚDY 1925. 57. A főherceg nevéhez köthető a margitszigeti új kápolna építése is 1903-ban, melyet a fiatalon elhunyt lánya, Klotild Mária emlékére készítettett. A főherceg maga magyar nemzeti párhuzamként IV. Béla lányának, Margitnak a folytatását kapcsolta az építéshez. *Vasárnapi Újság* 1905. július 30. 492. A Margitszigeti új kápolna. Hasonló párhuzamra ld. Erzsébet királyné és Szent Erzsébet között. LANDGRAF 2001. 109–123.

²⁵ ORTUTAY 1915. 98–102.

Több kiállítás és rendezvény támogatója volt,²⁶ de tanulmányom szempontjából a Jókai-jubileum emelkedik ki.

A kiegyezést követően kultuszképződési folyamatok és nemzeti narratívák összefonódásának folyamata vette kezdetét a magyar nemzeti identitás hangsúlyozása jegyében. Ennek keretében igen gyakori eseménynek számítottak a különböző évfordulók ünnepi felvonultatásai.²⁷ A Jókai-jubileum szervezése egy ötvenfős nagybizottság felállításával kezdődött 1893-ban, József főherceg pedig elvállalta a védnöki szerepet.²⁸ Ráadásul ő volt az első, aki előfizetett a jubiláris, 100 kötetes kiadásra három példányban. A főherceg Eötvös Lorándnak írt levelében hangsúlyozta, hogy a magyar irodalom kiemelkedő személyének barátjaként szívvel-lélekkel a mozgalom mellett áll. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a főherceg alig néhány nappal a Jókai ünnep előtt tartotta honvéd főparancsnoki címének 25. évfordulóját, de az író „megünneplését” többre tartotta.²⁹

Jókai és a „magyar-család”

József főherceg nagyon szerette családját, ezt támasztják alá Jókainak írt levelei. Többször emlegette édesapját, feleségéről és gyermekeiről érzelmekkel telve, olykor humorosan számolt be: „...300.000 honvéddel és eddig nem tudom hány fölkelővel tudok parancsolni de 3 művésznővel nem.”³⁰

Arra, hogy Jókai a „család barátjaként” szerepelt, utal az, hogy a főherceg beszámolókat írt leveleiben a gyermekeivel kapcsolatos fontosabb eseményekről, így például Margit lányának eljegyzéséről és menyegzőjéről, László főherceg pannonhalmi, illetve József főherceg sikeres érettségi vizsgájáról, de tollat ragadott akár betegségek kapcsán is.³¹

²⁶ Említhetjük az Országos Budapesti Kiállítást, ld. még THEWREWK 1893.; BÁTAYAI 1991.

²⁷ Ld.: SZAJBÉLY 2010. 320–321.; CSAPÓ 2011.; KÖVÁRY 1897.

²⁸ SZAJBÉLY 2010. 319. 322.; LENGYEL 1968. 173.

²⁹ JÓKAI 1907. 23.; RÓZSAFALVI 2007. 335–359. A főherceg meghatározó szerepet töltött be a magyar állami tűzoltóság fejlesztésében is. ld.: GYÖRFFY 2004. 258.; MARKUSOVSKY 1911. 152–161.

³⁰ GYÖRFFY 2004. 50., 53., 132–133.

³¹ GYÖRFFY 2004. 132–133., 221., 257–258.

Elmondható, hogy egymás családja és élete iránti kölcsönös tiszteletadás fémjelezte kapcsolatukat. József főherceg osztozott Jókai gyászában Laborfalvi Róza halálakor,³² de a főherceg baráti közvetlenségére mutat a következő idézet is:

„Nagyot vétkeztem tudom, hogy Juliushó 12^{éről} kelt szíves levelére csak Augusztus hó 3^{án} válaszolok. Súlyosbító körülmények, hogy jó üdvkívánatai [...] sokáig hálás köszönet nélkül maradtak, hogy tudván kedves barátomat gyöngélkedő állapotban távol családi ünnepünktől mégis halgattam, de azért ne higye hogy hálám nem benső, őszinte és igaz lélekből származó.”³³

Jókai számos alkalommal vendégeskedett Alcsúton, a család szívesen fogadta bármikor, a főherceg ezt hangsúlyozta is egyik levelében: „Hogy ön családom körében mindig kedves vendég azt úgy is tudja és akár mely órában örömmel látjuk.”³⁴

Jókai részletesen ismertette a főhercegi család alcsúti életét *Életemből* című munkájában. Már nem a „magyar Habsburg” képét láttatta velünk – ahogy Rudolf esetében –, hanem egy magyar család képét festette le: először családapaként mutatta be a főherceget, majd a nemzet atyjaként tüntette fel, akire példaképként tekinthetnek az alattvalók:

„Sokan írtak már felőle, mint „nagy”emberről, szóljunk róla egyszer, mint „jó” emberek mintaképéről, a családtyáról [...] minden államnak az alapja a család, s jó, ha a családi élet áldásaira onnan felülről jön a példa.”³⁵

A család magyarságának kibontását a magyar-nádori vonal említésével, majd a gyermekek „*kettős magyar vérével*”³⁶ folytatta, végül nemzeti szimbólumok sokaságát sorakoztatta fel: Rákóczi-induló fogadta Jókait, marhahúst és paprikás krumplit ettek, a család tagjai a

³² GYÖRFFY 2004. 75., 89., 98.

³³ GYÖRFFY 2004. 257–258.

³⁴ GYÖRFFY 2004. 122.

³⁵ JÓKAI 1886. 279.

³⁶ JÓKAI 1886. 280. A főherceg állítólag maga mondta, hogy kettős magyar vér folyik gyermekei vérében, egyrészt az édesapja, másrészt felesége, Klotild is rendelkezett magyar felmenőkkel.

leg híresebb magyarországi vidékek népviseleteiben énekelt a mulatság végén, a főherceg pedig „*igazi huszáros, csikósos táncot*” lejtett, s „*tökéletes alföldi magyar legény volt*”.³⁷

Jókai a család mindennapi tevékenységét mintegy hétköznapi módon zajló, „polgári” életvitelként festette le:

„Igazi patriarkális élet van itt. Reggel korán, a nappal együtt kelnek, délig dolgozik mindenki; tizenkét órakor pontban ebédelnek, azután jön egy kis családi hangverseny, zongora, cimbalom, dal, újra munka, tanulás, kertészkedés, vívás, tornászat, fél hétkor együtt vacsorál a család, s kilenckor már csendes a ház.”³⁸

Tanulságok

Ahogy Rudolf és Erzsébet esetében kezdetben a pozitív magyarországi megítélés elsősorban Ferenc József ellentmondásos szerepéből fakadt, úgy József főherceg kapcsán a nádori „magyarvonal” jelentette az elsődleges elemet. A három Habsburg kultuszképződési folyamata ugyanakkor eltérő módon zajlott. Míg előbbiekről valódi kultusz jött létre, addig József főhercegnél nem beszélhetünk ilyenről. Az emlékezés keretében adomák és különféle történetek kaptak helyet. A kortárs magyar írók a főherceg jellemvonásait és magyarországi tevékenységét emelték ki, „magyar földesúrként” írtak róla. Nem találjuk annak nyomát, – mint például Rudolf esetében – hogy a Habsburgok sorából építették be a magyar történeti hagyományokba.

Jókai és József főherceg nemcsak szakmai célok apropóján találkozott, levelezett, hanem személyes kapcsolatuk ápolása miatt is. Hiányos levelezésük nem ad arra választ, hogy József főherceg be tudta-e tölteni az „ürt” Jókai életében a trónörökös halálát követően. Az viszont biztos, hogy Jókai Rudolffhoz és József főherceghez fűződő barátsága különböző volt a hasonlóságok ellenére is. Mindhárman tudományos beállítottságú emberek voltak, érdeklődési körük megegyezett. Jókai Rudolfra azonban mint a leendő magyar nemzeti királyra tekintett, aki majd összefogja a Duna-medence népeit, és

³⁷ JÓKAI 1886. 286.

³⁸ JÓKAI 1886. 279.

azokat egyenrangúan kezeli, így kapcsolatukban egy erőteljesebb pátoisszal átszőtt és hivatalosabb érintkezési formula figyelhető meg. Ezzel szemben József főherceggel inkább polgári jellegű kontaktus alakult ki, a főherceg nem éreztette társadalmi felsőbbségét, levelezésük hangvétele is sokkal könnyedebb, fesztelenebb volt.

Jókai Mór és a főherceg közvetlen, baráti jellegű viszonya meglehetősen szokatlanul hathatott a kor társadalmában. Habár több híres barátságról van tudomásunk a 19. századból, amilyen Széchenyi István és Wesselényi Miklósé volt,³⁹ mindezek azonban a társadalmi körülményeket tekintve eltérnek Jókai és a főherceg kapcsolatától. Elsődlegesen nem a császári család kedvezőbb színben való feltüntetését célozta meg barátságuk, de ahhoz mégis hozzájárult közvetlen módon. Barátságról azonban mai, modern fogalmak között persze nem beszélhetünk, ugyanis a szakirodalom egyenlő felek közötti viszonyt ért ez alatt. A pszichológiában használt „romantikus barátság” kategóriájának jegyei tűnnek fel kapcsolatukban. Eltérő társadalmi státuszuk miatt elit jellegű volt, de bizonyos szinten rokoni kapcsolatot szimbolizált, a barátság kialakulásának folyamatában egy átmeneti fázisba helyezhetjük.⁴⁰

József főherceg tudatában lehetett a felé irányuló pozitív magyar nemzeti érzelmeknek, nem állhatott messze tőle a „magyar életmód”, hiszen amellet, hogy itt élt, gyermekeit is magyar szemléletmód szerint taníttatta. Példaként állhatott a főherceg előtt saját édesapja, aki tudatosan neveltette gyermekeit „magyarosan”. József főherceg életéhez további támpontokat nyújthat többek között Rónay Jácint vagy éppen Deák Ferenc feljegyzései is.⁴¹

³⁹ SZÉCHENYI–WESSELÉNYI 1986.

⁴⁰ ALBERT-DÁVID 2007. 124.

⁴¹ DEÁK 1871.; RÓNAY 1885-1888.

IRODALOM

ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta

- 2004 *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.

BÁTYAI Jenőné

- 1999 A liget. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Természettudományi tanulmányok. I.* Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 115–119.

CSAPÓ Csaba

- 2009 „...a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...” *Új Forrás* 42. évf. 7. sz. 34–43.
- 2011 A koronázás jubileuma. In: Deák Ágnes–Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 287–297.

DÁVID Gyula

- 1994 Jókai Mór levelezése (1876–1895). *Erdélyi Múzeum* 56. évf. 3–4. sz. 101.

DEÁK Ferencz

- 1871 *Adomák*. Rosenberg testvérek, Pest.

DOMANOVSKY Sándor

- 1925–1929–1935 *József nádor élete és iratai*. 1792–1809. I–III. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

FRIED István

- 2003 A tegnapok ködlovagjai. Széljegyzetek Krúdy Gyula kötetéhez. *Tiszatáj* 57. évf. 5. sz. 63–78.

GÁNGÓ Gábor

- 2003 Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 34. évf. 3. sz. 380–396.

GERŐ András

- 2004 A magyar Habsburg–Szükséglet, lehetőség és valóság. In: Gerő András: *Képzelt történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. PolgART, Budapest.

GYÖRFFY Miklós

- 2004 *Jókai Összes Művei. Jókai Mór levelezése (1886–1890) IV. Argumentum*, Budapest.

HAMANN, Brigitte

- 1990 *Habsburg-lexikon. Új Génusz*, Budapest.
2008 *Rudolf trónörökös*. Európa, Budapest.

HESSKY Orsolya

- 2008 A trónörökös könyve. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben, 1885–1902. In: F. Dózsa Katalin–Faludi Ildikó (szerk.): *Rudolf–a reményvesztett imádó. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumában, 2008. június 5–szeptember 28.)* Gödöllői Királyi Kastély, Gödöllő. 36–45.

JÓKAI Mór

- 1886 *Életemből (Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás)*. Ráth Mór, Budapest.
1907 *Jókai Mór Összes Művei*. Nemzeti Kiadás. A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Révai Testvérek, Budapest.

JÓKAI Mór (szerk.)

- 1893 *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben Magyarország III.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest.

JÓZSEF Főherceg

- 1885 *Növényhonosítási kísérletek Fiumében 1881-től 1885-ig*. Magyar Polgár Nyomdája, Kolozsvár.

KÖVÁRY László

- 1897 *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások.* Athenaeum R.-Társulat, Budapest.

KRÚDY Gyula

- 1925 A magyar Habsburg, egy régi udvarház utolsó gazdája. In: KRÚDY Gyula: *Tegnapok ködlovagjai.* Tevan-Kiadás, Budapest. 54–59.

LANDGRAF Ildikó

- 2001 Erzsébet, a magyarok királynéja–Második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk): *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 109–123.

LENGYEL Dénes

- 1968 *Jókai Mór.* Gondolat, Budapest.

MARKUSOVSKY Béla

- 1911 *A magyar országos tűzoltó-szövetség története. Az első két évtized (1870–1890) története.* Ifj. Keller Ernő Nyomdája, Budapest.

OLTVÁNYI Ambrus

- 1975 *Jókai Összes Művei. Levelezés II. (1860–1875).* Akadémia, Budapest.

ORTUTAY István

- 1915 *József főherceg élete.* Engel Lajos Nyomda- és Lapvállalata, Szeged.

PAPP Tibor

- 1967 A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után 1868–1890. *Hadtörténelmi Közlemények* 14. évf. 2–4. sz. 315–324., 688–711.

RÓNAY Jácint

1885–1888 *Napló-töredék: hetven év reményei és csalódásai: nyomtatott kéziratul tíz példányban.* Stampfel Eder és társai, Stampfel Eder és társai, Pozsony.

RÓZSAFALVI Zsuzsanna

2007 „Ötvenéves aranylakodalom a múzsával”: a Jókai jubileum és a díszkiadás története. *Budapesti negyed: lap a városról* 15. évf. 4. sz. 335–359.

SOMOGYI Éva

1989 *Ferenc József.* Gondolat, Budapest.

SOÓS István

1997 József főherceg és a romák: Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História* 2. évf. 19. sz. 16–17.

2000 *József főherceg cigány levelezése.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.

2002 *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása.* Szent István Múzeum, Székesfehérvár.

SZAJBÉLY Mihály

2010 *Jókai Mór.* Pesti Kalligram Kft, Budapest.

SZÉCHENYI István–WESSELÉNYI Miklós

1986 *Feleselő naplók: egy barátság kezdetei.* Helikon, Budapest.

SZÍVOS Erika

2007 Budapesti mesék. Jókai és az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. *Budapesti negyed: lap a városról* 15. évf. 3. sz. 222–235.

TAPOLCAI András

1994 A cigányok és a „szántás”. József főherceg alcsúti romatelepítései. *Mozgó Világ* 20. évf. 8. sz. 69–77.

THEWREWK István

1893 *József főherceg.* Grill, Budapest.

VÁGHÓ Ignác

1905 *József főherceg emlékezete.* Ludovika Akadémia, Budapest.

VÉR Eszter Virág

2006 Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezethelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed: lap a városról* 2–3. (52–53.) szám.

KOVÁCS, ANITA

HUNGARIAN WRITERS IN THE WAKE OF JOSEPH ARCHDUKE

Archduke Joseph Karl was popular not only among the gypsies, but also he did significant activities in the Hungarian culture and public education. This essay pointed out Hungarian activities of his through with the correspondence of Mór Jókai. The connection of the archduke and Jókai was romantic friendship. They respected each other, and Jókai was almost family member. Jókai (and other Hungarian writers too) didn't write about Hungarian Habsburg, he didn't appear Hungarian elements (as Hungarian writers were in case of Rudolf crownprince) he handled him as a Hungarian man. It didn't evolve around him suchlike cult, than for example Rudolf crownprince or Elizabeth queen, preferably placed to get anecdotes and different stories.

Mindnyájunknak élt. és mindnyájunknak halt meg.

JÓZSEF FŐHERCZEG

Szül. Pozsonyban 1833 márczius 2-án, † Fiumében 1905 június 13-án.

A „Tolnai Világ-Lapja” ingyen-kiadása, melyet a lap a temetés napján két millió példányban osztott szét az országban.

A legmagyarabb főherczeg életéről, működéséről, otthonáról stb. a legkimerítőbben ír a „Tolnai Világ-Lapja” 1905. évi június hó 18-án megjelenő száma.

Minden tőzsdében 10 krért kapható.

„TOLNAI VILÁG-LAPJA” Budapest, VII., Károly-körut 9.

Habsburg–Lotaringiai József Károly főherczeg
Gyászkép a Tolnai Világlapjában

Habsburg–Lotaringiai József Ágost főherceg
(Habsburg-Lotharingiai Mihály tulajdona)

„SZOMORÚ IDŐK EMLÉKE”

Az első világháború ábrázolása sáromberki parasztiratokban

Az első világháború – számos tekintetben – alapjaiban változtatta meg a magyar parasztság mindennapjait és kultúráját. A háború kitörése férfiak tömegét szakította ki hosszú időre családi környezetéből. A térbeli távolság okozta kommunikációs gátat az írás segítségével próbálták meg áthidalni. A magyar (és európai) parasztságot az első világháború mondhatni grafománná tette. A fronton tapasztalt szörnyűségek előtt a katonák az írásba menekültek. A korszak katonáinak mindennapjait íráskényszer jellemezte.

Az írás tehát nemcsak a megsérült kommunikáció kiigazításában játszott szerepet, hanem pszichológiai nyeresége, az elmét lefoglaló funkciója is fontos volt. A háború borzalmainak feldolgozására, a sokszor embertelen cselekvések és a gépiessé vált élet ellensúlyozására olyan személyekben is alkotásreakciók, sajátos kompenzációs cselekvések születtek, akik korábban nem is álmodtak arról, hogy valaha ceruzát fognak ragadni a kezükbe. Az első világháború tehát az írás széleskörű elterjedése mellett a személyes iratok számának és műfaji sokféleségének ugrásszerű növekedését is magával hozta.

Másfelől a különböző harctereket és hadifogolytáborokat megjárt felnőtt férfilakosság a frontról hazatérve egy új narratív bázist, és narratív viselkedési formát, a háborús történetek mesélésének szokását (rutinját) honosította meg.

Jelen tanulmány elsősorban az első világháború idején született, vagy erre az időszakra vonatkozó, a populáris/népi regiszterben született és itt forgalmazott, írásban rögzített narratívumokra, azok funkcióira, keletkezésük és használatuk körülményeire, a velük szembeni attitűdökre reflektál. Az elemzés célja nem a történelmi események rekonstruálása, hanem azoknak a hétköznapiakra, az egyszerű parasztemberek életmódjára, gondolkodásmódjára, világlátására és – nem utolsósorban – az íráshoz való viszonyukra gyakorolt hatásának vizsgálata. Nem a Történelemre, hanem a kortársak történeteire, biografikus emlékeire és azok hatásmechaniz-

musára figyel. Ez viszont a szövegtermelés, illetve az írás természetének, funkcióinak és céljainak, az írást befolyásoló, irányító szociális szabályoknak és elvárásoknak elemzését implikálja.

Az elemzés a világháború idején, a fronton vagy a frontvonal mögött szolgálatot teljesítő egyén író/levélíró tevékenységét az egyén életében bekövetkezett fordulópontot¹ feldolgozó, az új helyzet (a falutól való elszakadás) által létrehozott változásra, sorseseményre² adott válaszként, egyfajta sajátos adaptációként³, illetve az idegen/értelmezhetetlen és embertelen környezetnek az egyénre gyakorolt nyomásával szembeni kompenzációként⁴ értelmezi. A frontéletet sajátos kultúraként fogja fel, az írást pedig e kultúra produktumaként elemzi. Ilyen értelemben a világháborút olyan korszakhatárnak tekintem, amely azáltal, hogy az egyént kiszakítja eredeti közegéből egyben a szóbeli kultúra (kommunikáció) ellenében az írásbeli kultúra használatára kényszeríti.

Választásom azért esett a paraszti írásbeliség e csoportjának elemzésére, mert a világháború az egyik olyan, a néprajztudomány módszereivel is jól dokumentálható, történelmi helyzet a kelet-közép-európai térségben, amikor nagy tömegek kényszerülnek – életterük külső parancsra történő hosszabb elhagyása miatt – az írás rendszeres alkalmazására, és mint ilyen az így született iratok jó forrásnak bizonyulnak az írás mindennapi életbe való beépülésének, lefolyásának és következményeinek vizsgálatára.

Keszeg Vilmos meghatározása szerint a korszak olyan intézmény, mely meghatározza az életszervezési szabályokat, kapcsolattartási stratégiákat, az egyén, a csoport és a társadalom mentalitását. A szerző szerint minden korszaknak sajátos fiziológiája, jellegzetes anyagcseréje, sajátos tempója van. A korszakra jellemző tematikai, ideológiai, retorikai, kommunikációs specifikumok beáramlását a szövegekbe az irodalomtörténet a korszak retorikája névvel nevezte meg.⁵ A korszakra jellemző narratív sémák, produktív természetű modellek, generatív transzformációs rendszerek.⁶

¹ MANDELBAUM 1982. 36–37.

² TENGELYI 1998. 199.

³ MANDELBAUM 1982. 37–38.

⁴ MARQUARD 2001. 7.

⁵ KESZEG 2011. 36–37.

⁶ KESZEG 2011. 38.

Jan Assmann a kultúrák azon képességét, mellyel az embert társaihoz fűzi, azáltal hogy közös tapasztalati és cselekvési teret alakít ki, mely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt, konnektív struktúrának nevezi. Ez összefűző és elkötelező hatását két síkon fejti ki: társadalmi és idődimenzióban. A kultúra konnektív struktúrája a tegnapot hozzákapcsolja a mához úgy, hogy meghatározó élményeket és emlékeket formál, őriz meg, a jelen horizontján egy másik idő képeit is magába zárja, reményt kelt és emléket alapít. Narratív és normatív aspektussal rendelkezik: identitást szervez, lehetővé teszi, hogy mit mondjon az egyén.⁷ Emlékezni – mondja Gyáni Gábor – csak úgy lehet, ha megvannak hozzá a megfelelő eszközeink. Az emlékezéshez szükséges eszközök készletét pedig – Nora terminusával élve – az *emlékezés helyeinek* nevezi.⁸

Az iratoknak egy jelentős csoportja – és ide tartoznak a katonalevelek is – „az írás természete folytán, megörökített volta révén válik az emlékezés serkentőjévé”.⁹ Ezek – Nora fogalmi rendszerén belül maradván – nem az állam, hanem az alsóbb osztályok (a nép) emlékiratait, melyek a múlt egy másik dimenzióját teszik hozzáférhetővé. Az egyén szűkebb életterének krónikáját adják, anélkül, hogy az eseményeket tágabb összefüggésbe helyeznék. Egyrészt, mert nincs kellő rálátásuk a velük történetekre,¹⁰ másrészt mert a cenzúra ezt nem teszi lehetővé. Ilyen értelemben, bár a történelemtől szólnak (amennyiben így nevezzük azt, ami valójában végbement és megtörtént, azaz a múltat a maga objektív lefolyásában)¹¹ nem történelemként szólnak róla – értve ezalatt a múltból szóló diskurzust, „mely feltételezi a tények szigorú átszűrését, összefüggő egészbe rendszerezését, az esemény «dramatizálását», hogy ennek jól meghatározott értelmet adjon”.¹² A háborús levelek tehát – Gyáni Gábor szavaival élve – a „folklórban elbeszélt múlt” egy formáját jelentik.¹³

⁷ Hymes ezt *interpretációs normának* nevezi. HYMES 1997.; ASSMANN 1999. 15.

⁸ GYÁNI 2001. 82.

⁹ KESZEG 2008. 140.

¹⁰ Pesty Frigyes (1868) mondja, hogy „a népi látóköre véget ér ott, ahol családjának érdeke megszűnik...” GYÁNI 2007. 15.

¹¹ BOIA 1999.5.

¹² BOIA 1999. 5.

¹³ A múlt elbeszélhetőségének három (mítosz, folklór és történelem) módzatáról lásd: GYÁNI 2007.

Egy korszak megértéséhez ismerni kell történeteit, a történetyszerkesztési és értelmezési szabályait, a történetekkel szemben érvényben lévő lehetséges attitűdöket. A történetek a korok tanúbizonyságai, fenntartják a múlt emlékét, tematizálják és átörökítik azokat. Egy korszakhoz legalább két történettípus kapcsolódik: (1) a kortársak termelik és a jelenre vagy a közelmúltra vonatkozik. Fenntartója a kommunikatív emlékezet. Általa a „mai nap”¹⁴ konstruálódik, az válik láthatóvá, hogy most milyennek látjuk magunkat és a kort, amelyben élünk. (2) az utókor termeli és múltra vonatkozik. Ezekben a történetekben a múlt háziasítása¹⁵ és az identitás megkonstruálása, a valóság mitologikus áthangolása¹⁶ történik meg. Közege a kollektív emlékezet.

A múltbéli eseményeknek a narratív reprezentáció a múlt örökösei számára eltérő funkcióval bír. Lehetnek a megalapozó, vagy a jelennek kontrasztot vető emlékezés termelői.¹⁷ A hatalom és az alávetettek történetei és interpretációi között szintén jelentős eltérések észlelhetők. Az előbbi a hivatalos diskurzus szintjén, az utóbbi a populáris regiszterekben érhető tetten. Ezek esetenként egymással konfliktusba is állhatnak.

Nora szerint a kortárs emlékezetben a levéltár központi helyet foglal el. De nemcsak arról van szó, hogy a 20. század emberének összehasonlíthatatlanul több írott dokumentumot kellett előállítani, használnia és megőriznie, mint a korábbi generációknak, hanem arról is, hogy a jövőt belengő homály miatt egyre bizonytalanabbá válik az egyén, aziránt, hogy „mit is kell megőrizni a jövő előkészítése végett”, illetve hogy „mi fogja lebeszélni utódainknak: mik voltunk és mivé lettünk”. A levéltár emlékezeti-identifikáló funkciója megnő a történeti-dokumentáló szerephez képest, másrészt a történelem iránti érzékenység növekedése, a történelem pluralizálódása a hozzáférési módok terén is bővülést eredményezett. A levéltár emlékezeti helyként betöltött funkciója kibővült, a nemzeti mellett a regionális, lokális és perszonális – azaz alternatív – emlékezet helyeként is

¹⁴ Lásd: KESZEG 2003.

¹⁵ Lásd: FABRE 2000.

¹⁶ HANKIS 1980.

¹⁷ A megalapozó és a kontraprezentikus emlékezésről ASSMANN 1999.

működik. A lokális identitások újraszerveződésnek és a helyi örökségalkotás egyik fontos színtere.¹⁸

Ezért a Nagy háború emlékezetének vizsgálata kapcsán legalább olyan fontos számba venni az első világháború idején, ennek hatására született és a populáris regiszterekben forgalomban lévő narratív reprezentációkat őrző releváns forrás(típus)okat (egyházi irattárakban, parasztirattárakban fellelhető narratív szövegek) médiumokat (populáris írásbeliség, populáris grafika, képek) és műfajokat (élettörténet, napló, levél, prédikáció, jegyzőkönyv); mint azt, hogy a mai (20. század második fele, 21. század első évtizedei) társadalomban a Nagy Háborúnak milyen képe él, és ez milyen forrásokból táplálkozik.

A két megközelítésmód egymás mellé rendelése a múlt és a jelen folytonosságait és szakadásait teszi láthatóvá azt, ahogyan az események szemtanúi megszerkesztik, tematizálják, átadják és megtanítják emlékeiket, valamint azt, ahogyan a következő korszakok elfordulnak a jelentésüket veszített történetektől (elfelejtik), vagy teljesen más értelmet adnak nekik. A kettő közötti feszültség erőterében születik meg a *korszak retorikája*.

Berekméri István Andrásé 1877. április 23-án született a mai Románia területén található Sáromberkén.¹⁹ Fiatal korában inaslegény volt a Zeyk családnál Kolozsváron, 1902-ben Sáromberke község kisbírója, 1910-ben pedig a Hangya Fogyasztási és Hitelszövetkezet könyvelője lett. Időközben a református egyház presbitériumának is tagjává választották. 1914. augusztus 1-jén az általános mozgósítás elrendelésekor,²⁰ vonult be Marosvásárhelyre, ahol az akkori Református Kollégiumban volt elszállásolva. Innen alakulatával együtt Bukovinába vitték, ahonnan szeptember 28-án, a Visó völgyén előrenyomuló orosz csapatok feltartóztatására Máramaros megyébe rendelték át az alakulatot. Az ütközetre 1914. október 1-jén került sor, ahol az orosz túlerő hamar megsemmisítette a magyar csapatok harci erejét, számos katonát ejtve fogságba. Berekméri István Andrásé is ekkor esett fogságba. A többi fogollyal együtt a máramarosszigeti

¹⁸ Vö. NORA 2006. 4–6.

¹⁹ Dumbravioara, Maros megye

²⁰ Ekkor üzent hadat Németország Oroszországnak. Ehhez az Osztrák–Magyar Monarchia csak augusztus 5-én csatlakozott.

kaszárnnyába szállították, majd innen Lengyelországon át a kijevi gyűjtőtáborba, onnan pedig a szibériai Vlagyivosztokra hurcolták.

1916 júliusában egy rendelet nyomán a foglyokat munkaszolgálatra kötelezték. Így vitték Berekméri István Andrásét is több társával együtt át Penzába, majd onnan egy Szentpétervár melletti fakitermeléshez. Innen pedig a Don vidékére, a svatovói szénbányához került. Itt értesült fia haláláról, s itt írta meg *Fiam haláláról szól* című versét, ezzel gyászolva meg annak elvesztését.

1918. március 15. a „*veress gárda*” szállta meg a Don környékét. Elfoglalták a szénbányát, a rabokat pedig szabadon bocsátották. Berekméri István Andrásé három hónapi bolyongás után, 1918. június 13-án érkezett haza Sáromberkére. Két és fél hónap szabadság után, 1918. szeptember 1-jén ismét szolgálatba állt, a háború befejezéséig Marosvásárhelyen teljesített katonai szolgálatot. 1918. október 31-én tért végleg haza.

Az első világháború idején messze elkerült szülőföldjéről. Fogságba esett, ahol azt kellett tapasztalnia, hogy az egyén identitása és integritása mennyire törékeny, mennyire nem uralja az egyén saját életét. A fogságban töltött idő alatt, ahol nemcsak identitásának, de létének felszámolását is megcélozta a felügyelő hatalom, ébred rá arra, hogy mennyire mulandó az emberi lét, s hogy egyedül az egyénről fennmaradt történetek azok, melyek által emléke megőrződik, melyeken keresztül üzeni tud a család és a jövő számára. Ekkor kezdte el írni verses önéletrajzát.

A verseket tartalmazó füzet a sok használat során elkallódott. Hogy milyen szövegeket tartalmazott a füzet, arra csak utalásokból következtethetünk. Az élettörténet szövegében ugyanis több olyan hely van, ahol gyaníthatóan saját verseiből vett át egy-két soros részletet. Az élettörténetében egy helyen fia haláláról írt versének keletkezéséről pedig így vall: „Itt [a Don vidékén] dolgoztam 1917 egész nyarán, ide jött az a szomorú levél is, hogy otthon szegény Pista fiam meghalt. Itt gyártottam azon verset melynek címe: fiam haláláról szól.” A vers ugyan nem maradt fenn, de néhány sorát a család idősebb tagjai még ma is el tudják mondani.²¹

²¹ Berekméri Mária, Berekméri István Andrásé unokája visszaemlékezése alapján. A beszélgetések során a vers felidézésekor mindig elhangzottak azok a történetek is, melyeket Berekméri István Andrásé a fogságban töltött évekről valamikor mesélt,

A verses önéletrajz egy hosszabb versrészlet, mely a Don vidéki kozákok viseletét és szokásait, valamint a lágerélet viszonyosságait verseli meg, pedig a Református Egyházközség levéltárában található, kéziratban maradt falumonográfia lapjain maradt fenn.²²

Az egyszer megélt, pontosabban megszenvedett élmények a háború után sem hagyták nyugodni, minduntalan visszatért az események, emlékek feldolgozásához. Miután hazatért a fogságból, az eseményeket egy 1912-ben kiadott Biblia²³ *Családi krónika* részére előre nyomtatott lapjain: valamint egy 1909-ben kiadott áhítatos könyv²⁴ lapjain is megelevenítette.

Berekméri István Andrásé 1943–49 között készítette el ismét önéletrajzát, ezúttal prózában. Az élettörténetben az első világháborúnak és a fronton valamint az orosz fogságban szerzett élményeinek hosszabb részt szentelt.²⁵ Itt csak az első illetve az utolsó bekezdését idézem:

„Az 1914-dik esztendő azonban háborús vonatkozással köszöntött be. Az üstökös csillag is megjelent, hosszú fényes farkcsóvával, melyre sok jövendölés volt. Az egyik háborút, a másik dőghalált, a harmadik ki tudja, mit jövendölt az üstökös megjelenésére. Szerbiában szüntelen morgolódás volt. Mindenki gyanította, hogy Szerbia lobbantja lángra Európát. Ők már Obranovics Sándort, a királyt és a feleségét összeesküvés következtével meg is gyilkolták. A királyságra Karagyorgyevics Pétert ültették, illetve vitték haza Oroszországból. Így forrott a vén Európa, csak ki kellett lobbanjon. Minden ország fente

leírt. A vers tehát emlékeztető szöveggé, emlékezési alakzattá (ASSMANN 1999. 38–39.) változott, olyan szövegtárggyá, mely egy egész sor más történetet hív elő. Maga a vers tehát egy nagyobb szövegkontextus része, melyet minduntalan aktivizál. Ezt az aktivizáló erőt nevezi Assmann az emlékezés mitomotorikájának (ASSMANN 1999. 79.)

²² Mózes András: Adatok SároMBERKE történetéhez I–IV. Jelzet: 466, 467, 468, 469. Az említett vers a II kötet 105–106-ik oldalán olvasható.

²³ Szent Biblia, azaz Istennek ő és új Testamentumába foglaltatott igaz Szentírás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest, kiadja a Brit és Külföldi Biblia-Társulat. 1912.

²⁴ Hit, remény és szeretet könyve az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmélkedések a magyar protestáns nép számára. Csiky Lajos debreczeni hittanártól. 11. kiadás, kiadja a Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, Budapest, 1909.

²⁵ Az élettörténet valamint az említett feljegyzések teljes szövegét lásd VAJDA 2008.

kardját, töltötte a puskáját, csak okát kellett keresni, hogy hol, és miként kezdődjön meg. Míg végre Ausztria–Magyarország közös hadseregének egy nagy hadgyakorlata készült a szerb határ mentén, és Szarajevóban a bevonuló vezérkar kíséretében bemenő Ferenc Ferdinánd Ausztria–Magyarország trónörökösét az autójában feleségével együtt meglőtték. Ezeket szerb bérencek tették. Ausztria–Magyarország kérte ki Szerbiától a bűnösöket, de az mind hogy kiadta volna, inkább kész volt belemenni a háborúba. Így aztán Ausztria–Magyarország segítségére Németország, Törökország siettek, és Szerbia segítségére Oroszország, Francia és Angolország siettek. Meglett az összecsapás! 1914. júliusban a részletes és augusztus 1-jére az általános mozgósítás 42 év életkorig nálunk is megtörtént.”

A háború befejezéséről pedig így ír:

„Vége lett az 1914–1918- as világháborúnak! A négy esztendeig örökké győzött és négy esztendeig mindig az ellenség országában levő csapataink a forradalommal alakult helyzettel idegen országokból hazajött, és itthon csatát veszített hadsereg lett, az a hadsereg, amely mindig azokat verte, akik győztesek lettek! Magyarországot az antant győztesek feldarabolták, minket, erdélyieket Erdéllyel Romániához csatoltak. Aki futott előttünk, az parancsol most nekünk!”

Berekméri István Andrásétól 14 fénykép is a családra maradt, ezek közül négy az I. világháború alatt, az orosz fogság idején készültek. Berekméri István Andrásét egyenruhában ábrázolják, a fényképek hátoldalán pedig két esetben felirat olvasható: *39-dik életévem szomorú emléke*, illetve: *Negyvenedik életévem szomorú emléke Oroszország 1918. Berekméri István Andrásé*.

A településen további, a Nagy háborúhoz közvetlenül kapcsolódó, releváns információt tartalmazó irattípusok azonosíthatók. A református templomban a lelkész az istentisztelet keretében, annak záró mozzanataként a közösséget érintő híreket tesz közzé a szószékről. A hirdetések szövegét egy külön erre a célra nyitott füzetbe (*Hirdetési könyvbe*) vezetik. Az első világháború kitörésével kapcsolatos hirdetéshez 1914 augusztus 23-ikán készített feljegyzést az akkori lelkész, mely hét pontba szedve a gyülekezet tagjaitól a háborús helyzetben elvárt magatartásról szól. Néhány hónap múlva, 1915.

november 14-én pedig újabb, ezúttal öt pontba szedett felhívás szövege került a *Hirdetési könyvbe* bejegyzésre.

A református egyház *Aranykönyv* néven vezeti az egyházi adományok és az adományozók listáját, valamint az adományozás történetének körülményeit. A lelkipásztor 1915 július 5-én készült feljegyzésében több oldalon át sorolja fel név szerint a fronton szolgálatot teljesítő katonáknak és a hadiárvának összegyűjtött adományokat. A felsorolások kapcsán a háború borzalmairól is hosszan értekezik:

„A történelem fonala itt már nemcsak az egyházi, de az egész nemzeti életbe belenyúlik. Minden szava valóságos hősköltemény. És ezt a hőskölteményt ép a mi egyházunk ne írná szívének tábláira?! Milyen csendes – nyugodt vasárnap délutánja volt gyülekezetünknek június 28.a. Nyugalmas, békés, pihentető eső szállta meg az ünneplő arcokat. De a derű hirtelen elborult – Ferenc Ferdinánd Öfelségeiket Szerájévóban meggyilkolták. Ami kicsiny-egyszerű gyülekezetünket minő izgalom szállta meg. Telve voltak a lelket háborgó nyugtalansággal. A lelkek felajzásában sejtelmek láttatták meg a világ felett csapkodó tűzlángokat. És ami az utca kapukban összeverődött csoportok lelkületében – hangulatában – mint sejtelem égett, íme valóság lőn. Istennek kérlelhetetlen ítélete lecsapott a bűnös háborgó világra. Ezt az ítéletet végig kell élnie a mi magyar nemzetünknek is. A nagy európai-világháború ez év augusztus 1-én lángra lobbant, magasra csapó tűz-lángjaival féltő aggodalmat sírást-zokogást-tenger fájdalmat okozva a legkisebb kunyhóban is. augusztus 2-ra vasárnap délelőtt gyűlt össze a gyülekezet, hogy búcsút intsen a harctérre induló hős testvéreknek. Neh. 14.10 versei alapján az igazi könyörgés istenhez vezet – a fájdalomkon keresztül is – könyörgésünkkel-áldásunkkal elindítottuk a gyülekezetünk 90 tagját. Kísérőül bocsátva féltő szeretetünk – óvó gondjainkat. És egyszerre hogy megnyíltak a szívek. Az üresen reánk meredő székek hogy meglágyították szíveinket.

Megindult a küzdelem. Hősöket neveltek ezek az idők. Elment férfaink nagy – nehéz küzdelmekkel, nélkülözésekkel, vérük áldozásával az északi harctéren a nagy tömegű orosz erővel szemben és déli harctéren Szerbiában nevelődtek szent hősökké. Valóban abban a minden idők legnagyobb hőskölteményében, amelynek ritmusában forog ma a földbolygó, kijut a maga szerepe az emberiség mindkét felének: a férfi fele harcol, a női

fele sír. Vajon melyik a nagyobbik hős a kettő közül: a harcoló vagy a szenvedő? Vajon melyik hozza nagyobb áldozatot: a férfi, aki a maga életét teszi kockára, vagy a nő, akinek végig kell néznie a kockavetést mindazok élete felett, akiket szeret? Kinek keresztye nehezebb: a férfié, aki szembeszáll a veszéllyel, vagy a nőé, akinek védtelenül kell lesnie, hogy szerette miként pusztul? Mi sötétebb sors: meghalni vagy túlélni mindazt, ami életünket életté tette? Csak aki magán kívül soha mást nem szeretett, nem tudja, hogy van valami, ami nehezebb, mint meghalni: temetni. Így lesznek a nők is hősök – szenvedő hősök. És nekünk ezt a háborút ilyen hősieken kell végig kezdenünk. Ha az esztendő utolsó pillanatában így nézünk végig sorainkon, látjuk hőseink számát a harctéren – és itthon csendes zokogástól felvert hajlékokban. Ezek a hősök is megmutatták szívüket. Egyházközségünk gyűjtött a szegény szenvedő sebesült katonák nagy fájdalmainak enyhítésére”.

A református templom déli falának felezőjén elhelyezett, az I világháború halottainak emléket állító márványtábla található. Az emléktábláját az egyház a gyülekezet adományaiból állíttatta.²⁶ Márványból készült, mérete 174x56 cm. A fejdísz nyitott könyvet tartó, harsonát zengő angyal, dombok mögött felkelő nap, földre hullott zászló és sisak, valamint széttört szekérkerék aranyozott vésete képezi. Szövege a következő:

„A. B[oldog]. f[eltámadás]. R[eménysége]. A[latt]. Sáromberki református Egyházközségünknek az 1914–18-i világháborúban hősieken elhalt fiai.” Alatta negyven név, melyek közül az utolsó utólag, az 1960-as években került fel az emléktáblára. A felsorolást a bibliából vett idézet zárja: „Ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból... és

²⁶ A gyülekezet az adományokat eredetileg a világháború ideje alatt elkobzott kisharang pótlása érdekében gyűjtötte össze, de a bizonytalan gazdasági helyzet következtében mire a pénz összegyűlt annyira elértéktelenedett, hogy nem fedezte a harangöntés költségeit. Ekkor született meg az emléktábla állításának gondolata. Zoltáni Pál az eseményről a következőket írja az ARANYKÖNYVbe: „Megérlelődött a gondolat: hadi célra vitték el a harangot – a háború borzalmaiban pusztult el 39 derék fia egyházunknak: a közös veszteség összekapcsolta a harangszerzés és a háborúban elhaltak és idegen hantok alatt pihenő testvéreink emléke megörökítése gondolatát.” Sáromberki Református Egyházközség Levéltára I/28, 193.

eltöröl isten az ő szemeikről minden könnyet. Jól vagyon, mindenható isten, igazak és igazságosak a te ítéleteid”.

Az emléktábla szövege a Nagy háború idején készült populáris iratoknak azt a (szöveg) kontextusát képezi, melyek „időkitevője”²⁷ a múlt ezen rétegeire utal.

A fent említett szövegek együtt egy olyan narratív bázist képeznek, mely megteremti, alakítja és mozgásban tartja a lokális történelmi tudatot. A lokális és családi kommemoratív aktusokban vesznek részt, a kollektív és a kulturális emlékezet fenntartásában van szerepük.

A különböző harctereket és hadifogolytáborokat megjárt felnőtt férfilakosság hazatérve egy új narratív bázist, és narratív viselkedési formát, a háborús történetek mesélésének szokását (rutinját) honosította meg. A háború alatt született és a háborús veszteségek ihlette nóták, balladás énekek, versek, naplóbejegyzések hosszú ideig meghatározták a közízlést. Ezzel együtt szerepet töltöttek/töltenek be egy teljesen új emlékezetpolitika és emlékezési stratégia megszületésében és fenntartásában.

Ezek a narratívumok az életvezetés funkcionális, és sok esetben normatív szövegeit képezték. Másrészt meg olyan dokumentumtípust képeznek, mely az írás által befolyásolt/meghatározott életvezetési, mentalitásbeli és diskurzusbeli (pl. a hazafias nyelvezet eltanulásának folyamata) váltást dokumentálják.

Az első világháború alatt született szövegeknek van egy másodlagos kontextusa is, mely meghosszabbítja életüket, és egyben egy másik dimenzióba kapcsolja őket, bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek gyűjteményébe. Szövegként (tárgyi mivoltukban pedig emléktárgyakként) a családi történelem és mitológia megszerkesztésében töltenek be szerepet.

Az iratok hosszú távú őrzését az a remény motiválja, hogy az őket birtokló személy általuk bizonyos státusbeli és gazdasági előnyökhöz juthat. Szerepet töltenek be az identitás megerősítésében, a családi mitológia megalapozásában, a közösségi megbecsülés elnyerésében/megerősítésében.

²⁷ ASSMANN 1999. 20.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

- 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskulturákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

FABRE, Daniel

- 2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques.* (Collection Ethnologie de la France 15) Éditions de la Maison des sciences de l'homme–Ministère de la Culture, Paris.

GYÁNI Gábor

- 2001 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és történetek elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest. 81–94.
- 2007 Mítoszban, folklórban, történelemben elbeszélte múlt. A múlt többféle elbeszélhetősége: változó időbeliségek. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és Történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–17.

HANKISS Ágnes

- 1980 Én-ontológiák. Az élettörténet mitologikus áthangolása. In: Frank Tibor–Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

HYMES, Dell

- 1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–Kommunikáció–Cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest. 458–495.

KESZEG Vilmos

- 2003 A 'mai nap' megélése és reprezentálása. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Napjaink folklórja/Folclorul azi.* A

Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest. 33–64.

MANDELBAUM, David G

- 1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. Documentatio Ethnographia 9. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest. 29–45.

NORA, Pierre

- 2006 Küldetés és kihívás: a levéltár a mai társadalomban. *Levéltári Szemle* LVI. évf. 1. sz. 4–6.
- 2010 *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest.

TENGELYI László

- 1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

VAJDA András

- 2008 *Berekméri István Andrásé: Minden poklokon keresztül*. Sajtó alá rendezte Vajda András. Emberek és kontextusok 2. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

VAJDA, ANDRÁS

THE REPRESENTATION OF THE GREAT WAR IN THE POPULAR WRITINGS

The paper reflects upon the narratives born in the time of the Great War, written and put into circulation in the folk/popular registries, upon their roles and circumstances of genesis and usage, upon attitudes towards them. The purpose of the paper is not to reconstruct the event of that historic period, but to analyse the influence of those events over weekday, over the living and mentality of simple countrymen, and last, but not the least over the relations with scripts. It tries to observe the biographical stories – and their mechanism of impact – of the common men pass through historical events.

„VÁGTAM A KOZÁKOT KOMA...”

Nagyotmondások a Nagy Háború idején történeteiről

Tanulmányom témája a hazugságmese, a „nagyotmondás”, valamint az e témával kapcsolatos néprajzi kutatómunkám ismertetése a Nagy Háború idején történtek tükrében. A bevezető részben a folklór hazugságmesejének irodalmi megfelelőjéről, a hazugságtörténetről írok¹. Ezután a hazugságmese meghatározása, jellemző típusai következnek, valamint röviden ismertetem a Magyar népmesekatalógus 8. kötetének² típusmutatóját. Végezetül a néprajzi gyűjtőmunkám tapasztalatait írom le. 2001-ben kezdődött a kutatásom és közel két évig tartott a magyar nyelvterületen, határon innen és túl, mintegy negyedszáz kutatóponton. Digitális technikával is felvettük az elhangzottakat, majd ezt követően egy dokumentumfilm is készült.³ A nagyotmondások többnyire arról szóltak, hogy amerre a magyar katonák a Nagy Háború idején jártak – főleg Oroszországban –, milyen hatalmas dolgokat lehetett látni, milyen furcsa, hihetetlen dolgok történtek.

A hazugságtörténet

A *hazugságtörténet*⁴ a kalandirodalom körébe tartozó, a legkülönfélébb műfajokban jelentkező műforma, a folklór hazugságmesejének irodalmi megfelelője. A történet elbeszélője vagy hőse a valóságban tényszerűen megtörténtként ad elő kalandokat, eseményeket, amilyenek a valóságban nem fordulhatnak elő, ill. az adott társadalmi köztudat szerint hihetetlenek, képtelenek. A történetekben nem a fantasztikumra épülő história a fikció – mint a fantasztikus irodalomban vagy a

¹ A hazugságmések a folklór, az irodalom és a népi költészet között mozognak.

² KOVÁCS (szerk.) 1989.

³ Az „Ez úgy igaz, ahogy hiszitek – nagyotmondó mesélők nyomában Berecz Andrással” című filmet 2003-ban a 34. Magyar Filmszemlén, több televíziós csatornán, nemzetközi fesztiválokon, konferencián is bemutatták (rendező: Karácsony-Molnár Erika, Operatőr: Kötő Zsolt, Mohi Sándor, 55 perc, 2002).

⁴ MARTINKÓ 1975. 300.

mesében –, hanem az, hogy az elbeszélte történet hazugság. Leggyakoribb formájában a hős azonos az elbeszélővel, az elbeszélés tehát „énformában” előadott hazugság.

A hazugságtörténet legkorábbi ismert előzménye a Kr.e. 13. századi *Igazság és Hamisság* története az óegyiptomi irodalomban. Ókori eredetű a héber hazugságtörténet a *guzmá*, vagyis túlzás is. Eredetileg a népköltészetben virágzott, de gyakran előfordul a talmudi *agadában*, sőt még a *haláhában* is. Fantáziadúsak azok a hazugságtörténetek, amelyek *Rabá bar bar Haná* a Kr.e. 400 körül élt amóra (törvénytárgyaló tudós) nevével maradtak fenn. Ezek többnyire csodás elemekkel fűszerezett, meghökkentő útikalandok, amelyek a hitelesség kedvéért *ledidi hazi li*, vagyis *személyesen láttam* szavakkal kezdődnek. Forrásaik a népi szájhagyomány meséi mellett a beduinok meséi voltak.⁵ Az európai irodalomban ismert hazugságtörténetek ősenek az első századi Lukianosz *Igaz történetek* című műve a korabeli történetírás paródiája, a történeti ábrázolások látszólagos, adatokra támaszkodó korrektségén ironizál. A boldogok szigetein Lukianosz szerint 365 vízforrás, 365 mézforrás, 500 mirhaforrás, 7 tejfolyó, 8 borfolyó van. Minden egyes elem abszurdabb, mint az előző, az irónikus effektust a leírás adatszerű komolysága eredményezi.⁶ Már a Kr.e. 4. században a *bergei Antiphanész* híres volt képtelen történeteiről. A Kr.e. 3–2. századi *Plautus A hetvenkedő katona* c. komédiájában a hazudozó hős évszázadokra szóló mintáját teremtette meg. Az *Alaron* c. görög darab nyomán készült, ismeretlen szerzőtől származó cselszövevényes vígjáték tárgya: a hetvenkedő katona kijátszása.

A középkori latin költészetben a 11. századi *Carmina Cantabrigiesina* gyűjteményben található a *Modus florum* (Virágok éneke) c. hazug dalocska. A 13. századi vándorénekesektől a 16. századi mesterdalnokokig Európa-szerte éneklik az ilyen és ehhez hasonló értelmetlen szövegű, nyelvi ficamokkal megtűzdelt hazugságdalokat. A dalokat gyakran színjátékok keretében is előadták. Ugyanakkor virágzik a prózai hazugságtörténet is vándor anekdoták, trufák keretében, amelyeket népkönyvekben gyűjtöttek össze. Az

⁵ KÁKOSY – RAJ 1975. 299.

⁶ TAR 2007. 17–24.

izlandi sagairodalom kései, 14. századi műfaja a *lygisaga* is hazugságtörténet.

A 16. században német nyelvterületen megszorodnak a határozottan szórakoztató *Swankgyűjtemények* (ún. „Kedvderítő”, „Pihenőkönyvecske”). Nyugat-Európában reneszánszát éli a bolondirodalom, mindezekben gyakori a hazugságtörténet. 1515-ből való az első *Eulenspiegel*-ről szóló népkönyv. 1587-ben J. Spies adta ki a *Faustbuch* első változatát; mindkét mű számos átdolgozásban jelent meg, s népszerű hőseik kalandjai számos hazugságtörténetet tartalmaznak.

A 17. századi barokk irodalomban a hazugságtörténet főleg a regényben játszik jelentős szerepet. *Ch. Ruter* teremtette meg szatirikus regényében egy korlátolt vidéki kispolgár, *Schelmuffsky* alakját, aki sohasem jutott túl szűkebb hazája határain, de elképesztő hazugságaival igazi hősnek akarja magát mutatni. *Gryphius Horribilicribrifax* c. vígjátékában a 30 éves háborúból jól ismert szájhős és hengegő katona karikatúráját adja.

A 18. században alakul ki a hazugságtörténetek mindmáig legismertebb típusa: K. F. H. von Münchhausen⁷ (1720–1797) személye körül, aki az orosz-török háborúból való visszatérése után számos humoros, dicsekvő kalandjáról számolt be.⁸ Legújabb példája a hazugságtörténeteknek *M. Walser Lügengesichten* c. kötete, ami 1964-ben jelent meg.⁹

Magyarországon e műfaj a 16. századi irodalomban tűnt fel. E műfajnak életteret a népkönyvek, ponyvák, kéziratok művek, a diák-kollégiumi költészet, az iskoladrámák (pl. óriás méh¹⁰), valamint az

⁷ A legismertebb Münchhausen történetek a következők: Münchhausen lova és a templomtorony: lovát -úgy hiszi-, egy karóhoz köti, reggelre a hó elolvad, ő a temetőben ébred, lova a templomon; Münchhausen ágyúgolyón lovagol; a mocsárba esik a lovával, de parókájának copfjával kihúzza magát a mocsárból; a törököktől felszabadított orosz városban itatja kettévágott lovát. KÁSZONYI 1982. 707–708.

⁸ A *münchauseniáda* Münchhausen báróról kapta a nevét. A kalandirodalom körébe tartozó hazugságtörténet sajátos műfaji változata. Kereteiben különféle képtelen történetek, vidám anekdoták, háborús elbeszélések kapcsolódnak Münchhausen alakjához. E történetekhez korán az irodalmi nagyotmondás, lódítás fogalma társult. KOVÁCS 1982. 708.

⁹ KOVÁCS – KURCZ 1975. 300.

¹⁰ Az óriás méhek motívumát az iskoladrámákban is megtaláljuk: „Orientalis: No, még bárcsak egyet mondj, mit láttál? / Occidentalis: Láttam, hogy egy raj méhet

egyes anekdotagyűjtemények adtak. Művelésük szélesebb körben a 17. századtól, a humanista és barokk műfajok népszerűsödésével terjedt el, az irreális, képtelen, mulattató versengések formájában: pl. ételek versengése. A Münchhausen történetek elterjedésével (magyar fordításban már 1805-ben) a 18. század végén megjelentek az obsitostörténetek, az ún. háryádák¹¹ csírái is. Sok hazugságtörténet belekerült olyan híres anekdotagyűjteménybe, mint Kónyi János A mindenkor nevető Démokritusa (1782) vagy Hermányi Dienes J. Nagyenyedi Demokritusa (1760). E históriák egy-egy elemét átveszik irodalmi értékű alkotások is, pl. Csokonai Vitéz Mihály Békaegérharca, Vörösmarty Mihály A holdvilágos éj c. novellája, valamint Arany János komikus eposzai. A hazugságtörténet magas művészi szinten válik irodalommmá Garay János „Az obsitos” (1845)¹² című munkájában és Petőfi Sándor János vitézének néhány szakaszában.¹³

szintén akkor akart befogni egy ember, olyan nagy volt a méh, mint egy öreg pulyka...” DÖMÖTÖR 1954. 107.

¹¹ Háry János kiérdemesült obsitos nevéből alkotott tréfás, magyar-francia-latin makaronikus szó, az általa elmondott képtelen kalandok vagy ehhez hasonló történetek összefoglaló neve. KOVÁCS 1979a. 471.

¹² Garay János a hetvenkedő, kiszolgált katonát magyar környezetbe helyezi. Remek életkép bontakozik ki az elbeszélésből. Színhely a falusi kocsmá. Az iddogáló, beszélgető, vidám parasztlegények estefelé egyre nagyobb kíváncsisággal figyelik az obsitos vitéz „merész beszédeit”. *Háry János* – a napóleoni háborúkat (1800–1814) megjárt vén baka – vakmerő nagyotmondásaival, erős túlzásaival kápráztatja el naiv hallgatóságát. Nemcsak a dicsőség, a hírnév vágya hajtja, a bor mámore is fűti, midőn „*kalandos életéből regét regére kezd*”. A kocsmái társaság pedig hűledezik és ámuldozik a képtelen, mesébe illő kalandokon. A humor forrása nem csupán a főhős hengegő nagyotmondásainak sorozata, hanem a környezetrajz, a nagyszerűen jellemzett hiszékeny hallgatóság is. Kodály Zoltán *Háry János kalandozásai Nagyabonytól a Burgváráig* című daljátéka 1925-ben készült el Harsányi Zsolt és Paulini Béla szövegkönyvéből, amely Garay János *Az obsitos* c. elbeszélő költeménye nyomán született.

¹³ BOGNÁR 2013. 231–240.

Hazugságmese, nagyotmondás

A *hazugságmese* a tréfás mesék alműfaja, ennek állandó magja képtelen hazugságok olykor ötletes ötvözete, hazugságok versenye, fokozódó felsorolása.¹⁴ *Nemzetközi jellegű*, sokszor meglepő távolságokból idézhetjük fel a pontosabb megfeleléseket. Angliától Japánig egész Eurázsiaiban, de az óceán túlsó partján is ismert és népszerű.¹⁵ Különösen nagy jelentősége van a hazugságmesének a *török irodalomban és népköltészetben*. Már a 13. századból ismerünk *tekerleme* szövegeket, melyeknek feljegyzői, ill. versebe szedői jelentős költők. Az általuk rögzített hazugságmesének magyar változatai is ismertek:

- a süket, a vak és a kopasz (AaTh 1965)
- ki álmodik szebbet (AaTh 1926*)

A szójátékokkal megtűzdelt verses *tekerleme* szövegek népszerűek voltak 13–16. századi misztikusok, népköltők körében, de hatott az oszmán történetírók stílusára is. A műfaj hódoltság kori, rendkívüli népszerűsége is részben magyarázat a magyar változatok változatosságára és gazdagságára is.¹⁶

A *hazugságmese* összefoglaló terminus alatt heterogén túlzástípusokat találhatunk, melyek *tematikailag korhoz kötöttek*. A 10. században az „*Az már nem igaz*” mesetípusba tartozó túlzásokkal kapcsolatban azt mondták: „Hazugságot fogok énekelni, hogy megnevettesem önöket!” 1500 körül Bebel háborút és vadászkalandot féllovon átvészoló hazugságkovácsról tesz említést. A 15–16. században parttalan dicsekvéseket jegyeztek fel óriás növényekről, állatokról, tárgyakról úti élmények kapcsán. A münchauseniádákban képtelen vadászsikerekről szóló történetek, csellel, ügyességgel való kérdés szerepelnek.¹⁷

Az elhíhetőség koronként más és más. Középkorban, de a korábbi időkben is, az *idegen országokról, a világ felépítéséről* az ismeretek alig léteztek, így hihetők lettek a távoli országok csodás

¹⁴ VOIGT 1975. 299.

¹⁵ VOIGT 1998a. 242–245.

¹⁶ KOVÁCS 1979b. 509–510.; THOMPSON 1946; AARNE, A. – THOMPSON 1961.

¹⁷ BENEDEK 1989. 9.

lényeiről szóló hazugságok.¹⁸ A Talmudban, Mishnaban a 3. századtól szerepelnek óriási állatok. Antik gyökerei vannak *A felszerszámozott medve* mesetípus profán ágának is – már Esopusnál szerepel. A lustasági versenyről¹⁹ szóló történet ismeretes az 1474-es Sztárai kódexből is latinul, majd a Gesta Romanorum 1695-ös Haller-féle fordításban.²⁰

A középkori fabliau: Li Fabliaus di Coquaigne a 16–17. században elsősorban a germán flamand földön elterjedt képzet, de ismerték egész nyugaton Spanyolország kivételével. Ezekben a mesékben a képtelen kalandok a gazdagság, a jólét országában játszódnak (Eldorádó, János pap országa, Schlaraffenland), ahol az emberek annyit ehetnek és ihatnak ingyen, amennyit csak akarnak. Bőségben van a hal és a hús minden fajtája, tej- és borfolyók folynak, sült ludak, disznók sétálnak az utcákon. A magyar anyagban leggyakrabban a kulináris paradicsom motívumai, a fáról hulló pénz, a restség és lustaság dicséretének részletei kerültek feljegyzésre a 20. századi variánsokban.²¹ A tejjel-mézzel folyó Kánaánra utaló, sült tyúkkal, malacokkal, borfolyókkal kapcsolatos élményüket többnyire kántorok illetve poétás lelkű paraszti rímfaragók foglalták versebe.²²

A felfordult világról szóló történetek a német közköltészetben a legnagyobb részt a 14–15. századra esnek, de már a 15. századtól megtalálható az a motívum, hogy a nyúl vadászik a vadászra. Ismeretes az a motívum is, hogy a birka megtámadja a farkast, béka elnyel egy gólyát, ludak sütik a szakácsot. A 19. század elejére a társadalmi szerepek szimbolikus cseréje kerül előtérbe, pl. beteg gyógyítja az orvost, kliens ad tanácsot az ügyvédnek.²³

A 17–18. századi schwankkönyvekben szereplő hazugságmesék Thompson szerint befolyásolták a szóbeliséget.²⁴ A barokk kor prédikátorai megfelelő morális felhanggal a világ hazugságaival

¹⁸ BENEDEK 1989. 10.

¹⁹ Pl. az első királyfi a tűz előtt ülve akkor sem húzná vissza lustaságból a lábát, ha az megégne.

²⁰ BENEDEK 1989. 12.

²¹ BENEDEK 1989. 12–14.

²² KOVÁCS 1979b. 509–510.

²³ BENEDEK 1989. 15–16.

²⁴ THOMPSON 1946. 214–216.

szemben használták fel a hazugságmeséket, egyúttal szórakoztatva is a hallgatóságot.

A 18. században R. E. Raspe Münchausen báró kalandjait bemutató könyve és a nyomán készült müncheniádák nagy hatással voltak a hazugságmesékre. A nagyság, a terjedelem, a különleges sajátságok túlzásaira épülő müncheniádák szorosabb vagy tágabb párhuzama mutatható ki a magyar hazugságmesé anyagban. Ugyanakkor már korábbi hagyományok, a szóbeliségben meglevő anyag befolyásolhatta a müncheniádákat.²⁵

A természetfeletti méreteket öltő állatokról,²⁶ növényekről, tárgyakról szóló mesék a kezdetektől elterjedtek voltak világszerte, de nagyobb gyakorisággal a középkortól kezdve tűnnek fel a hazugságmesék között: egy-egy epizódként, vagy láncba kapcsolódóan, személyesen látott élményként egyes szám első személyben elbeszélve.

Az óriás háziállatok méretét pl. úgy jellemzik, hogy egy madárnak rengeteg időre van szüksége az állat egyik végétől a másikig tartó repüléshez; vagy amíg valamilyen hanghatás az állat egyik végétől a másikig elér; vagy a kiterjedt tér, amit az állatok betöltenek az istállóban, földön, pajtában.

A nagy kerti vetemény leíró jegyek közül gyakori: a növény által beárnyékolt térrel való jelölés (nagy káposzta, nagy tök). *A nagy üst* terjedelmét szintén tér és idő jegyekkel írják le. Leggyakrabban azzal az idővel és távolsággal, amit a hangnak kell megtennie az üst egyik szélétől a másikig.

Nagy tojás, dinnye: az eredetileg kisméretű tárgy olyan hatalmas terjedelemmel rendelkezik, amelyben lovas, vagy huszár, regiment katona, ménes vagy gulya fér el. A magyar hazugságmesében a 17. század végétől fordul elő különböző természetfeletti állatok méreteivel kombinálódva (a 19. századtól leggyakrabban égbenjárást, apám lakodalmát tartalmazó mesetípus tartozéka).²⁷

Az óriási rovarok közül a történeti, 17. század végi feljegyzésektől kezdve napjainkig népszerű:

²⁵ BENEDEK 1989. 17–19.

²⁶ A magyar hazugságmesére nem jellemzőek: az óriás vadállatok; vagy a kis állatok óriássá nőnek; világszerte ismert nagy hal sem gyakori, bár előfordul.

²⁷ BENEDEK 1989. 19.

– a szúnyog zsírja rengeteg, a csontja akkora, mint Duna-híd; a tetű hízó malac nagyságú; a bolha teve nagyságú, egész házat bevilágító szörnyű nagy szemű, a Duna vizét fel tudja szívni a hasába; a keresztespók egyik lába égben, a másik a földön, kiálló szőrein, mint létrán mászik a hős; a méh olyan nagy, mint egy pulyka.

A magyar hazugságmesék között leggyakoribb a nagy kerti vetemény, nagy üst, nagy tojás, óriás rovarok, néha óriás háziállatok (ló, bika), nagy fa, égisz érő növények, nagy madár, kenyér, egyéb óriási tárgyak.²⁸ Berze Nagy János az 1960. típuszám alatt nagyotmondó hazugságok címszó alatt 5 változatot közöl. 1961. típuszám alatt pedig hazudozó mese gyűjtőnévvel altípusokba sorolja, a különböző nagyotmondásokat, abszurd eseteket vonja együvé. Az abszurd esetek hosszabbak, szerkezetük több motívum összekapcsolásából áll.²⁹

A hazugságmesé hőséi, előadói, az előadás formája

A hazugságmesék hőséi és előadói³⁰: vadászok, halászok, tengerészek, kiszolgált katonák, diákok, olykor tréfás kedvű parasztemberek. Kovács Ágnes szerint a parasztemberek a paraszti életforma kevés számú kalandlehetőségéről mondanak hazugságmesét: mikor én kisfiú voltam (AaTh 1961C*); mikor én vásárra mentem (MNK 1961 E*), de ide tartozik a tündérmesét lezáró rendkívüli lakodalom, ahol a mesemondó is ott van (pl. a zacskóba zárt ész); a diákéletet idézi a küzdelem az óriás bolhával (MNK 1962C*2), a tetű temetése (MNK 1961C*1) és a „Szarkaháború” (MNK 1962B*). Ez utóbbiak napjainkig élnek a szóbeliségben mint kiszámolók és köszöntők, s világosan utalnak a műfaj félnépi jellegére.

A hazugságmesék kedvelt formája az *egyes szám első személyben* elmondott képtelen kalandok hosszú sora, pl. láttam a kacsán egy tavat, hozzávágtam a fejszét, a kacska hullámot vetett, a tó elrepült (orosz népmese). A hazugságmesére is igaz Voigt Vilmos megállapítása, miszerint a jó előadó változtathat, mert ezzel csak

²⁸ BENEDEK 1989. 20–21.

²⁹ BERZE NAGY 1957.

³⁰ Voigt Vilmos a mesemondók közé sorolja a vándormunkásokat is. VOIGT 1975. 299.

kiszínezettebbé teszi a mesét. Vannak újító mesemondók, de a nagy mesemondók csínján bánnak az újítással.³¹

A hazugságmese funkcióját tekintve lehet:

–gyermekmese, mendikáns ének, lakodalmi gajd, rövidebb formában használatos lehet mesebevezető (pl. mesekezdő formulaként gyakori az óriási jegenyefa, amely meséket hordoz az ágán), mesezáró mondókaként is.

A hazugság foka szerint lehet:

–*reális színezetű*, rendkívüli mértékben felnagyított tárgyakról, eseményekről szóló vagy a *tapasztalati valóság ellenkezőjéről*, a megfordított, a tótágast álló világról elmondott, versbe szedett vagy eldalolt epikum. Az utóbbi típusba tartozó népmesetípusok magyar és nemzetközi változatait jórészt többé-kevésbé kötött formában, ritmikus, olykor rímes prózában jegyezték fel. A verses változatok mögött dallamot sejtünk vagy tudunk. Tücsöklakodalom, állatlakodalom, pl. Házasodik a tücsök, tréfás lakodalmi dal. Cselekménye: a tücsök a szúnyog lányát kéri feleségül, különböző állatok a lakodalom tisztségviselői pl. hörcsög a vőfély, farkas a mézszáros. A zenekar tagjai is állatok pl. szúnyog a prímás, béka a flótás. A lakodalom nagy táncmulatsággal, végül verekedéssel fejeződik be. Az állatlakodalom verses feldolgozása Európa-szerte ismert. A magyar nyelvterületen jórészt ma is élő változatok a 17. századi ének közvetlen vagy közvetett leszármazottai.³² A magyar népmesekatalógus³³ 31 változatát tartja számon, funkciója és stílusa alapján a kollégiumi diákköltészet terméke. A legkorábbi feljegyzés a

³¹ VOIGT 1998b. 245–248.

³² TURÓCZI-TROSTLER 1942.

³³ A népmeseszövegek folklorisztikai vizsgálata elképzelhetetlen anyaguk osztályozása, rendszerezése nélkül. A népmesetípusok felállítására Katona Lajos tett először kísérletet (1903–1904). Munkáját tanítványa, Berze Nagy János folytatta Antti Aarne nemzetközi katalógusa alapján. A nemzetközi népmesekatalógus-kutatás véráramába került Honti János típusjegyzéke. Munkája az első nyomtatásban megjelent összefoglalás a publikált magyar népmesekatalógus-anyag műfajairól és típusairól. Mindkét népmese-katalógus lezárult az 1930-as évek végén. Az Aarne munkájának St. Thompson által kibővített második (1928), jóval a harmadik kiadás (1961) megjelenése előtt a ma ismert mesekincsnek csupán 10–15 százalékát katalogizálja. Ezért vált szükségessé a magyar népmese-katalógus munkálatainak a megindítása. Az anyaggyűjtés, illetve a kötet szerkesztés munkája 1953 óta folyik.

dunántúli Szentsei-daloskönyvből ismeretes.³⁴ Ebbe a típusba tartoznak a különböző keretbe foglalt hazugságversenyek is, amit Thompson a hazugságmese, de a novellamesék közé is sorol, van köztük hiedelemmese jellegű is. Egyik legismertebb: a királykisasszony ahhoz megy férjhez, aki olyat hazudik, amit ő nem hisz. Más keretek: úr és szolga, nemes és jobbágy fogadnak, az lesz a nyertes, aki olyat mond, a másik nem hisz (AaTh 1920C; 7 változat). Az óriás három juhásznak csak akkor ad tüzet, ha olyat hazudnak, amit ő nem hisz el, de ha nem teljesítik: nyársra húzza, és megsüti őket (AaTh 1920H. 4 változat). Kettő-három szabadságos katona hazafelé értéktárgyat talál, azé lesz, aki nagyobbat hazudik (MNK 1920K*; 7 változat).

Díjnyertes hazugságok közé tartoznak: az óriás káposzta, melynek árnyékában egy regiment hűsöl, és a hozzávaló óriás üst (AaTh 1920A, Thompson, Motif index x1401, x1030.1.); az óriás tojás (AaTh 1960L; Thompson, Motif index x1813); egyéb óriás állatok és tárgyak; az égben járás (samanisztikus alapmotívum, hazugságmese): a hős az égig érő fán (szalmaszálon, káposztakóró létrán, korpakötelen stb.) felmászik az égbe. Ott rendkívüli dolgokat tapasztal, közben a fát kivágják, kénytelen egy korpából font kötélen lejönni; egy egér elrágja a kötelet, leesik (AaTh 1889 kBN, 1961** A 5,8,12,1417). Folytatása rendszerint: (AaTh 1882) belefürödik a földbe, hazaszalad ásóért és kiássa magát. Az égben járás mesetípus más változatában a hős már felnőtt ember, mikor apja lakodalmán résztvesz; ill. Apám keresztelője: a hős már felnőtt férfi, mikor apja keresztelőjén résztvesz, és keresztvízért megy az égbe. (AaTh 1962I.)

A *hazugságverseny* közé tartozik a közismert mese: a nagyotmondó legény és testvérei a trágját tévedésből a szomszéd földjére hordják, megfogják a föld négy sarkát és átborítják a magukéra. Bevetik fűmaggal és tölgyerdő nő rajta, disznókat odaviszik makkoltatni. A hazugságversenynek számos más változata van, nagy számuk mutatja. Egyik változata, amikor a főhazugnak társa is akad, aki megerősíti a hazugságot. Például legismertebb ilyen mesetípus: „A hazug és a szót szóra mondó” (AaTh 1920A). Szegény ember fia útnak indul, társa is akad. Találkoznak a szolgabíróval: Ég a Duna! 25 botütést kap. Társa tanúskodik: sok süthalat árulnak; 500 Ft bánatpénzt kap, megosztottnak rajta. Kedvelt formája még a hazugságversenyeknek: a

³⁴ KOVÁCS 1979b. 509–510.

szabadságra, vakációra hazafelé tartó katonák, diákok egymást iparkodnak lehetetlen állításokkal, kalandokkal elképeszteni. A földesúr, a kocsmáros ingyen ételt, italt, szállást biztosít annak a vendégnek, aki olyat hazudik, amit ő nem hisz el. A nagyotmondás még a közelmúltban is a mulattatás, szórakoztatás egyik formája. Specialistái pl. kaszárnyákban, kollégiumokban, paraszti környezetben ma is felbukkannak.

Nagyotmondások a Nagy Háború idején történetekről

Az ötletet, hogy a nagyotmondás után kutassak, Berecz András Hány emlékest című előadói estje, valamint egy rövid írása adta: „A háryadákat azért is kedvelem – mondja Berecz András–, mert többrétegű üzenetet hordoznak. Akiknek nincs a fülük kihegyezve, s a szívük sem telt meg szeretettel, még alkalmatlanok a történet megértésére, csak annyit tudnak, hogy itt valaki nagyot mond. Az első »alkalmassági vizsga«: átlátni a nagyotmondáson, mert többről van itt szó. Képzeljük csak magunk elé a közelmúlt magyar történelmének legcsúfabb kimenetelű háborúját, milyen lehetett arról számot adni, hogy habár csatát alig veszítettünk, mégis az országból csak meggymag maradt? A megpróbált katonaemberek hazamentek, vettek egy nagy levegőt, és elkezdtek mókázni. Ha csak egyetlen ember csinálta volna, azt mondhatnánk, bolond volt, de ezt tették a magyar nyelvterület egészén. Összebeszéltek vajon a fronton: ha majd hazamegyünk, a rajtunk esett nagy szörnyűséget mókával üjtük agyon? Vagy végignézték az övéiken, és azt gondolták, úgysem fogják megérteni, hiszen ők maguk sem értették, mi történt? Nem tudom, mi váltotta ki ezt a magatartást, de azt tudom, hogy sokszor népdalt, népmesét gyűjteni indultam, helyette katonatörténetekre akadtam. Furcsák, viccesek voltak: kurta történetek, egyik a másik után, mind arról szólt, hogy amerre a magyar katonák jártak – főleg Oroszországban –, milyen hatalmas dolgokat látni. A kozákoknak akkora templomuk volt, hogy amikor a pap azt mondta: »Gospodi pomiluj«, akkor egy lovas kozák vágatott a kántorhoz az ámenért. A másik történet egy zalalövői molnáré. Mikor kérdezték tőle a gyerekek, hogy miért van ilyen hitvány feje a bácsinak, azt felelte, hogy nemcsak az ő fejét sodorta le az ágyúgolyó, hanem még sokakét, és nem is nagyon ért rá válogatni közöttük, hanem az elsőt felkapta és a nyakába csavarta.

Ilyen furcsa, tiszteletlen történetekkel visszatérni a háborúból – ahol valódi csata volt, ahol valódi fejek hullottak – csak azok jogosultak, akik valóban átélték a történeteket. Ha ők valamiért fontosnak tartották, hogy a háború szörnyűségeit ilyen figurásan mondogassák el, hogy a nagy gazdasági világválság téli éjszakáin a fonóban az asszonyok nevéssenek, a gyermekek kacagjanak, a sánták, akik nem mehettek el a csatába, mosolyogjanak, akkor ezeket a XX. századi történeteket kár volna nekünk kidobni az ablakon. A történetek vidámsága közben meg kell értenünk egy nép történelmi gondolkodását, reménykeresését, mert miközben csörgősipkáját rázza, nyelvet nyújt, tiszteletlenkedik saját balsorsával, erőt gyűjt a következő napokra, a következő évszázadokra. Ahhoz, hogy egységes mesévé fűzhessem őket, kellett egy alaptörténet, s szinte adta magát az obsitos néven összefoglalt mesetípus. Úgy tűnik, a nagyotmondó katona szinte mindenütt megtalálható az emberiség emlékezetében, ismerik őt Közép-Ázsiától Írorszáig. Egyikük a mi Jánosunk, akinek lováról azt mesélik, hogy szomjúságában napok óta itta már a Don vizét, míg nem hősünk megelégette a várakozást, vágyott is már haza erősen, nagyot csapott a ló farára, mégis a levegőt ütötte. Egy ágyúgolyó ugyanis úgy ütötte le a ló hátsó felét, hogy amit a szájával felszívott, hátul spriccelte kifelé. Azóta máshol folyik a Don vize... Mondott hasonlót Münchhausen báró is, de attól, hogy magyar nyelven szól és János mondja, igazán a miénk.”³⁵

Eleinte szinte lehetetlennek tűnt a feladat. Úgy nézett ki a kutatás kezdetekor, egy már feledésbe merült, már az emlékezetből sem felidézhető téma után keresgélek. De azután egyre több nagyotmondó történet került elő.³⁶ A néprajzi gyűjtés 2001-ben kezdődött, közel két évig tartott. De már ezt megelőzően hónapokkal előbb megkezdődött a néprajzi gyűjtőutak megszervezése, a lehetséges adatközlők felderítése. A néprajzi gyűjtés során két *Háry János típusú* emberrel találkoztam (Gyergyóalfalu, Magyarlapád). A többiek *másodlagos közlők*, visszaemlékezéseikből idézték fel a nagyotmondó egyéniségek alakját. A történetek elbeszélői valóságosnak adják elő azt, amik a valóságban nem fordulnak elő, a társadalmi köztudat szerint hihetetlenek.

Kutatópontok:

³⁵ N. Tóth Ida: Háry János, avagy a nagyotmondás dicsérete. Ezredfordulós számadás az ének- és mesemondó Berecz Andrással. *Magyar Nemzet* 2001. január 2.

³⁶ KARÁCSONY-MOLNÁR 2013. 259–267.

- Dunántúl (*Katafa*),
- Felvidék (Ipolyság),
- Alföld (Karcag, Szeged, Nyírkársz),
- Bácska (Temerin, Péterréve, Oromhegy, Szabadka),
- Erdély (Csernáton, Csíkmadaras, Csíkrákos, Déva, Esztelnek, Hosszúfalú, Gyergyóalfalu, Gyimesbükk, Gyimesfelsőlok, Kalotaszentkirály, Magyarlapád, Magyarszovát, Méra, Szék, Székelykocsárd),
- Moldva (Lésped, Lujzikalagor).³⁷

*A nagyotmondás helyszínei, témái*³⁸

HELYSZÍNEK	TÉMAK
ERDÉLY Csíkrákos	– az első világháborúban történt, hogy át kellett ússzák a Volgát és mikor már odaértek volna a túlsó partra, addigra elfáradtak, vissza kellett forduljanak
	–olyan hideg volt, hogy az őr kutyája, ahogyan a kanyarban futott a hidegtől elpattant
	– a katonaságnál a nadrágnak olyan élet kellett vasalni, hogy a macska fejét –mikor odadörgölözött a nadrághoz– a nadrág éle levágta
	– olyan hideg volt Szibériában, hogy a hang megfagyott, tavasszal megolvadt és óriási hangzavar támadt
Csíkmadaras	– a katonaságnál olyan szigorúság volt (ti. az első világháborúban), hogy olyan díszlépést vágta a katonák, hogy a húsz méteres mély kútból a víz kifröccsent, a temetőben a sírokból még a halottak is kikönyököltek

³⁷ Dőlt betűvel jelöltem a kutatópontok közül azokat, ahol sikerült még nagyotmondásokat találnunk.

³⁸ A témák, a témák magjai különböző változatokban élnek, nagyon sok felbukkan több tájegységen, helyszínen is. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem a teljes anyagot közlöm.

	Szibériában olyan hideg volt, hogy a tűz megfagyott, olyan nagy káposzta termett, hogy egy század kapálta
Déva	– az első világháborúban az oroszok jöttek ki a földből, Daradics Antika a lyukat betömte egy kővel, így megmenekültek
Magyarlapád	– a víz alatt egy tankban az orosz katonák nem vették észre, hogy véget ért a háború, annyira belemerültek a kártyázásba
Székelykocsárd	–ágyúgolyón való utazás
Gyimes	–Szibériában nagy hideg miatt a barakk oldalához csapódva megfagyott a tűz, tavasszal, amikor felengedett, leégett a barakk – a barakkban volt egy öreg falióra, ami olyan öreg volt, hogy az ingájának az árnyéka is vájatot véselt a falba
	–Szibériában nagy tornyot építettek, a kőműves kiejtette a kalapácsot, amire a földre ért kirohadt a nyele, olyan magas volt, hogy látta az édesanyja otthon, Gyimesben fonja a fonalat
	– olyan nagy káposzta termett, hogy egy levele betakarta volna egész Romániát,; nagy méretű üst, kád
Szék	–az első világháborúban a székiek a Földközi – tengeren hajóztak, vihar támadt, a hajó felborult velük, ők kiszálltak, visszaállították a hajót és utaztak tovább
DUNÁNTÚL Katafa	– az első világháborúban ellőtt testrészek kicserélése (fej, kéz), emiatt nevezték el a későbbiekben a nagyotmondót Szörös Pistának (az elcserélt szörös kezéről)
ALFÖLD Nyírkársz	Szibériában –olyan magas tornyot építettek, hogy a kőműves leejtette a baltát, mire az földet ért, a nyele kirohadt belőle
	–olyan nagy oltár volt a templomban, egy lovas kozák katonának egy napig tartott mire körbejárta
	– olyan nagy harang volt a templomtoronyban, hogy a harangozó lefeküdt, egy cigarettát elszívott, mire a harang nyelve az egyik szélétől a másikig elért
	– olyan nagy „buga” (=napraforgó) nőtt, hogy egy lovas ember elfért alatta
Bácska– Temerin	–az első világháborúban a kozákok a szakadékba estek (félreugratott a lovával, s a lendülettől az őt megtámadó 150 kozák a szakadékba zuhant)

	– Kozákvágó Mező Sándornak hívták, mert csak úgy hullott a sok fej, ahogyan a kardjával kaszabolta őket; az egyik fej miután levágta elkezdett oroszul beszélni
--	---

A nagyotmondás alkalmai, helyszínei pl. a vasárnap délutáni beszélgetések, kártyázások, disznótor, tollfosztó, lakodalom, „útnál-kútnál”, kocsmá, kaszinók, kerekeshely³⁹. *Hazugságverseny* az elbeszélések szerint az 1960-as években a Csikkarcfalván a bútorüzemben, Székelykocsárdon a vasútnál az 1970-es években, valamint Gyergyóalfaluban a vadőr, a kollektív brigádos és a milicista között történt. A nagyotmondó egyéniségek *ragadványnevei*: pl. Hazug Pista (Gyergyóalfalu), Igazmondó Medve Gyuri (Nyírkarász), Szörös Pista (Katafa), Kozákvágó Mező Sándor (Temerin). Sokan közülük „járt-kelt” emberek voltak, pl. „...egy jobbágytelki székely volt. Ő gyalog északtól délig az egész földtekét bejárta.”; „bejárta Perzsiát, az északi Jeges tengerrel is járt! (Temerin); Földközi-tengeren hajókázott (Szék), Szibériában voltak hadifogságban (Nyírkarász, Gyimes).

A nagyotmondók foglalkozása, vagyoni helyzete nagyon különböző pl. lókupec, kanász, molnár, gazdálkodó, vadőr, méhész, első világháborút megjárt katona. Az ő történeteiket mesélők között már vannak iskolázott értelmiségiek is (pl. rajztanár, kántor, művész, néptáncsoport vezető, képviselő), valamint egyszerű, iskolázatlan parasztemberek. A mesélők *szegényebb és a gazdagabb rétegből* egyaránt származnak. Többségük férfi, egyetlen nő volt közöttük (Gyimes), de ő is egy férfi nagyotmondó meséjét idézte fel.

A mesélés többféleképpen történt: kerekén elmondta a történetet, magyarázatot fűzött hozzá, esetleg élénkítő mimikát, gesztusokat is használt. Az *előadás* történhetett egyes szám első személyben, még akkor is, ha nem a saját történeteit adta elő az illető, hanem felidézte a nagyotmondó szavait. Ekkor gyakran használta azokat a szófordulatokat, hangsúlyokat, amit a mesemondáskor hallott, pl. Temerinben „Vágtam a kozákokat koma!” Előfordult az is, hogy egyes szám harmadik személyben mesélte el az adatközlő a meséket, de ez csak abban az esetben, ha másoktól hallotta a történetet. Ha a hallgatóság kételkedik, gyakran elhangzó kérdés lehet: Miért, te ott

³⁹ Zsók Béla már gyerekkorában lejegyezte az édesapja kerekeshelyében hallott nagyotmondásokat. Három nagyotmondó volt Déván: Daradics Antal, Daradics Péter és Zsiga János. ZSÓK 2000. 92–106.

voltál? ” (Temerin), „Hozzak ide tanút rá?” (Magyarlapád) vagy a gyakran elhangzó felkiáltás: „Bizony Úristen, hogy úgy volt!” (Déva). Az adatközlők szavahihető komolysággal adták elő a történeteket, legfeljebb a történet végén jelent meg egy huncut mosoly a mesélő arcán.

A közösség tagjai továbbmondják, színezik, változtatják a történeteket, pl. Temerinben (Bácska) ugyanazt a történetet más- és másféleképpen adták elő, de a történet lényeges elemei mindegyikben megvoltak. Az is közös bennük, hogy mindegyik visszaemlékező megpróbálta a mesélő hanghordozását, gesztusait utánozva előadni a nagyotmondásait.

A nagyotmondások között *reális színezetű*, rendkívüli mértékben felnagyított tárgyokról (pl. magas torony, óriás üst, kád), eseményekről vagy a *tapasztalati valóság ellenkezőjéről* szólóak (pl. a háborúban levágott fej, elvesztett fej, kéz másra cserélése) is voltak. *A nagyotmondó közösség által történő megnevezései:* dicsekvők, domborítók, hazugtarisnyák, hanglérkodók, gurigatók, tett bolondok, színleg csinált bolondok, készakarva csinált bolondok, város bolondjai, finoman hazudók, ritka példányú, rendes magyar emberek. A nagyotmondásra találó kifejezéssel élnek Karcagon: „Ég a Tisza oszt szalmával oltják!”

A mesemondó és közösség viszonya: a közösség által elfogadott, sőt megbecsült emberekről van szó. Ezt egy gyergyóalfalusi, értelmiségi rétegből való férfi így fogalmazta meg: „Unalmas lenne nélküle! Halála után – de már most is másképpen hívják majd azt a helyet ahol élt, ahol a háza volt: Nem azt mondják majd Görgény hídján innen és túl, hanem Hazug Pistán innen és túl!” A karcagi nagyotmondókról a következőket mondta az adatközlő: „Mindegyikük köztiszteletben álló ember volt, fél Karcag kint volt a temetésükön.” A nagyotmondás nagy élményt nyújt az embereknek (Csíkrákos); sőt „az ilyen beszédektől meggyógyulnak a betegek” (Katafa), Volt olyan vélemény is, hogy aki a történetet elmesélte, hangsúlyozta, hogy ez csak olyan viccféle: „viccnek bejár, s jó vicc mondjuk azt. Elnevettek egy egész vasárnap délután az ő mondókáin” (Szék). A nagyotmondások egyik legfőbb célja a hallgatóság szórakoztatása volt. A népi tréfálkozó kedv megnyilvánulásai ezek, gazdag fantázia tükröződik bennük. Minden esetben alkotói folyamat, amihez nélkülözhetetlen az előadói tehetség és ihletettség.

IRODALOM

AARNE, A.–THOMPSON, Th.

- 1961 *The Types of the Folktales*. Second Revision, FFC 184. Helsinki.

BENEDEK Katalin

- 1989 A fenékkal felfordult világ. In: Kovács Ágnes (szerk.): *Magyar népmesekatalógus* 8. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

BERZE NAGY János

- 1957 *Magyar népmesetípusok I–II*. Baranya Megye Tanácsa, Pécs.

BOGNÁR Péter

- 2013 A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb Közköltészeti Tanulmányok* 2. Reciti, Budapest. 231–240.

DÖMÖTÖR Tekla (szerk.)

- 1954 *Régi magyar vígjátékok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KARÁCSONY-MOLNÁR Erika

- 2013 „Ez úgy igaz, ahogy hiszitek...” – Nagyotmondó mesélők nyomában Berecz Andrással. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*. International Research Institute, Komarno. 259–267.

KÁKOSY László – RAJ Tamás

- 1975 Hazugságtörténet. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299.

KÁSZONYI Ágota

- 1982 Münchausen. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 8. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest. 707–708.

KOVÁCS Ágnes

1979a Háriáda. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 471.

1979b Hazugságmese. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest. 509–510.

KOVÁCS Ágnes (szerk.)

1989 A magyar hazugságmesék katalógusa. (AaTh 1875–1999) *Magyar Népmesekatalógus* 8. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

KOVÁCS Endre

1982 Münchauseniáda In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 8. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 708.

KOVÁCS Endre – KURUCZ Ágnes

1975 Hazugságtörténet. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 300.

MARTINKÓ András

1975 Hazugságtörténet In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 300.

TAR Ibolya

2007 Et(iam) sic itur ad astra Irónia es fantasztikum az ókomédiában és a menipposzi szatírában. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): „*Nem süllyed az emberiség!*” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 17–24.

THOMPSON, STITH

1946 *The Folktale*. Dryden Press, New York.

TURÓCZI-TROSTLER József

- 1942 *Fenékkel felfordult világ.* Ranschburg Gusztáv
Könyvkereskedése, Budapest.

VOIGT Vilmos

- 1975 Hazugságmese In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 4. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest. 299.
- 1998a A magyar népmese műfajai. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór.* Osiris Kiadó, Budapest. 242–245.
- 1998b A mesemondó és közönsége. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór.* Osiris Kiadó, Budapest. 245–248.

ZSÓK Béla

- 2000 Dévai nagyotmondások. In: *Én mindig otthon voltam* (néprajzi írások Déváról). Kriterion, Bukarest–Kolozsvár. 92–106.

KARÁCSONY-MOLNÁR, ERIKA

STORIES OF BLUFFING FROM THE AGE OF THE GREAT WAR

The idea to search after the genre of „bluffing” („nagyotmondás” in Hungarian) was inspired by the Hány János memorial event and writing of András Berecz. The main reason I like the above mentioned genre is that it carries multi-layer/complex messages. „Those, whose senses for the stories like that aren't fully developed, and whose heart is not yet filled with love are incapable of understanding the story, all they know is that some is lying (bluffing)” said András Berecz. The first „aptitude test” is about to see through the bluffing, as it has a deeper message. The returned broken soldiers of the lost war decided to take a deep breath and lighten the mood. The majority of bluffs were about the size of the things they witnessed (for example: huge vegetables, towers, bells) and how strange things happened to them during their way, especially in Russia. For instance there was a story about a former soldier who explained the reason of his ugliness. He claimed that after a serious injury from a cannon during the war, he lost his head, and since he had

no time to pick and choose, he grabbed the first head he found and wrapped it around his neck instead of his own. Returning with such strange and unrespectful stories like these – what were based on real battles and struggles, with real heads falling – was the right of only those, who have indeed lived and fought through the events of the war. Through these stories we can easily understand the historical thinking and the pursuit of hope of our nation. My ethnographical research began in 2001 and lasted two years in the Hungarian language area, which included about 25 researcher locations. (Documentum film director: Karácsony-Molnár Erika, Cameraman: Kötő Zsolt, Mohi Sándor, 55 min., 2002).

Hazug Pista bácsi, Gyergyóalfalu, 2013
(Fotó: Kötő Zsolt)

„EGY ÚR A POKOLBAN IS ÚR...”

A hadsereg, mint a polgári élet színtere egy gyulai
polgárcsalád fiainak első világháborús levelezésében

Az első világháború egyik alapvető különbségét az előző háborúkhöz képest az jelentette, hogy az egymással szemben álló óriási hadseregeknek minden korábbinál kisebb részét adta a hivatásos állomány, s a katonák döntő többsége az általános hadkötelezettség alapján besorozott civil volt. Ez a civil létéből kiszakított, alaposan vagy kevésbé jól kiképzett embertömeg vonult a frontokra, s igyekezett ott katonaként helytállni előbb a hivatásos tisztikar, később mind gyakrabban tartalékos tisztek – tehát lényegében szintén civilek – irányítása alatt.¹ Ennek a mondhatjuk, „civil hadseregek” a katonái természetes módon törekedtek a korábbi életükből magukkal hozott kulturális mintáik megőrzésére, s amennyire lehetett próbálták „civilizálni” a hadsereget, és valamilyen formában „élhetővé tenni” a háborút. Természetesen az, hogy ezeket a törekvéseket milyen módon sikerült érvényesíteni, hogy ki és hogyan élte meg a katonai szolgálatot, nagyban függött a személyes életútól, a társadalmi háttértől, neveltetésétől, világnézetétől. A világháború ugyanis a körülmények közös volta mellett is értelemszerűen mást jelentett egy paraszti sorból származó sorkatona vagy éppen egy tartalékos tiszt számára módos polgári háttérrel. Ez utóbbi bemutatására vállalkozunk egy gyulai értelmiségi polgárcsalád első világháborút megjárt fiainak, Ladics Tamásnak (1895–1957) és Györgynek (1898–1978) a levelezése alapján², nem elsősorban a hadi események, mint inkább a háborús mindennapok, illetve a hadsereg „civilizálására” tett kísérleteik megrajzolására törekedve.

¹ POLLMANN 2004. 20.

² A feldolgozott mintegy 150 levél a gyulai Ladics hagyaték (Ladics Ház) iratanyagában maradt fenn. A Ladics családról bővebben: BÓDÁN 2010.

Mindennapok a hadseregben – a hátország

A hadseregben töltött éveik során mindkét Ladics fiú éppúgy teljesített szolgálatot a fronton, az első vonalban, mint a hátországban.³ Természetes módon ez utóbbi beosztás sokkal szélesebb terét engedte az addig megszokott polgári életmódjuk továbbvitelének. Bevonulásuk után előbb mindketten Kolozsvárott részesültek kiképzésben, s leveleikből az derült ki, hogy a hadseregben a kihívást nem is annyira maga a kiképzés, esetleg a katonaságnál elvárható rend és fegyelem jelentette, mint inkább az ellátás színvonala, valamint az értelmes időtöltés hiányában jelentkező unalom. Ennek megfelelően gyakran kértek és kaptak változatos tartalmú csomagokat otthonról, mint azt az alábbi példa is mutatja:

„Küldjenek 100–200 töltött cigarettát, nyári kolbászt, süteményt, kenyeret, zöldpaprikát, egy új körömkéft, mert a régit ruhakefének használtam fel, egy cipőfényesítő kéft, egy pár papucsot, valamint jobbfejta pipadohányt.”⁴

A rendszeres pénzküldemények talán még a csomagoknál is fontosabbak voltak, hiszen a seregben kapott csekély zsold nem tette volna lehetővé, hogy éljenek a polgári életvitel Kolozsvár kínálta lehetőségeivel: „Pénzt is kérek, mert nagyon nyomorúságos így az élet. Négy nap óta nem hagytam el a kaszárnya udvarát, mert nincs pénzem. Ha pedig az ember a városba megy, egy-két öt koronába mindig belekerül.”⁵ – panaszkodta Ladics Tamás. Az otthoni segítségnek köszönhetően azonban a városban tett séták, a vendéglőben való étkezés, színházlátogatás stb. a Ladics fiúk életének része maradhatott bevonulásuk után is.

A seregben tapasztalható rendről, és fegyelemről általában lesújtó képet kapunk a beszámolókból. Ladics Tamás például Kolozsvárra való megérkezése után írta a következőket:

³ A Ladics fiúk katonai szolgálatáról: BÓDÁN 2015. 57–58.

⁴ Ladics Tamás levele édesanyjának Ladics Lászlónénak 1915.07.08. Leltári szám nélkül. Ladics hagyaték, Ladics Ház.; A továbbiakban a leveleket a levél írójának és címzettjének monogramjával, és a keltezésük megadásával hivatkozunk. Valamennyi idézet a Ladics Ház iratanyagában található leltározatlan levelekből származik, így ezt külön a további jegyzetekben nem jelöljük.

⁵ LT-LLNÉ. 1915.07.10.

„Olyan lógást, mint az elmúlt négy napon még a katonaságnál nem rendeztünk. Az önkéntes századtól kirúgtak, a pótzászlóaljnál nem vettek fel bennünket. Ha haza utaztunk volna, azt sem vették volna észre.”⁶

Öccse, György élt is ezzel a lehetőséggel, igaz már Makóról szökött haza karácsonyozni 1916-ban: „Szerencsésen érkeztem meg Makóra tegnap este. Senki nem tudja, hogy otthon voltunk, pedig többször keresetek.”⁷ – tudósította a talán aggódó családot visszaérkezését követően.

Makóról egyébiránt Ladics Tamás, aki szintén állomásozott ott néhány hónapig, meglehetősen lesújtó véleményt fogalmazott meg leveleiben. Leginkább a polgári élet, számára addig megszokott alapvető kereteit hiányolta:

„Szerencsésen megérkeztem ebbe az istenverte faluba. [...] Mezőhegyesen voltam egy délelőtt, nagyon kedves kis falu [...] annál rondább fészek Makó. Folmannal lakom együtt egy gazdag parasztnál. Elég jó hely volna, csak nincs benne villany, petróleumot pedig nem lehet kapni. Ha csak lehet, más helyre költözöm, ahol van villany s főképpen zongora. [...] Itt valószínűleg meg fogok penészedni az unalomtól. Se színház, se mozi, semmi sincs egy füstös kávéházat kivéve. A város ronda, falusias, hasonlít Csabához. Vonaton pedig szinte megközelíthetetlen.”⁸

Bár a helyzet a későbbiekben valamelyest javult, és valóban sikerült zongorával is rendelkező házba költöznie, a településről alkotott véleménye nem sokat változott az idősebb Ladics fiúnak. Egyedüli szórakozását a helyi intelligencia társas életébe való bekapcsolódás jelentette, bár ehhez otthonról kellett ruhát küldetnie, mert – ahogy írta – „ilyen ruhában [egyenruha] nem lehet vizitelni.”⁹

1917-ben végül elkerült Ladics Tamás Makóról, Karánsebesre vezényelték kórházai szolgálatra. A kezdeti lelkesedése azonban hamar

⁶ LT-LLNÉ.1915.07.03.

⁷ LGY-LLNÉ.1916.12.27.

⁸ LT-LLNÉ.1916.10.05.

⁹ LT-LLNÉ.1916.10.18.

elhagyta, s új állomáshelyét talán még a korábbinál is rettenetesebbnek találta. Panaszainak egyik fő forrása a rossz ellátás pótlása miatti állandó pénzhiány volt, melynek enyhítésére rendszeresen pénzküldeményeket és csomagot sürgetett otthonról:

„Igazán resteltem a dolgot, de pénzt is kérek; Nem lehet kijönni a fizetésből; dohányra ebben a hónapban eddig 42 koronám ment el. Azonkívül a reggeli, a délutáni kávéház, a pótvacsora, a déli sör szintén kitesznek valami 50 koronát.”¹⁰

Egy későbbi levelében pedig arról ír, hogy „az apróbb kiadásokra u. m. feketekávé, borraival, cigány stb. elmegy naponta 2–3 korona.”¹¹ A hiányosnak ítélt seregbeli koszt mellett nem nehéz felfedezni ezekben a sorokban a módos polgár hétköznapi igényét.

A legnagyobb problémáját azonban nem is az ellátás – azt, mint láthattuk, ki lehetett egészíteni – hanem az unalom jelentette Ladics Tamás számára: „Nem bírom az itteni életet. [...] Nagyon hiányoznak a megszokott szórakozásaim, a zongora és a festés.”¹²

„Nagyon unom az ittlétet, dolgom most kevesebb van, a délutánokat rendszeren sétával vagy alvással töltöm. Ez utóbbi ugyan egyáltalán nem kellemes szórakozás, de olvasnivalóm nincs, mással meg nemigen lehet eltölteni az időt”¹³

Pedig a lehetőségekhez képest igyekezett élni minden kínálkozó szórakozási lehetőséggel. Az olvasás mellett mindennapos időtöltésnek számított a kártyázás, és a séta, majd a jobb idő beköszöntével a kirándulások: „Csinálunk néhanap kirándulásokat a Temes és a Sebes partján felfelé a hegyek közé. Gyönyörű vadregényes vidék. A parton mindenütt erdők, páfrányok.”¹⁴ A nyári meleg napokon pedig a délutáni fürdözések jelentették a szórakozást a közeli folyónál: „Mostanában igazán nomád életet élünk. Délutánonként fürdeni és halászni járunk a nagy Lörddal, a halat kézzel fogjuk a kövek és a gyökerek alól.”¹⁵

¹⁰ LT-LLNÉ.1917.07.07.

¹¹ LT-LLNÉ.1918.07.08.

¹² LT-LLNÉ.1917.06.19.

¹³ LT-LLNÉ.1918.09.26.

¹⁴ LT-LLNÉ.1917.05.22.

¹⁵ LT-LLNÉ.1917.06.19.

„Rettentő hőség van. Már két órákkor bent vagyunk a vízben egészen hétig, fél nyolcig.”¹⁶ 1918 nyarán már nagyobb kirándulások is belefértek a karánsebesi szolgálatba: Herkulesfürdő mellett a legnagyobb hatást Lugos tette Ladics Tamásra:

„Vasárnap voltunk Lugoson. Össze sem lehet hasonlítani Karánsebessel. Olyan a különbség, mint Gyula és Nagyvárad között. Nagyon csinos város, az élet rendkívül élénk. Nagyvárosias; szép strandja van, van 7–8 kávéház, kitűnő cigány, színház, mozi stb.”¹⁷

A legjobban talán ez utóbbi kulturális intézmények hiányozhattak a Ladics fiúnak, melyekhez Karánsebesen csak nagyon ritka alkalmakkor – pl. egy-egy tábori színi előadás vagy kabaré révén – juthatott hozzá.

A karánsebesi időszak végül egyenesen arra ösztönözte Ladics Tamást, hogy családjá nagy aggodalmára újra a frontra keresse magát. Amit egészségügyi felülvizsgálata után 1918 októberében el is ért, így olasz fronton tett rövid szolgálata után számára majd egy évvel meghosszabbodott a háború hadifogságának köszönhetően. Megjegyzendő azonban, hogy innen írott lapjaiban is leginkább a monoton egyhangúságról és unalomról panaszkodott.

Mindennapok a hadseregben – a front

Természetesen nem csak a hátszági szolgálat élményeiről tudósítanak a Ladics levelek, hanem a frontélet mindennapjairól is, ami a körülményekből adódóan másabb, mégis nagyon sok hasonlóságot is mutat az eddig leírtakkal.

A frontot megjárt katonák alapvető élménye, a harc, az életveszély, a halállal való folyamatos szembesülés lehetett. A tényleges hadi cselekmények azonban a sokak számára évekig elhúzódó katonai szolgálatnak – különösen a csendesebb frontszakaszokon – csak viszonylag kis részét tették ki, s a frontélet igazi hétköznapijai valójában a harcok szüneteiben zajlottak.¹⁸ Ezeknek

¹⁶ LT-LLNÉ.1917.08.04.

¹⁷ LT-LLNÉ. 1918.07.07.

¹⁸ BIHARI 2013. 40–41.

a „békésebb” időszakoknak a legalapvetőbb vonása a tétlenségből, és a monoton egyhangúságból fakadó unalom volt. Mindkét Ladics fiú leveleiben rendszeresen visszatérő momentumnak tekinthető ez. „Nincs semmi különös újság” – írta Ladics György 1917 végén az otthoniaknak – „nem csinálunk egész nap semmit, néha bemegyünk a városba.”¹⁹ Hasonló sorokat találunk az utolsó háborús év első napján keltezett levelében is: „A napok a szokott egyhangúságban telnek el, délelőtt az állásban vagyok, délután pedig Sír zászlóssal kaláberezek.”²⁰ Azt pedig, hogy ez a helyzetjelentés nem csak a végnapjait élő orosz frontnak tudható be, jelzik bátyjának három évvel korábbi, szintén Galíciából küldött sorai: „Kicsit unalmas bizony ez az élet itt árokszálláson, így egyéb híján azzal foglalkozom, hogy hallgatom a madarak fütytyentését, és a ruháimban tartok nagy tetűvadászatot.”²¹

A fronton tapasztalható körülmények – a természeti és épített környezet, az időjárás, a szállás, az étkezés, a felszerelés állapota – pedig alapvetően meghatározták a frontélet mindennapjait. Menet közben a katonák akkor és ott aludtak, ahol és ahogy éppen tudtak, míg a hosszabb ideig megmerevedett frontszakaszokon a kiépített állások jelentették a pihenő helyét. „Néhány nap óta nem volt időm írni, sokat menetelünk, már a negyedik napot töltöm a szabad ég alatt. Nincs semmi bajom, csak éjszaka szoktam fájni, néha nagyon hideg van.”²² – számolt be mostoha körülményeiről Ladics György az otthoniaknak. Novemberben pedig a tűzvonalban leginkább biztonságot jelentő állásokról is rövid leírást küldött Gyulára az ifjabbik Ladics fiú: „Tegnap jöttünk be az állásba, a mi századunk a harmadik vonalban van, tartalék, azt hiszem egy hónapig itt maradunk. Az én fedezékem az állomás épülete alatt van, meglehetősen gránátmentes, de rá is fër, mert alaposan be van löve.”²³ A legnagyobb nehézséget, különösen az őszi, és téli hónapokban a mostoha időjárási viszonyok jelentették a katonáknak. „Első állomáshelyünket elhagytuk s most más vidéken eszem a császár kenyerét, és más országrésről hull rám a hó. Rettenetes téli időjárás van. A csizmámon felül ér a hó”²⁴ – olvashatjuk Ladics Tamás egyik levelében, míg öccse a nyári esőzések okozta

¹⁹ LGY-LLNÉ.1917.11.24.

²⁰ LGY-LLNÉ.1918.01.

²¹ LT-LLNÉ.1915.09.22.

²² LGY-LLNÉ.1917.07.25.

²³ LGY-LLNÉ.1917.11.23.

²⁴ LT-LLNÉ.1916.02.21.

nehézségeket örökítette meg: „Itt semmi különös dolog nem történt, az idő nagyon csúnya, néhány nap óta állandóan esik, nyakig érő sárban mászkálunk.”²⁵

Az időjárás viszontagságaival szemben a katonák számára felszerelésük, ruházatuk biztosította a védelmet, a visszaemlékezések és a történeti szakirodalom alapján azonban ezen a téren is súlyos hiányosságokat tapasztalhattak a fronton szolgálók. Ladics Tamás másodszori frontszolgálatára készülődve 1916 elején így panaszkodott ezzel kapcsolatban:

„A felszerelés a lehető legrosszabb, a nadrág annyira panamaszövetből való, hogy kénytelen voltam az ezredszabónál egy nadrágot megrendelni (40 K[orona]), azonkívül a zubbonyt és a sapkát is adjátaltatni kell.”²⁶

Az idézet arra is rávilágít, hogy a módos polgári családból származó fiú saját költségén biztosította maga számára a megfelelő felszerelést a hadseregben. Sőt, a további levelek tanúsága szerint nem csak a meglévő egyenruha javításáról, hanem annak kiegészítéséről is a család gondoskodott. A Ladics fiúkhoz frontra érkező csomagok ugyanis rendszeresen tartalmazták az évszaknak megfelelő ruházatot: bélelt kabátot, kesztyűt, csizmát stb. 1916 őszén például a menetszázadba beosztott Ladics György a következőket kérte otthonról:

„Ha jövő héten megyek [a frontra], a ruhapénzemből csizmát veszek és a menetruhát béleltetem ki és egy svettert veszek. Otthonról küldjenek selyem alsóruhát, egy pár bélelt kesztyűt és rá egy szörme kesztyűt, fülvédőt, hósapkát, érmelegítőt, gyapjúharisnyát, flanel kapca, ezen kívül Tommy prém dolgait. Kulacsot kisüstivel és cognackal, szalámit. Mindezt nagyon sürgősen kérem, mert bármelyik percben indulhatunk.”²⁷

A fronton a katonák mindennapjait, sőt akár az egész hadsereg hangulatát leginkább meghatározó kérdés az ételmezés volt. A háború elhúzódásával általános tendenciának tekinthető az ellátás minőségének

²⁵ LGY-LLNÉ.1917.07.14.

²⁶ LT-LLNÉ.1906.02.06.

²⁷ LGY-LLNÉ.1916.10.17.

és mennyiségének romlása. Aki csak tehetett csomaggal segítette a fronton harcoló hozzátartozóját, azonban a háterszág fokozódó megpróbáltatásainak idején, különösen az alsóbb néprétegek körében ez egyre kevésbé volt lehetséges.²⁸ A Ladics fiúk helyzete annyiban másabb volt a katonák többségénél, hogy mindketten altiszt-, majd tisztként szolgálva tiszti koszon voltak. Ennek ellenére a csomagot mindig szívesen fogadták, sőt kérték otthonról, igazai polgári igényekről tanúságot téve: a szalámi, sonka, kolbász, szalonna, pogácsa, befőtt mellett, az édességek, csokoládé, tészta (sütemény), kalács, cukrozott narancshéj, vaj, méz, pálinka, konyak szerepelnek a leveleikben.

A csomagokban a ruhanemű és az élelem mellett a frontéletet „civilizáló” apróbb tárgyak is megtalálhatóak voltak. 1917 nyarán például Ladics György a következő üzenetet küldte az otthoniaknak: „Néhány apróságra lenne szükségem, amit tábori csomagban is lehet küldeni: evőeszközre, kis ollóra, kulacsra, 2 alumínium pohárra, hajkefére, fésűre, nadrágtartóra és olyan kenőcsre, amit Ducsi bácsi ajánlott.”²⁹ Más levelekben pedig a fogkefe és szappan is szerepelt a kívánságlistán. Ami viszont minden csomag elmaradatlan része volt, az a cigaretta. A fronton szinte mindenki dohányzott, s a cigaretta a napi fejadag részét képezte, ennek ellenére mindig hiány volt belőle. Ladics Tamás egyik kifakadásában a következő sorokkal kérte az otthoniak segítségét ez ügyben: „Az Isten szerelmére, küldjenek cigarettát meg szivart, különben meg kell bolondulnom.”³⁰

A fronton lévők számára a dohányzás egyaránt lehetett a feszültség oldásának és az unalom elűzésnek az eszköze. A monoton, egyhangú hétköznapi élet megtörésére nem sok más lehetősége kínálkozott a katonáknak. A legelterjedtebb szórakozásnak talán a kártyázás számított, mellyel el lehetett ütni a fedezékben is a csendes órákat. További lehetőséget jelentett még az olvasás: a harcok szünetében olvasó katona egyáltalán nem számított ritkaságnak. A lehetőséget a segélyszervezetek által intézett harctéri könyvszállítmányok és az 1916-tól felállított tábori könyvtárak mellett a postai küldeményként a frontra küldött könyvek nagy száma jelentette.³¹ A

²⁸ POLLMANN 2004. 23.; VÖLGYESI 2014. 12–13.

²⁹ LGY-LLNÉ.1917.08.16.

³⁰ LT-LLNÉ.1916.04.12.

³¹ KREUTZER 2005. 268–271.

Ladics fiúk is rendszeresen kértek és kaptak csomagjaikban könyveket, és nem csak szépirodalma: Ladics Tamás orvosi könyveket is kért, és mindkét fiú nyelvkönyveket sürgetett otthonról, mert – ahogy írták – „itt jó alkalmas és sok idő volna a tanulásra.”³² Ezek mellett a Ladics fiúk számára folyóiratokra is előfizetett a család a frontra is, sőt György részére négy különböző újságra egy időben: „Az újságok közül AZ EST pontosan érkezik és A FIGYELŐ is, de AZ ÚJSÁG-on nem jó a címzés és így össze vissza jön, néha három napra kimarad, BÉKÉS-t pedig egyáltalán nem kaptam még.”³³

Az unalom elűzésének alapvető lehetőségét kínálta a „társaság”, a Ladics fiúk számára ez az egységüknél szolgáló további altiszteket és tiszteket jelentette, akik körében olykor a „békebeli” polgári társaséletet idéző módon is szórakozhattak, időnként még gramofon és pezsgő is került a mulatsághoz:

„Elég jól megy eddig a dolgom [...] most egy helyben állunk, s mint a címem is mutatja a segélyhelyen vagyok. [...] Itt elég vidám az élet. Tanultam egy új nótát: Szeretném a szeretőmet... A koszt is jó, tisztí kosztot eszem, csak víz nincs, de ez nem sokat határoz.”³⁴ „Ha dolgom nincs fűtyülök vagy rajzolok, ha van mire, de ez is unalmassá válik, ha folyton ezt kell csinálnom. [...] Amíg bent voltam a segélyhelyen mégis volt társaság, kártya, sakk, újság, de itt nincs.”³⁵ „Különben nagyszerűen érzem magam, benn vagyok a segélyhelyen. Csináltunk egy pár gramofonos estét, volt pezsgő is.”³⁶

Az otthon megszokott polgári életvitel átmentésnek igyekezete további területeken is megjelenik a levelezésben, utalhatunk itt például Ladics György harctéri fotózásaira, vagy éppen a zene utálni sóvárgására, és kottavásárlásokra felszólító leveleire, esetleg a Ladics fiúk képeslapvásárlásaira, melyeknek kimondott célja a családi gyűjtemény gyarapítása volt.

³² LGY-LLNÉ.1917.09.12.

³³ LGY-LLNÉ.1917.11.16.

³⁴ LT-LLNÉ.1916.03.05.

³⁵ LT-LLNÉ.1916.03.19.

³⁶ LT-LLNÉ.1916.05.17.

Összegzés helyett

Talán az eddig leírtakból is kiviláglik, hogy a harctéri mindennapok mögött a fronton lévő katonák egyik legfontosabb törekvése az lehetett, hogy az adott körülmények között, sőt azok ellenére is megmaradjanak embernek, s minél többet megőrizzenek a békeévek normális életéből. Annál is inkább, mert a monarchia óriási hadseregében szolgálók döntő többsége – a hivatásos katonák szűkebb körét leszámítva – a háború éveiben is alapvetően megmaradt civilnek, aki a harcok szünetében igyekezett az otthoni „civil életét” a lehető legteljesebb mértékben visszacsempészni a lövészárkok világába. A Ladics fiuk levelei is leginkább a frontélet mindennapjainak erről az oldaláról mesélnek az utókornak.

IRODALOM

BIHARI Péter

- 2013 *Kérdések és válaszok az első világháborúról.* Budapest, Napvilág Kiadó.

BÓDÁN Zsolt

- 2010 „Karriertörténet a dualizmus korából” – a gyulai Ladics család. In: Dománszky Gabriella (szerk.): *A lehetőségek országa. Polgárosodás a 19. századi Magyarországon.* Győr Moson Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr. 140–147.
- 2015 „Unalmas bizony ez az élet itt árokszálláson...” Mindennapok a fronton egy gyulai polgárcsalád levelezése alapján. *Bárka.* XXIII. évf. 4. sz. 57–63.

KREUTZER Andrea

- 2005 Sajtó, könyv, könyvtár, papírellátás az első világháború idején. In: Ravasz István (szerk.): *Boldogtalan hadiidők... 1914–1918. Avagy ami a „Boldog békeidők” után következett.* Petit Real Könyvkiadó, Budapest. 268–271.

POLLMANN Ferenc

- 2004 *A frontélet mindennapjai.* In: Horváth Miklós (szerk.): *A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–27.

VÖLGYESI Zoltán

- 2014 *A hátország a nagy háborúban. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.

BÓDÁN, ZSOLT

A GENTLEMAN IS A GENTLEMAN EVEN IN THE HELL...

The Army as the Scene of Civil Life in the WW1
Correspondence of the Sons of a Bourgeois Family from
Gyula

This case study aims to describe how middle class people saw the weekdays of WW1 in the army with a special focus on the question of civil life, relaying on the correspondence of the Ladics family from Gyula. Based on the letters written by the two soldiers of the family, Tomas and George, it can be confirmed that behind the weekdays of the front the main ambition of the warriors was to save as much as possible from their civil life. The home packets whit full of good foods and clothes to make up the army's allowance, the methods of pastime like reading books and newspapers, playing cards, taking photographs or even having parties with champagne and gramophone etc. all served this basic ambition.

„UTOLÉRT A HÁBORÚ!”

A Júliai-Alpok íróiról

A történelemben ritkán fordult elő, hogy egy térség lakosai, akik a szokottnál is erősebb érzelmi kötelékekkel kapcsolódtak a földrajzi környezetükhöz és sajátos szellemiségükhöz, kultúrájukhoz ennyire ellentmondásos módon keveredjenek bele egy területükön zajló világméretű háborúba. Földrajzi szempontból a Karszt hegység és az adriai tenger között fekvő *Venezia Giulia*¹ két legnagyobb központja a főváros, Trieszt és Gorizia volt. Etnikai szempontból négy jelentős és közeli etnikai háttérrel rendelkező nép élt itt együtt: a politikailag meghatározó osztrák-németek és a nyelvi-kulturális szempontból kiemelkedő fontossággal bíró olaszok mellett a szlovének és a horvátok területe volt az öböl és környéke, amelyet zsidók, görögök, törökök és számos más nemzetiségű ember is otthonának tartott. A nyilvánvaló különbségek túlmenően alapjaiban egységes volt az itteni emberek mentalitása, erős, gyakran szétválaszthatatlan szálakkal kötődtek is egymáshoz. Az egyik a másikon, a régi az újon, mint vízjel áttűnt. Másrészről az új, a nagyobb egységhez tartozás tudatának része volt az eredet megőrzése.

A germán-szláv-latin hármas vagy még többes „lelkületű” városban – éppúgy, mint a német helyett *magyar* Fiumében² –

¹ A gorizia nyelvész, Graziadio Isaia Ascoli (1829-1907) felosztása szerint a Júliai Alpokig érő Venezia Giulia (Friuli egy részével, Istriával) önálló geográfiai, politikai egységet alkot, a tőle nyugatra elterülő másik két „Veneziától” (Euganea, Tridentina) eltérő hagyományokkal.

² „*Su questo trafficante amalgama di persone così etnicamente diverse (vi sono, oggi ancora, triestini che hanno nel sangue dieci dodici sangui diversi; ed è questa una delle ragioni della «nevrosi» particolare ai suoi abitanti) la lingua e la cultura italiana fecero da cemento ...Ma lingua e cultura a parte, Trieste fu sempre, per ragioni di «storia naturale» dalle quali le città come gli individui non possono evadere, una città cosmopolita. Era questo il suo pericolo, ma anche il suo fascino.*” Saba, Inferno e paradiso di Trieste (1946) "Az etnikailag ennyire különböző (még most is vannak olyan triesztiek, akiknek az ereiben tizenkét vér keveredik, ez az egyik oka a lakóira különösen jellemző neurózisnak) kereskedő amalgámban az olasz nyelv és kultúra alkotta az összetartó elemet... De

különleges és sajátos szellemi *milieu* alakult ki. Scipio Slataper 1912-ben megjelent könyvének, *Il mio Carso (Az én Karsztom)* bevezető részében így határozta meg ezt a sajátos aurát, a "triesztiség" lényegét. Saját hovatartozásának tisztázása kapcsán rá kellett jönnie, hogy nem mondhatja magát sem olasznak, sem szlávnak, sem németnek. Egyik sem külön-külön, hanem mindhárom egyszerre, mivel trieszti. A sokféle nyelv, gondolkodásmód és hagyomány egy személybe való harmonikus beolvasztása természetesen sokkal ellentmondásosabb és nehezebb feladat, mint az identitást egy nemzethez való tartozás tudatában megélni. A Monarchia békés éveiben ezt mégis sikerült, amiben segíthetett az ekkor rendkívül népszerű Schopenhauer írásainak tág személyiségfogalma. A skizofrénia, a betegség és a (z öngyilkos) halál oldaláról megfogalmazva: „minden alkalommal, amikor egy ember meghal, egy világ tűnik el ... amit az illető lelkében hordott”,³ s minél gazdagabb volt a személyisége, annál nagyobb a veszteség.

Nyelv elméleti és történeti kérdéseivel való állandó foglalkozás, és az iránta való általános és élénk érdeklődés az egyik legtermészetesebb szellemi tevékenység volt a tizennyolc nyelvű Habsburg birodalomban, majd az Osztrák-Magyar Monarchiában. Az olaszok a modern nyelvfilozófia alapjait megvető bécsi lingvisták méltó elődei és társai voltak. A legjelentősebb, a tudományterület itáliai fejlődését nagyban meghatározó nyelvészek elsősorban a goriziai zsidó közösség tagjai közül kerültek ki. Carlo Michelstaedter felmenői közül Abram Vita és fia, Isacco Samuel Reggio, valamint az olasz szabadságért az osztrákok ellen fegyverrel harcoló Eude Lolli tudós rabbikként fordítottak héberből, s foglalkoztak igen magas szinten hermeneutikai, elméleti kérdésekkel. Szintén ide tarozott a már idézett Graziadio Isaia Ascoli, aki meggyőződéses olasz hazafi volt, az Olasz Királyság szenátora, a legmagasabb olasz koronarend kitüntettetje. Ascoli az olasz dialektusok tanulmányozása után kidolgozta a *superstrato*,

függetlenül a nyelvtől és a kultúrától, Trieszt „természettörténeti” okokból, amelyeknek a hatásától nem tudta függetleníteni magát sem az város, sem az egyén, mindig kozmopolita város maradt. Ez veszély jelentett számára, de ez volt a bája is.” „A várost különböző nemzetiségek lakták, olaszok, akik e város szülöttei voltak, szlávok, akik a környékről származtak, németek, zsidók, görögök, levanteiek, törökök, akik piros fezt hordtak a fejükön, és még nem is tudom hányféle más nemzetbéli.”

³ Arthur Schopenhauer, *Neue Paralipomena* (IX). In *Handschriftlicher Nachlass*. IV. Reclam, Leipzig s.d. 184. A témáról és az öngyilkosság kérdéséről: CAMERINO 1996a 88.; WENNER 2009. 57.

sostrato, adstrato jelenségének máig használt és érvényesnek tekintett leírását. Kutatásaihoz aligha találhatott volna kedvezőbb környezetet, mint saját szűkebb pátriáját.

A családi nevek „olaszosítása” leggyakrabban, mint láttuk, valamelyik földrajzi egység, város megnevezésének átvételét jelentette, de közvetve kifejezte a zsidó hagyomány és az olasz jelen konfliktusmentes összekapcsolását is mind a tudományos tevékenység, mind a hétköznapi élet szintjén. Hasonló ehhez Ettore (Hector Aron) Schmitz esete, aki valódi nevének adott egyetemes dimenziót azáltal, hogy a trójai-latin-olasz első névből Italót, a német vezetéknévből (sáv, csík) népnév megjelölésére szolgáló *Svevót* csinált. *Önéletírása* így kezdődik: „Hogy jobban megérthessük egy olyan álnév használatát, amely úgy tűnik, testvéri egyetértésbe akarja összekapcsolni a két fajt, az olaszt és a germánt...”⁴ Az olaszt, amely-ben a kulturális és családi gyökereit kereste, valamint a germánt, amelyet nem egy távoli német őse miatt választott, sokkal inkább a meghatározó hatása miatt, amit szellemi formálódása idején würzburgi tartózkodásakor a német kultúrával való találkozása jelentett. Rachele Coen fia, Umberto Saba, viszont nem szeretett apjától kapott olasz vezetéknévét (Poli) megváltoztatva szlovén dajkájának (Peppa Sabaz) italianizált nevét vette fel, amely héberül „nagyapát”, „öreget” jelent. S szláv eredetű Slataper, Stuparich neve is. (A héber nevek hasonló okokra visszavezethető magyarosítása az olasszal párhuzamosan a Kárpát-medencei olvasztókohóban is végbement.⁵)

Az olasz nemzeti mozgalom elindulása, s ezzel a békés együttélésnek egyre inkább a kultúra területére való korlátozódása, elsősorban Bécs gazdasági és politikai befolyása erősítésének volt köszönhető. A bécsi parlament 1877. április 25-i törvénye elindította az olasz irredentizmust. Trieszt által élvezett szabad kikötői státusz (egyelőre nem bevezetett) eltörlése nyomán sorra alakultak nemzeti függetlenség elérését célul kitűző társaságok, amelyek a Risorgimento mozgalmának véghezvitelét, beteljesítését követelték (Italia degli Italiani, Italia irredenta!, Associazioni in pro dell’Italia irredenta). Alig másfél hónappal később megalapították „L’Indipendente” újságot, amelyet az osztrák hatóságok 1915-ig 1016 alkalommal zártak be, s

⁴ SVEVO 1968. 799.

⁵ VAJDA 2000. 105–121. Különösen 108. lapon

amely ellen 484 pert indítottak. (A trieszti irredentizmus nagy hatást gyakorolt az 1878 nyarán ide érkező Giosuè Caduccira is.)

Az egyszerre irredenta-patrióta és kozmopolita-neurotikus kereskedőváros, ahol a lakosok ereiben tizenkét különböző vér folyt, nem egyformán viszonyult saját múltjához, különleges⁶ szellemi örökségéhez. „Trieste da due secoli è la porta orientale d’Italia” – állította Svevo,⁷ kapu vagy inkább *híd* volt nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termékek közvetítésében is. Trieszthez való tartozását sohasem érezte hátránynak vagy lemaradásnak, sokkal inkább az írói lehetőségek mérhetetlen tárházának (*risorse*) tekintette. Két meghatározó személyiség mégis azt állította, hogy „*nascere a Trieste nel 1883 era come nascere altrove nel 1850*” (Umberto Saba⁸), illetve, egyenesen, „*Trieste non ha tradizioni di cultura*” (Scipio Slataper⁹).

Mindkét megállapítás igaz. A giuliai fiatal értelmiség számára két fontos kapcsolódási pont kínálkozott a 19-20. század fordulóján: az egyik Nyugatra, Olaszországba vezetett, a másik Keletre, a Monarchia fővárosába. Természet- és orvostudományi érdeklődéssel általában Bécs egyetemére jelentkeztek, a bölcészek viszont az *italianitás* szimbólumává vált firenzei universitasra iratkoztak be, még akkor is, ha tudták, nem ismerik a diplomájukat. Az olasz irodalom szülőhelyén tanult a gradói Biagio Marin, a goriziai Michelstaedter, a trieszti Scipio Slataper, Alberto Spaini (aki Kafkát fordított), Carlo és Giani Stuparich és mások. Különös vonzerővel bírt számukra az itáliai város szellemi élete, az ott tanító kiváló professzorok és nem utolsósorban a toszkán fővárosban megjelenő „*La Voce*” folyóirat szellemisége, amely ugyanabban az évben jelent meg először, mint a budapesti „*Nyugat*”.

⁶ A minden lényeges szempontból Trieszthez hasonló helyzetben lévő közeli Fiuméről írta saját tapasztalata alapján Vásárhelyi Miklós: „Kora gyermekkoromtól éreznem kellett, hogy „más” vagyok, aminthogy Fiumében mindenki „más” volt. Az olasz a horvátnak, a horvát a magyarnak, a magyar mindkettőnek és valamennyi ideszármazott, meghonosodott fiumei polgár a „fiumano”-nak, aki évszázadok alatt alakította ki identitását. Nem volt az sem magyar, sem osztrák, sem olasz, horvát, szláv, hanem „fiumano”, sajátos, szláv szavakkal tarkított venetói olasz tájszólás”. VÁSÁRHELYI 2000. 10–14.

⁷ SVEVO 1968. 799.

⁸ Triesztben születni 1883-ban olyan, mint másutt 1850-ben. *Prose*, a cura di Linuccia Saba. Mondadori, Milano 1964. 407.

⁹ Triesznek nincsenek kulturális hagyományai, „*La Voce*” 11 febr. 1909. Slataper, *Lettere triestine*. Edizioni Dedalolibri, Trieste 1988.

Giuseppe Antonio Camerino írt¹⁰ azokról a finom különbségekről, amelyekkel az önmagukat kivétel nélkül lélekben olasznak tartó giuliai írók reagáltak az új helyzetre. Egyik oldalon főleg Svevo háború ellenessége, amely a közép-európai értelmiség (Zweig, Werfel, illetve, tegyük hozzá: Babits) újjáéledő pacifizmusával azonosítható. Szintén közös eszme náluk a születő új világtól való alapvető és az érzelmi és gondolati világot meghatározó félelem (Michelstaedter), hogy a most létrejövő rosszabb lesz a réginél. Svevót harmadik regényének a végén „érte utol a háború”. A távoli, csak másokkal megtörténhető dolog, mint a halál, ekkor vált közelivé. Éppen Lucinicóból, családi villájából indult Gorizia, majd Trieszt felé pünkösdi idején, május 23-án. Egy hónappal később, 1915. június 26-án tett naplóbejegyzésben írta Zeno Cosini:

„Utolért a háború! Csak hallgattam eddig a róla szóló híreket, akárha régi idők háborújáról volna szó, amelyről elcsevegni szórakoztató, de ami miatt ostobaság volna aggódni. – s most, íme, benne vagyok nyakig, döbbsen, s ámulva azon is, hogy nem jöttem rá magamtól: előbb vagy utóbb bele kellett keverednem. Teljes nyugalomban éltem egy házban, amelynek földszintje már égett, s nem láttam előre, hogy hamarosan a lángok martaléka lesz az egész épület velem együtt. Torkon ragadott hát a háború, megcibált, mint valami ócska rongyot; egyszerre fosztott meg a családomtól s az ügyvezetőmtől.”¹¹

Stefan Zweig A tegnap világában szintén az összedőlő épület képével érzékeltette a történelemmel ütköztetett értelmiségi szemléletet, amely nem akart tudomást venni arról, hogy baj van az alapokkal, csak miután jóvátehetetlenül bekövetkezett az összeomlás.¹² A kép szimbolizmusa Mme de Staël-től származhat, aki arról írt, hogy a felvilágosodás racionalista mágusai felgyújtották azt a palotát, ahol csodáikat véghezvitték.

Mások a háborúban és a hősiességben a szabadság eljövételét, a célok elérésének lehetőségét is látták. Ez legyőzte bennük az előre nem

¹⁰ CAMERINO 1996. 9–18.

¹¹ SVEVO 2008. 601–602.

¹² ZWEIG 1981. 69. „És amikor évtizedek múlva ránk omlottak a falak, és beszakadt a fejünk fölött a tető, csak akkor jöttünk rá, hogy itt már régóta baj volt az alapokkal, üregek tátongtak alattunk, és az új évszázaddal egyszersmind az egyéni szabadság hanyatlása is megkezdődött Európában.”

látható áldozathozatal miatti félelmet. S a Monarchia terültéről elmenekülve önkéntesként (vagy átállva) katonai szerepet vállaltak olasz oldalon, ami gyakran végzetes lett.

Slatapernél, Sabánál, például, jóval kevesebb és talán kevésbé mély *specífico mitteleuropeo* fedezhető fel: ők eszmei inspirációt inkább a Schopenhauer hatásán túljutó érett Nietzscheből,¹³ az északiakból (Ibsen) és a német romantikus irodalmi és filozófiai példákból merítettek. A költészetében és gondolataiban (*Zibaldone*) a „rossz” egoizmust legyőzni képes, „heroikus” Leopardit példaként tekintő Svevo stilisztika modelljei és költői eredményei tekintetében *olasz* maradt: olyan trieszti, aki minden nehézség dacára Triesztből Itáliának ír.¹⁴

Az olaszok számára szellemi-lelki határok nem ott húzódtak, ahol a politikai és háborús frontvonalak. A lövészárkok, súlyos lelki krízist okozva, nemzeti hovatartozásokat, családokat, baráti csoportokat vágtak ketté. A háború szinte mindenki számára élet- vagy sorsfordító volt. Slataper hősi halált halt, a harcokban szintén részt vevő Giani Stuparich testvérét vesztette el. Az életben maradt fivér a traumákról napló-szerű beszámolókat írt (*Colloqui con mio fratello*, 1925, *Guerra del '15. Dal taccuino d'un volontario* (A '15-ös háború. Egy önkéntes jegyzetfüzetéből, 1931), s ha kevésbé végzetes, de súlyos anyagi károkat okozott a gyáriparos Ettore Schmitznek is, vagyonát elkobozták, őt internálással fenyegették.

A fiatalok közül a legnagyobb tekintélynek Slataper örvendett. *Garibaldino* nagybátyjával dicsekedett, számára a szabadsághős „tisztelt barát és isten”, „még most is kisfiú vagyok, aki az ő szeme láttára szeretne harcolni”.¹⁵ Társaival az utcán énekelték:

All'armi, all'armi! Ondeggiano
le insegne giallo e nere.
Fuoco, per Dio! sul barbaro,

¹³ Nietzsche szerint a költő jövőbe vezet, Slatapernél ugyanez il poeta „artista del futuro”. CAMERINO 1996a. 15.

¹⁴ „La situazione di un triestino che scriveva per l'Italia da Trieste ...era difficile”. CAMERINO 1996a. 16.

¹⁵ SLATAPER 1934. 76.

su le tedesche schiere;¹⁶

majd a csendőrök elől elszaladva csoportokba verődve folytatták az éneklést:

Non deporrem la spada
fin che sia schiavo un angolo,
dell'itala contrada.
Non deporrem la spada
fin che sull'alpi Giulie
non splenda il tricolor.¹⁷

Ez a tematika és pátosz valóban az előző század olasz patrióta költészetéhez, Leopardihoz, a Risorgimentóhoz, Giosuè Carduccihoz kapcsolja a trieszti irodalom egy részét. Ugyanakkor az írói személyiség számos más elemét, mint a meghasonlottságot, a kényszernek való engedelmességet, a hagyományos identitástudatban való kételkedést és konfliktusosságot mitteleurópai jelenségként kell kezelnünk. Camerino *Il mio Carso* utolsó mondataiban kifejezésre jutó végtelen fájdalom kategorikus imperatívuszát, *Szenvednünk kell és hallgatnunk, dobbiamo patire e tacere*, Ibsen (akiről a szerző monográfiát írt) és Nietzsche hatására vezeti vissza.¹⁸ A halálán lévő, gyenge Leopardi nem *hallgatni*, hanem nyíltan harcolni akar korával.¹⁹ Az igen sikeres pálya kezdetén álló Slatapert hazája fegyveres védelme és saját erkölcsi meggyőződése kényszerítette az áldozatra, amikor felhagyva hamburgi lektori állását visszatért szülőföldjére önként vállalva a hősi halált.

Ennek a különleges értelmiségi körnek háború idején való tetteiről, lelki mozgatórugóiról, a kevés túlélők egyike, Giani Stuparich számolt be *Ritornello* című, jóval később, 1941-ben megjelent regényében. Mint Róma történetének kezdetén, itt is apa és három fia

¹⁶ Fegyverbe, fegyverbe! sárga-fekete zászlók hullámoznak. Tűz, az Istenért! a barbárra, a német seregekre.

¹⁷ Nem tesszük le a kardot, amíg az olasz föld egyetlen sarka is szolgál. Nem tesszük le a kardot, amíg a Júliai Alpokon nem ragyog a trikolor.

¹⁸ CAMERINO 1996b. 15.

¹⁹ Non io / con tal vergogna scenderò sotterra; / ma il disprezzo piuttosto che si serra / di te nel petto mio, / mostrato avrò quanto si possa aperto: ben ch'io sappia che obbligo / preme chi troppo all'età propria increbbe. (*La ginestra*, 63-70)

indul csatába. De míg a Horatiusok ugyanazon az oldalon álltak, a giuliai olasz „honfoglalás” ellenséges lövészárkokba kényszerítette őket. A három Vidali fivér Marco, Sandro és Alberto még a hadüzenet kinyilvánítása előtt átszökött Olaszországba és önkéntesként szolgáltak az olasz hadseregben, Vieracci álnéven. A katonaság viseléséhez egyébként túlkoros apát megtorlasként a Monarchia hadseregébe sorozták be tisztiszolgaként.

A regény eléggé egyértelmű életrajzi utalásokat tartalmaz.²⁰ Marco idealizált ábrázolásában „az író testvérének, Carlo Stuparichnak az alakját fedezhetjük fel, Sandro talán az író maga, a harcokban elesett jóbarát, Scipio Slataper pedig Cesare Alessandri alakjában tűnik fel a műben”, aki után özvegye és vonásait öröklő kisfia maradt. Mind az anya, Carolina, mind pedig az ő visszaemlékezéseiben az olvasó elé rajzolt apa, Domenico több vonatkozásban Stuparich szüleit formázzák. A mű elejének boldog családi élete hamar semmibe foszlik: a háromból két fiú elesik a harcokban, a harmadik megvakul, de még így is lelkesítő beszédek tart katonatársainak a fronton. A végül a széteső, eszmények nélkül harcoló Monarchia hadseregéből dezertáló apa az alkoholba menekül.

„Az anya tudatában különös jelenség játszódott le. Fiainak a külső megjelenése és a személyisége szinte eltűnt. Nem tudta őket megkülönböztetni egymástól. Marco, Sandro és Alberto egyetlen alakká olvadtak össze, arcnélkülivé, egyetlen szív hármas dobogásává, amelyek válaszoltak az övére.”²¹

A fiúk távolléte alatt Carolina Sandróra emlékezve gondolatban mindig rendkívül a fiú beszédes, gyönyörű szemeit idézte fel. Ezek most sötét lyukká váltak, mintegy jelezve, hogy immár eleget láttak: a testvér halálát, egy világ pusztulását, az ideálok megvalósulásának szörnyű árát, az ember valódi énjét.

A történelmi és egyéni feszültsége ott rejtőzik a regény címében is: kik térnek vissza? A háborúba induló katonák? Az olaszok által lakott területek? Vagy mind a kettő egyszerre, ahogyan Slataper regényének elején saját lényével olvasztotta egybe a Karszt vidékét.

²⁰ A regény részletes elemzését magyar nyelven ld. WENNER 2015. 53–66.

²¹ WENNER 2015. 59.

Visszatérnek, de hogyan? Az egyéni tragédia és a történelmi siker konfliktusa az adott helyzetben a lélek és a tudat, a szenvedés és a boldogság feloldhatatlan, az ember számára a későbbiekben soha el nem múló szétszakítottságát jelentette. Ezt az érzelmi állapotot szólaltatta meg Stuparich akkor is, amikor a háború végén a győzelem mámorától megrészegült, ünneplő Trieszt utcáin átkelve a háborúban meghalt öccse nélkül érkezett haza, s édesanyjuknak ezeket a szavakat akarta mondani: „Rám bíztad, de nem tudtam megőrizni neked, nélküle térek vissza hozzád”, de a találkozáskor erre képtelennek bizonyult. Csak térdre tudott esni. „Me l’hai affidato, ma guardartelo non ho saputo, ti ritorno senza di lui.”²²

A *ritorneranno*, az olasz jövőidő bizonytalanságával, utalás Saba *Il borgo*²³ című versének utolsó strófájára, amit az író egyébként többször is említett. A költemény a megsebzett személyiség helyreállítását, a régi boldogsághoz való visszatérést nem a *túllépésben*, az emberen „belül” maradó fájdalom idővel történő elmúlásában látja. Az egyén számára a gyötrelem (*travaglio estremo*) örökre megmarad. Csak a másba (*un altro*) áthelyezett én létének napjai állhatnak még virágban.

A túlélők közé tartozott a baráti kör egy másik, szintén Firenzében tanult tagja is. Alberto Spaini

„Ausztria háborúja lezárta a történelemnek és életüknek egy periódusát. Azután minden megváltozott: a gyökerüket örökre kitépték abból a gazdag humusból, amelyből minden életerejüket szívták. Nem csupán hazaszeretet volt ez, vagy a zsarnokkal szemben szabadságuk megvédése miatt érzett lelkesedés. Ám ebből a harcból, ebből a védelemből ők küldetést

²² „Rám bíztad, de nem tudtam megőrizni neked, nélküle térek vissza hozzád.” STUPARICH 1985. 25-26. Carlo nálánál három évvel fiatalabb volt, 1916-ban 22 évesen lett öngyilkos, miután az osztrákok körbezárták őket, s attól félt, katonaszökevényként felakasztják. Giani olasz hadifogolyként álnéven élte túl a háborút.

²³ *Ritorneranno, / o a questo / Borgo, o sia a un altro come questo, i giorni / del fiore. Un altro / rivivrà la mia vita, / che in un travaglio estremo / di giovinezza, avrà per egli chiesto, / sperato, / d'immettere la sua dentro la vita di tutti, / d'essere come tutti / gli appariranno gli uomini di un giorno / d'allora. Még városunkba / vagy egy hasonló / városba visszatérnek a virágban / álló napok. Majd / valaki újraéli ifjúságom végső keserűségét, / s egyetlen vágya az lesz, / hogy életét mindenki életébe / helyezze, / s oly egyszerű legyen, mint / az eljövendő hétköznapiakban / akárki. Takács Zsuzsa fordítása.*

csináltak, gyakran alázatos tanulmányi- és munkaküldetést. És akkor, miután Trieszt egyesült Itáliával, szükségszerű volt, hogy olyan lelkiállapotba kerüljenek, mint a mindenkori nagy háborúk regrutái, akik már átestek a tűzkeresztségen, és nem találják többé helyüket a mindennapok békés világában.”²⁴

IRODALOM

CAMERINO, Giuseppe Antonio

1996a *Italo Svevo e la crisi della Mitteleuropa*. Istituto di Propaganda Libraria, Milano.

1996b Lo specifico mitteleuropeo e i maggiori giuliani del primo Novecento. *Neohelicon* XXIII.2. 9–18.

SLATAPER, Scipio

1934 *Il mio Carso*. Vallecchi, Firenze.

SPAINI, Alberto

1963 *Autoritratto triestino*. Giordano, Milano.

STUPARICH, Giani

1985 *Colloqui con mio fratello*. Marsilio Editori, Venezia.

SVEVO, Italo

2008 *Zeno tudata*. (Fordította Barna Imre.) Európa, Budapest.

1968 Profilo autobiografico. In: *Opera Omnia*. III. dall'Oglio, Milano.

²⁴ SPAINI 1963. 223-224. "la guerra dell'Austria concludeva un periodo della storia e della loro vita. Dopo, tutto sarebbe mutato; le loro radici per sempre strappate da quel denso humus da cui avevano succhiato ogni linfa vitale. Non solo l'amore di patria, non solo l'entusiasmo della difesa della libertà contro il tiranno. Ma di questa lotta, di questa difesa essi avevano fatto una missione, spesso anche umile missione di studio e di lavoro... Ed ora, unita Triste all'Italia, per forza dovevano trovarsi nello stato d'animo di tutti i reduci delle grandi guerre che si sono bruciati nel fuoco della battaglia, e non trovano più un posto nel mondo pacifico e terra di tutti i giorni."

VAJDA György Mihály

- 2000 Zsidó írók a Monarchiában. In: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Fekete Sas, Budapest. 105–121.

VÁSÁRHELYI Miklós

- 2000 Álmodó városa, Fiume. In: Kerényi Ferenc–Kecskeméti Gábor (szerk.): *Visszapillantó tükrök*. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára. Universitas Kiadó, Budapest. 10–14.

WENNER Éva

- 2015 Élet- és regénysorsok a Monarchiában. In: Kelemen Zoltán–Tóth Ákos (szerk.): „*Hogy jó szép tettekben leld gyönyörűséged.*” A 80 éves Fried István köszöntése. Tiszatáj Alapítvány, Szeged. 53–66.

ZWEIG, Stefan

- 1981 *A tegnap világa*. (Fordította Tandori Dezső). Európa, Budapest.

PÁL, JÓZSEF

„THE WAR HAS OVERTAKEN ME!”

The exit of Italy from the Austro-Hungarian Monarchy (1915) created the most strange theater of the First World War. The inhabitants of the multiethnic big cities of Julian Alps (Trieste, Gorizia) have produced a special culture in the last two-three decades: in the linguistics (Graziadio Isaia Ascoli) and literature (Italo Svevo, Carlo Michelstaedter, Scipio Slataper). Besides their Jewish origin, Italian patriotism and irredentism were their common features. The war caused strange destinies: often members of the same family fought on both sides of the front, father against son. Those who were forced to remain faithful, fought in the army of the Monarchy, others, deserted and converted into the Italian army. Giani Stuparich's novel illustrates this absurd situation through the tragic history of a family (*Ritornello*).

EGY SÁRKÖZI SZANITÉC LEVELEZÉSE

Az első világháborúban az ún. kisemberek milliói vettek részt. A hadtörténeti munkák embertömegként, parancsok végrehajtóiként, hadmozdulatok gépies teljesítőiként, lövészárkok töltelékanyagaként emlékeznek meg róluk. Pedig ezek az emberek mindannyian teljes emberként, emberi egyéniségként mentek a harctérre. Megvolt mindegyikük véleménye a történesekről.¹

A két világháború eseményeit megőrkítő dokumentumok kutatására Magyarországon viszonylag későn került sor. A 20. század második felében kezdtek figyelni a családi irattárakban fennmaradt anyagokra. Bányai Irén külön fogalmat is alkotott erre „paraszti irattár” megnevezéssel. Többféle megközelítéssel kezdték vizsgálni az iratanyagokat. Amíg Hanák Péter a formulákat, motívumokat vizsgálta, addig Keszeg Vilmos a levelek szerkezeti-, műfaji-, társadalmi sajátosságai mellett a levelekből felfedezhető társadalom szerkezetét, összetételét, működési szabályait, a levelezés szokásait és funkcióit kutatta. Bányai Irén a muzeológia felől megközelítve a témát, a forrásértéküket és a védelmüket hangsúlyozta.²

Az első világháborús levelek a fronton lévők és az otthon maradott családtagok, barátok érzelmi kapcsolatait tükrözik. A levelek küldése és fogadása komoly morálnövelő tényező volt, ezért a hadsereg nagy gondot fordított a kézbesítésre. A katonák minden gondolatát az kötötte le, hogy vajon mi lehet otthon. Várja-e a szeretője, kiválasztott párja, felesége? Nem lett-e hűtlen? Örök kétségek közt gyötrődtek, mert abban sem voltak biztosak, hogy az igazat írták-e meg az otthoniak a ritkán érkező üzenetekben. A haza írt levelekből érződik a feszültség. Egyrészt aggodás az otthon maradt családért, másrészt félelem a bizonytalan jövőtől. A levelek zömét kitölti a paraszti gazdaság állapota, a piaci árak otthoni alakulása iránti érdeklődés. Gyakran megjelenik az időjárás leírása, az otthonitól való különbségek érzékeltetése. Élénk cserekereskedelem is folyt a levelezéssel

¹ BALÁZS-KOVÁCS – CSAPAI 2011. 362.

² VAJDA 2007. 453–454.

párhuzamosan a csomagokban. Amihez otthon nem jutottak hozzá, azt a front körül, ha lehetett beszerezték, vagy fordítva, otthonról küldtek olyan hasznos portékát, ami a fronton nem volt beszerezhető. Ugyanakkor szép példák találhatók a levelekben arra, hogy a falusi közösség összetartó ereje a távolban is jól működött. A levelek mellett fontos szerepet töltöttek be a fényképek is. Azonban vizsgálhatóak a levelek nemcsak az általuk érintett témák szerint, hanem szerkezeti felépítésüket figyelembe véve is. A keltezés, megszólítás, sztereotip fordulatok, zárás, aláírás megfigyelése is érdekes tanulságokat tartalmazhat.

A katonalevelek egy kisebb része kötött, verses formával, esztétikai és poétikai funkciókkal is rendelkezett. A bakalevelek szerkezete rendszerint a következő módon szerveződik: kezdődik a megszólítással, köszöntéssel. Folytatódik a levélíró egészségéről történő tudósítással, a megkapott levelek és csomagok nyugtázásával. Ez utána címzetthez intézett kérdések, Isten segítségének kérése, valamint a megszólított egészségével kapcsolatos tudakozás következik, végül áldás és szerencse kérése, valamint az elköszönés formulái zárják.³

Tanulmányom témáját képező levelek írója Könczöl István. Sárpilisén született 1894. augusztus 18-án református vallású középparaszt családban. Tanulmányait a sárpilisi református népiskolában végezte. Vőnek ment Öcsénybe. 1914. május 14-én vette feleségül az ugyancsak középparaszti családból származó Deák Évát. Az első világháborút, mint szanitéc szolgálta végig. A törvény alapján az általános hadkötelezettség annak a naptári évnek a január elsejével kezdődött, amikor a hadköteles betöltötte a 20. életévét. Levélírónk a háború kitörése előtt nem került sorozásra. Mint szanitéc a tábori fürdőkben és mosodákban dolgozott. Ahogy naplójában olvashatjuk: 1916. február 28-án vonult be Székesfehérvárra, ahol a hadimunkás népfelkelőkhöz került. Március 1-től május 7-ig Budapesten volt szanitéc és gépész kiképzésen. Május 8-án indultak Lembergbe 5 kocsissal és 5 gépésszel, lovakkal, fertőtlenítő gépekkel. 25 nap múlva Brodiba szállították őket, innen Klocsovba, majd Koltovba, onnan Kruhovba, ismét Brodiba, Odesszába, Troppauba és végül Gersonba. A háborús évek alatt megtanulta a német és az orosz nyelvet is. 1919 tavaszán tért végleg haza. Öcsényben gazdálkodott 35 holdon.

³ POZSONY 2008. 184.

Presbiteri és községi előjárói tisztséget is viselt. A második világháborút sem kerülhette el, mint munkaszolgálatra kötelezett a Kárpátokban. Priszlop tetőn kellett részt vennie az erődépítési munkálatokban, majd pedig a német megszállást követően a dunaföldvári Duna-híd felrobbantásához a robbanóanyag szállításból is kivette a részét. Mint községi előjáró tolmácsként is kénytelen volt tevékenykedni, mind a németek, mind az oroszok jelenlétekor. Ahogy a családi emlékezet őrzi a mondását: „Az első háborút a bátyámmal, a másodikat a fiammal szenvedtem végig.” A kommunista hatalomátvételt követően, elkerülendő a kuláklisra kerülést, az 1948-ban a földhöz juttatottak által szervezett tszcs tagja lett, több középparaszt társával együtt. 1957. május 29-én, 62 éves korában halt meg. Két gyermeke volt, István (1915–2002) és Éva (1927–2012).

Könczöl Istvánnak 247 haza írt levele, egy jegyzetfüzete és egy zsebnaptárja maradt fenn, melyek a szerző saját tulajdonát képezik. A leveleket tintával, tinta- és grafitceruzával írta. Az általa, 1937-ben épített gazdasági épület magtárjának a padlásán maradtak meg az írásai, melyek zömmel jó állapotúak, jól olvashatóak, de van, ami a párától és a portól többé-kevésbé olvashatatlanná vált. Többségük tábori levelezőlap, de vannak több oldalas borítékolt levelek is. Külön kategóriát képez a maga által költött hat darab verses levele. Érdekesség, hogy a házasságkötésük előttől szintén maradt néhány verses szerelmi levele azonban a háború után nem foglalkozott ezzel a tehetségével. Sorai a feleségnek íródtak, de utal írásaiban a szüleinek, a fronton lévő bátyjának, Andrásnak és a tágabb rokonságnak küldött levelekre is. Levélírónk soraiban is megtaláljuk azokat az általános vonásokat, melyek a harctérről küldött leveleket jellemzik. A levelezés fontosságát mutatja az a táblázat is, melyet a zsebnaptárjában vezetett, pontosan feljegyezve dátum szerint az Őcsényből, Sárpilisről és a fronton lévő bátyjától érkezett és a nekik küldött levelek dátumait. Továbbá a fontosabb kifejezésekről német-magyar nyelvű szószeretetet készített, felsorolta az 1916 karácsonyán a hadseregtől kapott csomag tartalmát. Napi beosztásukat is tartalmazza a naptár. A jegyzetfüzetben feljegyezte a felettesei és a társai nevét, a bevonulás és a frontra kerülés körülményeit, felsorolta a frontra induláskor kapott felszereléseit, a különféle állomáshelyek tábori posta címeit, fogdafeliratokat és egy verset.

Levelei szerkezetüket tekintve jól szerkesztettek. Szinte az összes tartalmaz keltezését. Legtöbbször az év, hónap, napot is tartalmazza. Volt, amikor a „Kelt” rövidítést és a tartózkodás helyszínét is felírta. A megszólítások jelzik a levélíró és a címzett között fennálló viszonyt.

„Kedves Feleségem!, Édes Feleségem!, Szeretett kedves Feleségem!, Szeretett kedves Feleségem, kis Pistikám, Apám uram, anyám asszony!, Szeretett kedves Feleségem és családom”. A levelek sztereotip fordulatokkal indulnak: „Tudatom veletek..., Tudatom veletek soraim által..., Tudatom veled levelem által..., Kívánom a jó Istentől, hogy ezen rövid soraim friss jó egészségben találjanak..., Kívánom Istentől..., Kívánok levelem által friss jó egészséget..., Kívánok soraim által sok jó egészséget..., A hozzám intézett soraidat megkaptam..., Soraim által kívánok friss jó egészséget mindnyájótoknak... . Az elköszönés formulái: Isten veletek!, Isten veletek és velem!, Isten veled és velem!, Isten veletek és velünk a távolban!, Ezzel soraimnak vége, friss jó egészséget kívánok. Isten veletek és velem!, Soraim végével friss jó egészséget kívánok mindnyájótoknak!, Ölel és csókol benneteket szerető férjed!. Aláírások: Szerető férjed István!, Ölel és csókol férjed István!, Szerető férjed Könczöl!, Hű férjed Könczöl!, Könczöl István!, Könczöl!”

Tanulmányom zárásaként következzen néhány olyan levél, amelyek kellőképpen tükrözik az előzőekben elmondottakat:

1.

Kelt. Budapesten 1916. Március 3-án

Szeretett kedves Feleségem és kisfiam!

Tudatom veletek Pesten jól megy a világunk, 7 órakor felkelünk, elmegyünk a kávéért aztán megreggelizünk, aztán felolvassák a neveinket, ha az megvan akkor kimegyünk a gépekhez a másik kaszárnyába. Ott vannak a gépek abba a kaszárnyába, ahol a Rácz Istók van, mindig találkozunk vele, itt vagyunk délig, délben elmegyünk a menáziért, délután szabadok vagyunk, aki akar lefekhetik vagy sétálhat, csak kimenni nem igen szabad, mert már egy elszökött közülünk. De tudatom veled, hogy nem sokáig leszünk itt, csak míg kitanulunk, aztán elvisznek széjjel a kórházakba. Szerdán elvittek három embert, most megint visznek

ötöt és így tovább. Mindig megengedik, hogy kinek van kedve elmenni, mert mindenki választhat, oda mehet, ahova jólesik.

2.

1916. május

Szeretett kedves Feleségem, kisfiam, apámuram, anyámasszony!
Tudatom veletek, hat nap utazunk, egy nagy útban vagyunk,
födetlen kocsikban Lemberg felé. Az a baj, hogy rossz időjárás
van. Vasárnap vártalak, hogy feljössz, mert azt izentem
anyámtól, hogy ha a kisfiam jobban van, jöjj fel, de vasárnap nem
jöttél, hétfőn meg már elmentünk. Most nem tudom elgondolni
mi a baj. Levelet ne írtj, mert útban leszünk, majd én írok.

3.

Kelt 1916. május 28-án

Hát hogy s mint vagytok otthon ird meg már	Tudom már fürge, pajkos és vidám.
Gondoltok e úgy néha, néha rám.	Tégy érte, amit tenni bír erőd
Mondjátok e ha est óráinál	Légy jó anya és gyamolítsad őt.
Beszélgetéstek oly meghitt és vidám	Vedd válladra a nevelés terheit,
Hát a mi Pistánk: vajon mit csinál?	Meglátod a jó Isten megsegít.
És máskülönben, hogy megy dolgotok,	Mily kedves ő nekünk azt elmondhatom,
Tudom sokat kell fáradoznotok.	Nincs rá szó, nincs rá fogalom.
Örök törődés naptok éjete,	De megmutatná a nagy veszteség,
Csak hogy szüköcskén megélhettek.	Ha elszólná tőlünk őt az ég.
Ez fáj nekem és az én lelkemet,	De mi érte élünk s kérjük jó Istenünk,
Csak egyedül ez keseríti meg.	Hogy tartsa meg szegénykét minekünk.
Mért nem szeret engem úgy Istenem,	E néhány sorral érd be most Évikám,
Hogy volna mód rajtatok segítenem.	Majd más levelem több lesz és vidám.
Hát a kisfiam, a kis Pistikám,	Isten megáldjon kedves Évikám.

4.

1916. június 4.

Bug folyónak csendes partján.

Bug folyónak csendes partján írtam ezen levelet,

Borítékját édes párom a nevedre címezem.

Strónibabinak hívják ezt a helyet,

Ahonnan most küldöm néked ezen kicsiny levelet.

Sok hős magyar vére hullott itt fél évvel ezelőtt,

Itt e folyó partján ástak nekik közös temetőt.

Nyolcvan alusszák itt egy közös sírban álmukat,

Nyolcvan anya édes fia pihen itt egy sír alatt.

Már most itten minden csendes, mint ha mi sem lett volna,

Csak egy beszél még a múlttól, a sok üszkös ház romja.

Mögöttünk még körös- körül ropognak a fegyverek,

Bömbölnek a rézmozsarak, hullanak az emberek.

Ameddig az ember ellát mindenütt csak romhalom,

a földeken itt is ott is domborul egy sírhalom.

Istenünk vess már véget ezen ádáz csatának,

Hogy ne kelljen több gyászt viselni több hitvesnek, s árvának.

Hozd el a béke hajnalát, ami emlék lesz nekünk,

Erre kérünk s add meg nekünk Édesatyánk, Istenünk.

Kelt Galícia, 1916. június hó 4-én Strónibabiban, írta Könczöl
István desinfector gépész

5.

1916. június 22.

Kedves Feleségem!

Megkaptam a leveledet, melyben írod, hogy rossz idő jár a
szénatakarításra mert mindig esik. Itt is olyan az időjárás, sok az
eső és mindig hűss a levegő. Azt is írtad, hogy a rétet lekaszálták,
hát írd meg azt is, hogy fölgyújtani érdemes e van e rajta olyan

jó alom, mint a múlt nyáron. Nagyon szeretnék haza menni aratási szabadságra, de nem lehet, mert a szabadságolás be van szüntetve. Isten veletek és velünk a távolba. Hű férjed Könczöl István

6.

1916. augusztus 21.

Kedves Feleségem!

Kívánom Istentől, hogy ezen rövid soraim a legjobb egészségben találjanak benneteket. Hála Istennek én egészséges vagyok, melyhez hasonlót nektek is kívánok. Édes feleségem te azt írtad a leveledben, hogy ritkán küldök levelet, pedig én, ha minden nap nem is, de minden másnap írok. Így se igen tudok mit írni. Hát, ha minden nap küldenék, mivel írnám tele a levelet. Írtam már három levelemben, hogy küldjetelek kérvényt az őszi munkákra, de minél előbb, mert már úgy volna jó, ha a kezemben lenne. Majd talán kapok szabadságot. Édesapámnak is küldtem levelet, de még nem kaptam tőle választ. Isten veletek és velem.

7.

1916. szeptember 26-án.

Édes feleségem, a hozzám intézett soraidat megkaptam 25-én. Értem soraidból, hogy már szeditek a kukoriczát és a szüret is megvolt. Erre kukoriczát sehol nem lehet látni, se szőlőt, csak krumplit, az se az a fajta ami nálunk van, olyan fehér a haja ha megmossa az ember mint a gyolcs. , azt esszük minden nap sültve főlve, mert van elég. Mert főzelék van este, reggel csak egy kis kávé, délbe van húsleves, főzelék és két deczi bor. Most dolgunk nincs semmi, mert rezervába vagyunk kint a parkplatzon egy major mellett, csak az a baj, hogy már nagyon hűss az idő és éjjel hideg van a sátor alatt. Ha levelet írsz a címre vigyázz, hogy helyesen írd, mert ha nem jól van címezve hamar eltévelyedik. Ezzel soraimnak vége, friss jó egészséget kívánok Isten veletek és velem, hű férjed István

8.

1916. december 28.

Édes feleségem tudatom veletek soraim által, hogy a csomagot amelyben a villanylámpa volt megkaptam karácsony utolsó napján, fogadjátok érte hálás köszönetemet. Továbbá tudatom veletek, hogy mink ezt a három szent ünnepet csak úgy ünnepeltük meg mint egy hétköznapot, vagy még úgy se, mert ebbe a három nagy ünnepbe annyi munkát kellett elvégeznem, ez előtt egy hét alatt csak annyi munkát végeztünk, hogy menázsit kaptunk. Vasárnap este kaptunk szivart s cigarettát, dohányt, pipát, zsebnaptárt, almát, diót, levelezőlapokat, vaját, szalámit, egy fonott kalácsot és egy üveg fűjtött bort. A második ünnepbe reggel tejeskávét, délben dérc leves, sült disznóhús, káposztafőzelék, lekváros tészta és egy liter bor. Harmadik nap tejeskávét, délben húsleves, hús krumplifőzelék és smölpájsz, 1 liter sör, vacsorára minden este szalámi, krumpli és kávé, tehát ennivalónk volt bőven, de pihenőnk nem volt egy óra se, más anasztoknál, divízióknál mindenütt ünnepeltek, mentek templomba, csak mink voltunk olyan mostohák, hogy egésznap dolgozni kellett mint az állatnak. Na de majd csak elmúlik már egyszer az a cudar világ, talán nem olyan sokára és eljön a régi boldog idő. Édes feleségem van egy kis pénzem, szeretném hazaküldeni, mert én úgy sem tudom elhasználni, de nem lehet elküldeni. A karácsonyi lapodat megkaptam én is. Küldtem az összes rokonságnak karácsonyi és új évi lapokat. Ezzel friss jó egészséget és boldog új évet kívánok mindnyájótoknak. Isten veletek és velem, ölel és csókol benneteket szerető férjed István

9.

1917. május 7.

Szeretett kedves Feleségem!

Kívánok soraim által friss jó egészséget. Hálla Istennek én is egészséges vagyok, melyhez hasonlót viszont nektek is szívből kívánok. Édes feleségem írd meg, hogy nincs e odahaza valami bajotok, mert nagyon rosszakat álmodozok haza és nagyon nyugtalan vagyok miatta. Álmomba nagyon sok véres hírt hordtam, aztán meg rettentő nagy csattanást hallottam édesanyáméknál. És a kisfiamról is rosszat álmodtam már kétszer is, tehát levelet írnék és tudass velem mindent. Isten veletek és velem a távolba. szerető férjed Könczöl

10.

1917. május 10.

Édes feleségem!

Először is azzal kezdem soraimat, hogy gyakrabban írjál levelet, mert ez ideig még csak egyet kaptam, pedig már innen onnan két hete lesz, hogy eljöttem közületek. Már szeretném tudni, hogy mi lett a sorozáson az öreg honpolgárokkal, beváltak e sokan katonának. És aztán a Vladimir, hogy viseli magát? Én sorom felől mást nem írhatok, mint hogy nagyon unatkozom, mert úgy élek mint a remete, magam vagyok egy szobában, elment a cigány a káderhez, a másik meg kiment géppel és én magamra maradtam. Ezzel sok jó egészséget kívánok. Isten veletek és velem a távolba. Szerető férjed Könczöl

11.

Kelt Galiczia 1917. május hó 20.

Szeretett kedves feleségem!

Tudatom veled, hogy megkaptam a kisfiamnak a fényképét, amely nekem nagy örömet szerezett. Azt írod édes feleségem, hogy a szüleimnél voltál, azért nem küldtél levelet, ha én ezt tudtam volna, nem is vártam volna, de már nem tudtam mit gondolni, hogy öt nap óta miért nem írtál, nagyon nyugtalan voltam, hogy talán valami baj van odahaza, vagy talán már meg is felejtkeztél rólam, azért nem kapok levelet. Most már három nap óta én se írtam, mert azt fogadtam hogy mindaddig nem írok én se, még csak nem kapok. Édesapámtól már kaptam három lapot mióta itt vagyok, de édesanyáméktól még egyet se kaptam, most többet azoknak se küldök mindaddig, még csak ők nem írnak. Igaz, hogy messze van tőlük a posta, és azt is tudom, hogy nagyon elvannak foglalva a tavaszi munkákkal, de azért már három hét óta ha többet nem is, egy tábori lapot küldhettek volna, hanem ha én nem küldök nekik három négy nap, akkor az már baj nekik, pedig most nem kapnak tőlem hamarosan levelet.....

12.

1917. június 4.

Szeretett kedves feleségem!

Megkaptam a leveled amelyben írtad, hogy meghalt a Pap Sándor, sajnálom szegény gyereket, hogy ha civil lett volna azt mondanám nagy kár volt érte, hogy így korán kimúlt, de mivel ő is velem egyszerre vette fel az állam ruháját és nem mint civil, hanem mint katona, úgy kellett neki meghalni, erre csak azt mondhatom, hogy nagyon jól járt, legalább nem tűr és nem szenved tovább, mert most már csak is az a boldog akit rég kitörültek az élők sorából, nem pedig az, aki még megvan, mert ezt az életet nem is lehet életnek számítani, amit a mostani világban élünk. Tudatom veled, hogy máma bocsátottál el tőlünk az 51 52 éveseket végleges szabadságra, csak most már ezek után eresztenek haza fiatalabbakat is. Ezzel rövid soraimnak vége, kívánok mindnyájótoknak friss jó egészséget. Isten veletek és velem is a távolba, szerető férjed István

13.

1917. október 26.

Kedves Feleségem!

.... Írj mindenről, hogy mi történik odahaza és mi újság van a faluba, nálunk az az újság, hogy az oroszok átjárnak hozzánk társalogni a stelungból, a mieink pedig mennek át azokhoz. Ne gondold, nem pletyka vagy mese, és nem is mástól hallottam, hanem saját szememmel láttam, még ideig én se hittem el, de most már magam is meggyőződtem róla, hogy tényleg így van és nem mese. A dolog így áll nálunk. Van két tábori mozi, az egyik a 84. ezredé, a másik a 10. vadászezredé, ide járnak a svaromból a katonák, minden délután van előadás, előadás után mindenki kap egy porció kávé vagy teát, ezért fizetni nem kell csak a mozi jegyért kell fizetni 30 fillért ... ide járunk mink is vasárnap délután, itt jobban telik az idő, tegnap délután is elmentünk és már javában játszott a mozi, egyszer csak beállítanak ám a muszka szomszédok, hangos dobre vecse köszöntéssel, és velünk együtt végignézték az előadást. Előadás után egyet prédikáltak a békéről, aztán mint aki jól végezte dolgát, elmentek vissza. Azt mondták, hogy az új év meg kell hozza a békét, mert ha a miniszterek nem csinálnak, akkor majd csinálnak ők, mert

már nekik is elég volt, aki meg még nem unt bele jöjjön a stelungba és harcoljon tovább...

14.

1917. 12. 8.

Tudatom veletek soraim által, hogy a 14-én feladott csomagot megkaptam tegnap délután. Megvolt benne minden egészségesen, a bor is meg volt, nem folyt ki, sem az üveg nem tört össze. Ez a kis csomag nagyon jókor érkezett, mert tegnaptól fogva téli kosztra fogtak bennünket, eddig kaptunk minden nap egy fél kenyeret, most meg csak $\frac{1}{4}$ -ed kenyeret. eddig két napra kaptunk egy egész kenyeret, most meg eztán négy napra kapunk egyet. Ez bizony nekünk nem a legjobban tetszik, de nem tehetünk semmit, de még hozzá a menáksi is kevesebb, azt is éppen csak a felét kapjuk, mint eddig. Az időjárás már nagyon hideg, már egy hete leesett a hó, most ilyen kevés élelmezés mellett is annyit kell dolgozni mint ezelőtt, ha talán a béke hírek nem vigasztalnának bennünket, rakásra hullanánk mindannyian, úgy mint a lovaink. Szeptember óta a harmadik lovunk mondott búcsút a háborús világnak, a legelső magától megdöglött, a másodikat agyonütötték, mert már egy hét óta nem bírt felállni, most meg a harmadikat a kommandánsunk lőtte agyon, mert már az is úgy elbízta magát, hogy már az istállóból sem akart maga kijönni, úgy kellett nekünk dorongokon kivinni a vesztőhelyre, a negyediket tegnap kórházba vitték, mert már az is sztrájkolni kezdett, szegény lovak enni se igen kapnak, még se bírnak felállni, hát ha még kapnának elég enni valót. nehéz lenne a hasuk, akkor még úgy se bírná a lábuk őket, így megy a gazdálkodás itt nálunk. Édes feleségem itt nagyon bízik most mindenki, hogy tavaszra meglesz a béke, tik mit hallotok róla? A stelungba az éjjeli lövöldözést már megszüntették, most olyan csendes az éjszaka, akár csak odahaza. Hogy elkezdik e még vagy nem, azt nem tudom, de erős a bizodalom, hogy az új év meg hozza a békét. Most mást nem tudok írni, majd ha több, vagy jobb újságot tudok, akkor többet írok. Levelem zártával még egyszer azt kérdem, hogy akarsz e több levelet írni, mint eddig, vagy nem? Most már megint 27-e óta, az előtt meg két hétig nem kaptam, ez így nem jó lesz, ha kevés a papírod írd meg, majd én küldök, nekem van elég. Isten veletek és velem. férjed Könczöl

15.

1917. december 12.

Édes Feleségem! Jó napot kívánok.	Átélt napjaimról sokat elmesélnék.
Mint egy vándor madár közétek beszálok.	Elmondanám minden bajom, szenvedésem
Fogadjátok szívesen e szerény vendéget,	Hogy itt a távolba napjaim hogyan élem.
Aki közibetek ezen lapon lépett.	A szűk hely miatt most soraimnak vége,
Ki a távolból jött meglátogatóba,	Ezen kis fényképet tegyétek emlékebe.
Mint házatoknak egy volt régi lakója.	Többet nem írhatok, helyem nincsen elég,
Beszélni nem tudok, pedig hogy ha tudnék,	Szerető férjednek fogadd üdvözlését.

16.

1917 szilveszterén

Sebes paripáján vágat el az idő, koporsóba taszítva megint egy esztendőt. Elmúlt ez az év, új kelt a nyomába. Mi van a kezében? Olajág vagy dárda? És a sors könyvébe ugyan mi van megírva? Hoz e ránk örömet, vagy eltakarít sírva? Ezt jó volna tudni, vagy nem is jó volna, szívünkbe örömet vagy nagy bút srófolna.

17.

1918. szeptember 4.

Édes feleségem!

Soraim által kívánok mindnyájótoknak friss jó egészséget. Hálla Istennek én is egészséges vagyok, nincs semmi bajom, olyan kiváló egészségem van, amit nem hittem volna. Nagyon sokan lebetegedtek már, csak itt nálunk is, három négy mindig fekszik, mennek a kórházba, de nekem hála a jó Istennek még eddig semmi bajom sem volt, mind jobban csak a levegőtől és a víztől kapnak bajt, mert itt még a levegő se olyan mint nálunk, a menázsink is nagyon rossz, egyik oka az is lehet. De én sem igen eszek belőle, inkább veszek valamit. Minden nap az árpadarát főzik. Szeretettel férjed.

18.

1918. október 15.

... A hírek itt nagyon kedvezőek és nagyon vidám a hangulat, mert közeledik a béke, a szabadulás napja. Most már jobban lehet bízni, mint a múlt ősszel, hogy nem sokára meglesz a béke, Egész bizonyosnak tartják, újévre, vagyis karácsonyra nagyon sokan haza fognak menni. Én még olyan hamar nem bízok, de talánd ha a Jó Isten segít a télen, vagy a tavaszra haza kerülök, csak még egy kis türelem és kitartás, ha eddig kibírtuk ezeket a nehéz időköt, akkor ezt a pár hónapot is még ki fogjuk bírni. Az újság nagyon rossz híreket közöl a spanyolnátháról, hogy sokan belepusztulnak. A nyáron itt is pusztított nagyon az a betegség, nagyon sok fiúnak kioltotta az életét, de most már itt megszűnt, de most már a tifusz kezd fellépni, most éppen egy tábori pap halt meg tifuszban. Most más újságot nem tudok írni, még egyszer jó egészséget kívánok mindnyájótoknak. Isten veletek és velem. Maradok szeretettel férjed Könczöl Istvány

IRODALOM

BALÁZS-KOVÁCS Sándor – CSAPAI János

- 2011 Első világháborús katonaemlékek a Sárközből: levelek, fényképek, emlékművek. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 33. 359–428.

POZSONY Ferenc

- 2008 Gazdasági és társadalmi élet az első világháború idején egy zabolai tüzér leveleinek tükrében. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat, gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. L'Harmattan, Budapest. 183–208.

VAJDA András

- 2007 „Világháború”: Történet vagy történelem? In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 452–480.

CORRESPONDENCE OF A SANITARIAN FROM SÁRKÖZ

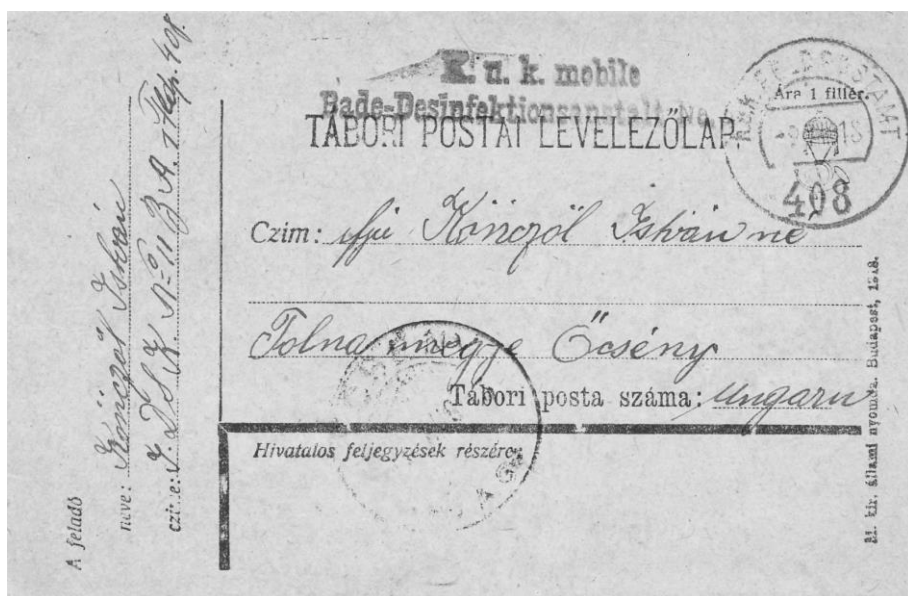
My recent work is about the correspondence of István Könczöl covering the period of the First World War. On 28.02.1916 he joined the Supplementary Force Command in Székesfehérvár. During the war he worked as a sanitarian doing the laundries and being active in baths in the region of Odessa and Lemberg. He had to go to the front where the correspondence was the only one and only way of keeping touch with the homeland. The letters being sent home contain typical thoughts of such who needed support being so far away from home covering emotions, feelings, views and thoughts preoccupying him: How is life at home? Will his lover wait for him until he returns? Will she cheat him? Worries about the family, the farm and the view of the hopeless future. At the same time the letters illustrate the way of trading, what products were sent and received.

Könczöl István

„Örök emlékül a troppau-i barakk kórházból.1917”
(Alsó sor, balról a harmadik Könczöl István)

Tábori postai levelezőlap 1918-ból

Kelt 1916. szeptember 16-án.
Édes Feleségem!
Tudatom velesem hogy 3 Kis csomagot Kap-
tam édes anyámtól amit te küldtetél
ajt meg nem Kaptam még pedig
már az is geretnél? Képet fogni
ha lehet csak Rüd. Penyer vagy Ralcs
felét is, majd ha lehet a Kölséget én
megküldöm mert frizsem van
elég is Köldem nem lehet miszra's
spórolni ha akarunk ha nem
Telen velesem. szíveskedjél hűtője
István

Tábori postai levelezőlap 1916-ból.

SZEGEDI ISKOLAPADBÓL A FRONTRA

Kókay László naplója*

Kókay László a szegedi 46. gyalogezred hadnagya harctéri élményeiről kis noteszekbe a frontra kerülésének kezdeteitől feljegyzéseket készített. Összegyűjtött és megőrzött jó néhány a helyszínekkel és eseményekkel kapcsolatban keletkezett írott és képes dokumentumot. Feljegyzéseit 1919–1920-ban keménytáblás, általa könyvnek nevezett füzetekbe másolta, amelyek így folyamatos naplókká álltak össze. Az eredetileg, valószínűleg, nyolc füzetből álló naplóból a család jelenleg négygyel rendelkezik. Az egyenként 100-150 oldalas, tintaceruzás sűrű sorokkal teleírt füzetből és az irathagyaték többi darabjából nagyon jól nyomon követhető katonai pályafutása. Elbeszélésmódja a háborús időszak és saját élethelyzete, valamint műveltsége jellegzetes lenyomata. Stílusára jelentős hatással volt a ma már kissé nehézkes „káundká” katonai szakzsargon. Ennek eredete a császári és királyi katonai tiszti kiképzés hivatalos nyelvéből származik. Megfigyelhető elbeszélésmódjában a zamatos korabeli bakanyelv hatása is, hisz együtt élt a bakákkal a lövészárookban. Nyelvezetére, szépérzékére, gondolkodására jól felfedezhető hatást gyakorolt az iskolapadból hozott piarista gimnáziumi műveltség és keresztény humanizmus is.¹

Kókay László 1897-ben született Szegeden. Korán árván maradt, így édesanyja nevelte fel. Az első világháború kitörésekor a piarista gimnáziumban tanult. 1915 tavaszán, az érettségi vizsga letétele előtt önkéntesnek jelentkezett. Júniusban a szegedi háziezred brassói kiképző helyére, majd szeptemberben a nagyszebeni tisztiiskolára került. 1915 decemberében a XVIII. menetzászlóalj második századával került ki a 46-os gyalogezredhez a délnyugati frontra, a Doberdó-fennsíkra. Egészen a háború végéig katonai szolgálatot teljesített a szegedi alakulatban. Részt vett az ezred Komeni-fennsíkon, majd a Piavénál vívott harcaiban is.

* KUKKONKA 2013.

¹ PINTÉR 2013a.

A háború után Szeged város számvevőségén dolgozott. 1921-ben vitézzé avatják a piavei átkelésnél tanúsított érdemei elismeréseként, amelyek tisztí arany vitézségi érmet jelentettek számára.² A második világháború idején 1939-től kisebb megszakításokkal, majd 1941 áprilisától folyamatosan ismét katonai szolgálatot teljesített. Ezúttal nem harcoló alakulatnál, hanem a szegedi V. hadtestparancsnokság hadbiztosságán szolgált. 1945 áprilisában orosz hadifogságba esett. Egy év múlva hazatért, ezt követően nyugdíjazták. 1951-ben vitézi címe és birtoka miatt kitelepítették. 1972-ben hunyt el Budapesten.³

Naplójához tartozik egy képes fotóalbum, mely képeslapokat, levelezőlapokat, aprónyomtatványokat, újságkivágatokat tartalmaz illetve Kókay László által összegyűjtött fotófelvételeket. A képek jegyzetekkel vannak ellátva így a helyszínek, személyek könnyen beazonosíthatóak. Az albumba történt rendezésük szoros időrendet követ. Bizonyos képeslapokat nézegetve, mintha egy békebeli fotóalbumot lapozgatnánk, csak a harci események felvételeinél érezzük, hogy a háborút megjárt katona emlékei.

Az első világháború idején látványosan elterjedt a fotózás művészete a katonák körében. A nyakba akasztható fényképezőgépeket elérhető áron vehette meg a lakosság. A korabeli fényképezőgépeket a könnyű hordozhatóság, kevés helyfoglalás és kicsi súly jellemezte. A fényképekhez szükséges lemezekhez és fényképpapírokhoz eltávozás alatt bármely városban hozzá lehetett jutni. Ezt felismerve a magyar képes folyóiratok fényképpályázatot hirdettek a lakosság és a katonák körében. Ezek közül a legnépszerűbb az *Érdekes újság* harctéri pályázata különféle kategóriákban. A komoly pénzdíjjal záruló pályázat legjobb felvételei később önálló albumokban is megjelentek illusztrációként pl. Hadi album. A Kókay László által összegyűjtött fotófelvételek főként a pihenőn lévő csapatok táboréletét, a katonatársak és a magasabb rangú személyek (pl. József főherceg, vagy az uralkodó) látogatásait örökítette meg. Felvételeit számos most

² HIRN 1933. 118.

³ Kókay László szegedi önkéntes naplója:

http://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/25/kokay_laszlo_szegedi_onkentes_doberdoi_naploja
[2016. márc. 21.]

megjelent első világháborúról szóló kötet és kiállítás használja illusztrációként köszönhetően a nagyháboru.blog.hu munkatársainak.⁴

A naplóorozat része a fotók mellett a Kókay hadnagy által rajzolt katonai térképek. A vékony hártypapírra készített ábrákat selyempapír védi az átütéstől, kopástól. Tust és színes ceruzát használt. A császári és királyi szegedi 46. gyalogezredhez kötődő harci cselekményeket, eseményeket, állásrajzokat (pl. Heim Géza híres aknarobbantása) örökített meg a rajzain ezt későbbi hadszíntérkutatásokhoz is felhasználták, ill. összehasonlításra kerültek az ezred levéltári anyagaival.⁵ Az 1918-as naplórész átírása⁶ segített abban, hogy a Volt egyszer egy Nagy Háború⁷ című kiállítás rendezésekor kiállított katonai térképek cíMLEÍRÁSA és tárgyszavazása pontosítható lett a szegedi Somogyi-könyvtár állományában. A napló olvasásakor előkerült települési és területi fedőnevek – amelyeket a Monarchia hadvezetése használt – értelmet és információt adtak a hagyományos könyvtári feldolgozás során a leírásban szereplő „Olasz front 1918-ban” címmel megjelölt térképek területi és időbeli behatárolásához. A hadvezetés a katonák térképekkel történő ellátására a „biankó” térkép megoldást használta, amelyen megtalálható volt az alap domborzati ábrázolás és a katonákra bízta a térkép aktuális kiegészítését, ami az aktuális harctéri helyzettől függően változhatott.

Kókay László naplójából kevés részletet tudhatunk meg itthoni kapcsolatairól. A háború ideje alatt édesanyjával,⁸ később tisztí szolgájával Helmeczi Lukáccsal levelezett. A legérdekesebb pár mondatos bejegyzése egy kevésbé ismert oktatástörténeti momentumra hívja fel a figyelmet.⁹ 1916. április–májusában a folyamatos harcok, emberveszteségek felsorolása közt többször ír arról, hogy nem szeretne megsérülni, mivel megérkezett a parancs, hogy hazautazhat Szegedre hadi érettségi vizsgát tenni.

⁴ Az utóbbi két évben Kókay László naplójának anyagát több hazai és külföldi kiállításon felhasználták: San Martinóban (itt harcolt); kecskeméti Hazatérnek 1914-2014 első világháborúra emlékező kiállításon.

⁵ PINTÉR – RÓZSAFI 2006. 215–241.

⁶ 2014-ben az 1918-as naplórész átírását végeztem.

⁷ 2014. október 9-én Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban a Volt egyszer ez Nagy Háború című kiállítás.

⁸ Kókay László naplója IV. kötet (kézirat)

⁹ PINTÉR 2013b.

Hadiérettségi

Az iskolai életet nem csak az oktatás menetének szempontjából kavarta fel a háború, hanem a tanulók életében is jelentős változásokat hozott. A népfelkelési bemutató szemléken alkalmasnak talált „éppen aktuális születési dátumú” középiskolai tanulók az iskolapadból hamar a fronton vagy katonai akadémián találhatták magukat.

A jogalkotók külön figyelmet szenteltek az iskolából a katonaságba átkerülő tanulók tanulmányi jogának. *A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről szóló 1915. évi XIII.törvénycikk* hosszasan értekezik a bevonuló fiatalokat megillető jogokról, miszerint semmilyen hátrányba nem kerülhetnek a még katonai szolgálatot nem teljesítő társaikkal szemben:

„zászlóink alá bevonuló fiatalságot a lehetőségig meg kell óvni azoktól a hátrányoktól, amelyek az egyeseket tanulmányaik formászerű befejezésében s ennek igazolására szolgáló tanulmányi vagy képesítő bizonyítványok megszerzésében katonai szolgálatuk következtében érnék.”¹⁰

A részletekbe menő intézkedéseket a törvény az illetékes minisztérium, azaz a magyar királyi vallás- és közoktatási minisztérium hatáskörébe utalta át. A tanulmányok ilyenforma megszakításairól, befejezéséről, osztálybizonyítvány-, érettségi bizonyítvány megszerzéséről, kiadásáról számos rendelet született a háború ideje alatt. A legvilágosabban és érthetőbben a vallás- és közoktatási miniszter (a továbbiakban: vkm) *tényleges népfelkelési szolgálatra behívandó főiskolai, középiskolai és a középiskolákkal hasonrangú intézetek növendékei részére nyújtandó tanulmányi kedvezményekről szóló 1915. évi 913. elnöki számú* rendelete fogalmaz a témában. Az eddigi rendtől eltérve a háború évei alatt több időpontban tartanak érettségi vizsgákat. Ez a rendelet vonatkozott Kókay Lászlóra is, aki önkéntesnek bevonulva félbehagyta a tanulmányait a szegedi kegyesrendi gimnáziumban és lett katona. A frontokról később hazarendelt katonák a saját iskoláikba térhettek vissza.

A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló szegedi oktatási intézmény története egészen az 18. század elejéig nyúlik vissza. Az

¹⁰ Magyar törvénytar 1915. tv. 29–32.

iskola 1721 őszén nyílt meg a Szent Demeter templom oldalán (a mai szegedi Dóm terén) lévő rendház épülete mellett. Az évek folyamán egyre növekvő híre és az emelkedő tanulói létszám miatt kinőtte épületét. Az 1879-es nagy szegedi árvíz utáni városrekonstrukcióban új épülethez juthatott. 1886-ban költöztetett át a többszintes, hatalmas új piarista rendház és iskolaépületbe a Gizella térre (a mai Aradi vértanúk terén), mely Bachó Viktor építész tervei alapján készült. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Bolyai Intézetének ad helyett.

Ide járt a város számos jeles közéleti szereplője, osztálytermeiből híres politikusok, püspökök, tudósok kerültek ki, és nem kevésbé volt híres a tanári kara sem. Itt tanult, többek között, Juhász Gyula, Szeged híres költője, Löw Imánnuel zsidó főrabbi, Ortutay Gyula művelődéspolitikus, Bibó István politológus, Bálint Sándor néprajztudós, Zsigmond Vilmos filmrendező, Lázár György szegedi polgármester, vagy Dr. Gönczy Lajos olimpikon.¹¹

Nemcsak Szegedről, hanem a Monarchia egész területéről fogadott tanulókat és osztálypadjaiban jól megfértek egymás mellett a környező települések nemesi családjaiknak sarjai a szegényebb sorsú kisiparos vagy köztisztviselő gyerekekkel.

Az iskola vezetése és a tanulók segítséget nyújtottak a hadbavonult katonák részére könyvgyűjtésben, segélygyűjtésben, adakozások előkészítésében. Az 1915/1916-os tanév értesítőjében olvasható beszámolók szerint az oktatást teljesen átszervezte a háború. Az igazgató külön kiemeli beszámolójában: „a háború meggyőzőtt bennünket arról, hogy az eddigieknél is nagyobb mértékben magyarrá kell nevelnünk a jövő generációit érzésben és gondolkodásban.” A tanári kar által feladott iskolai dolgozatok témáiban a háború tükröződik:

„A magyar katona. A magyar vitézség a háborúban. Katonáink karácsonya. Mennek a katonák. Levél a harctéren lévő testvéremhez. Sebesült katonák érkezése. Katonavonat. Egy esemény a háborúból, mely lelkesedésemet növelte. Elképzelem a várva várt időt, mikor majd győztes katonáink hazajönnek. Levélben meg kell írni egy idegenben lakó barátnak, hogy nálunk milyen ifjúsági ünnep volt a gorlicei áttörés emlékére. Az az eszköz mely, a gyalogos katona felszereléséből leginkább megragadta a figyelmemet. A háborús játékonyságok és

¹¹ PÉTER 1999. 37–57.

jelvényeik. Buzdító beszéd a harcba induló társainkhoz. Beszéd a hazáért elesett sírjánál. Hadbainduló katonáink vonulása az utcán. Egy életkép a háborús karácsonyból. Búcsúzás harcba induló iskolatársaimtól. Levél a harctéren küzdő barátomhoz. »Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!«¹²

Az 1897-es születésű (Kókay László is) utolsó előtti, VII. osztályt végzett, s a katonai szolgálatban álló tanulók közé tartozott, akik 1916. május 25. – június 25. között szabadságot kaptak, hogy iskolájuk legfelsőbb osztályának vizsgájára és az azt követő záróvizsgára felkészüljenek, és ezeket letehessék.

A vkm részletesen rendelkezett a hadbavonult ifjak érettségi vizsgáiról. A hadi tanfolyam hallgatói a tanfolyam végén osztályvizsgálatot és annak befejezése után érettségi vizsgálatot tesznek. A Szegedi Napló 1916. május 18-án megjelent száma is beszámol erről, ahonnt azt is tudhatjuk, hogy az érettségi vizsgájuk mindenben megegyezik a rendes vizsgával, azzal a különbséggel, hogy az írásbeli dolgozatok tételei rövidebbek lesznek a rendes 4 óra helyett 2 óra állt rendelkezésre a tétel kidolgozására. A növendékek felvételi és érettségi vizsgadíjat fizetnek, míg tandíj és magánvizsga díja nem szedhető.

Az 1916 májusában érkezett vkm 40962. min. rendelet kitért arra, hogy a tanfolyam négy hetének keretén belül a VIII. osztály és az érettségi tananyagát vegyék át. Külön figyelmet szentelve arra, hogy a „magyar irodalom és történelem újabb korszakainak nemkülönben a fizika gyakorlati alkalmazású fejezeteinek gondosan összefoglaló feldolgozására nagy hangsúly helyezendő.”

A kegyesrendi évkönyvek és más szegedi középiskolai évkönyvek átvizsgálása során kiderült, hogy az érettségi feladatokban főként a geometria tantárgyában megjelentek a katonai munkálatokhoz szükséges számítások: pl. „Egy 3246 m hosszú és 6,8 m magas védőtöltést kell emelni egy egyenes folyó partján. Hány m³ föld kell hozzá, ha a töltés felső szélessége 12,56 m és mindkét oldala 32°45'-nyi szög alatt hajlik a vízszinteshez?”¹³

¹² PRELOGG 1916. 70.

¹³ PRELOGG 1916. 154.

Kókay László 1916 júniusában sikeres érettségi vizsgát tett „jól érett” minősítéssel 24 társával együtt és a közigazgatás szakot jelölte be továbbtanulási célként.¹⁴ A háború előrehaladtával a gimnázium tanulóinak körében egyre csökkent az önkéntesen katonai szolgálatba lépők száma, de a kötelező sorozásokon résztvevők emelkedő létszáma miatt a különleges „érettségi tanfolyamra” a további évek során is szükség volt.

Kókay hadnagy naplójával az első világháború eseményei után érdeklődők az interneten találkozhattak először. A Nagy Háború Blog 2013-ban az 1916-os év átírt részeit 41 részben közölte. A blog 2010 júliusában indult útnak a NHB kitörésének 96 évfordulóján, alapítójának célkitűzése egy olyan közösségteremtő vállalkozás létrehozása mely saját személyes történetek, észrevételek megosztását tűzte ki célul.¹⁵

Mostanában az emlékév-sorozat kapcsán szép mennyiségben kerülnek kiadásra nemes hölgyek, katonák, politikusok naplói, visszaemlékezései, memoárok, amelyek az ő szemszögükből mutatják be a korszak sajátosságait. Andrassy Ilona grófnő *Mindennek vége!* (Európa Könyvkiadó, 2014) naplókötetéből az arisztokrata hölgyek szemszögéből nyerünk betekintést az asszonyok szomorú sorsába, míg „*Az ország belepusztul ebbe a háborúba*” – Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914-1920) című kötetben egy „civil férfi” emlékeit olvashatjuk. Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia elnöke itthonról, a Parlamentből örököltette meg az eseményeket. A fent említettek kiadványok mellett egy „közkatona” tollából származó élvezetes napló Kókai László írásgyűjteménye. Azon kívül, hogy egy olvasmányos történet, haditechnika és a hadtörténet iránt érdeklődők számára is gazdaginformációkkal szolgál, a helyszíni leírásai és térképvázlatai pedig forrásként szolgálnak a hadszíntérkutatáshoz (a nagyhaboru.blog.hu-n olvasható is ezzel kapcsolatos kutatási beszámoló). Egy hiteles forrásgyűjteménye a kornak.

A dokumentumgyűjteménnyel a család több szempontból is értékes forrásanyagot őrzött meg az utókor és a történeti kutatás számára. Itt mondok köszönetet a Kókay-családnak, külön kiemelve Kókay Ágoston nevét, amiért információkhoz és további fotókhoz

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára VIII. 59. A szegedi városi főgymnázium érettségi vizsgálati jegyzőkönyve 1911–1921. 137. kötet

¹⁵ Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány – „Manifesztum”: <http://nagyhaboru.hu/manifesto.html> [2016. márc. 21.]

juthattam a családjáról. Köszönet Pintér Tamásnak a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány kuratóriumának elnökének és a nagyháboru.blog.hu alapítójának, szerkesztőjének ötleteiért és segítségéért.

IRODALOM

HIRN László

- 1933 A negyvenhatosok fegyverben 1914–1918. Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat Rt., Szeged.

KUKKONKA Judit

- 2013 Iskolapadból a frontra.
http://nagyhaboru.blog.hu/2013/12/11/iskolapadbol_a_frontra [2016. márc. 21.]

PÉTER László

- 1999 Piarista seregszámla. In. *Szegedi seregszámla*: válogatott írások. Bába, Szeged.

PINTÉR Tamás

- 2005 Terepbejárás San Martino del Carsonál, 2005. április 13–16.
http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/sections/mhtt_csata/project/SMC/smc.htm [2016. márc. 21.]
- 2013a „A patkány megérzi a dekung pusztulását” Kókay László szegedi önkéntes doberdói naplója - 1. rész. A Nagy Háború írásban és képben (nagy háború blog – Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány) 2013.03.04.
http://nagyhaboru.blog.hu/2013/03/04/_a_patkany_megerzi_a_dekung_pusztulasat
- 2013b „Megkapom, ha Isten segít, szabadságomat az érettségi letételére...” Kókay László szegedi önkéntes doberdói naplója – 34. rész. A Nagy Háború írásban és képben (nagy

háború blog – Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány) 2013.10.21.

http://nagyhaboru.blog.hu/2013/10/21/_megkapom_ha_ist_en_segit_szabadsagomat_az_erettsegi_letetelere

PINTÉR Tamás – RÓZSAFI János

2006 Csatatérkutatás az Isonzónál: szegedi 46-osok nyomában San Martino del Carsónál és a Fajti Hribnél. *Hadtörténeti közlemények* 119.évf. 215–241.

PRELOGG József

1916 *A kegyes-tanítórendek vezetése alatt álló szegedi városi főgymnázium értesítője: 1915-16. isk. év.* Engel, Szeged.

FORRÁSOK

Kókay László naplója és fotóalbum (Kókay László hagyatéka, az NHKA kezelésében)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára VIII. 59. *A szegedi városi főgymnázium érettségi vizsgálati jegyzőkönyve 1911–1921.* 137. kötet

Magyar törvénytár = *Corpus juris Hungarici: millenniumi emlékkiadás: 1915. évi törvéncikkek.* Franklin, Budapest. 1916.

KUKKONKA JUDIT

FROM A SZEGEDIAN SCHOOL TO THE FRONT: LÁSZLÓ KÓKAY'S DIARY

Many high-school students got to the Front from a moment to the next during the Great War. Students, were studying from 1914 to 1918 couldn't go the path as their fellow-students graduated earlier. They volunteered to join to the army's bond by patriotic enthusiasm. The piarist student László Kókay, who was born in Szeged, also did the

same. When he reached his 18 year old age, interrupted his studies. In 1915 he voluntarily joined to the 46th infantry regiment. Keeping the original military language he written down his happenings for himself and his family with very detailed notes in exercise books. His walk of life after the War and due to the stormy political changes is typical as the soldiers's destiny who experienced the first war. At the introducing and adapting process of his diary we may lean on a well-written sourcework about knowing a young soldiers's destiny.

Kókay László önkéntes őrzetőként
(Kókay László hagyatéka, az NHKA kezelésében.)

NARRATÍV TÖRTÉNETFORMÁK, NŐI NARRATÍVA

Az első világháború eseményeinek elbeszélése a hadtudósító Kamenitzky Etelka önéletírásában

Az utóbbi évtizedekben a tudományos kutatások terén megélénkült az érdeklődés a narratív történetformák, a női narratívumok iránt. Az első világháború centenáriuma pedig az ebben a korszakban született önéletírások, levelek, naplók jelentőségét hozta előtérbe. Az utóbbi témában való keresgélés során akadtam rá Kamenitzky Etelka (írói álnevéen Ádám Éva): Hadak útján – Az Olt partjától a Piaveig című alkotására. Az író nő életének, az első világháború alatti részét bemutató mű nem csupán történelmileg meghatározó időszakon vezet keresztül, hanem női szemmel ír le olyan eseményeket, melyeket többnyire csak férfiak jegyeztek le, éltek át. Hangsúlyt fektet egy kevés forrással rendelkező témára: a háború női szereplőire és áldozataira egy olyan korban, amikor a női szerepek éppen radikális változásokon mennek keresztül.

Dolgozatomban egy korábbi kutatás részeredményeit közlöm. Ebben az önéletírásban megjelenő történetek időszakában, tehát az első világháborúban, és a lejegyző időszakban, tehát a két világháború között Magyarországon működő ideológiák megjelenését, lecsapódását igyekeztem tetten érni a szövegben. Ezen belül is leginkább az első világháborús propaganda, és a Horthy-korszakban meghatározó keresztény-nemzeti¹ ideológia elemeinek megjelenését vizsgáltam meg. A következőkben azt mutatom be, miként érhetők ezek tetten a könyvben megjelenő nőalakok jellemzőiben, leírásuk mikéntjében, beleértve az író nő önmagáról alkotott képét is.

Vizsgálatom során a következő gondolatokból indultam ki. W.I Thomas és F. Znaniecki lengyel szociológusok munkájukban jegyzi meg, hogy az egyéni élet jelenségei az egyéni tudat és az objektív társadalmi valóság közötti folyamatos interakció eredményei. Ahogy fogalmaznak, „az emberi személyiség a társadalmi fejlődésnek

¹ KÓSA 2006. 428.

egyidejűleg folyamatos alkotó tényezője, illetve folyamatosan létrejövő eredménye, és ez a kettős viszony minden elementáris társadalmi tényben kifejezést nyer.”² Ilyen társadalmi tény minden történeti narratívum is. A különböző korszakokban létrejövő narratívumok nem csupán uralkodó, vagy azokkal szemben megfogalmazott diskurzusokat hoznak létre, hanem maguk is e diskurzusok hatása alá kerülnek. Így válik lehetővé, hogy egy kor narratívumai identitásszervező eljárásként is felhasználhatóvá váljanak,³ valamint hogy egységes narratívák alakuljanak ki.

A narratíva egy korszakra, egy kultúrára jellemző narratív megjelenítés, amely egy mentalitásban ragadható meg.⁴ Egyes elméletek szerint a korszakok, korok alapvetően meghatározzák az életvezetési, kapcsolattartási stratégiákat, egyáltalán az egyének, csoportok, a társadalom mentalitását; úgynevezett korszaktudat alakul ki.⁵ Az előző korok tapasztalata segít a jelenkor értékelésében, értelmezésében. Ez a tapasztalat a múlt eseményeiből építkezik. Ezek az események dokumentumokat hoznak létre, amelyek saját kontextusukat túlélve élnek tovább, fenntartják a múlt emlékét.⁶

Ilyen emlékező dokumentumok az önéletírások is, melyek az életpálya⁷ mindennapi történeteinek összekapcsolásának, a visszaemlékezésnek, az élettörténetnek kronológiai rendbe szerkesztett írásos változatai.⁸ Az önéletírások

„fontos részét alkotják az [...] értékelő megjegyzések, normatív kijelentések, amelyek egyfajta közös gondolkodási módot, jelentésrendszert tükröznek vissza, és az élettörténetek mély szerkezetét alkotják.”⁹

Belőlük „egy morális tartalmú érték-, és normarendszer tárul fel.”¹⁰ Dolgozatomban tehát arra keresem a választ, hogy az első

² THOMAS – ZNANIECKI 1958. 1831.

³ KESZEG 2002. 257.

⁴ KESZEG 2011. 31.

⁵ KESZEG 2002. 259.

⁶ KESZEG 2011. 38.

⁷ NIEDERMÜLLER 1988. 379.

⁸ KÜLLÖS 1982. 165.

⁹ NIEDERMÜLLER 1988. 383.

¹⁰ KÜLLÖS 2000. 159.

világháborús propaganda és a két világháború közötti keresztény-nemzeti ideológia hatást fejt-e ki ezen érték- és normarendszerre, illetve ha igen, miként ragadható meg e hatás a női szerepek tükrében.

A továbbiakban a diskurzuselemzés módszerével igyekszem vizsgálni a művet, a magyar nyelvterület hagyományos néprajzi/kulturális antropológiai önéletírás-kutatás gyakorlata mentén. Elemzésemhez a szociológiában a narratív történetformák vizsgálatára létrejött fenomenológiai hermeneutika eszközkészletét is felhasználom. Elméleti nézőpontomat az önéletírások irodalmi megközelítésű elemzéseinek figyelembe vételével igyekszem tágitani. Elsőként az író nő életrajzi adatait közlöm, ezután pedig összefoglalom az elméleti megközelítéseket. Az elemzést egy végszóval zárom.

Az írónőről

Kamenitzky Etelka Köpecen született 1865-ben egy bányászcsaládban (édesapja Kamenitzky Benedek). Gyermekkorá nagy részét is itt töltötte

„egy példátlanul becsületes, józanon okos, közmondásosan kötelességtudó, nemeslelkű édesapa mellett és egy álmodozó, földi gondok között is óriási fantáziával, a költészet öntudatlan nyugtalanóságaival telített jóságos édesanya mellett.”¹¹

A kiváló íráskészséggel megáldott Etelka a sepsiszentgyörgyi tanítóképzőbe került, majd pedagógusi pályára lépett. A Sepsiszentgyörgyi Leány Ipariskola kézimunkatanáraként is tevékenykedett. A városban működő Móricz Zsigmond Irodalmi Társaság tagjaként fiatalon bekapcsolódott az irodalmi életébe. Írói neve Ádám Éva lett. Az első világháború időszaka családi tragédiákkal kezdődött számára, majd a román betörés hatására menekülni kényszerült. Visszatérte után vált tudósítónvá, a betörő hadsereg pusztításainak közvetítésére kérték fel. 1916–17-ben hadi riporterként a galíciai, majd az olasz fronton kórházakban tevékenykedett. Számos cikkét közölte a csonka országban megjelenő „Magyarország” című folyóirat. 1940 előtt a szegedi Hargitaváralja című folyóirat munkatársa volt, amiért a Kádár-

¹¹ ÁDÁM 1936. 10.

rendszer betiltotta írásait. Visszavonultan halt meg a Fejér megyei Kulcson 1958-ban.¹²

Néprajzi, kulturális antropológiai háttér

A magyar néprajzi, kulturális antropológiai érdeklődés az önéletrajzok felé akkor fordult, mikor az betört a hagyományos paraszti kultúra világába. Az egyéniségkutatás megjelenése volt az, mely fellendítette az e téren való vizsgálódást. Ennek az elméletnek a gyökerei a 19. századra nyúlnak vissza, elméleti megalapozása azonban a 20. század közepén történt. Alkalmazói a folklórtudomány hagyományos nézőpontjával szemben az egyén alkotó, variáló és megőrző szerepét emelték ki.¹³ A történettudomány területén kialakult oral history irányzatát Dégh Linda az 1970-es évektől a néprajztudományban is alkalmazni kezdte. Az elmélet alapját az képezte, hogy

„minden generáció átélte a saját életében olyan politikai, gazdasági, vagy társadalmi változásokat, amelyek akár akarták, akár nem, erős lenyomatot hagytak az egyén életvezetésén, a törekvések perspektíváin.”¹⁴

A 20. század folyamán ilyen meghatározó jelenség volt például a két világháború.

Az irodalomtudomány területén szintén a '70-es években alakult ki egy komoly tudományos diskurzus az önéletrajzok kérdéskörében. Ekkortól fektették le az önéletrajzi és önéletrajzi jellegű szövegek vizsgálatának alapköveit; ennek egyik meghatározó személyisége Philippe Lejeune is.¹⁵ Ugyanebben az időben született meg a narratológia mint önálló kutatási irány is, mely

„figyelmét a történetek cselekményére, szereplőire, műfaji jegyeire, a történetalkotás szabályaira, a műfajokra és médiumokra irányítja. [...] az emlékezet kényszerei, stratégiák

¹² Kisgyörgy Zoltán: Kamenitzky Etelka (Memento). *Háromszék független hetilap* 2010. november 24.

¹³ KESZEG 2011. 19.

¹⁴ MOHAY 2000. 779.

¹⁵ LEJEUNE 2003.

leírása, a tár-kapacitás, a megértés feltételeinek és kontextuális tényezőinek visszanyerése iránt érdeklődik.”¹⁶

Ez volt az az irányzat, ami később a hazai néprajzi, kulturális antropológiai vizsgálatokban is teret nyert.

Az első világháború nem csupán a népköltészet területén nyitott új műfajokat, hanem az irodalom terén is megélénkítette a visszaemlékezés-jellegű munkákat. Önéletrajzok, önéletrajzi regények kerültek nyomtatásba. Megszaporodtak a női alkotók tollából származó önéletrajzi, illetve önéletrajzi jellegű írások is. Ezek vizsgálata aztán csupán a 20. század harmadik harmadában kezdődött meg. Ilyen jellegű kutatásokat végzett például Zsadányi Edit¹⁷ vagy Séllei Nóra¹⁸ is; utóbbi négy középosztálybeli, a század elején alkotó nő, köztük Kaffka Margit önéletrajz jellegű írásait elemezte.

A kulturális antropológia területén R. Redfield volt az (1960), aki figyelmet szentelt a mindennapi történetek, önéletírások fontosságának. Ő azt hangsúlyozta, hogy az élettörténetek a valóságról alkotott képet tükrözik.¹⁹ A történeti narratívumok, azon belül is az írott szövegek vizsgálatában sok kutató az emlékezés folyamatának feltárásából indult ki. Maurice Halbwachs az 1920-as években kezdett el foglalkozni az emlékezés mint kulturális jelenség kérdéskörével. Ő alakította ki a kollektív emlékezet, és az emlékezetkultúra fogalmát. Elméletét Jan és Aleida Assmann fejlesztette tovább. Pierre Nora a kollektív emlékezet hatását a nemzeti kultúrák kiépítésében vizsgálta, annak identitásépítő tulajdonságát tárta fel.²⁰

A harctér és a nő

A 20. század folyamán, többek között az első világháború hatására a magyar társadalomban olyan változások történtek, melyek a női szerepek hagyományos szemléletmódját is megváltoztatták. Az első világháborús viszonyok árnyalták a hagyományos munkamegosztást,

¹⁶ KESZEG 2011. 28.

¹⁷ ZSADÁNYI 2006.

¹⁸ SÉLLEI 2001.

¹⁹ KÜLLŐS 1982. 165.

²⁰ ASSMANN 2013.

elterjedt és más megítélésű lett a női munka.²¹ A modern nő képének megjelenése azonban még sokáig nem jelentette a hagyományos felfogás eltűnését.²² A háború után hirdetett keresztény-nemzeti ideológia konzervatív nézeteket közvetített, így „a háborús trauma hatására sem kérdőjeleződött meg a nők hagyományos szereptriásza (anya-feleség-háziasszony)”. Ezek a szerepek azonban új jelentésekkel töltődtek fel, „lehetőség nyílhatott kiterjesztett gyakorlásukra az otthon küszöbén túl, a nemzet védelmének érdekében.”²³

Az önéletírást a női szerepek szempontjából három irányból vizsgáltam meg: egyrészt az író önmagáról kialakított képében kerestem azt az anyaképet, amely a keresztény-nemzeti ideológia tükrében újraértelmeződött, nemzeti szintre emelkedett. Másrészt az író tanítónői mivoltára való tekintettel az önéletírás megszületésének okítói, tanítói céljait vázoltam fel. Harmadrészt pedig azokat az író által ábrázolt nőképeket mutattam be, amelyek mintegy előrevetítik a női szerepek változását, de egyben megmutatják, a mindennapitól való kitűnésük által, a korban uralkodó, még hagyományosnak mondható nőképet is.

Egy önéletrajzból nem feltétlenül a szerző egyénisége, vagy a szerzői egyéniség olvasható ki, hanem egyfajta imázs, amit saját magáról alkot. „Ez az imázs legtöbbször éppen a közösség által általánosan elfogadott véleményekre adott válaszként értelmezhető, függetlenül attól, hogy a közösség receptálta-e vagy sem.”²⁴ Az író önmagáról alkotott képe tehát a korban uralkodó értékrend által befolyásolt, annak igyekszik, vagy éppen nem igyekszik megfelelni. A munkában megjelenő kép, amit magáról kialakít, véleményem szerint összecseng a keresztény-nemzeti ideológia gondolataival, a nők anya- és nemzetvédő szerepét mossa egybe. Ennek legfontosabb eleme a beteg katonákról való gondoskodás. Az író gyakran olyan közelinek ábrázolja a szívéhez a magyar katonákat, hogy egyfajta gondoskodó anyaszerepet tulajdoníthatunk neki. Olyan kifejezéseket használ, mint „a katonáim”²⁵ vagy „magyar katonáim”.²⁶

²¹ PETŐ 1997. 273.

²² GYÁNI 2006. 70.

²³ ÁRVAI 2013. 1.

²⁴ SZÓCS 2011. 53.

²⁵ ÁDÁM 1936. 226.

²⁶ ÁDÁM 1936. 239.

Nem csak a könyvben ismertetett időszakra vonatkoztatva építi fel önarcképét: ezt a kötelességének érzett vállalkozást folytatja a könyv történetén kívül eső időszakban is. Az erre vonatkozó utalások, és az utolsó oldalon található romantikus hangvételű leírások egy olyan nő alakját igyekeznek bemutatni, aki szűkebb (család, otthon), és tágabb értelemben vett Hazájának elvesztése ellenére is hisz a feltámadásban, és vállalja a társadalom által ráruházott szerepeket: a hazafias, gondoskodó „Anyá” szerepét.

Az önéletírásban nem egyszer kerül megerősítésre, hogy megalkotása okítói, példaadó célból történt. „[...] mindenütt lásd meg a személyen túl kezdődő dolgokat és okulj a történelem tanulságain.” – írja a bevezető előtt az író.²⁷ Nem csupán a háborúból való okulást kívánja azonban elérni, többször a narrációiban is állást foglal. Például a nők háborúban betöltött szerepéről így fogalmaz meg kritikát:

„Ritkán lehetett hallani nő ajkáról a klasszikus szállóigét: »Ezzel, vagy ezen.« [...] A világháború alatt az anyák és hitvesek inkább önzően ragaszkodtak harctéren küzdő hőseinkhez. [...] A felmentési kísérletek, a hazulról jött kétségbeesett levelek letörték a katona lelkierejét, csökkentették kitartását, ellenállóságát és fokozták a katonák lelkesenvedéseit.”²⁸

Példaként állítja elénk nem csak saját élettörténetét, önfeláldozását, de a nemzeti történelem alakjait is. Kötelezettségének érzi az olyan történetek összegyűjtését, melyben a nők „erőn felül” teljesítenek, nem elvárt módon, hősieen, önfeláldozóan viselkednek. Ezekben a történetekben olyan a „tipikustól” eltérő szerepeket jelenít meg, melyek, mint azt korábban megfogalmaztam, előre vetítik a női szerepek változását, de egyben megmutatják, a mindennapitól való kitűnésük által, a korban uralkodó, még hagyományosnak mondható nőképet is. Hiszen a „tipikus attól függően tipikus, hogy milyen társadalmi körre vonatkoztatjuk, és mivel hasonlítjuk össze.”²⁹

Ilyen nőalakok például a következők: a furfangos megmentő alakja elsősorban az erdélyi részben jelenik meg. A szász és székely asszonyok talpraesettségének hála az otthonaikban maradók közül

²⁷ ÁDÁM 1936. 3.

²⁸ ÁDÁM 1936. 278.

²⁹ MOHAY 2000. 773.

sokan menekülhettek meg. A nemzet „nemesasszonyai”, „úrinők”, „úrasszonyok”, bárónők komoly feladatokat vállaltak mind az otthon maradtak, mind a menekülők igazgatásában, mind a kórházak vezetésében, a betegek ápolásában. Gróf Teleki Sándorné alakjának az író nő külön oldalakat szentel.

A katonanők speciális helyzetűek: életútjuk sokall inkább az egyéni, mint a kollektív igényeknek felel meg. Az író nő így ír róluk:

„Egészen bizonyos, hogy a világháborúban részt vett nemzetek sorában mindenütt akadtak katonaruhában, katonasorban harcoló nők is. [...] Tagadhatatlan, hogy nálunk is, másutt is, a hazaszeretet mellett, egyéni hajlamok is üzték-hajtották a nőt. A háborús keret megadta egyeseknek a lehetőséget nagyobb egyéni szabadságra, hazafias cél szolgálatában.”³⁰

A nőorvosok, az ápolók szerepe ugyan nem feltétlenül a tipikustól eltérő jelenség: hiszen a női gyengédség az, ami képessé teszi a gyengébbik nemet e feladatok vállalására.

„Hiszem, hogy minden orvos lelkiismeretes. De ahogy a nőorvosok kezelték a beteg katonákat, arra férőorvos nem képes. Az a féltő, aprólékos gond, ahogy vizsgálta, az a visszavisszatérő meleg tekintet, ahogy a takarót önkénytelenül rásimítja, ahogy az ajtóból még egyszer visszanéz, az már nem az orvos kötelessége. Ez már a nő lelke.”³¹

Azonban az önkéntesen vállalt, sokszor igen nehéz körülmények között, a megszokott környezettől távol lévő munka már egy, a korábbiaktól eltérő szemléletet vetít előre.

„Végzó”

Munkámban arra kívántam példákat hozni, hogy az az értékrend, mely egy önéletírás mély szerkezetéből kiolvasható, a korban uralkodó ideológiák által is befolyásolt, ami a kultúra további szintjeit vizsgálva azt jelenti, hogy „az, hogy az emberek mire emlékeznek, és az

³⁰ ÁDÁM 1936. 90.

³¹ ÁDÁM 1936. 170.

események hogyan struktúrálnak, lényegileg függ azoktól a szociális folyamatoktól, amelyek ezeket az embereket körülveszik.”³² Hogy a visszaemlékezések „a tömegeket mozgató ideológiák hatásaira, érvényesülési formáira is fényt vetnek.” A női szerepekhez kapcsolódó jelenségek mindennapi életben, világnézetben, gondolkodásmódban való lecsapódását kívántam megjeleníteni az önéletírás vizsgálatának segítségével. Azt az általános tételt kívántam bizonyítani, hogy a világ, jelen esetben a múlt értelmezése nem kizárólag egyéni tapasztalatokon, az egyén által megszerzett tudáson alapszik, hanem jelentős részben kollektív.³³

IRODALOM

ÁDÁM Éva

- 1934 *Hadak útján: az Olt partjától a Piavéig*. Magyar Szépirodalmat Pártolók Egyesülete, Budapest.

ÁRVAI Tünde

- 2013 *Honleányok*. Honvédelmi nevelés és munka a leánylevente-mozgalomban. *Századvég* 18. évf. 68. sz. 23–40.

ASSMANN, Jan

- 2013 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest. 29–86.

GERGEN, Kenneth. J. – GERGEN, Mary M.

- 2001 A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest. 77–119.

GYÁNI Gábor

- 2006 *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Corvina Kiadó, Budapest.

³² GERGEN – GERGEN 2001. 80.

³³ ROMSICS 2004. 165.

JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos

- 2007 *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

JOVCHELOVITCH, Sandra

- 2001 Szociális reprezentáció és narrativitás: A közélet történetei Braziliában. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest. 175–188.

KESZEG Vilmos

- 2002 *Homo narrans*. Komp-Press, Kolozsvár.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 283-310.
- 2011 *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 165–194.

KÓSA László

- 2006 *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

KÜLLÖS Imola

- 1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In: Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropoló-giában*. (Documentatio Ethnographica 9.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest. 163–173.
1988. Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 251–266.
- 2000 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In: Balázs Géza (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben: folklór, irodalom, szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudomány-egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 134–163.

LEJEUNE, Philippe

- 2003 *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

MOHAY Tamás

- 2000 Egyének és életutak. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest. 760–790.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. 376–389.

PÁSZKA Imre

- 2007 *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából.* Belvedere Meridionale, Szeged.

PETŐ Andrea

- 1997 „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között. In: NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Debrecen. 268–278.

ROMSICS Gergely

- 2004 *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- 2010a Az első világháborús magyar emlékezet. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban.* Kossuth Kiadó, Budapest. 179–196.

SÉLLEI Nóra

- 2001 *Tükröm, tükröm... Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

SZÖCS Levente

- 2011 *20. századi gyergyói népi önéletrajzok. A népi önéletírás funkciói.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

THOMAS, William Isaac – ZNANIECKI, Florian

1958 *The Polish Peasant in Europe and America*. Dover Publications, New York.

ZSADÁNYI Edit

2006. *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*. Ráció Kiadó, Budapest.

PAJOR, KATALIN

FEMALE NARRATIVE STORY FORMS

The narration of the First World War in the autobiography of journalist Etelka Kamenitzky

In recent decades there was increased interest in individual and collective memory, in the form of narrative stories (life stories, autobiographies), including women's narratives on the field of scientific research. The First World War's centenary emphasized the importance of autobiographies, letters and diaries of that era. During my research in this topic, I came upon Etelka Kamenitzky's (pseudonym Éva Ádám) work, the *Hadak útján – az Olt partjától a Piavéig* (On the way of Armies – inshore of Olt until Piave). The work guides us through the happenings of the First World War, revealing the daily life of non-combatants (auxiliary) persons and of the returning inhabitants of Transylvania (former part of Hungary, present day Romania) after the entry of the Romanian army. Its significance is that it represents all the occurrences from a woman's view and focuses on a rare-researched topic, on female victims and participants of the war. The autobiography was examined by discourse analysis technique, along with traditional ethnographic and anthropological research methods of autobiographical works in the Hungarian-speaking area. In this work the main focus was on how the ideologies from the First World War and these between the two world wars effected on the interpretation of women's roles and of the female characters of the book. It was also examined how the writer depicts women participating in the war and how she evaluates their role.

AKASZTÓFAHUMOR ÉS NACIONALIZMUS

Manno Miltiades első világháborús karikatúrái

Jóval a fényképezés megjelenése előtt a karikatúra elődje, a gúnyrajz fejezte ki rajzolója véleményét és gondolatait, amit a 19. század által felkorbácsolt nacionalizmus és a nemzetállam-ideológiák még jobban felerősítettek.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchiában a század vége és a 20. század első két évtizede termékeny talaja volt az élclapoknak (Borsszem Jankó, Bolond Istók, Kakas Márton, Üstökös). Olyan neves karikatúristák bontakozhattak ki a lapok hasábjain, mint Bér Dezső, Bíró Mihály, Farag József, Garay Ákos, Fényes Adolf és Major Henrik. Feleky Géza újságíró találóan fogalmazta meg 1910-ben a Nyugat hasábjain, hogy a „Karikatúra a legrugalmasabb művészeti műfajok egyike... Egyelőre tehát a kacagó művészet karikatúra és karikatúra a kétségbeesés művészete.”² Hasonlóan érvel Révész Emese szerint a

„A jó politikai karikatúra »időzített bomba«, leleplező erejű vádirat, amely a kíméletlen szatíra eszközével, egyetlen jól eltalált képi ötlettel képes rávilágítani a közéleti események visszasságaira. Nem magasztal és nem istenít, beszédmódja a bíráló kritika. Nem ismer tekintélyt, sem mellébeszélést”.³

A brit katonaköltő, Siegfried Sassoon megrázó, az Öngyilkosság a futóárokban (*Suicide in the trenches*) című versében írta, hogy a „pokol az a hely, ahová a nevetés és a fiatal emberek mennek”.⁴ A háború borzalmait a nevetés próbálta enyhíteni, és ebben az első világháború nem hozott újat; a karikatúrák nem újdonságként robbantak be a háborús nemzeti konfliktusok képi világába 1914-ben.⁵

¹ KÜRTI 2014.; RÉVÉSZ 2010.

² FELEKY 1910.

³ Lásd RÉVÉSZ 2008.

⁴ Siegfried Sassoon, *Suicide in the trenches, Counter-attack and other poems*, 1918, <http://www.bartleby.com/136/17.html> (2016. március 24.).

⁵ A Borsszem Jankó világháborús karikatúráról lásd bővebben TAKÁCS nd.; TAMÁS 2014.; TAMÁS 2016.; VÖRÖS 2009.

Korábbi háborúkról már készültek gúnyrajzok, ahogyan a bécsi művészettörténész, Eduard Fuchs meggyőzően kimutatta azt úttörő munkásságú és illusztrációkkal teli könyvében.⁶ Fuchs utalt rá, amit későbbi kutatások még jobban megerősítenek, hogy a vizuális kultúra, ezen belül is a karikatúra, az egyik leghatalmasabb fegyver a háborúban, úgy is, mint propaganda, úgy is, mint pacifista eszköz.

A görög–makedón származású Manno Miltiades (1879–1935) a huszadik század első évtizedeinek emblematikus művésze volt, akinek vizuális világát az ízig-vérig monarchiabeli magyar idealizmus határozta meg.⁷ A művész világháborús karikatúrái és a tanácsköztársaság idején született alkotásai megtestesítik úgy a Feleky, mint a Révész által írottakat. A háborús karikatúra is hasonlóan kíméletlen, meghökkentő és groteszk ábrázolás, amely serkent a kínzó látásmódra. A groteszknak általában a cél nem annyira a megjelenítésben, hanem a figyelemfelkeltésben, az érzelmek és emlékek, asszociációk felkeltésében van.⁸ A háborús politikai karikatúra éppen ezért sajátos képi világ: nincs benne könyörületesség, a halálközelség humoros fordulatokkal párosul, a közöny a banálissal és a kirívóval. Ezen sajátossága miatt nem mindenhol örültek a karikatúrának az első világháború idején. A francia, az angol, az amerikai és a német karikatúra éppen ezért más, mint a magyar, mivel Ferenc József, a császári család és a felső tisztkar kifigurázását kerülték a hivatalos karikatúrák.⁹ Természetesen ismert volt már a Monarchia hadseregének vicces, főleg jó humorú kifigurázása például a magyar Svejknak tartott Farkas (Wolfner) Pál (1878–1921) munkásságában, akinek az Egy önkéntes naplója a hadsereg mindennapjait mutatta be. Igaz, a könyv még a világháború kitörése előtt, 1912-ben jelent meg, sikerét azonban mutatja az, hogy 1916-ban újból kiadták. A kalandok, az újoncok kinevetése, és a tisztek és altisztek különcködő magatartása is helyet kapott a könyvben, amelyhez a neves karikatúrista, Mühlbeck Károly készítette a rajzokat.

A karikatúra előnye más képi megjelenítésekkel szemben az, hogy olvasás nélkül, frappáns tömör képi világgal közvetíti üzeneteit és

⁶ FUCHS 1916.

⁷ Manno Miltiadesről írt korábbi tanulmányomat l. KÜRTI 2004.; KÜRTI 2015.

⁸ CONELLY 2012.

⁹ Az első világháborús karikatúrák nagy irodalmából lásd DEMM 1993.; DOUGLAS 2002.; GINZBURG 2001.

szuggesztív kifejezőerejével tud véleményt nyilvánítani, illetve – és ez az erejének titka – véleményt formálni. A meghökkentő és a groteszk a karikatúra igazi jellemzője az akasztófahumor (gallows angolul, Galgenhumor németül, a franciák ’az erőltetett’ vagy ’fekete humor’, a hollandok a ’zöld humor’ kifejezést használják). A halállal szembeni kitartásra ösztönöz, arra buzdít, hogy lehet nevetni a kiszolgáltatottságon, az elesettségén. Az akasztófahumor-karikatúra a tragikus kontextusra hívja fel a figyelmet, de ezen túl még arra is jó, hogy a gonoszt és az elkerülhetetlen félelmet kiközömbösítse. A jó karikatúra szöveg nélkül vagy legalábbis kevés szöveggel fejezi ki mondandóját azáltal, hogy olyan helyzetet tud teremteni, amelyben a szereplők önmagukat mutatják meg olyan helyzetekben, amelyeket mások nem vagy csak a kiváltságosok láthatnak.

Természetesen a karikatúrák között találunk igen progresszív, ám néha meghökkentőeket, hiszen a képi világ természeténél fogva archetipikus populáris és folklór anyagból táplálkozva könnyen felismerhető helyzeteket ábrázolnak, amelyek a nézők figyelmét a komikumra vezetik rá. Ismert emberek és helyzetek komikus megjelenítésével a rajzoló a társadalom visszáságait karikírozták ki, nem kímélve sem rendet, sem rangot. A képzelet ereje mindennél fontosabb, mert ez meghatározta egy-egy rajzoló művészetét és elfogadását is. A sajátos stílusú művész keze nyomát a nézők a helyzetkomikum és a szereplők karakterének kinagyításából ismerhették fel. A karikaturisták természetesen a sztereotípiákból építik föl mondandójukat a könnyebb érthetőség és elfogadás kedvéért, de a sztereotípiák igen kegyetlenül bántak az ábrázolt személyekkel, nemzeti és etnikai csoportokkal.

Manno egyedi karikatúráival alkotott maradandót a világháború művészi képi megformálásával. Manno nem készült karikaturistának, kevesen vannak, akik ilyen pályát választanak. Miltiades már Pancsován született 1879. március 3-án, a gabonakereskedő Manno Demeter és Auracher Josefa (sz. Zimony, 1855) második gyermekeként. Pancsova nem tipikus monarchiabeli peremvidéki település volt – 1873-tól városi ranggal, előtte (1794-től szabad katonai városként), mintegy 18000 vegyes etnikai összetételű, főként német, szerb és magyar lakossal ipari-kereskedelmi központként funkcionált. Az önálló közigazgatási területtel, országos hírű vásárokkal, iskolákkal, ipari létesítményekkel és nem utolsósorban a kedvező földrajzi helyzettel

(dunai kikötő) különleges város volt. A városban állomásozó katonaság (német bánsági ezred), a garnizonjelleg szintén meghatározta sajátos miliójét. A militarizmus, a tiszti pálya különösen vonzó volt a középosztálybeli fiatal férfiak számára, s ha nem is váltak hivatalos katonává, akkor is sugározta a szimbolikus kötődést a Monarchiához, a bécsi kultúrkörhöz. A Manno család esetében tehát egy magyar érzelmű és patrióta asszimilációról van szó, amelyben az állampolgári hovatartozás adott volt. A nemzet és etnikum érdekesen keveredett egymást kiegészítve, békés többkultúrájúságban. A tehetős szülők erős kötődése a nagyszülők és a gazdag felmenők kultúrája iránt meghatározta a gyerekek klasszikus görög mitológiai neveit (Calypso, Leonidas, Miltiades). Ez a kulturális kötődés a többetnikumú örökséghez megmutatkozott Manno Miltiades nyelvtudásában, mivel több nyelven folyékonyan beszélt, ami lehetővé tette számára a külföldi tanulmányutakat, nemkülönben a Monarchia tisztikarába való beilleszkedést.

A két Miltiades fiú, Manno és Leonidas (1878–1941) élvezhették a középosztálybeli fiatalok életét: sportoltak, utaztak, tanultak. Manno Pancsován végezte középiskoláját, és két dologban hamarosan kitűnt a többiek közül, nemcsak rajongott a sportért, hanem kezűgyessége még tanárai dicséretét is kiváltotta. A kettő közül az előbbi kötötte le ifjúságának éveit, számtalan sportágban (úszás, atlétika, síelés, labdarúgás) kipróbálta magát, és kitűntetést szerzett, eredményeit a sporttörténet nyilvántartja. Ezekben az években került Manno konfliktusba a hadsereggel. Mint sorkötelest 1900-ban vették állományba, de szolgálati idejének megkezdését folyamatosan – valószínűleg sporteredményeire való tekintettel – elhalasztották. Végül a császári és királyi 16. huszárezred 4. századának kötelékébe került. Müncheni tanulmánya előtt egy alkalommal (1903 októbertől 1904 szeptemberéig) teljesítette évnyi katonai szolgálatát (az önkéntesek számára előírt idő), de ennél tovább valójában nem tartott kiképzése. A sorozatos felmentések és áthelyezések indokolják annak feltételezését, hogy Manno valójában nem érzett elhivatottságot sem a hadsereg, sem pedig a tiszti karrier iránt, tehát – a sok későbbi híreszteléssel ellentétben – fontos leszögezni, hogy Manno sohasem volt hivatásos katona. Sőt ebből csak egy dolog nyilvánvaló: mint művészlelket riasztotta a fegyelem, mint sportoló a kiképzést tartotta nevetségesnek.

Manno 1907-ben beiratkozott a Müncheni Képzőművészeti Akadémiára, ahol a naturalista festményeiről és állatokat ábrázoló munkáiról elhíresült Angelo Jank tanítványa lett. A Kakas Mártonban és kevésbé a Borsszem Jankóban publikált rajzai tették híressé. Ez utóbbi megmagyarázza ideológiai elkötelezettségét: a háború kirobbanásakor már leépítette a zsidó szellemiségének tartott Kakas Mártonnal és Borsszem Jankóval való kapcsolatát. 1913-ig viszont a Kakas Márton minden számában sajátos, sokszor a képregény-stílusnak megfelelő humoros szkeccseket rajzolt Milti néven.¹⁰ Minden megváltozott 1914 nyarán a háború kezdetével, amikor a férfiak vehemens patrióta-lelkességgel, önként vonultak be a hadseregbe; Manno testvérével együtt azonnal jelentkezett. A császárhűség ilyen extrém formájú kinyilvánítása nem volt egyedi eset. Az első világháború idején sokan váltak hasonló magyar érzelművé, „elfeledve” etnikus származásukat és lettek katonák; elég itt csupán vitéz Somogyvári (Freissberger) Gyulára vagy a szlovák származású Gyóni (Áchim) Gézára utalni. Az I. huszárezred történetét megörökítő emlékkönyvben önkéntességét így dicsérte a szerkesztő: „nemkülönben Manno Miltiades népfelkelő-hadnagyot, — a kiváló festőművészt — aki behívási parancs nélkül vonult be s minden protekciót igénybevetett, hogy az első szállítmányba osztassék be.” 1914. augusztus 6-i Gundel-vendéglőben tartott ünnepi búcsúvacsora után, 10-én reggel hétkor indult el az ezred utolsó része Budapestről Kelet-Galícia felé. Manno közvetlen felettese cs. és kir. kamarás Fráter Jenő alezredes ezredparancsnok volt, ezredsegédtiszt társa pedig nagybossányi és kisprónai Bossányi Havass Tibor főhadnagy.

Manno a harminchónapos szolgálati ideje alatt több helyszínen, más és más alakulatoknál különböző minőségben teljesített szolgálatot. Képzése ellenére nem tartozott a művészeket, mint például a hadifestőket (pl. Edvi Illés, Kisfaludy Strobl, Márffy, Mednyánszky, Rippl-Rónai, stb) magába tömörítő kivételes sajtóosztályhoz (Kriegspressequartier). Az ismert viszont, hogy a népfelkelő tisztek még hadnagyi ranggal sem kaptak olyan nagy tiszteletet, mint a hivatásos katonák, sőt ez utóbbiak körében az önkéntesek elfogadottsága sem volt általános és egyértelmű. Igaz ugyanakkor az,

¹⁰ Ez azért is figyelemreméltó mert a Kakas Márton élc lap szerkesztője az újságíró és könyvkereskedő Szöllőssy (Deutsch) Zsigmond volt. A Borsszem Jankót ekkor Bér (Behr) Dezső vezette.

hogy a huszárság a gyalogságnál és tüzérségnél magyar (és asszimilált kisebbségi) körökben nagyobb társadalmi presztízzsel bírt.

Manno a bevonulása után azonnal – valójában nem tudni milyen indíttatásból, talán mert könnyebb volt, mint a festészet – karikatúrák sorozatát készítette el. Rajzainak igazi értéke a szokásos élclapok illusztrációinak színvonalát meghaladó kidolgozottságban és a valós jellemrajzokban rejlik. Karaktereit közvetlen környezetének ismerős tisztjeiről mintázta, néha meg is nevezve őket. A tiszti arckifejezések markánsak, a mimika — meghökkenés, ijedtség vagy éppen a gúnyos kacaj — jól látható, a pödrött bajusz vagy a jól fésült haj egyaránt jellegzetes, ami nem volt általános gyakorlat például az akkori újságokban vagy könyvekben megjelent karikatúrákon. (1. kép) Manno sajátos keze vonása sokban különbözik Mühlbeck Károlyétól. Utóbbi harctéri karikatúráiban például nem adott a részletekre, az arcok elnagyoltak, ahogyan a ruházat is, csak a legfontosabbat láttatja, ahogyan az igazi hangsúly a helyzetkomikumra, a groteszk ábrázolásmódra helyeződik át.¹¹ Karikatúráiban a harsány kacaj, a tréfa, a helyzetkomikumból adódó tömör szatíra uralkodik, nem a természetes, skicces egyszerűség, mint Mühlbeck Károlynál. Manno sűríti a karaktereit és a helyzet kilátástalanságát, amely mind a mögöttes mondandót rejt. Annyira aprólékos tudott lenni művészetében, hogy egy képen még a tiszt előtt reszkető galíciai parasztember bundájára himzett mintára is figyelt. Mühlbeck és Manno is – a cenzoroknak megfelelően – ügyelt arra, hogy a harctér vidámabb oldalát mutassák be, és ez – ahogyan más, pl. angol vagy német világháborús karikatúrákban is — a felfokozott nacionalista propaganda része volt. Ennek ellenére Manno humoros jelenetei könyörtelenségükben is a valóságra vagy éppen az igazságtalanságra irányítják figyelmünket.

A katonák, a tisztek és velük szemben, nem mellettük, a baka, a közhuszár az életét is feláldozó, a császárért és királyért vakmerően harcoló, ám keserősorsú férfiként jelenik meg. Kiszolgáltatottságához semmi kétség. A tisztek és beosztottaik ellentétét lehet látni több karikatúráján: az egyikben egy elhízott tiszt illegeti magát a tükör előtt, amint a háttérben inasa vigyáz állásban tartja felettese kivasalt ruháját – a katona szemeiből patakszik a könny. Az 1915-ös „Pótlás” című rajzán a huszár felszerelése azon túl, hogy fájdalmasan komikus (az

¹¹ Mühlbeck karikatúrái láthatók a Nagy Háború írásban és képekben honlapon (<http://nagyhaboru.blog.hu/2011/08/26/hurcolkodas> (2016. március 21.))

óriási súlytól nyelvét nyújtó ló, felesleges eszközök, fűrész, balta, csákány és seprű a felszerelés közt), ugyanakkor megkérdőjelezi a Monarchia hadseregének felkészültségét és racionalitását. A huszár jobb válla mögött látható ásó valószínűleg csak az irracionális és kiszolgáltatott helyzetre való fokozást szolgálta. Az I. huszárezred történetét megörökítő könyvben például a következő olvashatjuk

„Csak a géppuskásoknak van puskánkint egy-egy gyalogsági ásója. Huszárajaink, amennyire tudtak, körmeikkel kapartak maguknak fedezéket, ahogy ők nevezték: »nyúlfekvést«, ez azonban nem sok oltalmat fog nyújtani, ha egyszer komolyabbra fordul”.¹²

Tehát annak ellenére, hogy Manno már a háború első hónapjaiban edzetté vált a tűzvonalban, és így jól ismerte a frontvonalbeli helyzetet, nem minden ábrázolásának tulajdoníthatunk valóság alapot. Itt kap értelmet a karikatúra alapszabálya – a komikum, a túlzásra való hajlam: a képi narratíva a sorkatona keserű helyzetéből fakadó komikumot nagyítja fel.

Az első világháború négy évében Manno folyamatosan mozgásban volt, egyik egységtől a másikig utazhatott, és élvezve a tiszteknek kijáró előnyöket, készítette karikatúráit. A világháborús karikatúrái túlzó (nem is kicsit) rajzok a javából, de alapjában véve az ironia, és az élc mesterművei, és – ami egyaránt fontos – nyilvánvaló bennük egy jó adag kritikai meglátás. Szatirikus ikonográfiájának három jellegzetes összetevőjét emelném ki, amelyek mind a kor propagandáját szolgálták: tisztek életvidám és lezser részvétele a háborúban, a baka kiszolgáltatottsága, és az ellenség lenézően sztereotip megjelenítése. Ez utóbbi lehetett a zsidó, a galíciai paraszt vagy éppen a kövér és muzsik kinézetű orosz katona; torz figurájuk – amely már korábbi a Kakas Mártonban megjelent rajzait is jellemezték – egyaránt nevetésre ingerelte úgy a magyar tisztet, mint a civil olvasót.¹³ A huszártisztek, a nemes magyar huszár alakja a kor háryjánosai, a kivagyiság és egyben a külsíny megtestesítői. Manno

¹² ELEK 1927. 96.

¹³ A Kakas Márton utolsó évében figyelhető meg a balkáni és a zsidó alakok torzulása Mannonál. Lásd pl.: „Nemzetközi bábjáték” rajzát, *Kakas Márton* 1913. július 6., 28. sz., 8., a „Kutyajáték”-ot, *Kakas Márton* 1913. július 13., 29. sz., 1.; és a „Nagy Konstantin Párizsban”, *Kakas Márton* 1913. szeptember 28., 40. sz., 5.

kézügyességét és éleslátását mutatja, hogy a tisztársairól készített arcképek szemből és profilból készült kis műrecek, kiemelve egy-egy arcélt, fejtartást, gesztust. A szájából lógó pipa, a kiálló szivar, az orra lecsúszó szemüveg jól láttatja tisztársainak arcvonásait, jellemét. Manno számtalan festményt is készített, főleg feletteseiről, de azok meg sem közelítik karikatúráinak sokatmondó üzenetét. Rajzain minden társa a dzsenti-világból ismert mulatozó, kártyázó, szivarozó, felületes és a világ dolgaival kevésbé törődő alakok. Egyik-másik karikatúráján német felirat látható, ami mutatja, hogy a tisztek egymás közt – talán éppen sznobizmusból vagy a tiszt előkelőség fitogtatása miatt is – németül beszéltek. Nem volt ez teljesen egy igénytelen vagy felületes életmód – mindez a Habsburg-kor alapos megfigyelője, William Johnston szerint hozzátartozott a „hadsereg ceremóniaihoz”.¹⁴

A tisztikar számára a háborút bravúros huszárkalandok jelentették, és Manno rajzain a sporthoz hasonló küzdelmet és kalandvágyat lehet érezni. Karikatúráin nincs valójában háború, csata, a tisztek mintha csupán szórakozásként fogták volna fel az idegen területen teljesített katonai szolgálatot. Esznek-isznak, bridzset játszanak, szivaroznak, jólfésültek és ápoltak (még részegen is), elkényeztetettek (Sibrik Sándor százados egyik rajzon pólyás babaként siratja a békeidőt). Tudjuk, hogy sokan, néha Manno is, folytonosan pénzügyi problémákkal küzdöttek kicsapongó életvitelük miatt. Ezt az életmódot nem titkolták el még az 1. huszárezred emlékkönyvében sem, ahol olvashatunk vadászatokról, ide-oda utazgatásokról, tiszt vacsorákról és bankettekről, sőt ezek egyik speciális válfajáról, a „tishti hölgyek” (hozzátartozók) látogatásairól. A frontélet családias és helyénvaló bemutatása mellett Manno láttatja a tisztek számára fenntartott bordélyt is.

Manno 1914–15-ben ukrajnai területen Bukovinában harcolt csapatával. Jellegzetes rajzai Kuczurmik, Jourcoutz, Hazlin, Litomericzky, Puźniki, Dobronoutz (Dobrynivci) településeken készültek főleg tisztársairól, de jócskán figyelt a civil lakosságra és a foglyokra is. Az ezredparancsnokáról, Fráter Jenő ezredesről, valamint Péntek Zoltán ezredorvosról igen hangulatos arcképeket készített, viszont azt nem vethetjük szemére, hogy miért inkább tisztársait ábrázolta – velük volt összezárván, az ő körükben mozgott. A tisztek komikus helyzeteit maga is átélté, ezért olyan élethűek. A huszártisztek

¹⁴ JOHNSTON 1983. 51.

felsőbbrendűségére és magatartására az I. huszárezred emlékkönyvében írt sorok mérvadóak:

„Huszárjaink magyaros rátartiséggel, lelkületükben inkább jóindulatú felsőbbbséggel, mint ellenséges érzülettel és azzal, az inkább nemzeti erénynek, mint hibának minősíthető jellegzetes göggel – csak úgy félvállról tekintgetve jobbra-balra – ülték meg lovaikat”.¹⁵

Viselkedési kultúrájukhoz szervesen hozzátartozott a tisztí slamposág (Schlamperei), amit éppen egyfajta magyaros virtussal, kivagyiséggel párosítottak. (2. kép) Ennek az irrealitása akkor érthető igazán, ha látjuk azt, hogy a tisztek jelentős hányada nem volt magyar etnikumú vagy nemrég asszimilálódott kisebbségi családból származott, mint Manno maga is.¹⁶

Az élclapokhoz és az ismertebb újságokhoz hasonlóan, Manno is a háborút támogatók közé állt be azzal, hogy nincs valójában háborúsellenes, elítélő és pacifista karikatúrája. A kritikus felhang ellenére Manno groteszk és életvidám jeleneteiben a tisztek felelőtlen élete, a mulatozás és a dzsentrí úrhatnamság domborodik ki. Nincs ebben semmi különleges, hiszen ő is ezt élte négy éven át, és ahogyan politikai meggyőződésében, úgy karikatúráiban is a realitáson túlmutató jelleme uralkodik. A Borsszem Jankó szomorú, ám mindenképpen dicsőséges képi világával szemben, Manno háborús karikatúráiban látszanak a monarchiabeli társadalmi ellentétek, a rangkórság. A bakák számára eszközök voltak egy nemes vizuális cél, a státus quo fenntartásában. Ha a huszárok az égbe is mentek, azt nem kérdezte meg, hogy miért, tudta és vallotta, hogy a hősiesség, a kitartás és a Monarchia iránti hűség a legfontosabb. Az éjszakákig tartó kártyacsaták és ivászat – egyik karikatúráján Józan Károly és Részegecs Pista kép van a falon – ugyanúgy kitartásra buzdította őket, mint a napi 40 kilométeres menet, amit illet felülmúlni. (Egy Galíciában 1915

¹⁵ ELEK 1927. 41.

¹⁶ A magyar mulatás kifejezés átkerült az osztrák szóhasználatba is (mulatschag, mulatschak), a világháborús kontextusban a tisztí mulatschag egy sajátos tivornyázást, szabatosságot jelentett, ami a schlamperei-hez kötődött. A magyar szó előfordulását az osztrák nyelvben lásd HORVÁTH 1991. 1154–1159.

tavaszn készült karikatúráján a tiszt mérgesen utasítja a kimerült közhuszárt, „80 km und noch nacher”). (3. kép)

A karikatúráin látható konzervatív gondolkodás jól tükröződik rajzain, például a munkára fogott galíciai zsidó fogoly arcképén a rettenet és félelem ül. Egy 1914-es rajz, akasztás előtti kihallgatást ábrázol, a megrettent galíciai parasztembert egy piperkőc magyar tiszt faggatja lábán masnis magas sarkú cipővel, kezén karkötő, és mindkét kisujja az égnek mered.¹⁷ Segédje szájában cigaretta lóg, arcán unalmas közöny, egy másik katona kaján vigyorral szemléli az egész jelenetet. A groteszk test ábrázolásában rejlő üzenet nem hagy semmi kétséget: Manno láttatni és éreztetni akarja a személyiségek mögött rejlő társadalmi különbségeket. A nemi szerepek kinagyítása és egyben különccé pozicionálása, valamint a humor és a halálközelség együttes megjelenítése szintén a groteszk képi megformálást sugallja. Érdekesen ötvöződött mindez a Monarchia tisztjeinek felsőbbrendűségével és kivagyiságával. A lovasságnál, ahogyan Balla Tibor érvel, a konzervatív, nacionalista gondolkodást meghatározta a kiemelkedően sok nemesi származású tiszt.¹⁸ Ehhez természetesen hozzájárult még egy általános etnikai sztereotip gondolkodás, ami a dinasztia és a királyság iránti tiszteletet kísérte. A lojalitás és az ezzel szembeni etnikai-nemzeti különállás teljes elutasítása még jobban növelte a magyar érzelmű felsőbbrendűséget, és vele együtt a kisebbségekkel szemben érzett lekezelő magatartást. A „jellegzetes gög” kiérezhető az antiszemitizmusból, amikor például Manno csapatteste a galíciai Gryzmalowba érkezik. Az ezredtörténet szerint „Az éjszakát nagyobbárszt a szabadban aludtuk át, mert a zsidó házak levegője még az utcák bűzénél is elviselhetetlenebb volt”.¹⁹

Az utolsó két képe amolyan szkeccs-szerű, összevisszaságnak tűnő rajzok: csatajelenet, illetve csapatok vonulásának (vissza-vonulásának) vagy inkább ide-oda táborozásának vagyunk tanúi. Az egyik képen egy mentőkocsiban prostituáltakat szállítanak, de több kocsiban is látunk nőket, még mezteleneket is. Egy szalmával megpakolt kocsi tetején egy katonát közösülés közben rajzolt meg, a tiszték kocsijukban a szokásos tivornyázással, ivászzal ütik el az időt.

¹⁷ Sípós Károly vezérezredes illetmanában csúnya szokásként írja, hogy „kisujjainkat toljuk ki egy mérföldre” SÍPOS 1924. 232.

¹⁸ BALLA 2000. 595.

¹⁹ ELEK 1927. 34.

Egy másik lovaskocsin egy – valószínűleg lopott, zabrált – zongorát visznek. De a szkatológiai humor sem hiányzik, ezt látjuk, amint egy katona a hóra szívet vizel. A repülőből a részeg pilóta a bilit önti ki a menekülők fejére. (4. kép) Az egész jelenet az összevisszaságról tanúskodik, igazi monarchiabeli schlamperei ez a javából, fejetlenség és zűrzavar az úr, a harcvonalat a teljes kuszaság uralja. Ezeknek a képeinek kapcsolódása úgy Hieronymus Bosch (mint az idősebb Pieter Bruegel: Karnevál és böjt harca) fantáziadús szürrealista munkáihoz több mint valószínű, hogy müncheni tanulmányútja során csodálhatta meg ezeket az alkotásokat.

A világháború, mint tudjuk, nem ért véget 1918-ban, hanem folytatódott a Károlyi-forradalommal, a tanácsköztársasággal, majd a fehérterrorral, olyan rezsimváltásokkal, amelyek saját humorukat termelték ki.²⁰ A világháborút követő hónapokban Manno kommunistaelenes és extrém antiszemita plakátokat rajzolt, ami kiemelte az Ébredő Magyarok Egyesületének tisztjei közül. Horthy Miklós és Nemzeti Hadseregének budapesti bevonulására (1919. november 16.) két plakátot készített: az egyiken „Horthy” felirattal ábrázolja egy hajó kormányosát, a másikon pedig darutollas katonákat látunk. Szintén hírhedté vált Bíró Mihály Vörös kalapácsos emberének, a tanácsköztársaság egyik elhíresült plakátjának, a feje tetejére állított mása, amelyen a meztelen, ókori héroszokat idéző vörös férfi kalapácsát eldobva siratja az összetört Nagy-Magyarországot. Míg Manno 1919 előtti képein nincs vér, azt szisztematikusan került, addig a rövid tanácsköztársaság idején készült plakátjain a korábbi groteszk helyett a horrorisztikus elemek dominálnak. A hangsúlyeltolódás a Mosakodnak című plakátján még jobban látható: a nagyorrú vörös ördög – a zsidó és egyben a kommunista megtestesítője – véres késsel a szájában fürdik a vérben, miközben a parlament előtt is vérbeborult a tér. (5. kép) Mindenesetre Manno antiszemitizmusa és nacionalizmusa nemcsak kiteljesedett ekkorra, központi mondandója emeli Mannot a Horthy-restauráció élharcosává. Ebben nem volt egyedül sem hazájában sem pedig az arisztokratikus katonai miliőben – korának és osztályának betegségét örökölte, mivel a harag, a gőg és gyűlölet nem volt különösképpen magyar jelenség. Az antiszemitizmus általános sztereotip szélsőséges irodalommal és vizualitással fajult Európában, sajátos jegyei pedig különösképpen Közép-Európában. Az osztrák

²⁰ VÖRÖS 2009.

vicclapok sem voltak mentesek ettől, ahogyan a németek is nagy előszeretettel ábrázolták az orosz ellenséget szőrös, nagyorrú és ápolatlan zsidóként, a háborúba lépésük után pedig az olaszokat árulóként, ami a zsidók egyik negatív jellemét volt hívatott kidomborítani. Manno váltása viszont éppen azért is meglehetősen, mivel 1914 előtt a Borsszem Jankó és a Kakas Márton karikatúristáival dolgozott együtt, akik többségében zsidók voltak. Karikaturista hírnevét a Kakas Mártonnak köszönhette!

Manno 1921 után lassan visszavonult a nyílt politikai karikatúrától, igaz ez az időszak már nem kedvezett az élclapoknak sem.²¹ A művész minden idejét a sport, a kutyatenyésztés kötötte le, számtalan plakátot, szobrot és érmét tervezett. Testvérével új szenvedélyüknek hódoltak, fajtatiszta magyar simaszőrű foxterrier és dobermann kutyákkal jártak versenyekre, kutyakiállításokra. Művészi látásmódja kimerült a szélsőségek ábrázolásában, úgy a groteszk akasztófahumorban, mint a későbbi plakátjain megjelenő maszkulin, torz férfialakokban. Képi világában megmaradt egyfajta ingadozás a múlt és a jelen, az etnikum és a nemzet kettőssége között. A Nagy Háború, nála kis epizódokat jelentett, amelyekkel illusztrálni próbálta a szörnyűségek közt élők mindennapi csetlését-botlását, egyfajta reményét, és ebben követte a nagy elődöket Jankó Jánostól Mühlbeck Károlyig. Velük szemben azonban Manno Miltiades a szélsőjobb megszállott politikai elkötelezettjévé vált, aki a Monarchia veszteseként nem adta fel korábbi elképzeléseit, és további győzelemre vágyott. A tényekhez csak annyiban ragaszkodott, amennyiben azok saját elképzeléseit erősítették meg. Görög–makedón származása nem jelentett valós kihívást: legtöbb katonatiszt társa sem dicsekedhetett magyar vonásokkal. Számára ez másodlagos kérdésként merült fel, mivel elsősorban hazafiként, huszárszázadosként és elismert sportolóként járt-kelt az országban és Európában. Így az sem jelentett különösebb problémát számára, hogy egy olyan országban élt, amely korábban nem létezett. Bár az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, a harctéren a csapatok csúfos vereséget szenvedtek, sem Manno sem a tisztikar nem változott: ők elsősorban katonatisztek maradtak. Bár Manno Miltiades háborús szerepe még tisztázásra vár, annyi bizonyos, hogy 1915-ben Bronz Katonai Érdemérmét és még ugyanezen év

²¹ RÉVÉSZ 2008.

szeptemberében Ezüst Katonai Érdemrendet kapott. A háború utolsó évét már századosként szolgálta a hadtörténelmi bizottság munkájában.

Manno Miltiades 1919 utáni munkásságában nem tudott tisztí karrierjétől és a velejáró státusztól megszabadulni, még kevésbé vagy talán sohasem tudott alkalmazkodni a valós civil élethez. Mint a Monarchia szülötte, a múlt emlékeiből táplálkozott, de a múlt realitásai csak bizonyos mértékig érdekelték. Vitézséget nem kapott, lehet nem is kérvényezte, pedig a Horthy-kultusz szélsőséges képi megfogalmazása neki is köszönhető. Büszkesége, családja ősi görög–makedón származása nem engedte még azt sem meg neki, hogy nevét magyarosítsa, ami pedig akkor divatossa vált. A többi karikatúristával (Hermann Lipót, Major Henrik, Vértes Marcell) ellentétben Manno nem emigrált, pedig megtehetette volna, számtalan nyelven beszélt, külföldet járt ember és mi több, élsportoló volt. Számára a Horthy-rezsim biztosította mindazt, amire vágyott, hiszen a rendszer kegyeltjévé vált. Különös személyiségét és identitását jelzi késői, 1924-ben kötött házassága a tehetős bécsi építész Petschacher Gusztáv lányával. Házasságából gyermek nem született, keresetéből özvegy édesanyját támogatta, akivel egy fedél alatt laktak testvérével, Leonidasszal együtt. A világháború fantasztikusan egyéni látásmódú karikatúristája és a Horthy-kor egyik első számú őstehetsége 1935. február 16-án, ötvenöt éves korában hunyt el. A kacagó és elkeseredés-művészet úttörőjét a Fiumei úti temetőben temették el apósa Petschacher Gusztáv mellé. (6. kép)

IRODALOM

BALLA Tibor

2000 A magyar királyi honvéd lovasság, 1868–1914. *Hadtörténelmi Közlemények* 113. évf. 3. sz. 577–604.

CONNELY, Frances S.

2012 *The Grotesque in Western Art and Culture: The Image at Play*. Cambridge University Press, Cambridge.

DEMM, Eberhard

- 1993 Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* Vol. 28. No. 1. 163–192.

DOUGLAS, Allen

- 2003 *War, Memory, and the Politics of Humor*. The Canard Enchaîné and World War I. University of California Press, Berkeley.

ELEK Menyhért (szerk.)

- 1927 *A M. Kir. Budapesti 1. Honvédhuszárezred es M. Kir. Népfelkelő-Huszárezred története, 1869–1918*. Stádium, Budapest.

FELEKY Géza

- 1910 Nemzetközi karikatúra kiállítás. *Nyugat* 1910/10.sz. III. évf. 1910. május 16.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00056/01589.htm> (2016. március 28.)

FUCHS, Eduard

- 1916 *Der Weltkrieg in der Karikatur*. Langen, München.

GINZBURG, Carlo

- 2001 'Your Country Needs You': A Case-Study in Political Iconography. *History Workshop Journal* Vol. 52. 1–22.

HORVÁTH Mária

- 1991 Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a monarchia idején. In: Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Seidler, Wolfram (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében* II. Nemzetközi Magyar Filológia Társaság, Budapest – Wien. 1154–1159.

KÜRTI László

- 2004 A háború vizuális kultúrája. In: Horváth Miklós (szerk.): *A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 29–38.

- 2014 The Women-flogger, General Hyena: Images of Julius Jacob von Haynau (1786–1853), Enforcer of Imperial Austria. *International Journal of Comic Arts* Vol. 16. 65–90.
- 2015 Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében. *Világtörténet* 37. évf. 2. sz. 289–310.

RÉVÉSZ Emese

- 2008 *Késdobáló parlament*. Gáspár Antal (1881–1959) és kortársainak politikai karikatúrái.
<http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/grafika/gaspar-antal.html> (2016. március 20.).
- 2010 Nemzeti identitás a 19. századi populáris grafikában. In: Király Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra (szerk.): *Nemzet és művészet*. Kép és önkép. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 185–197.

SÍPOS Károly

- 1924 *Nemzeterősítés kultúrával, neveléssel, előkelőséggel*. Stephaneum, Budapest.

TAKÁCS Róbert

- nd *Karikatúra és háború*, I–III. <http://elsovh.hu/ellensegunk-a-nevetseges-karikatura-es-haboru-i/> (2016. március 28.).

TAMÁS Ágnes

- 2014 Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. *Aetas* 29. évf. 3. sz. 59–77.
- 2016 A nagy háború a Borsszem Jankó karikatúrán. *Jel/Kép* 2016/1.sz. 31–47.

VÖRÖS Boldizsár

- 2009 Különböző politikai rendszerek–hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. *Médiakutató* 4, Tél
(http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/03_politikai_vicc_1919_tanacskozarsasag (2016. március 29.).

HUMOR AND THE GROTESQUE IN THE ART OF MANNO MILTIADES DURING WWI

This article discusses the artistic contribution of Miltiades Manno (1879–1935) around the time of World War I. Besides being a committed right-winger, Manno was a sportsman, sculptor, illustrator, graphic artist and caricaturist born into a Greek-Macedonian well-to-do family. At the outbreak of WWI, Manno — together with his brother - volunteered for the cavalry and served about 30 months in various functions. As an officer, he completed truly hilarious caricatures of his fellow officers and scenes resembling a breughelesque milieu of military life. At the close of the war, he joined the national army of Admiral Miklos Horthy and created extremely violent and anti-Semitic posters that made international headlines. Manno married in 1924 and continued his obsession producing artwork about sport and World War I until his death in 1935.

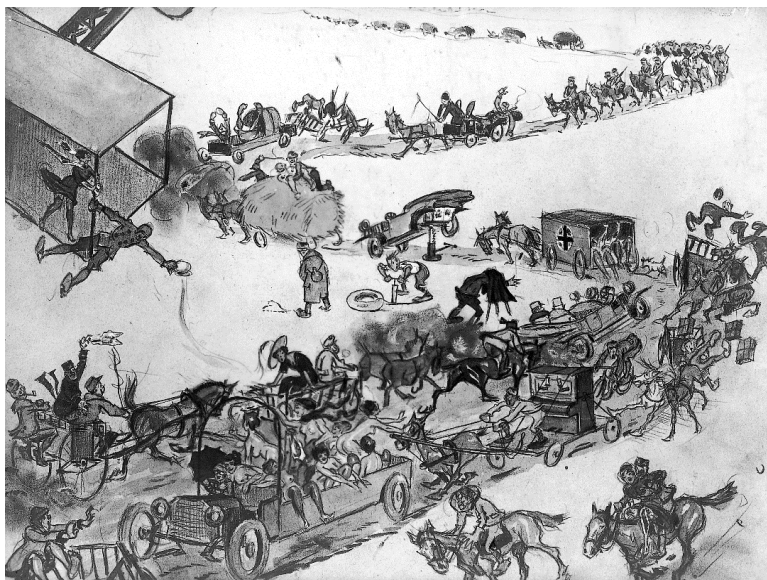
1. kép: Tiszti vágta

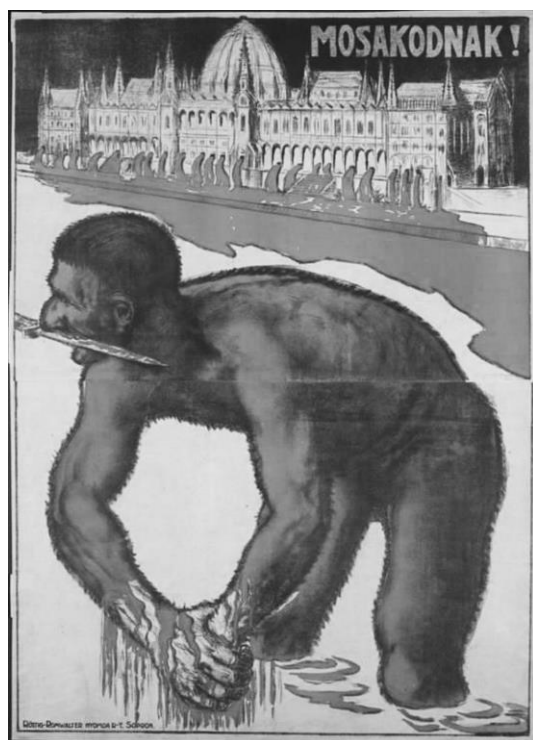
2. kép: Tiszti schlamperei

3. kép: 80 km

4. kép: A menekülés

5. kép: Manno: Mosakodnak, 1919

6. kép: Miltiades és apósa síremléke

EGY KATONALEVÉL A NAGY HÁBORÚBÓL

A „Nagy Háború” utolsó fennmaradt katonaleveleinek sokszor különös jelentősége van. Részben újabb források a kutató számára, de ez a különösség akkor világlik ki igazán, ha a levél személyes érintettséggel bír. A családi levelezés egy töredéke érzelmi kötődést is jelent a témához, ugyanakkor a múlt egy darabját is más megvilágításba helyezheti. A következőkben ezt a „más megvilágítást” szeretném kidomborítani. Tanulmányomban egy első világháborús katonalevél példáján keresztül mutatom be ezen forrástípusban rejlő vizsgálódási lehetőségeket. A dolgozat első részében, bevezetésként téma kutatási előzményeit vázolom fel, majd a konkrét történeti helyzet, illetve a szerző rövid bemutatására kerül sor. Ez követi a levél teljes szövegű, betűhív közlése, illetve elemzése.

A katonalevelek és tábori lapok tanulmányozása és elemzése huszadik század utolsó harmadában került a tudományos érdeklődés homlokterébe. Az írás-olvasás tudásának elterjedése¹ és a postai infrastruktúra kiépülés², valamint az élményanyag bősége és intenzitása következtében a 20. század és annak világháborúi termeltek ki annyi „nyersanyagot” – levelet –, hogy ezek a források a kutatás érdeklődési körébe kerüljenek. A katonalevéllel tudományos környezetben első alkalommal a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain találkozhatunk. 1891-ben Dobos Kálmán a napoleoni háborúk egy levél dokumentumát publikálta.³⁴ A tartalomelemzés, és a mélyebb történeti, életrajzi háttér kifejtése teljes egészében elmaradt, a levél közzétevője megelégedett egy rövid előszóval.

Konkrétabb megállapításokat olvashatunk Tömörkény István 1916-ban írt rövid esszéjében.⁵ Tömörkény a katonalevelek formai fejlődésében határvonalnak tekinti az első világháborút. Mint írja, a

¹ MIKES 1964.; DÁNYI 1964.

² NN 1922. 626–628.

³ DOBOS 1891.

⁴ DOBOS 1891. 427.

⁵ TÖMÖRKÉNY 1960. Ugyancsak rá hivatkozik Bálint Sándor, aki feldolgozta a szegedi katonaeletről írt tanulmányában. BÁLINT 1978. 64–65.

Nagy Háború előtti levelek inkább csak „csöndes tudósítások voltak”, a többnyire eseménytelen katonalevelekből való jelentkezés. A világháború már szűkítette a lehetőségeket: az előre nyomtatott levelezőlap eleve szűkítette a terjedelmet s laktanya viszonylagos nyugalma felváltotta a front vagy a hadifogolytábor. A levelezési szokásokban újdonságot jelentett a közös levelek megjelenése, amire Przemysl ostromakor találhatunk példákat. A levelek néhány állandósult tartalmi elemére is felhívja figyelmünket. Ilyen a szinte minden levélben kötelezően visszaköszönő fohász-szerű kezdés: „Kívánom az Istentől, hogy ezen pár sor írásom magukat jó egészségbe találja, én hála Istennek egészséges vagyok, amit maguknak is kívánok.”⁶

Elmondható, hogy a második világháborúig, sőt nagyjából egészen a múlt század hetvenes éveikig a katonalevél, mint történeti forrás a tudományos érdeklődés periferiáján mozgott. 1973-ban a *Valóság* folyóirat hasábjain Hanák Péter⁷ vette elő a népi levelek témáját, és elemzett húsz darab kiválasztott levelet. Értékelési szempontjai, megállapításai máig fontos alapul szolgálnak ezen forrás típus elemzéséhez.

A népi levelek⁸, illetve a katonalevelek kutatása aztán az 1980-as évektől indult be, s – elsősorban a világháborúk tekintetében – ennek különös lökést adott a kelet-európai szocialista tömb szétesése. Ugyanakkor módszertani szempontból kulcsfontosságúak ezek az esztendőik. A második világháború utáni időszakban, különösen a 70-es és a 80-as években, a társadalomtudományok terén számos új kutatási, módszertani irányzat nyert teret, melyek forrásként tekintenek a vizsgált korszakuk levelezésére. Témánk szempontjából a mikrotörténetírás⁹, mentalitástörténet¹⁰, a történeti antropológia¹¹ tekinthető különösen relevánsnak. A történettudomány mellett a néprajz (kulturális antropológia) számára is megnőtt levelek, köztük a katonák által írott dokumentumok forrásértéke. A Szegedi Tudományegyetemen Néprajz és Kulturális Antropológia tanszéke által rendezett *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának*

⁶ TÖMÖRKÉNY 1960.

⁷ HANÁK PÉTER (1973): Népi levelek az első világháborúból. *Valóság* 16. évf. 3. sz. 62–87.; Változatlan formában újra megjelent HANÁK 1988.

⁸ Részletesebben lásd KESZEG 2008. 229–230.

⁹ SZÍJÁRTÓ 2006.

¹⁰ CZOCH 2006.

¹¹ APOR 2006.

változására című konferencia is ezt bizonyítja. A szervezők egy első világháborús katonai képeslap kiállítással hozták közel a Nagy Háború légkörét, de emellett számos előadás foglalkozott a katonalevelek témakörével.

A magyar néprajzi szakirodalom többnyire válsághelyzetek bemutatására használja magánlevelek elemzését.¹² A társadalomra, közösségekre vagy egyénekre legnagyobb hatás gyakorló krízishelyzetek természetüknél fogva a háborúk, különösen, ha az adott háború a közvetlenül érinti a kutatás alanyát. Így az 1980-as évektől megindult a levelek, s ezzel együtt katonalevelek kutatása is.¹³ A rendszerváltás után, miután a korabeli ideológiai kényszerektől megszabadult a szakma, számottevően megnöttek a katonalevelekkel és tábori lapokkal foglalkozó publikációk, mind az első-, mind pedig a második világháború témakörében,¹⁴ s ennek a jelenségnek különös lendületet adott az internet és az általa nyújtott lehetőség, vagyis hogy terjedelmi korlátok nélkül és szinte költségmentesen publikálhatóak a különböző világháborús dokumentumok. A történettudomány, s azon belül a hadtörténészek szintén elővették a katonaleveleket.¹⁵ Ugyancsak nem mehetünk el szó nélkül szociológia, mint a leveleket felhasználó tudomány mellett. A narratív történetformák, az életút-rekonstrukciók, vagyis az életrajzi módszer során a vizsgálatok kiindulópontját képezik az adott személy vagy közösség által létrehozott, vagy azokhoz köthető személyes írásos dokumentumok is.¹⁶

Az első világháború kitörése, illetve elhúzódása új helyzetet jelentett a levelezésben. A családjuktól elszakadt férfiak tömegei számára a posta és ezen keresztül a katonalevél volt az egyetlen eszköz az otthonnal való kapcsolattartásra. A postai küldemények számának drasztikus növekedése is mutatja ezt a tendenciát.¹⁷ A „Nagy Háború”

¹² KESZEG 2008.

¹³ A teljesség igénye nélkül. TAKÁCS 1981.; KARACS 1981.; KÖRNYEYNÉ 1985.; SZENTI 1988.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül említhetők: KARACS 1993.; DIMÉNY HASZMAN 2007.; KOKÓ 1999.; KOVÁCS 2005.; OLÁH 2006; SZALIPSZKI 2000. stb.

¹⁵ Szakály Sándor (1995): Levelek és tábori lapok a háborúból. Miről írtak a magyar katonák 1942-1943-ban? In Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából.* Levéltári Évkönyv 26. Kaposvár, Somogy megyei Levéltár. 303–316.; újraközi: SZAKÁLY 1999.; SZAKÁLY 2015.; KOVÁCS 2005.

¹⁶ Téma elméleti és módszertani elemzését Pászka Imre végezte el. PÁSZKA 2009.

¹⁷ NN 1922. 629.

a korábbi katonaélethez, háborúkkal összehasonlítva gyorsan átalakította a „háború”-ról alkotott, sokszor romantikus képet. Az erőviszonyokból és a katonai lehetőségekből következően elhúzódó háború¹⁸, a mind súlyosabb veszteségek, a hadviselés intenzitása és mindezek tömegessége az egész társadalomra, civilekre és katonákra mélyreható hatást gyakorolt. A korábbi korszakok nem „termelték” ki ezt műfajt tömeges méretekben. Ezúttal azonban jelentkezett az „igény”, megvolt a szükséges élményanyag és egyéni kulturális tőke (írni-olvasni tudás), és a szükséges fizikai infrastruktúra (posta) is rendelkezésre állt. Ugyanakkor a hadvezetés is fontosnak tartotta, hogy a fronton küzdők folyamatos, minél zökkenőmentesebb kapcsolatot ápoljanak a hátszaggal.¹⁹

A levelek, amellet hogy bepillantást engednek a kor műveltségi viszonyaiba, fontos hadtörténeti forrásértékkel is bírnak. Ritka a nem tisztektől vagy a kevésbé művelt rétegektől származó szubjektív forrás (különösen, ha a két állománytest számarányát és fennmaradt források számát nézzük). A tudományos kutatás forrásaként való felhasználás mellett a levél a családtörténet számára is tartalmazhat fontos adatokat.

A következőkben ezt egy esetpéldán keresztül mutatjuk be: Balog Ferenc levele 1915 márciusából. A levél szerzője Madocsáról származik, s a falu társadalmának többségét kitevő református földműves²⁰ réteghez tartozik. Balogh 1879-ben született, majd 1904-ben házasodott meg,²¹ majd a következő évben meg is született első lánygyermek. Így amikor 1914-ben a világháború kitört, 35 éves, három lánygyermeket nevelő²² apa. Szülőfaluja, köszönhetően a zömében agrárnépességnek, mely a világháború véres veszteségeinek többségét elszenvedte, súlyos áldozatot hozott: összesen 69 falubéli vészett oda a háború vérzivatarában.²³ Ez a szám különösen magas, ha a korabeli 2187 főnyi²⁴ lakosságszámmal vetjük össze.

¹⁸ Lásd. KISS 2015.

¹⁹ BÁNYÁSZ 2012.

²⁰ 1910. évi népszámlálás. 2. kötet. 90., 92.

²¹ Balogh Ferenc halotti anyakönyvi kivonat.

²² Sorrendben: Eszter 1905-ben, Julianna 1908-ben és Lídia 1913-ban.

²³ A hősi emlékművön található névsor alapján.

²⁴ 1910. évi népszámlálás 1. kötet. 46., 768.

A családi emlékek szerint katonaként szakács beosztásban teljesített szolgálatot, majd az olasz fronton hősi halált halt.²⁵ Az adatok innentől kezdve nem egyértelműek s úgy tűnik, ebből csak a hősi halál ténye áll meg bizonyosan. Az 1958. szeptember 26-án bejegyzett anyakönyvi adatok szerint 1917. december 31-én halt meg Szarajevóban.²⁶ A hivatalos veszteségi lajstromban található adatok azonban ennek ellentmondanak, miszerint Balogh honvéd 1918-ban még élt. Az 1918. július 13-án kiadott veszteséglista szerint hadifogolyként Oroszországban tartózkodott, Strjetenksi fogolytáborban, a Bajkálontúli körzetben. További fontos adat, hogy népfelkelő gyalogosként a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred katonája volt.²⁷ A háború elején azonban szinte bizonyos, hogy nem ebben az ezredben szolgált. Balogh honvéd egy másik levelében²⁸ ugyanis 1915. február 7-i datálással Szarajevóból jelentkezik be. S ezzel a probléma az, hogy a 17. honvédgyalogosok történetét feldolgozó ezredtörténet szerint az ezred ekkor az orosz fronton harcolt.²⁹ Maradt tehát az ugyanezen hadkiegészítési körzetben felállított 17. népfelkelő ezred. Ez az alakulat ugyanis a déli hadszíntéren teljesített szolgálatot: 1914 decemberéig harctéri szolgálatot látott el, majd onnan kivonva Versecen állomásozott, ahol az egységet átszervezték. Vagyis ebben az esetben is inkább lehetőségről beszélünk, hisz a levelet Szarajevóból keltezték, s nem Versecről.³⁰ A családi emlékezet őrizte meg, hogy szakács beosztásban teljesített szolgálatot. Minden bizonnyal a háború egyes szakaszában ilyen beosztást is elláthatott, de az a mód, amilyen részletgazdagon leírja a roham borzalmait, a sebesültek sorsát, és egyáltalán, az első vonalban harcolók nehéz sorát, mindenképpen arra utal, hogy közvetlen harci tapasztalatokat szerezhettek. Ugyancsak ezt erősíti, hogy mindezt egyes szám első személyben írja le, s ennek igazságát fogadalommal is megerősíti: *„Kedves család rokon higyétek el ígyvan, bármitt mondhattok rám, ha ebben hazudtam”*. Mivel életkoránál fogva népfelkelőként sorozták be, ez a tény is az erősíti, hogy, legalábbis a háború ebben a szakaszában, a népfelkelő ezredben katonáskodott.

²⁵ Kiss Ferenc (Madocsa, 1951) szóbeli visszaemlékezése.

²⁶ Balogh Ferenc halotti anyakönyvi kivonat.

²⁷ *Verlustliste*. 8.

²⁸ Összesen két darab ismert levéllel rendelkezünk.

²⁹ SIPOS 1938. 9–51.

³⁰ SIPOS 1938.199–210.

A levél tartalmi elemzése ugyanakkor újabb szempontokat is felvet ezzel kapcsolatban. 1915 márciusában, miközben Versecen állomásozik a népfelkelő ezred, annak egy katonája miért ír ilyen mélyenszántóan a véres csatáról és a kegyetlen, hideg időjárásról? Erre talán megoldást jelenthet az feltételezés, hogy azért, mert ekkor már a 17-es *népfelkelő ezred*től átvezényelhették a keleti fronton harcoló, súlyos veszteségeket szenvedett 17. *honvéd gyalogezred* állományába. Az ezredtörténetből azonosítható, hogy a 17-es honvédek február-március folyamán súlyos elhárító harcokat vívtak a támadó orosz csapatokkal szemben a Kárpátokban. Eközben az ezred zászlóaljai 50-90%-os veszteségeket szenvedtek. Ugyancsak ezt támaszthatja alá, hogy a levélben leírt támadás–ellentámadás harchelyzet jól jellemzi az ezred által ekkor vívott harcokat.³¹

Ennek fényében a hősi halálára vonatkozó adatok továbbra sem pontosíthatók. 1915 után mindkét ezred harcolt mind a keleti fronton, mind pedig az olasz arcvonalon, így ez alapján lehetséges az is, hogy 1917. decemberében Szarajevóban halt meg, illetve hogy orosz hadifogságba kerülve onnan nem tért vissza.

A következőkben közölt levélen kimutathatók a korabeli katona- és népi levelek általános formai jellegzetességei³², illetve a korabeli elemi iskolai tananyag formai- és tartalmi elemei.³³ A levél fohással kezdődik, ahol a levél szerzője az otthonmaradottakért és harcolókért szól Istenhez, majd következik a csata leírása. Mintha csak egy katonai beszámolót olvasnánk, először a terepviszonyokat és az időjárást mutatja be, majd következik a gyülekező, s aztán támadás... A senkiföldjén visszamaradt sebesültek szenvedése legalább annyira megviseli a katonát, mint a nem ellenség általi – a hideg, a mocsaras viszonyok – veszteségek. A harctér képei után újra az otthoniakhoz szól, a családtagok elvesztésének kínjait lefestve. S ebből a helyzetből csak egyféle feloldozás létezik: nem a dicső győzelem, nem a mégdicsőbb hősi halál, nem a „megállj kutya Szerbia”-ázás. Csak legyen vége a háborúnak és mindenki mehessen haza a családjához...

„Kelt ezen levelem Március havában, akkor pedig mikor hó esett
javában,/ így el gondolkodtam az életünk során, sok számos rideg
éjszakáján,/ Kedves család rokon higyétek el ígyvan, bármitt

³¹ SIPOS 1938. 41–43.

³² HANÁK 1988.; KESZEG 1996.; KESZEG 2008.

³³ KOMÁROMY 1906.

mondhattok rám, ha ebben hazudtam,/ olvassátok végig
soraimat, tudom megfogjátok könyezni sorsunkat,/ édes jó
istenem mij sokatt szenvedünk, nagy szomorúságban hervadozó
szívünk,/ édes jó istenem tekincs le ez földre, tekincs szétt
magasbol világ részeibe,/ néz körül földön lött porbol let
népedre, láthatod vérontást fegyvert mindent kézbe,/ ágyuknak
dörgését puskák ropogásátt, sok számos népednek útolso oráját,/
desokmagyar néped küzd ezen csatában, hóval béborított hegyek
oldalában,/ méter magas hóban tűzvonalunk sóra,
demégsokhejen a kétt métert haladja,/ desokatt szenvednek leirni
is sajnos, ha bele gondolunk nagyon fájdalmas,/ egész honapon
átt csikórgó hidegben szegény bajtársaim szenved hejzetben,/
desoknak nem kel már tűzvonalban meni elég volt idáig éltében
szenvedni,/ édes jó Istenem ha bele gondolunk, hogy mijen
szomorú lehet ami sorsunk,/ még máma itt vagyunk holnap már
nem biztos egy gyöngé távirat mink vagyunk a soros,/ ött percz
idő alatt sorakozva álunk várjuk az parancsott hogy mere
indulunk, egyszer csak aszt mondják előre indulj már alig ötszáz
lépés itt az elenségvár,/ vezényszó tüzelni itt már az elenség előre
vitézek menkünk és szórjuk szétt,/ Kezdődik már a harc a
púskák ropognak ágyúk dörgésétől még szótt sem halanak/
egymásután gyorsan adjuk a sórtüzett az elenség tőle nagy
számban elesett,/ vanis ott jajgatás patakzik a véris, kibe
gondolok fáj az én szívem is,/ egymásután esnejk össze halomra
méter magaságban feküsznek a sorba,/ borzalmas ere még reá is
gondolni hátt aki bene van szabad szemmel látni,/ hátt az a sok
sebesült aki életben van desok számos jajszó hangzik e
zavarban,/ kedves bajtársim kössétek be sebem nagyon
elvéreszttem már én nem tehetem,/ nagyon szívesenis segítenék
testvér, demost nem tehetjük mert itt az elenség,/ Édes jó
Istenem, mi is lesz mivelünk nincs aki segítsen itt kel
elvéreznünk,/ forduljunk most vissza ami soraninkba, ott is vanám
halott százával a sorba,/ sok számos sebesült akik véreikben,
fájdalmas sebekből vannak szenvedőben,/ kedves bajtársim ha
bele gondolunk, volt vidám napjaink, most szomorú sorsunk,/
mert míg sokan nem is voltunk tűz vonalban mégis sók pihen már
örök nyugalomban/ ezeknek halála nagyrészt így esett hidegség
mocsaras helyeken szenvedett,/ anyagy hidegségben méter
magas hóban tessék eszt kiálni számos éjszakában,/ sok fele
barátunk még megse gondolja, számos bajtársunknk sokszor
hogyan sorsa,/ hajlékunk elhagytuk örök pihenőben,/ számos
apák anyák nagyszámban özvegyek úgyis tudom nagyon fáj a te
szívetek,/ fájhatt is szíve sok édes anyánk, kinek holt levelét sírva

olvasának,/ sok családós anyák sirnak keservessen, kiknek hű
párjuk nyugszik már csendesen,/ sírhatnak is azok családjukkal
együtt elvesztették ki volt kenyér keresőjü,/ síralmas is lehet sok
kicsi árvának, akik édes apjuk sírját sem tudának,/ ...nem tudják
hogy mere, csak oszt hogy ódavan, mesze idegen föld örök
nyugalmában, nesírjatok anyák és özvegyek, mert ez csak
hervasztja szíveteket,/ akik elvesztek már vissza nem jöhetnek,
azok már csendesen nyugosznak sírjukba, áldás békesség száljon
sírhalmaikra,/ akik pedig élünk mind Istent kérjétek szüntessebe
ezen borzalmas tetekett,/ hogy rideg életünknek szabadísd órátát,
szomorú szívünketek öröm ajánlásátt,/ irtam számos bajtársam
szívében engedje a jó Isten hogy rövid idő múlva örökös
szabadságot érhesünk és vonuljunk szeretett családunkhoz.

Kelt. 1915. ben Március havában irtam. Balog Ferenc”

Balogh Ferenc verses levélben tudósította az otthoniakat a háború hétköznapijairól. Ez arra utal, hogy a levél szerzője a korabeli műveltségi viszonyokra vetítve készségszinten bírta az írás-olvasás képességét. Nem erőlködik a mondatokkal, tolláról gördülékenyen, mégis kifejezően peregnek a szavak. A harcról logikusan felépítve, a támadás egyes szakaszait világosan elkülönítve és leírva tudósít. A szöveget olvasó személy szinte úgy érzi, együtt éli át a harctér keserves viszonyait a levél szerzőjével. A háborút alulnézetből láthatjuk, úgy, ahogy azt az egyén megéli. Nem a történész, nem a korabeli katonai források optikáján át szemlélődünk, hanem a csatát túlélő katona bizalmas, bensőséges gondolatain, élményein, félelmein, vágyain keresztül magunk is szinte átélhetjük azt, ami miatt még manapság is „Nagy Háború”-ként idézzük fel az első világháborút.

IRODALOM

APOR Péter

2006 Történeti antropológia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.*

Hagyományok, irányzatok, módszerek. Javított kiadás.
Osiris Kiadó, Budapest. 449–442.

BALÁZS KOVÁCS Sándor – CSAPAI János

- 2011 Első világháborús katonaemlékek a Sárközből: levelek, fényképek, emlékművek. *A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve* 33. 359–428.

BÁLINT Sándor

- 1978 A régi szegedi katonaélet. Népi emlékezet és helyi hagyományok. *Ethnographia* 90. évf. 1. sz. 54–68.

BÁNYÁSZ Péter

- 2012 A tábori postaszolgálat szerepe a harctéri morál fenntartásában. A tábori postaszolgálatok története a XX. század első felében. *Hadtudomány* 22. évf. elektronikus szám.
http://mhht.eu/hadtudomany/2012/2012_elektronikus/2012_e_Banyasz_Peter.pdf (Hozzáférés: 2015.12.01.)

CZOCH Gábor

- 2006 A mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest. 473–499.

DÁNYI Dezső

- 1964 Az írás olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia* 7. évf. 2. sz. 310–313.

DIMÉNY HASZMAN Orsolya

- 2007 Írott emlékek az első világháborúból. *Acta Siculica* 727–738.

DOBOS Kálmán

- 1891 Katona-levél az 1809-ik évi nemesi fölkelő seregtől. *Hadtörténelmi Közlemények* 4. évf. 424–427.

FARAGÓ Tamás

- 2011 *Bevezetés a történeti demográfiába.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

HANÁK Péter

- 1988 Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely.* Gondolat, Budapest.

KESZEG Vilmos

- 1996 *Kelt levelem... Egy mezőszéki parasztasszony levelezése.* Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

KISS Gábor Ferenc

- 2015 Erőviszonyok az első világháború előestéjén. In: Kiss Gábor Ferenc – Vincze Gábor (szerk.): „...kedves bajtársim kössétek be sebem”. *A Nagy Háború emlékezete.* Belvedere Meridionale – Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark, Szeged – Ópusztaszer, 49–74.

KOKÓ Juliánna

- 1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 240–265.

KOMÁROMY Lajos

- 1906 *Magyarnyelvi példatár.* Helyesírás és fogalmazási gyakorlatok. Az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Singer és Wolfner, Budapest.

KOVÁCS Ilona

- 2005 Katonalevelek–nyelvtudás, identitástudat. Amerikai magyarok második generációja az amerikai hadseregben a második világháború idején. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról.* Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 157–166.

KÖRNYEYNÉ GAÁL Edit

- 1985 *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban.* KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.

MIKES Gábor

- 1964 A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869–1963. *Demográfia* 7. évf. 2. sz. 244–265.

N.N.

- 1922 Posta. In: *Révai Nagy Lexikon* 15. kötet. Ottó – Racione. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet részvénytársaság. 626–630.

OLÁH Sándor

- 2006 Nyelvi sztereotípiák egy házaspár első világháborús levelezésében. *Nyelvünk és kultúránk* 36. évf. 143–144. sz. 152–166.

PÁSZKA Imre

- 2009 *Narratív történetformák a megértő szociológia szempontjából.* Második, javított kiadás. Belvedere Meridionale–Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

SIPOS Gyula (szerk.)

- 1938 *A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek története.* Csitáry G. Jenő könyvnyomdája, Székesfehérvár.

SZALIPSZKI Péter

- 2000 Háború anziksz. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 39. 554–574.

SZENTI Tibor

- 1988 *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Magvető, Budapest.

SZIJÁRTÓ M. István

- 2006 A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest. 500–520.

SZIJJ Jolán (főszerk.) – RAVASZ István (szerk.)

- 2000 *Magyarország az első világháborúban.* Lexikon A–Zs. Petit Real, Budapest.

TAKÁCS Éva

- 1981 Tábori levelek az első világháborúból. *Somogy Múzeumok Közleményei* 4. 243–256.

TÖMÖRKÉNY István

- 1960 Katonalevelek. In: *Tömörkény István válogatott novellái.* Vál.: Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 473–475.

VAJDA András

- 2011 Írás, kommunikáció, történelem: második világháború katonalevelek. In: Keszeg Vilmos – Szalma Anna-Mária (szerk.): *A 20. század (biografikus) történetei.* Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 19. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 49–90.

VIGA Gyula

- 1985 Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból. *A miskolci Hermann Ottó Múzeum tudományos közleményei* 23. 89–95.

FORRÁSOK

M. Kir. Központi statisztikai hivatal. *1910. évi népszámlálás* 1–6. kötet. Budapest, 1912–1920.

Balogh Ferenc halotti anyakönyvi kivonat.

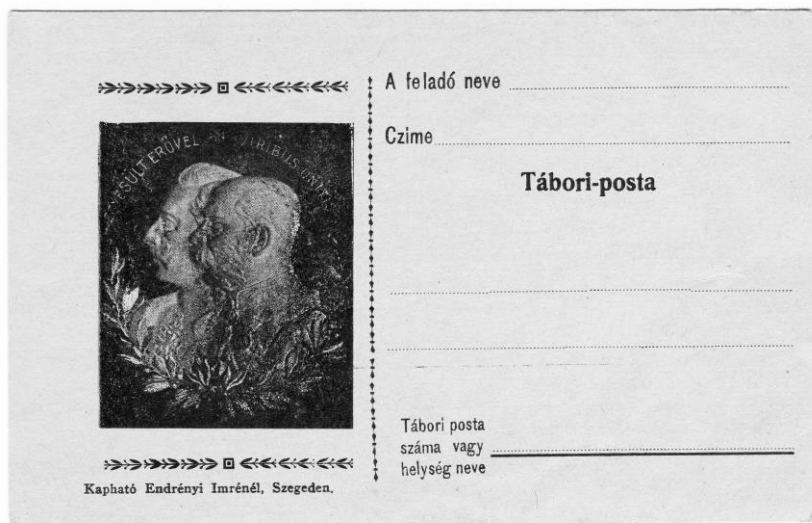
Balogh Ferenc keresztlési bejegyzés. Madocsai református egyház anyakönyve.

Verlustliste. Veszteséglajstrom 13. 7. 1918. Nr 685.

KISS, GÁBOR FERENC

THE LETTER OF A SOLDIER FROM THE FIRST WORLD WAR

This study presents and analyses a soldier letter from the First World War. This case study shows a letter from Ferencz Balogh, a Hungarian soldier from 'the Royal Hungarian 'Honvédség' (Defence Forces). This historical source contains important dates from the life of Ferenc Balogh. He was killed in action, but his family don't know exactly where and when. My first aim is to highlight those dates that might help us to identify the life story of Ferenc Balogh. The second aim is to publicate this letter that shows us the nature of the world war from a first hand account.

Szegedi kiadású tábori képeslap
(Szanka József gyűjteményéből)

VILÁGHÁBORÚS ÁJTATOSSÁGOK AZ EGRI EGYHÁZMEGYÉBEN A KÖRLEVELEK TÜKRÉBEN

Az első világháború megpróbáltatásai természetesen a vallási életet sem hagyták érintetlenül, annál is inkább, mert mind a fronton harcoló katonák, mind az egyre nehezebb helyzetben lévő hátszágban maradt családok számára legtöbbször csupán ez nyújtott segítséget és vigasztalást. A Biblia tanítása szerint a buzgó ima bármit elérhet és általánosan elfogadott véleménynek számított, hogy ha ezt tömegesen végzik, még hatékonyabbá válik, azaz még alkalmasabb arra, hogy segítségével elnyerjék az égi hatalmak jóindulatát. Ezért a háború kezdetétől fogva a katolikus egyházi vezetés szinte „imádságostromot” hirdetett,¹ mely elsősorban a már meglévő közösségi imaalkalmak felértékelődésében és a háborúhoz illeszkedő átalakításában, illetve időnként rendkívüli ájtatosságok tartásában nyilvánult meg: „mindannyian egybeolvadva az imában, ostromoljuk meg az eget Királyunk jólétéért, hazánk üdvéért, igazságos harcaink győzedelmes befejezéséért és a béke áldásáért.”²

Szmrecsányi Lajos egri érsek már egy nappal a Szerbiának küldött hadüzenet után, 1914. július 29-én körlevelet adott ki, melyben a közhangulatnak megfelelően hálával adózott a királynak a hadüzenetért. Elrendelte, hogy a béke megkötéséig minden vasárnap és parancsolt ünnepen a plébániai és szerzetesi templomokban az Oltáriszentség kitétele mellett, vagyis ünnepélyesebb formában végezzék a szentmisét, amelyen csatolják a miseimához a „Tempore Belli”, vagyis háborús időkre szóló collectát, azaz közös könyörgést a veszteségek és borzalmak mérsékléséért, a mielőbbi békéért és a Monarchia győzelméért. Emellett elrendelte, hogy mise után a papság a hívekkel együtt imádkozza el a Jézus neve litániát,³ majd osszon az

¹ Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: EFL) Körlevelek 1914/XIII/3920, 1914/XXII/5100, 1916/IV/1699, 1916/X/4288.

² EFL Körlevelek 1914/XXII/5100.

³ Valószínűleg Sziénai Szent Bernardintól vagy Kapisztrán Szent Jánostól származó litánia, melynek szövegét XIII. Leó pápa 1886-ban hagyta jóvá. DIÓS 2000. 804-805.

Oltáriszentséggel áldást. Emellett minden áldozópap kötelességévé tette, hogy hétköznapiakon is csatolják a Tempore Belli miséből vett imát a napi miseimádság mellé.⁴ 1916-ban a püspöki kar elrendelte, hogy a miséken az oratio imperatát ezentúl a békéért mondják,⁵ 1918. június 29-én, Péter és Pál apostolok ünnepén pedig XV. Benedek pápa szándéka szerint az egyházmegye minden papjának a szenvedő népért és a mielőbbi békéért kellett bemutatnia a szentmisét.⁶

Az érsek a világháború kezdetekor megváltoztatta a vasárnap délutáni istentiszteletek menetét is a háború idejére, elrendelve, hogy a szokásos ájtatosság – általában a Lorettói litánia⁷ – helyett szintén a Jézus neve litániát imádkozzák az Oltáriszentség előtt, mellyel a végén a papság osszon áldást a híveknek. Továbbá utasította a papokat, hogy az első háborús ájtatosság előtt tartsanak alkalmi szentbeszédet, melyben a hívekkel ismertetik annak célját és új rendjét.⁸ Feltehetően azért éppen a Jézus neve litániát rendelte el az érsek, mert abban a könyörgések között ténylegesen szerepel a hadaktól, az éhínségtől és a járványoktól való megmenekülés – mely az adott háborús helyzetben a legnagyobb fenyegetést jelentette a hátszágban –, s nem csupán a lelki javakra helyezte a hangsúlyt, mint a korban szintén népszerű Lorettói és Jézus Szíve litánia.⁹

A misék és délutáni istentiszteletek háborúhoz „igazítása” mellett időnként külön imánapokat is tartottak – melyeken „seregestől, szinte jámbor tüntetéssel boruljanak le egyházmegyémszerte az oltárok elé”¹⁰ – a harcoló katonákért és a győzelemért, majd pedig – nyilván az elhúzódó háború mind nagyobb terhe és talán az egyre fenyegetőbb vereség előérzete miatt – 1917-től kezdve már csupán a mihamarabbi békéért és a katonák hazatéréséért.¹¹ Az imánapok megszervezésében és lebonyolításában természetesen legnagyobb szerepe a helyi papságnak volt: már jó előre fel kellett hívniuk híveik figyelmét ezekre, 1917-től pedig – valószínűleg a vallási buzgalom lanygulása miatt,

⁴ EFL Körlevelek 1914/XIII/3920.

⁵ EFL Archivum Novum Püspökkari jegyzőkönyvek 1916. november 15. 15. p.

⁶ EFL Körlevelek 1918/X/2895.

⁷ Középkori eredetű Szűz Mária-litánia.

⁸ EFL Körlevelek 1914/XIII/3920.

⁹ SZEGEDI 1908. 41–43., 92–95., 99–101.

¹⁰ EFL Körlevelek 1916/IV/1699.

¹¹ Természetesen a pápa által elrendelt könyörgések csupán a békéért esdekeltek, mivel ő egyik fél mellett sem kötelezhette el magát.

melyet a Pécsi egyházmegye analógiája valószínűsít az Egri egyházmegyében is¹² – már kimondottan biztatniuk kellett a híveket a részvételre. Emellett a buzgóságban is jó példával kellett elől járniuk: ajánlatos volt előimádkozniuk a közös imák alkalmával, amikor nem gyóntattak.¹³

Már a háború második hónapjában, 1914. szeptember 11-én elrendelte az érsek a következő vasárnapra minden templomban az egész napos szentségimádást „nagy küzdelemben levő testvéreinkért, az ő fegyvereik diadaláért s ezzel igazságos ügyünk győzelmeért”.¹⁴ Az elkövetkező években ezen egész napos könyörgő ájtatosságokat általában egy-egy, a háborúhoz valamilyen formában kapcsolódó ünnep alkalmával szervezték meg. Ilyen könyörgő napra került sor 1915 és 1916 októberében Magyarok Nagyasszonya ünnepén,¹⁵ 1917 júliusában Jézus Szent vérének ünnepén,¹⁶ illetve 1918. június 9-én, a Jézus Szíve ünnepét követő vasárnapon.¹⁷ Ezek lefolyása általában a következő volt: egész napos szentségimádás a kihelyezett Oltáriszentség előtt, közben szentmise, majd pedig általában a Jézus Szíve litánia¹⁸ következett, de helyette vagy mellette gyakran imádkozták a rózsafüzért is, illetve különféle más imádságokat, majd pedig az imanap zárásaként gyakran könyörgő körmenetet tartottak. Az egész napos ájtatosságok fontos részét jelentette az egyéni megszentelődést szolgáló gyónás és áldozás, melyekre nagyon buzdították és tömegesen várták a híveket.

Az imanapok közül kiemelkedett 1915. február 7., amikor is XV. Benedek pápa január 10-i rendelete értelmében egész Európában egyszerre imádkoztak a békéért.¹⁹ Ekkor az összes székesegyházban,

¹² TENGELY 2004. 6–7.; Horváth István: A hosszúhetényi plébánia élete az I. világháborúban. Előadás A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására című konferencián. Szeged, 2015. november 26–27.; VÉRTESI 2018.

¹³ EFL Körlevelek 1915/XIII/4000, 1917/IX/2910.

¹⁴ EFL Körlevelek 1914/XIX/4770.

¹⁵ EFL Körlevelek 1915/XIII/4000, 1916/X/4288.

¹⁶ EFL Körlevelek 1917/IX/2910. Az imanap végén a béke mellett a szárazság elhárításáért és az aratás szerencsés befejezéséért is imádkoztak.

¹⁷ EFL Körlevelek 1918/X/2895.

¹⁸ A Jézus Szíve-litánia szövegét 1718-ban Anna Magdalena Remuzat vizitációs apáca szerkesztette, XIII. Leó pápa 1899-ben hagyta jóvá az egész egyház számára. GÁL – DIÓS 2000. 815.

¹⁹ Az Európán kívüli országokban ezen világméretű könyörgő imanapra március 21-én került sor.

plébániai és szerzetesi templomban reggel nagymisért tartottak, majd az 50. zsoltár és különféle békeimádságok kíséretében kihelyezték az Oltáriszentséget egész napos imáadásra, melyen a pápa kívánságára megfelelő vezetés mellett a gyermekek is részt vettek. Este a Szentség bevétele előtt a pápai rendelet értelmében elimádkozták a rózsafüzért és a pápa által személyesen szerkesztett békeimát, majd a Mindenszentek litániáját a 40 órás szentségimádás²⁰ rendje szerint, illetve még néhány latin imát. Az ájtatosság végét azonban az Egri egyházmegyében megváltoztatták, és a litánia után az előírt imák helyett néhány versszakot énekeltek a búzaszenteléskor szokásos, Atya, Fiú, Szentlélek kezdetű énekből²¹ – talán mert úgy vélték, hogy a jól ismert, könyörgéseket tartalmazó ének jobban elősegíti a hívek áhítatát –, majd az egyházmegye hivatalos szertartáskönyvében, a *Rituale Agriense*-ben található, mindenféle szorongatásban mondandó imák következtek.²² Az imanap a pápai rendeletben is meghatározott „Deus a quo sancta desideria” kezdetű békeimával és szentségi áldással ért véget.²³

De előfordult meghiúsult kísérlet is külön imanap tartására: még a háború elején, 1914 őszén Mária Valéria főhercegnő javasolta, hogy október 4., Assisi Szent Ferenc, a király védőszentjének ünnepe – mely akkor éppen vasárnapra esett – legyen a Monarchiában élő összes nép könyörgő napja a királyért, a győzelemért és a békéért. Szmracsányi érsek azonban nem rendelt el erre az alkalomra hivatalos egész napos könyörgést talán azért, mert mint fentebb láttuk, három héttel korábban már tartottak ilyet. Csupán körlevélben közölte a felhívást papjaival, azzal a megjegyzéssel, hogy könyörgésre ezen a napon úgyis alkalom adódik a korábbi háborús rendeltetelmében szentségkitétellel végzett misén és a közös rózsafüzér imán, de a helyi igények szerint ezeket újabb ájtatosságokkal ki lehet egészíteni, amiben a papok természetesen támogassák híveiket.²⁴

A háborús években különleges jelentőséggel bírtak a Szűz Mária hónapjaiban: májusban és októberben tartott napi ájtatosságok. Mindkét hónapban szokás volt esténként Mária-ájtatosságot tartani, mely májusban rendszerint népénekekből, a Lorettoi litániából és egyéb

²⁰ A korban népszerű ájtatosság Jézus negyven órás sírban nyugvásának emlékére.

²¹ SZEGEDI 1908. 385–387.

²² *Rituale Agriense. Agriae, Typ. Lyc. Archi-Episcopalis*, 1898. 583.

²³ EFL Körlevelek 1915/II/450.

²⁴ EFL Körlevelek 1914/XXII/5100.

Mária-imádságokból állt, októberben pedig a Rítus Kongregáció 1885-ös rendelete értelmében a Loretói litánia mellett a rózsafüzért is imádkozták.²⁵ Az első világháború alatt azonban ezen imaalkalmak több okból is felértékelődtek: egyrészt a hívek fokozottan kérték Szűz Mária anyai oltalmát, másrészt októberre esett Magyarok Nagyasszonya ünnepe, mely a legmegfelelőbb alkalomnak számított a hazáért imádkozni,²⁶ harmadrészt pedig a forrásokból kitűnik, hogy általánosan elfogadott véleménynek számított, hogy a központi hatalmak 1915 májusában kezdődő győzelmi hulláma, a Gorlicei áttörés²⁷ a buzgó májusi ájtatosságoknak köszönhető.²⁸ Ezért rendelték el a püspökök 1915 októberében Magyarok Nagyasszonya ünnepére országos imanapot, hogy az egész napos közös ájtatosság még nagyobb hadisikereket eredményezzen.²⁹ Hasonlóképpen hálából az előző májusi sikerekért és az újabb győzelmek és a béke kieszközléséért Zichy Gyula pécsi püspök 1916 május egyik, lehetőleg első vasárnapján – a Jó Pásztor Anyjának ünnepén – a hívek és főképp a diákok tömeges áldozásának elrendelését javasolta a püspöki karnak,³⁰ melyre Szmrecsányi érsek az Egri egyházmegye híveit is felszólította.³¹ Egy évvel később az érsek elrendelte, hogy ugyanígy május első vasárnapján egész napra helyezték ki az Oltáriszentséget a templomokban, hogy mindenki személyes imáit annak misztikus közelségében mondhasa el.³² A fenti okokból kifolyólag az októberi rózsafüzér-imák jelentősége is megnőtt a háborús években. Az 1915. októberi imanap egyik fő eleme a rózsafüzér egész napos imádkozása volt váltott előimádkozókkal.³³ 1916-ban Szmrecsányi érsek mind a papságot, mind a híveket felszólította, hogy egész októberben buzgón imádkozzák a rózsafüzért a győzelemért és a békéért, mivel „az olvasó imádkozása által egyesített nép [...] az Istenanya zászlója alatt

²⁵ DIÓS 2004. 978.

²⁶ Az ünnepet X. Pius pápa vezette be 1896-ban október második vasárnapjára, melyet 1914-től október 8-án tartottak, ahogy ma is. EFL Körlevelek 1914/VIII/2594.

²⁷ GALÁNTAI 2001. 168.

²⁸ EFL Körlevelek 1915/XIII/4000, 1916/IV/1699; EFL Archivum Novum Püspökkari jegyzőkönyvek 1916. március 22. 33. p.

²⁹ EFL Körlevelek 1915/XIII/4000.

³⁰ EFL Archivum Novum Püspökkari jegyzőkönyvek 1916. március 22. 33. p.

³¹ EFL Körlevelek 1916/IV/1699.

³² EFL Körlevelek 1917/IV/1951.

³³ EFL Körlevelek 1915/XIII/4000.

egyesített had”,³⁴ 1917 októberében pedig hasonlóképpen arra buzdított, hogy a rózsafüzér napi imádkozásával segítsék a hívek XV. Benedek pápa béketörekvéseit.³⁵

A különféle háborús ájtatosságokat elsősorban az egyházi vezetés különböző szintjei – a magyar püspöki kar, a Monarchia püspökei vagy maga a pápa – kezdeményezték és ennek megfelelően más-más területre terjedtek ki. 1915-ben a pápa által elrendelt könyörgő napot az egész katolikus világon, míg 1917-ben a Jézus Szent Vérének ünnepén tartandó imnapot a Monarchia területén tartották meg. Ezzel szemben a Magyarok Nagyasszonya ünnepéhez kapcsolódó ájtatosságok természetesen csupán Magyarországon valósultak meg, csakúgy, mint az 1918. június 9-i könyörgő nap. Valószínűleg szintén az egész országban megtartották az 1914. szeptemberi imnapot is, valamint 1916. és 1917. május első vasárnapjain a közös áldozást és szentségimádást, mivel ezekről mind az Egri, mind a Pécsi egyházmegyéből rendelkezünk forrással.³⁶ Csupán az Egri egyházmegyében elrendelt külön imnapról nincs tudomásunk. Előfordult emellett, hogy magánszemélyektől vagy egyéb csoportoktól indult ki egy-egy közösségi imaalkalom kezdeményezése. Mint fentebb láttuk, 1914 őszén Mária Valéria főhercegnő javasolta október 4-re egy egész Monarchiát átfogó nagy könyörgő nap megtartását, 1915-ben pedig a Központi Oltáregylet kérésére rendelték el a püspökök a Magyarok Nagyasszonya ünnepén tartandó országos imnapot.

A világháborús ájtatosságok különleges elemét jelentette – a kor legnépszerűbb vallási kultuszához, a Jézus Szíve tisztelethez kapcsolódóan³⁷ – az ország felajánlása Jézus Szent Szívének, melyre a háborús években először 1915. január 1-én került sor országszerte.³⁸ Ehhez természetesen az Egri egyházmegye is csatlakozott: Szmrecsányi érsek 1915 újév napján délután négy órakor az egri székesegyházban ünnepélyes keretek között ajánlotta fel magát, papságát és híveit Jézus Szívének. Az érsek ezt egyfajta szövetségekötésnek tekintette: Jézus

³⁴ EFL Körlevelek 1916/X/4288.

³⁵ EFL Körlevelek 1917/XV/4498. XV. Benedek pápa 1917. augusztus 1-én békejegyzékkel fordult a háborúzó felekhez, a kezdeményezés azonban év végére kudarcot vallott. GERGELY 1999. 260.

³⁶ VÉRTESI 2018.

³⁷ A Jézus Szíve kultusz korabeli népszerűségéhez lásd. MÜLLER 1944.; TÓTH 1898.; PUSZTAI 1998. 57–71.

³⁸ EFL Archivum Novum Püspökkari jegyzőkönyvek 1916. november 15. 16. p.

Szíve oltalmáért cserébe örök hűséget fogadtak a Szent Szívnek, „az elérhető nagy jóra tekintettel”. Ugyanekkor elrendelte, hogy az újévi miséken a papok hívják fel erre híveik figyelmét, és az egri felajánlás időpontjában az egyházmegye minden plébániai és szerzetesi templomában az Oltáriszentség előtt mondják el a Jézus Szíve litániát és a felajánlást is magába foglaló, kimondottan erre az alkalomra írt imát.³⁹

A felajánlást követő hetekben, 1915. január végén orosz csapatok törtek be a Kárpátokba, azonban áprilisra sikerült őket végleg kiszorítani az ország területéről.⁴⁰ Szmrecsányi érsek a felajánlásnak tulajdonította, hogy az ellenség nem tudott beljebb nyomulni az országba, ezért hálából a következő év elején elhatározta a felajánlás megújítását még nagyobb ünnepélyességgel, s az egyházmegye népét még inkább bevonva ebbe. Elrendelte, hogy az év utolsó három napján az esti órákban minden templomban gyűljenek össze a hívek és az Oltáriszentség előtt végezzék el a Jézus Szíve litániát, majd az újévi mise után ajánlják fel magukat a Szent Szívnek.⁴¹ A felajánlás megújítására ekkor az egész országban sor került, a püspöki kar pedig Zichy Gyula pécsi püspök javaslatára ajánlotta, hogy ezt az egyes püspökök minden év elején ismételjék meg.⁴² Bár az egri körlevelekben az elkövetkezőkben nem említik ezt, de erre minden bizonnyal sor került a következő években is, csak nem az egész egyházmegye népét bevonva, mint 1915-ben és 1916-ban, hanem valószínűleg szűkebb keretek között a székesegyházban.

Természetesen a királyi család legfontosabb eseményei kapcsán is – melyek a közéletben is meghatározó jelentőséggel bírtak – elrendelt az érsek külön miséket. Azonban lényeges különbség a fentiekkel szemben, hogy ezek legalább annyira közéleti, mint vallási jellegű eseményeknek számítottak: ezeken részt vettek az állami hatóságok, a helyi katonaság és az iskolások is, míg a híveket a papságnak külön figyelmeztetnie kellett a részvételre. 1914. július 4-én, a szarajevói merénylet után egy héttel az érsek elrendelte, hogy mind a székesegyházban, mind a plébániai és a szerzetesi templomokban ünnepélyes kiegészítő szertartással megtartott, ún. liberás gyászmisét

³⁹ EFL Körlevelek 1914/XXX/6370.

⁴⁰ GALÁNTAI 2001. 135.; BENDA 1982. 829.

⁴¹ EFL Körlevelek 1915/XVI/5290.

⁴² EFL Archivum Novum Püspökkari jegyzőkönyvek 1916. november 15. 16. p.

celebráljanak a meggyilkolt trónörökös pár lelkéért.⁴³ Hasonlóképpen Ferenc József halálakor az egyházmegye minden áldozópapjának három, lehetőleg egymás után következő napon misét kellett bemutatnia lelkéért, temetésekor pedig három napon keresztül – 1916. november 30-án, december 1-én és 2-án – a székesegyházban, valamint a plébániai és szerzetesi templomokban liberás gyászmisét tartottak, melyek előtti délután fél órán át zúgtak a harangok.⁴⁴ IV. Károly koronázása előtt, 1916. december 29-én este szintén harangszó jelezte az ünnepet, másnap pedig a szertartás ideje alatt minden plébániai és szerzetesi templomban ünnepélyes misét tartottak hálaadó Te Deummal.⁴⁵

Hasonlóképpen a háború hősi halottjainak üdvéért évente megtartott gyászmisék is erőteljes közéleti jelleggel bírtak, mivel ezekre szintén meghívták a hatóságokat és a helyi katonaságot, valamint kivezenyelték az iskolásokat is. Már valószínűleg az első gyászjelentések megérkezésétől kezdve szokássá vált, hogy a székesegyházban naponta bemutattak egy misét a hősi halottakért.⁴⁶ Emellett 1914 októberében elrendelte az érsek, hogy „nem a gyász siralmának fokozása, de inkább a hála ünnepélyesebb kifejezése céljából” november 12-én minden plébániai és szerzetesi templomban a rendes mise órájában ünnepélyes liberás gyászmisét végezzenek a hősi halottakért.⁴⁷ Ezt a következő években is hasonlóképpen megtartották november 12-én vagy 13-án.⁴⁸ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1917. szeptember 18-i 141.603-1917. sz. VI. a. sz. rendelete november 2-re, Halottak napjára vagy november 5-re, Szent Imre herceg, a magyar ifjúság példaképe ünnepére rendelt el iskolai megemlékezést a hősi halottakról, melyhez kapcsolódóan az érsek is

⁴³ EFL Körlevelek 1914/XI/3500.

⁴⁴ EFL Körlevelek 1916/XIII/5310.

⁴⁵ EFL Körlevelek 1916/XIV/5793.

⁴⁶ EFL Körlevelek 1916/XI/4696.

⁴⁷ Emellett utasította a papságot, hogy ha egy katona sebesülten hazatér, de itthon sérülésébe belehal, gondoskodjanak róla, hogy önfeláldozásukhoz méltó végtisztességben részesüljenek és sírjuk olyan helyre kerüljön, mely „a kegyeletnek a legkésőbbi időkig való megnyilatkozására alkalmas”. EFL Körlevelek 1914/XXIV/5600.

⁴⁸ EFL Körlevelek 1916/XI/4696, 1917/XVI/4697; 1919/VIII/3693.

utasította a papságot, hogy aznap tartsanak gyászmisét értük a diákok részvételével.⁴⁹

A háborús viszonyok sajátos visszahatása volt, hogy míg egyes központilag kijelölt napokon az érsek kimondottan buzdította híveit a vallásgyakorlásra, addig a régi hagyományokra visszanyúló helyi fogadalmi ünnepek megtartását igyekezett minél inkább visszaszorítani. Ugyanis elterjedt szokás volt, hogy általában valamilyen nagy veszedelemtől való megmenekülés kapcsán egy-egy település népe a templombúcsúja mellé még egy másik saját ünnepet is választott, melyet szintén a nagy ünnepeknek megfelelő módon – misehallgatással, munkatilalommal, esetleg egy kegyhelyre történő búcsújárással – ünnepelt meg. Azonban a férfiak hadbavonulása és a fokozott haditermelés következtében fellépő munkaerőhiány miatt ez a háborús években meglehetősen károsnak számított, ezért Szmrecsányi érsek már 1915 júniusában elrendelte, hogy a papság tapintatosan hívja fel erre a hívek figyelmét és ajánlja nekik, hogy inkább más kegyes tettel, például alamizsnálkodással, az özvegyek és árvák segítségével, vagy éppen a Vöröskereszt támogatásával váltsák meg ezt.⁵⁰ Hasonlóképpen engedélyezte, hogy a hadi vasúti munkák, főleg a ki- és berakodások vasárnap és ünnepeken is végezhetőek legyenek és ezek miatt felmentést is adhassanak a papok a híveknek a misehallgatás alól – bár megjegyezte, hogy általában a déli órákban szokták az ilyen munkálatokat végezni, így azért a reggeli misén mindenkinek lehetősége van részt venni.⁵¹

A világháborús ájtatosságok jól tükrözték a korban népszerű vallási kultuszokat. Jelentőségében kiemelkedett az egyébként is legnépszerűbbnek számító Jézus Szíve-tisztelet – különösen a felajánlás által –, Szűz Mária személyéhez kapcsolódóan pedig a háború alatt különös fontossággal bírt a Magyarok Nagyasszonya ünnepe és a közös rózsafüzér imádság. Ezek mellett az eucharisztikus kultusz is lényeges szerepet kapott, mely – különösen a gyakori áldozás – X. Pius pápa szorgalmazására a korban egyre jobban felértékelődött:⁵² a vasárnapi és ünnepi miséket és a délutáni litániákat az Oltáriszentség előtt végezték, amellyel a hívek szentségi áldást kaptak, egész napos

⁴⁹ EFL Körlevelek 1917/XV/4500.

⁵⁰ EFL Körlevelek 1915/IX/2291.

⁵¹ EFL Körlevelek 1917/I/944.

⁵² SÖVEGES 1993. 327., 339.; MÁTRAI 1929. 788.; GERGELY 1999. 254.

szentségimádásokat tartottak és a körlevelekben mindig kiemelték a hívek tömeges áldozásának jelentőségét.

Meglepő, hogy az egyes háborús ájtatosságok elrendelése, illetve célja milyen nagymértékben követte az éppen aktuális hadi és politikai eseményeket. Mint láttuk, az 1915. januári orosz betörés alóli megmenekülést a pár héttel korábbi Jézus Szíve-felajánlásnak tulajdonították, ezért ezt a következő évben is megismételték. Az 1915 májusában kezdődő galíciai győzelmi hullám sikerének titkát a májusi litániák buzgó végzésében látták, ezért az elkövetkező évek Mária-hónapjaiban, májusban és októberben Szmrecsányi érsek újra és újra felszólította a híveket a buzgó napi Mária-ájtatosságokra, újabb győzelmeket remélve. 1917 májusában érezhetően az USA április 6-i hadbalépése⁵³ hatására rendelt el május első vasárnapjára egész napos szentségkitételt, öt hónappal később, októberben pedig a napi rózsafüzért XV. Benedek pápa augusztusi békejegyzékének sikeréért javasolta felajánlani.

IRODALOM

BENDA Kálmán (főszerk.)

1982 *Magyarország történeti kronológiája* III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DIÓS István

2000 Jézus nevének litániája. In: Gál Ferenc (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* V. Szent István Társulat, Budapest. 804–805.

2004 Októberi rózsafüzér. In: Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* IX. Szent István Társulat, Budapest. 978.

⁵³ GALÁNTAI 2001. 262.

GÁL Ferenc – DIÓS István

- 2000 Jézus Szívének-litániája. In: Gál Ferenc (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon V.* Szent István Társulat, Budapest. 815.

GALÁNTAI József

- 2001 *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest.

GERGELY Jenő

- 1999 *A pápaság története.* Kossuth Kiadó, Budapest.

MÁTRAI Gyula

- 1929 Az Eukarisztia kultusza Magyarországon. In: Gerevich Tibor – Leopold Antal – Zsembery István (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach III.* Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó R.t., Budapest. 788.

MÜLLER Lajos

- 1944 *A Jézus Szíve tisztelet története.* Korda, Budapest.

PUSZTAI BERTALAN

- 1998 Egy 19–20. századi vallásos tömegmozgalom, a Jézus Szíve kultusz. *Néprajz és Nyelvtudomány* 39. évf. 57–71.

SÖVEGES Dávid

- 1993 *Fejezetek a lelkiiség történetéből.* Szent Gellért Hittudományi Főiskola, Pannonhalma.

SZEGEDI A. (szerk.)

- 1908 *Lelki vezér orgonahangok.* Fekete József kiadása, Gyöngyös.

TENGELY Adrienn

- 2004 Az egyházak helyzete a polgári demokrácia időszakában Tolna és Baranya vármegyében (1918. november 1.–1919. március 21.). *Egyháztörténeti Szemle* 4. évf. 1. sz. 6–7.

TÓTH Mike

- 1898 *Hajdan és most. Jézus Szent Szívének tisztelete Magyarországon.* Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest.

VÉRTESI Lázár

- 2018 A plébánosok szerepvállalása az I. világháború hátszágának társadalomszervezésében. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Solymossy Sándor Egyesület – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 271–285.

TENGELY, ADRIENN

WORLD WAR ORISONS IN THE EGER DIOCESE IN THE LIGHT OF CIRCULAR LETTERS

Ordeals of the World War I have the impact felt not only at the frontline but in the hinterland, too. Naturally, the Catholic Church could not withdraw from the effects of the war, either, since hundred thousands of its devotees fought, got injured and died at the frontline and suffered from mourning, fear and hardship in the hinterland. In the hard situation religion was the only consolation for many people, especially in the first period of the war, and to this challenge the Church tried to answer in its own way. One way of this was the nurturing of some especially actual cults and orisons by the Church leaders, the increase of its significance can be well traced in the prelate regulations created in the era. For example, the feast of the Grande Dame of the Hungarians, which became more and more emphasized, connected to the hope of victory, the increase of the significance of the holy mass on the Day of the Dead connected to the heroic dead, while the offering of the country to the Holy Heart of Jesus connected to the protection in trouble, as well as the more solemn holding of the May orisons. Among the new orisons of the World War years the prayers for the well-being of the young king,

Charles IV and his family appeared from 1916, and these were replaced by prayers for Franz Joseph.

Huszár és kedvese – képeslap a Nagy Háborúból
(Glässer Norbert tulajdona)

Háború hatása a hátsországbán

MEZŐGAZDASÁGI TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS ÉS A NAGY HÁBORÚ

„Korforduló” vagy átmenet?

A 20. századi szociális rendszerek egyik tanulsága, hogy a társadalombiztosítás az életminőséget alapvetően befolyásoló intézménnyé és joggá fejlődött. Ezt jól tükrözik a századot meghatározó, korszakhatárnak tekinthető világháborúk társadalmi és gazdasági következményei, különös tekintettel a magyarországi agrár-munkavállalókra nézve. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a mezőgazdasági társadalombiztosítás koncepciójára és gyakorlatára milyen hatással volt a „nagy háború”, illetve hogyan változtak utóbbiak strukturális feltételei a trianoni Magyarország megváltozott politikai, társadalmi és gazdasági viszonyai között. Szinte közhelyszerű megállapítás ugyanis, hogy a társadalombiztosítás már ebben a korszakban is alapvetően meghatározó tényezővé vált az életszínvonal alakulását illetően.

Az agrár-szociálpolitika a 19. század végén és a 20. század első felében Magyarországon elsősorban földkérdésként, és mint a szegényparasztság önálló és sikeresen gazdálkodó egzisztenciává fejlesztése jelent meg. Emiatt a témával foglalkozó művek többsége a falusi lakáskérdésre, a földosztásra, vagy a mezőgazdasági termelési technológia fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. A szakmai és politikai diskurzusban a társadalombiztosítás oldaláról túlnyomórészt a kiterjesztést megfogalmazó általános elvi álláspontokkal, illetve a baleseti biztosítás bevezetését méltató megnyilvánulásokkal találkozunk. Tallián Béla agrár-szociálpolitikus például önkéntes alapon kívánta bevezetni a betegség-, baleset és nyugdíjbiztosítást az agrár-munkavállalók számára, mivel a kötelező biztosítás adminisztrációját lehetetlennek tartotta.¹

¹ Összefoglalóan lásd CZETTLER 1914. Hilscher Rezső például ezzel kapcsolatban a társadalmi szolidaritásra utalt, viszont ő sem fogalmazott meg konkrét javaslatokat. HILSCHER 1928. 103–104.; BÓDY 2001. 82–83.; BÓDY 2004. 15–19.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna fel a mezőgazdasági népesség szociális problémáinak gyökerét. A századfordulós agrármegmozdulások és a 20. század elejére megváltozott munkaerőpiaci helyzet következtében növekvő falusi munkaerő-felesleg az okok feltárását sürgette.² További problémát jelentett, hogy az 1900. évi XVI. tc. alapján létrehozott Országos Gazdasági Munkás és Családpénztár a készpénzhiány, a merev közigazgatási reakció, valamint az agrár-munkavállalók körében kialakult évszázados mentális berögződések és szokások következtében igen nehézkessé, helyenként lehetetlenné vált a kezdetleges társadalombiztosítási szolgáltatás.³

Ezzel kapcsolatban már az első világháború idején igen széles körű társadalompolitikai diskurzus bontakozott ki, átfogó, kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás azonban mégsem jött létre a háború után. A kispapok reformelképzelések mellett, melyek elsősorban szintén a földosztásban látták a megoldást, a keresztényszocialisták (Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Giesswein Sándor győri kanonok, Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök) a szociálpolitikát a társadalmi rendszer fenntartójának tartották, ezért az agrárszférában is a szociálpolitika kiterjesztése mellett érveltek, s hosszú távon a szegényparasztok „polgárosítását” szerették volna elérni.⁴

Czettler Jenő földművelésügyi szakember szerint (Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest, Pátria Nyomda, 1914.) ehhez nélkülözhetetlen a szociális adatgyűjtés rendszeresítése, a szakoktatás, a közegészségügy korszerűsítése, a földhöz juttatás és a falusi lakásügy fejlesztése.⁵ 1916-tól maga Prohászka Ottokár is készített tervekkel, amelyekben a háborúban résztvevő, kiszolgált egykori föld nélküli agrárszegényeket szerette volna kötött kisbirtokokhoz juttatni. Prohászka egyes nagybirtokrészeket haszonbér ellenében örökbérletekké akart átalakítani. Tési birtokán ő maga is végrehajtott földosztást. A püspök 1920-tól a KNEP parlamenti képviselőjeként akarta érvényre juttatni álláspontját. 1919-ben, a háború lezárultával, ennek szellemében javaslatot tett Csernoch János

² TALLIÁN 1896.

³ HÁMORI 2006. 29–35.

⁴ HÁMORI 2006. 37–39.

⁵ Lásd még: CZETTLER 1995. 88–107.

hercegrímásnak az egyházi nagyjavadalmak felparcellázására és örökbérletek kialakítására.⁶ A háború tehát elsődlegesen katalizálta a földkérdésről alkotott radikálisabb vélemények megszületését, valamint a kiszolgált katonák, akik a frontról visszatérve általában önálló gazdálkodásból szerettek volna egzisztenciát teremteni, maguk is jórészt a rászoruló rétegből alakultak.

Ugyanakkor a katolikus egyház nem támogatta a demokratikus programokat. A korban létezett egy megállapodás az állam és az egyház között, mely szerint a politikai katolicizmus nem léphez fel demokratikus programokkal. Részben ez magyarázza, hogy a korai katolikus és keresztényszocialista pártok marginalizálódtak (Katolikus Néppárt 1894; Országos Keresztény Szocialista Párt 1910). Továbbá a katolikus prelátusok számára túl „demokratikusnak” számítottak ezek a világháború idején kidolgozott programok (a Magyar Katolikus Egyház mint az egyik legnagyobb földbirtokos!).

A földosztás ennek következtében a világháborút követően csak meglehetősen mérsékelt formában valósult meg. Habár a Nagyatádi-féle 1920: XXXVI. tc. (valamint az 1926. évi XXXVI. tc.) több mint 1 millió kat. hold szétoztását helyezte kilátásba, többségében 2-3 kat. holdas, gazdaságilag igen gyenge teljesítőképességű kisbirtokok jöttek létre. Ennek eredményeképp a valamivel több, mint 300 000 juttatott közül 1937-ig 70 000 birtok került elárverezésre.⁷ Tehát a világháború hatása e tekintetben nem jelentős.⁸ Ehhez köthetően a hitbizományok intézményét eltörlő 1936. évi XI. törvény, valamint az 1936-os telepítési törvény (1936: XXVII. tc.) fő problémája az volt, hogy juttatásokat csak olyan parasztok kaphattak, akik már bírtak a juttatandó összérték 30%-ával, tehát a program elsősorban a három- és többgyermekes gazdák megsegítésére irányult, nem pedig földnélküliek önálló egzisztenciához juttatására. Ezen túlmenően az 1920-as, 1930-as évek földreformjai a juttatásokat erkölcsi-politikai érdemességhez kapcsolták.

A földosztási javaslatok az 1891-es pápai enciklika valamint Prohászka és mások javaslatain alapultak, mely egybeesett az egyházi

⁶ JUHÁSZ 2009. 41–42.

⁷ FERGE 1986. 126–127.

⁸ Ez egyfajta „pszichológiai visszacsatolásként” erősítette a „protestáns támadásba” vetett hit is, mivel Horthy, Gömbös és Darányi földművelésügyi miniszter is protestánsok voltak. CSIKY 2008. 131–160.

nagyjavadalmak kishaszonbérletekké való átalakításának igényével. Ugyanakkor az egyház szigorúan kiállt birtokvagyonának integritásának védelme mellett. Ez nemcsak abból eredt, hogy a magyar katolikus egyház nem kívánt birtokokat veszíteni, hanem egy sajátos közgazdasági megfontolás is alátámasztotta. A mezőgazdasági nagyüzemek ugyanis a korszakban sokkal rentábilisabban működtek, mint a tőkeszegény kisbirtokok. Ennek következtében – bár az egyház „szociális szellemisége” és a gyakorlati egyházi birtokpolitika között feszültség állt fenn – a nagyjavadalmasok támogatásával Csernoch hercegprimás az egyházi nagybirtokok kisbérletekké történő átalakítása számára igen súlyos feltételeket szabott. A törvény 25 évre 270 000 kat. holdon kisbirtokokat, 150 000 holdon kisbérleteket létesített volna erre kijelölt állami és egyházi birtokállományokból.⁹

A mezőgazdaságban dolgozó tulajdon nélküliek és 5 kat. holdnál kisebb birtokkal rendelkezők létszáma 2,5-3 millió fő körül mozgott már (a trianoni országterületre számítva), azaz a magyar társadalom 30-35%-át alkották.¹⁰ Az összes birtokosok közül megközelítőleg 75%-ot kitevő kisbirtokosok az összterület mintegy 12%-át birtokolták, míg a nagybirtokosok, akik a társadalom alig több mint 0,1%-át tették ki, az összterületnek még mindig 25%-ával rendelkeztek.¹¹ Közepesen modernizált mezőgazdasági technológia mellett legalább 15-20 kat. hold kellett egy népesebb család (5 fő felett) létminimum feletti megélhetéséhez. Kovrig Béla retrospektív számításai szerint ezzel szemben egy uradalmi egészbéres évi átlagkeresete 1938-ban 530 P, egy napszámosé 400-450 P, egy summásé viszont csak 200-230 P volt

⁹ A törvény 25 évre 270 000 kat. holdon kisbirtokokat, 150 000 holdon kisbérleteket létesített volna erre kijelölt állami és más birtokállományokból. FERGE 1986. 130–131.

¹⁰ GYÁNI-KÖVÉR 2004. 309., 321.

¹¹ Kovrig számításai szerint a körülbelül 3 milliós agrártömeg megoszlása a következő: 600 000 mezőgazdasági cseléd, 956 000 földtulajdon nélküli földmunkás, 272 000 egy kataszteri holdnál kevesebbel rendelkező törpebirtokos, 1 093 000 egy és öt kat. hold közötti birtokkal rendelkező kisbirtokos, 53 000 öt kat. hold alatti kisbérelő, 28 000 vagyontalan talajművelő. A teljesen vagyontalan agrárproletariátus Gyáni számításai szerint a korszak végén 2 145 000 fő. KOVRIG 1938. 8–9.; GYÁNI-KÖVÉR 2004. 321.

(éves jövedelemben kifejezve 1000 pengő (továbbiakban P) körül mozgott a létminimum feletti megélhetés).¹²

Ugyanakkor Magyarországon a mezőgazdasági modernizáció egyik alapfeltétele volt a rentábilis nagybirtok részleges fenntartása. Viszont számos korabeli agrárszakértő szerint legalább 3 millió kat. hold felparcellázására lett volna szükség ahhoz, hogy az agrárproletárokból kispolgári egzisztenciákat lehessen létrehozni. Eckhardt Tibor kisközgazdász politikai számításai szerint e program azonban hatalmas összeget, mintegy 750 millió P-t igényelt volna a radikális földosztás végrehajtása nélkül, melyet az agrárigénylők szelekciójával is össze kellett volna kapcsolni.¹³ E problémával kapcsolatban Kovrig Béla szerint a több mint 2,5 millió rászoruló szempontjából alapvetően két lehetőség adódott: vagy az iparosodás kiterjesztésével a felesleges agrármunkaerő felszívása, vagy a nagybirtok reformjával kialakított arányosabb birtokszerkezet miatt fellépő nemzeti jövedelem-kiesés pótlása nemzetközi pénzügyi hitelekkel.¹⁴

Ugyanakkor Kerék Mihály agrár-szociálpolitikus Eckhardthoz hasonlóan úgy vélte, hogy bármely jövőbeli agrár-szociálpolitika csak úgy lehet sikeres, ha gazdasági alapjai egyben a „falusiak létalapját is erősíti”. Véleménye szerint ezt több tényező jelentős mértékben akadályozta. A falusi gazdasági szakemberek hiánya, az ellenőrző szervek hanyagsága, valamint a szociális ügyek képviselőit ellátó szervezet fejletlensége miatt részlegesen végrehajtott törvények a városi egzisztenciákhoz képest eleve hátrányosabb szociális körülményeket teremtettek a falusi lakosság számára. Kerék szerint tovább súlyosbította állapotukat, hogy a falusi munkavállalók hiányosabb és alacsonyabb szociális juttatásokat és társadalombiztosítási járadékokat kaptak, mint az ipari munkavállalók. E folyamatok pedig a falusi munkaerő városokba és ipari foglalkozások irányába történő elvándorlását segítette elő. Ez igen gyakran együtt járt identitásvesztésükkel is.¹⁵ E kontextusban tehát a társadalombiztosítás

¹² Ezt súlyosbította, hogy a gazdasági világválság után a mezőgazdasági reálbérek is csökkentek, s csak az 1930-as évek végére érték el újra az 1929-es szintet. KOVRIG 1938. 9.

¹³ Ennek értelmében a „nemzeti és gazdasági szempontból” rátermetteknak kellett volna juttatni az új földparcellákból. A földreform további részleteihez lásd ECKHARDT 1939. 1–22.

¹⁴ KOVRIG 1938. 9–10.

¹⁵ KERÉK 1939. 54–60.

kiterjesztésével járó előnyök valamelyest kompenzálhatták volna a szegényparasztság súlyos gazdasági és társadalmi helyzetét a háborút követően.

Míg az ipari biztosítás kiterjesztése jelentős mértékben előrehaladt, addig a mezőgazdasági biztosítás súlyos hiányosságokkal rendelkezett. A mezőgazdasági munkavállalók egészségét tekintve 1938-ig csupán egyes csoportjaik számára volt előírva a kötelező balesetbiztosítás (gazdasági gépmunkások, gazdasági cselédek, vízitársulatoknál, illetve a Földművelésügyi Minisztérium házikezelésében végzett munkálatainál alkalmazottak tehát egy igen szűk csoport részére). A földosztási programok is igen csekély eredményeket értek el, s a legtöbb agrármunkás életszínvonala és keresete a létminimum vagy az alatti szinten mozgott.¹⁶

Következésképp az élet- és munkahelyi kockázatok közvetlenül fenyegették a mezőgazdasági munkavállalók többségének egzisztenciáját. További hátrányt jelentett az ipari munkásokkal szemben, hogy a mezőgazdasági munkavállalók már meglévő társadalombiztosítási szolgáltatásai alacsonyabb szinten lettek megállapítva az ipari biztosítás juttatásainál.¹⁷ Ugyanakkor bármely kiterjesztést eleve nehezített, hogy a magyar mezőgazdaságban nem terjedt el a „bérlogikája”, így a pénzbeli befizetéseken alapuló biztosítás kiépítésének további fontos előfeltétele hiányzott.¹⁸ Mivel a foglalkoztatási struktúra alapvetően nem változott a világháború során, így a mezőgazdasági betegségi, öregségi és munkanélküli biztosítás megvalósítása prioritás maradt, s az 1930-as évek végére óhatatlanul felértékelődött.

Összességében tehát az első világháború idején, illetve azt követően a mezőgazdasági társadalombiztosítás negligálásában több tényező is közrejátszott. Mivel igen gyakran a nagybirtokreformmal együtt megfogalmazott követelésként hangzott el, ezért az agrárius lobby ellenállása miatt nemcsak a földosztás, hanem a társadalombiztosítás kiterjesztésének kérdése is megoldatlan maradt. Egy másik fontos tényező volt, hogy a mezőgazdaságban az 1910-es, 1920-as években még jórészt a 19. századi liberális szemlélet uralkodott. E szerint a munkaképtelenség esetén fellépő megváltozott

¹⁶ Erre a problémára a kor hivatalos politikatörténet-írója, Szekfü Gyula is felhívta a figyelmet. SZEKFÜ 2007. 422–423.

¹⁷ KOVRIG 1954. 130–131.

¹⁸ BÓDY 2003. 29–30.

élethelyzetet és munkaviszonyt egyedül a munkaadó és munkavállaló személyes kontraktusa szabályozhatja. Ez a 19. századból örökölt liberális paternalista munkaviszony-felfogás azonban összeütközésbe került egy másik megfontolással, nevezetesen a kelet-közép-európai alkotmányos monarchiák politikai rendszerét inkább jellemző állami paternalizmus koncepciójával. E konzervatív paternalista szociálpolitika elsősorban a politikai ellenzék megmozdulásai, valamint politikai kilengések után léptetett életbe jóléti reformokat.

További okként említhető az alsóbb társadalmi rétegektől való hagyományos magyar középosztálybeli és felső-középosztálybeli elkülönülés. E mentalitáshoz kapcsolódott az ipari biztosítás előnyben részesítése, hiszen a politikai elit elsősorban a munkásság irányában kívánta legitimizálni magát. Ez az elit részéről egy elkülönítési szándékot is takart.¹⁹ A politikai és szociálpolitikai legitimizáció ugyanakkor a munkások „párhuzamos társadalomépítésének” elkerülését is célozta, ami megszabta a háborús és háború utáni szociálpolitika hatalomtechnikáját és politikai diskurzusát is. Mivel az elit a nagyvárosokban összpontosuló ipari munkásságot veszélyesebbnek ítélte meg hatalmi pozíciója szempontjából veszélyesebbnek ítélte, mint a vidéki parasztságot. Ezért elsősorban az ipari munkások részesedhettek a szociális jogokban.²⁰ Az elkülönítés és mellőzöttség további következménye volt, hogy a már létező mezőgazdasági társadalombiztosítási programok általában az ipari biztosításnál sokkal rosszabb feltételek mellett nyújtották szolgáltatásaikat.²¹ A mezőgazdasági társadalombiztosítás egyben jól szemlélteti, hogy a szociálpolitika „sokrétűen hasznosított eszköztár-

¹⁹ GYÁNI 2002. 82–83.

²⁰ Kovrig Bélánál is találhatunk erre való utalást. „A gyáriparosodás következtében nagy munkástömegek keletkeztek. A politikai struktúrában megindult a súlypont eltolódása. Ez befolyásolta a közhatalom magatartását. A századfordulókor az állam gazdaságpolitikájában a termelők boldogulásán volt a hangsúly, a gyáripari munkástömegek fejlődése következtében mindinkább a „dolgozók” jóléte vált az államvezetés egyik legfontosabb céljává.” KOVRIG 1944. XXXVIII-XXXIX.

²¹ Az 1900: XVI., 1902: XIV. és 1912: VIII. törvény értelmében a gazdasági cseléd felesége és gyermekei után orvosi költségeket 45 napig, napszámosok családjánál pedig csak 8 napig kellett a gazdának fizetnie. Ezeknek az összegeknek a 10-50%-át a munkaadó mindenképp levonhatta a mezőgazdasági munkavállalótól. Ha a betegséget a cseléd okozta, akkor a munkaadó a teljes költséget megtéríthette. Mind előbbi, mind utóbbit gyakran ki is kényszerítette a gazda. FERGE 1986. 138.

ként” működött, azaz a társadalmi struktúra különböző pontjain különböző funkciókkal lehetett ellátni.

Ennek következtében a társadalom legradicionálisabb és legnagyobb számú csoportja, a mezőgazdasági munkavállalók csak igen szűkös balesetbiztosításra szereztek jogosultságot, továbbá nem rendelkeztek betegségi biztosítással, mely jelentősen rontotta a háború utáni élethelyzetüket.

IRODALOM

BIKKAL Dénes

- 1943 A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosítása. *Nép- és Családvédelem* 3. évf. 11. sz. 419–420.
- 1944 *A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosításának problémája*. Szent Erzsébet Nyomda, Budapest.

BÓDY Zsombor

- 2001 A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall* 5–6. sz. 73–93.
- 2004 A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. *Aetas* 19. évf. 1. sz. 5–30.
- 2003 *Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete: 1890–1938*. L'Harmattan, Budapest.

CZETTLER Jenő

- 1914 *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Pátria Nyomda, Budapest.
- 1995 A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. A Magyar Gazdaszövetségnek Budapesten rendezett II. szociális kurzusán tartott előadása. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Mezőgazdaság és szociális kérdés*. Századvég Kiadó, Budapest. 88–107.

CSEPINSZKY Béla

- 1943 Gazdasági alkalmazottak biztosítása. *Gazdatisztek Lapja* 47. évf. 7. sz. 3–10.

CsÍKY Balázs

- 2008 A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös- kormány telepítési tervei. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Gondolat, Budapest. 131–160.

FERGE Zsuzsa

- 1986 *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest.

GYÁNI Gábor

- 2002 Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két világháború között. In: Pásztor Cecília (szerk.): *Ahol a határ elválaszt. Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy István Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat – Várpalota: Balassagyarmat–Várpalota. 59–67.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

- 2004 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

GYERTYÁMOSI János – BAKAY Lajos

- 1944 A Budapesti Orvosi Kamara felirata a mezőgazdasági megbiztosítás törvénytervezete tárgyában. *Országos Orvostkamrai Közlöny* 8. évf. január 15. 15–20.

HÁMORI Péter

- 2006 A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. In: „*Szegények mindig lesznek veletek...*” *Tanulmányok a szociálpolitika történetéből*. Pázmány Társadalomtudomány 2., Budapest. 29–71.

HILSCHER Rezső

- 1928 *Bevezetés a szociálpolitikába*. Szövétnek Kiadó, Budapest.

HINDY Zoltán – BIKKAL Dénes

- 1944 A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosításának problémája. *Jó egészséget! MABI Tudósító* Vol. 3. 4. sz. 120–121.

JUHÁSZ Annamária

- 2009 Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról. *Valóság* 52. évf. 8. sz. 16–46.

KERÉK Mihály

- 1939 A magyar falu élete. In: Hóman Bálint (szerk.): *Mai magyarságunk életrajza. Nemzetismeret*. Csitáry G. Jenő Könyvnyomdája, Székesfehérvár. 46–59.

KOVRIG Béla

- 1944 *A munka védelme a dunai államokban*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár.
- 1938 A szociális gondolat térfoglalása Magyarországon. *Munkaügyi Szemle*. 12 évf. 1. sz. 1–10.
- 1940 *Hogy életünk emberibb legyen*. Nemzeti Könyvtár, Budapest.
- 1954 *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. 1–2. Kis Magyar Könyvtár, New York.

N.N.

- 1943 *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*. Országos Társadalombiztosító Intézet, Budapest.

SIPOS József

- 2009 *A pártok és a földreform 1918-1919-ben*. Gondolat, Budapest.

TALLIÁN Béla

- 1896 *Törvényjavaslatok munkások- és cselédek sorsának betegség, baleset, rokkantság és aggkor esetére való biztosításáról*. Pátria Nyomda, Budapest.

AGRARIAN SOCIAL SECURITY AND THE GREAT WAR

At Turn of a New Era or Continuity?

The paper discusses agrarian social policy and social security in Hungary at the beginning of 20th century. Contemporary agrarian social policy mostly focused on the questions of gaining landed property and of creating an independent existence, which was reflected in social political discourse of the time. However, the idea of a compulsory social security scheme for agricultural workers was not formulated. The study explores the major reasons of neglecting this field: (1) social policy was seen as part of the possible reform of the great landed estates that the political elite wanted to postpone; (2) the contemporary liberal-paternalist mindset regarded the social circumstances of agrarian employment as contractually regulated between the employer and the employee; (3) the legitimisation of the elite for industrial workers who were seen as politically more alert than agricultural labourers; (4) the traditional detachment of Hungarian upper and middle classes from lower classes, especially agrarian workers. The First World War and its repercussions, however, showed the importance of finding solution to these problems and stimulated the social political discourse, even if it did not bring about a fundamental change in compulsory welfare schemes.

„A HÁBORÚ UTÁN SOK MUNKA VÁR RÁNK.”

Egy Torontál vármegyei község helyzete az I. világháború
alatt ahogy a plébános látta

Írásunkban Árpás Gyula kiszombori plébánosnak 1918. június 17-én befejezett *Tapasztalataim a hívek pasztorációjánál a háború lefolyása alatt* című visszaemlékezésének teljes szövegét tesszük közzé. A mű értékes forrás azok számára, akik a háborúnak a hátszország mindennapi életére gyakorolt hatását kutatják.¹ Adatai hasznos részletekkel gazdagítják a témával kapcsolatos eddig kialakult képet, illetve értékes darabja a nagy háborúval kapcsolatos memoáirodalmunknak.

A szerző Árpás Gyula a vajdasági Péterrévén² született 1864. április 4-én. Érettségi vizsgáját jó minősítéssel Újvidéken tette le. A hittudományi főiskolát Temesvárott végezte, ahol 1886. december 18-án szentelték föl. A kortárs római katolikus papok nagy részéhez hasonlóan beszélt németül és teológiai képzéséből kifolyólag ismerte a latin nyelvet. Képességei elismerésének tekinthető, hogy szentelése előtt 1886. március 15-étől a püspöki irodában mint az ügyek rögzítésénél közreműködő „actuarius” dolgozott. Szentelése után majd egy évig a Csanád vármegyei Csanádpalotán segédlelkészként működött. Innen 1887. november 26-án Makóra került hitoktatónak. Ezután ismét segédlelkészként szolgált Aradszentmártonban 1890. szeptember 15. és 1892. április 27., illetve Makón 1892. április 27. és 1893. december 31. között. Ekkor nyerte el a kiszombori plébánosi

¹ A visszaemlékezés részletei megjelentek ORBÁN 2005.

² A *Makói Friss Újság* Árpás Gyulát méltató cikkében tévesen azt írta, hogy „Háromszék megyéből, Miklósvárról szakadt el a Nagyalföldre” *Makói Friss Újság* 1926. november 21. 3.

állást, melyet 1894. január 1-jétől³ egészen az 1926. november 18-án bekövetkezett haláláig töltött be.⁴

Árpás plébános örömteli és tragikus történelmi eseményekkel teli időszakban vezette Kiszombor lelki életét. Ő volt a falu papja 1896-ban a honfoglalás millenniuma idején, a falu egészalakos Szent István király-szobrának állításakor, a kereszténység fölvetelésének és az államalapításnak 900 éves évfordulóján az ezredfordulón, az ő idején épül újjá 1910-ben a templom.⁵

A helyi iskolában 1894-től folyamatosan hittant tanított. Működése során lényegében minden kiszombori gyerekkel, fiatallal találkozott. Az iskola diákságával való kapcsolata 1900. április 1-jétől még intenzívebbé vált, hisz ettől fogva a gyerekek minden tanítási nap reggelén szentmisét hallgattak, a buzgóbbak még vasárnap is elmentek a templomba. Plébánosként tagja volt az iskolaszéknek, majd az iskola gondnokságának és a kisdedőví egyesületnek.⁶

Általában fontosnak tartotta a felnőtté váló ifjúsággal, de a más korosztálybeliekkel való foglalkozást, ezért aktívan támogatta, vezette a különböző szervezetek (ifjúsági egyesület, templomi énekkar, Mária-lányok Egyesülete, Élő Rózsafüzér Társulat, Jézus Szent Szíve Társulat, Katolikus Népszövetség, ferences harmadrend, tűzoltó egyesület) tevékenységét. 1912-ben sikeres népmissziót tartott.⁷ Munkájának elismeréseként Glattfelder Gyula csanádi püspöktől 1911. december 12-én tiszteletbeli esperesi címet kapott.⁸

³ A Csanádegyházmegyei Papság Törzskönyv-naplója. Szeged-Csanádi Egyházmegye Levéltára (A továbbiakban: SZCSEL) VII. 2. 3. sz. A dokumentum a hivatalba lépés dátumának eddig elfogadott 1893. december 31-ét is pontosítja.

⁴ 1926. november 18-án 62 éves korában, áldozópapságának 40. évében „éjjel 12 ó az Úrban csendesen elhunyt.” A hívek nagyszámú jelenléte mellett kilenc pap segédletével Bezdán József püspöki helynök temette november 20-án. A gyászbeszédet Henny Sebestyén deszki kerületi esperes-plébános mondta. A falu nevében a templom előtt Kászonyi Richárd, a Torontáli járás főszolgabírája búcsúzott tőle. SZCSLT VI. 16.a 151. 218/1926

⁵ Liber Primus Complectens Historiam Parochiae Zomboriensis in Dioecesi Csanadiensi, et Comitatus Torontaliensi sitae. A kiszombori Nagyboldogasszony Plébánia irattára. (A továbbiakban: KNBAPI)

⁶ RÁCZ 2005. 67. 71.

⁷ ORBÁN 2008. 198.

⁸ A Csanádegyházmegyei Papság Törzskönyv-naplója. SZCSEL VII. 2. 3. sz.

Személyét a közösség is elfogadta. Ezért választották őt a háború „gyászos befejezése után” a helyi nemzeti tanács elnökévé,⁹ a szerb megszállás idején, 1919. februárjában főpásztori engedéllyel a kiszombori takarékpénztár részvénytársaság vezérigazgatójává.¹⁰ Sokat tett azért, hogy a háborút követő vészterhes idők és a megszállás alatt a rend fönntmaradjon, nagyobb atrocitások ne történjenek. Ezt az elfogadottságot mutatják a halálakor róla megjelent méltatások. A *Marosvidék* című újságban ezt olvashatjuk: „régí vágású, aranyos szívű, a népért élő igazi pap volt, akit a község lakói rajongásig szerettek.”¹¹ A *Makói Friss Újság* hasonlóan tudósított róla.¹²

Árpás Gyula munkája írásakor 54 éves, javakorabeli férfi. Különböző szolgálati helyeinek és majd 25 éves kiszombori szolgálatának köszönhetően ismerte a vidéket, ismerte a rábízott falu társadalmát. Képzettsége és tapasztalatai alkalmassá tették igényes, visszaemlékező, elemző mű elkészítésére.

Kiszombor a soknemzetiségű Bánság északi részén lévő, tiszta magyar lakosságú Torontál vármegyei falu. A Maros bal partján terül el. 1895-től nagyközség. Lakóinak a száma 1913-ban, az utolsó békeévben több mint 4100 fő. Közeli városok: Makó, Szeged, Temesvár.

Itt is érezhető a dualizmus gazdasági föllendülése, egyfajta polgárosodás. Makóval előbb fahíd, majd 1908-tól vasbeton híd kötötte össze. A település 1882-ben vasútvonalat kapott. Volt postája és távírója, gyógyszerháza. Működött itt gőzmalom, tégl- és cserépgyár, szeszgyár, kosárfonógyár, hitelszövetkezet, takarékpénztár. Ilyen nagy falunál természetes, hogy megtaláljuk bene a legfontosabb mesterségek képviselőit: borbélyt, kovácsot, bognárt, lakatost, molnárt, bádogost, ácsot, cipészt és csizmadiát, szabót, kőművest, mészárosot és hentest, temetkezési vállalkozót, kocsmárosot, ital- és kávémérőt, különböző kereskedőket (termény, sertés, élelmiszer, dohány, fűszer, tej, vegyes, szatócs). Heti piacot, sőt országos vásárokat is tartottak.

⁹ Historia Domus 30.

¹⁰ SZCSEL VI. 16.a 179. Árpás Gyula korábban a takarékpénztár főügyelő-bizottságának tagja volt.

¹¹ *Marosvidék* 1926. november 20. 3.

¹² „évtizedeken át volt jószágos atyja, hű pásztora a kiszombori kath. hívóknak.” *Makói Friss Újság* 1926. november 21. 3.

A település lakói döntően azonban nem ipari vállalkozásokból vagy a szolgáltatásokból, hanem mezőgazdaságból, főként gabonatermelésből éltek, de jelentős volt az állattartás is.¹³ A katolikus hívekről maga a plébános azt írta, hogy nagyrészüket földműves és zsellér. A földművesek többnyire 10-15 holdas kisgazdák. A többiek a környék uradalmaiba szegődtek el béresnek, kocsisnak, gulyásnak, kanásznak, napszámosnak vagy gazdasági cselédnek. A falu nagybirtokos családja és kegyura a Rónay, de rajtuk kívül is volt néhány, száz holdnál nagyobb birtokos.

Lakói vallásosak, 95%-uk római katolikus.¹⁴ A fennmaradó rész jobbra református, illetve valamely kisegyház, korabeli szóhasználat szerint szekta tagja: nazarénus, baptista, szombatos. Elvétve előfordult néhány evangélikus és izraelita is. A katolikus hívek lelki gondozását a helyi plébános és segédlelkésze látta el. A településnek saját, nyolcosztályos iskolája volt.

Összességében tehát a plébános írása arra ad választ, hogy milyen hatással volt az I. világháború a vidéki Magyarország egy nagyobb lélekszámú, magyar lakosságú, döntően mezőgazdaságból élő, római katolikus, átlagos oktatásban részesült falu közösségére.

A kézzel írt visszaemlékezés gondosan elkészített munka. Összehajtott papírlapokra készült. Az összehajtott papírlapot a szerző vékony zsineggel fűzette össze. Tíz számozott oldalt és címlapot tartalmaz. A szövegben alig fordul elő áthúzás, átírás, ami föltételezi piszkozati változat létezését. Külleme rendezett, szabályos, bár a sajátos írásmód miatt kissé nehezen olvasható. Helyesírása kifejezetten jó.

Árpás Gyula a háború kitörésétől eltelt négy évet tárgyalta. Az írás apropója ugyan nem derül ki, de lehet, hogy éppen az évforduló közeledése indította az elmúlt négy év tapasztalatainak az összegzésére. Munkája a falura koncentrálna, nagyobb világpolitikai történéseket még csak nem is említ. Egyetlen tágabb kitekintésként csak a tábori lelkészek munkájának a méltatása értelmezhető. Saját lelkipásztori működésének, a falu vallási életének a tükrében szemléli az eseményeket, ebben helyezi el önmagát és a híveit, munkájára jellemző egyfajta szubjektivitás. Magával szemben is kritikus.

¹³ Minderről lásd: MARJANUCZ – MAROSVÁRI 2008.

¹⁴ *Schematismus* 1913. 169.

Az írás keletkezésekor csak néhány hónapra vagyunk az összeomlástól, de ez egyáltalán nem érződik a művön. Sőt! A plébános még az események hosszabb folytatására számított, amikor így írt: „halandó alig tudná megmondani, hogy mikor lesz már vége.” Meg van győződve a küzdelem védelmi jellegéről és igazságosságáról. E nélkül a „ne ölj” parancs árnyékában nem lenne elfogadható az ellenség megsemmisítése. Ezért írhatta, hogy büszkeség töltötte el, „annak láttára, hogy [hívei] mily örömmel ragadnak fegyvert drága hazánk megvédésére.” Ugyanakkor nem lelkesedik a háborúért. Véres drámának nevezi, és bánat fogja el, amikor arra gondol, hányan nem térnek majd vissza. Sokat elárul a háborúhoz való viszonyáról az is, hogy írása címlapjának belső oldalára ragasztotta XV. Benedeknek, a „béke pápájának” Szegeden kiadott imáját a békességért. Ebben a szentatya így foháskodott: „Hallgass meg minket is, fogadd kegyesen a mi kérlelő imádságunkat, és legyen újból békesség és csendesség ezen a viharverte háborús földön.”¹⁵ Ezzel egybecsöng Árpás Gyula imája: „Adná az Isten, hogy egyszer már vége szakadna ennek az öldöklő vérontásnak.” Mind a pápai, mind a plébánosi ima szerepeltetése figyelemre méltó, hisz alapvetően nem egyezik az állam céljaival. A békevágyság hangsúlyozása, ennek akár csak a hátszországban való terjesztése negatívan hat a hadsereg harci kedvére, nem szolgálja a végső győzelem ügyét.

A mű világos szerkezetű.¹⁶ Bevezetőjét a hadba vonulásról szóló, riportszerű „helyszíni” tudósítás adja. Központjában természetesen a katonák és a hozzátartozóik állnak. A katonák az országosan jellemző képet mutatták: felvirágozva, nótázva vonultak a vasút-

¹⁵ XV-ik Benedek A munkát a Csanádi Egyházmegye adta ki a szegedi Petőfi Nyomda gondozásában.

¹⁶ A munkát Árpás Gyula utóda, Kleitsch Mátyás plébános fedezte föl. Kleitsch hivatala elfoglalása után a plébánia irattárának a fölhasználásával pótolta a Historia Domus több évtizede hiányzó részeit. E munkája során bukkant rá Árpás Gyula írására. Annyira fontosnak tartotta, hogy a Historia Domus kötetstáblájának belső oldalán külön tartóban helyezte el. Lényegét így foglalta össze: „A vallásos hitnek sok megható példáját látta úgy az itthoniaknál, mint a harctérre vonult katonáknál; de sok könnyelműséget, züllést a fiatal asszonyoknál, kik bevonult férjük után hadisegélyben részesültek. A serdülő fiúk sok pénzhez jutnak, mert drága a munkabér – eldorbézojják; a lányok még rosszabbak a fiúknál. Mikor a hívek kérésére a szószékről megdorgálta őket, kimentek a templomból, sőt az egyiktől gyalázkodó levelet is kapott. Az iskolás gyermekekről is kevés jót mondhat, mert nevelésük úgy az iskolában, mint otthon, hiányos.”

állomásra, a győzelemnek és a háború rövid befejezésének tudatában öröm ült az arcukon. Vonatra szálltak, és a lassan halkuló pattogó katonanótáktól kísérve mentek el, jó néhányan örökre. Ennek ellentettje az ott maradók aggódása, sírása, zokogása. Mindezt az eddigi múlt időről immár jelen időre váltva adja elő a plébános: „Oda van az apám! Nincsen már fiam, ki egyedüli reménységem és támaszom volt öreg napjaimban”. Az elhangzottak közül mégis a legérdekesebb a katonának behívott kántor megállapítása: „ne aggódjék, plébános uram, még sem lesz ez a háború négy hónapnál tovább, akkorára itthon leszek.” Az egész művön érezhető érzelmi töltést Árpás Gyula következő sora indokolja: „A fiatalok nagyrészt már az én nevelésem.”

Ezt követően a plébános átfogó módon elemzi az 1918 nyarára kialakult helyzetet. Nem elégszik meg a történesek egyszerű rögzítésével. Megfigyelései, tapasztalatai alapján az átlagember szemszögéből nézve mutatja be a falu társadalmát alkotó egyes csoportoknak a háború alatti viselkedését, és fogalmaz meg erre vonatkozó általános megállapításokat. Személyek említése nélkül véleménye alátámasztására olykor fölhoz egy-egy konkrét esetet. Vizsgálódása során különös figyelmet fordít a vallási életben és az erkölcsök terén beállt változásokra. Az összehasonlítási alapot magától értetődően a háború előtti „boldog békeidők” jelentik.

A falu társadalmát saját megfogalmazása szerint három csoportra osztotta: idősebbekre, bevonult katonákra és iskolás gyermekekre. A tárgyalás során azonban inkább a következő főosztást követte: I. Idősebbek (szülék, hitvestársak, hadimenyecskék, szabadságra bocsátott katonák). II. Serdülőkorúak (ifjak és lányok). III. Iskolás gyermekek.

A háború okozta változások lényegében mindenkit érintettek. Az eddig megszokott élet gyökeresen átalakult. A családok „csonkává” váltak, a faluból lényegében eltűnt az addig domináns, munkaképes férfi korosztály. Úr keletkezett, amit az otthon maradtaknak kellett képességeik szerint pótolni. A nőknek, a fiataloknak és a gyerekeknek kellett olyan föladatokat ellátniuk, döntéseket meghozniuk, melyek eddig az évszázados hagyományok szerint férfiak osztályrésze volt. E mellett meg kellett küzdeni a bevonultakkal kapcsolatos folyamatos bizonytalanság és a veszteségek (halál, sebesülés, eltűnés, fogságba kerülés) lelki hatásaival. Mindezek számos esetben eredményeztek a korábbi életviteltől markánsan elütő szituációt.

A legnehezebb helyzetbe az asszonyok kerültek. Egy pillanat alatt családfenntartókká váltak. Minden az ő vállukra nehezedett: a munka, a gyermekek nevelése, az öregekről való gondoskodás. Mégis ők vizsgáztak a legjobban. Ugyan voltak, akik a veszteségek alatt összeomlottak, a reménykedő többség karitatív érzéke, vallási buzgósa mégis erősödött. A vallásukat gyakorlók, napi szentmise-hallgatók és áldozók, az ájtotosságokon résztvevők száma a körükben kifejezetten megnőtt.

Velük szemben álltak az ún. „hadimenyecskék”, a pogányok módjára élő „szánandó szerencsétlenek.” Fiatalasszonyok, kik, míg a férjük harctéren szolgált, élvezték az életet. Az országos jelenséggel a korabeli sajtó is foglalkozott. Számuk ugyan csekély, de Kiszomboron is voltak néhányan. A rájuk vonatkozó tudósítások értékesek. A plébános bírálatában az általános képbe illően csak a kifogásolható viselkedésű nőket említette, bár nyilván tetteikben voltak férfitársaik.¹⁷ A hadimenyecskékről kialakult képet érzékelhetőbbé teszi a 2014-ben a Szeged melletti Szentmihályról származó adatunk. A 87 éves adatközlő az idősebbektől halotta, hogy a hadisegélyből itthon fölszabadultan élő nők mulatozás közben így énekeltek a kocsmában: „Vígan élek én, / Kapom a segílyt. / Isten, az uramat,/ Haza ne segéld!”¹⁸

Az általános képtől eltérő tudósítást kapunk a katonákról. Mindenki arra számított, és ez is volt a tapasztalat, hogy a háború borzalmai eldurvítják a frontot megjárt férfiak lelkét, s hazatérve nem tudnak egykönnyen visszailleszkedi a polgári életbe. Ezzel szemben maga a plébános is elámult a frontot megjárt kiszombori katonák jámborságán. Nem titkolt csodálkozással jegyezte meg: „Nem hogy csökkent volna bennük az istenfélelem és vallásosság, hanem inkább gyarapodott.”

A háborús viszonyok sajátos hatása az idősebb korúakra, hogy amennyire tehették, igyekeztek rendezett viszonyokat teremteni maguk

¹⁷ A háború alatt a hadi melléknevünk pejoratív jelentéssel bővült. Hibás, selejtes, fogyatékos minőség jelzője lett: hadiszerelem, hadigyerek, hadiérrettségi, hadikoszt stb. BÉKÉS 1968. 264. Ezekhez csatlakozik az erkölcsileg kifogásolható életvitelű fiatalasszony megnevezésére szolgáló hadimenyecske szavunk.

¹⁸ „Idős asszonyok mondják a faluban, hogy akkor is voltak kikapós asszonyok. Az uruk a fronton volt, és a kocsmában táncoltak mulattak, és ezt énekeltek. Megütökzést keltett.” – szól az emlékezés.

körül. Ezért számos eddigi vadházasságot az egyház színe előtt is törvényesítettek, ezzel gyermekeik egyházi szempontból is törvényes fiakká és lányokká váltak.

A pasztoráció során a legnagyobb gondot a serdülőkorúak jelentették. Lényegében az országosan tapasztalható jelenségek figyelhetők meg helyben is. A tizenévesek vallásos buzgósága kifejezetten csökkent. A fiúk, akik fölül eltűnt az apai kontrol, akik számára véget ért az iskola, s ráadásul egy fölnőtt férfi munkáját végezték, jogosultnak érezték magukat arra, hogy az eddig megszokott korlátokat egyre-másra áthágyják. Hasonló volt tapasztalható a lányok viselkedésében is. Egészen döbbenetes a korábbi évekkel összevetve, hogy midőn a plébános korholta viselkedésüket a vasárnapi szentmisén, fölálltak, és kivonultak a templomból.¹⁹ Hasonló a helyzet az iskoláskorú gyermekekkel is. Sokat hiányoztak az iskolából, rakoncátlanok, engedetlenek voltak, a hittan tanítása és általában az oktatásuk számos nehézségbe ütközött.

A fölmerült problémák megoldását a plébános a háború befejezése után a vallási élet megerősítésében, az ifjúsági egyesület ismételt megalakításában és népmisszió tartásában látta. Elképzelésében nem csalódott. Az ő és utódai munkálkodásának is köszönhetően Kiszombor az 1930-as években ismét egy kifejezetten vallásos, hitéhez ragaszkodó falunak számított. Helyből és a környékről sok száz, sőt több ezer embert vonzó, jubileumi ünnepségek színhelyévé vált.²⁰

Árpás Gyula visszaemlékezésének közlésekor a teljes szöveghűségre törekedtünk. A közlés során csak a legszükségesebb változtatásokat hajtottuk végre, mely főként a mai helyesírás által megkövetelt központosítás pótlását, illetve hosszú magánhangzók használatát jelenti.

¹⁹ Bizonyára ezekre viszonyokra utal a hívek háborúra vonatkozó megjegyzése: „mely, sajnos, annyiak hitét megrendítette.” A hívek levélben kérték, hogy Árpás Gyula halála után a püspök Boris István adminisztrátort nevezze ki kiszombori plébánosnak. Ebben levélben olvasható az idézet. SZCSEL VI. 16.a 151. 2520/1926

²⁰ ORBÁN 2008. 204–208.

Tapasztalataim a hívek pasztorációjánál a háború lefolyása alatt

Egy-két nap múlva már négy esztendeje lesz annak, hogy Európa színpadján a mostani világháború véres drámája megkezdődött, s tart még most is, s emberi halandó alig tudná megmondani, hogy mikor lesz egykor már vége. Annyi bizonyos, hogy senki sem gondolt arra, hogy ily sokáig el fog húzódni. Többször eszembe jut hadbavonult kántorom²¹ mondása, akivel bevonulása alkalmával a kántori teendők ellátásáról tárgyaltam – „*ne aggódjék, plébános uram, még sem lesz ez a háború négy hónapnál tovább, akkorára itthon leszek.*” A négy hónapból már négy esztendő lett, s az én kántorom még mindig a harctéren hallgatja a zenét, ahol a srappnel²²sivítása viszi a prímet, s harminc és felesék²³ bömbölése szolgáltatja a basszust.

Istenem! De sokat tapasztaltunk és éltünk át a lepergett négy év alatt mi is, akik a lelkipásztorkodás terén működünk. Soha nem felejttem el azt a jelenetet, midőn a bevonuló hadköteleseket először kísértem ki a vasútra.²⁴ A katonák felvirágozva, nótázva várták a vonat indulását, hozzátartozóik arcán pedig mély szomorúság és bánat ült. Megérkezik a vonat, felszállnak a katonák, búcsúzás. Lassan indul a vonat, hangzik a pattogó katonanóta, mely a vonat haladásával lassan-lassan elhalkul. Magam is teljesen el voltam érzékenyülve. A fiatalok nagyrészt már az én nevelésem. A bevonulás előtt sokan gyóntak-áldoztak, s elbúcsúztak tőlem. Egyrészt büszkeség töltött el annak láttára, hogy mily örömmel ragadnak fegyvert drága hazánk megvédésére, másrészt bánat fogott el arra a gondolatra, hogy hányan búcsúznak el véglegesen eltávozván oda, ahonnan nincsen többé visszatérés. Amidőn így egyik gondolat a másik után tolul az agyamba, haza akarok a vasútról jönni, akkor veszem észre, hogy a bevonult katonák hozzátartozói teljesen körülfognak engem. Sírás, zokogás. *Plébános úr, elvitték az uram! Oda van az apám! Nincsen már fiam, ki egyedüli*

²¹ Zubán Mihály kántortanítóról van szó. 1902-től működött a kiszombori plébánián, az iskolában éneket tanított 1914-es bevonulásáig. RÁ CZ 1905. 71-92.

²² A srappnelgránát az I. világháború pusztító erejű lövedéke. A levegőben robbant, becsapódását félelmet keltő sivító hang kísérte.

²³ Harminc és feles, nagy pusztítást okozó mozsárágyú.

²⁴ A vasútállomásra.

reménységem és támaszom volt öreg napjaimban. Hangzott el ajkukról a panasz. Mondhatom az első pillanatban magam is annyira meg voltam hatva, hogy megakadt torkomon a szó, s alig voltam képes hozzájuk egy-két vigasztaló szót intézni.

Ez a jelenet azóta számtalanszor megismétlődött. A férfiak közül ma már csak az öregek és gyermekek vannak itthon.

Az itthon maradtak pasztorációjánál szerzett tapasztalataimról óhajtom néhány megfigyelésemet papírra vetni.

Három csoportra osztom az itthon maradottakat. Idősebbekre, bevonult katonákra és az iskolás gyermekek csoportjára.

Mindnyájan érezzük a háborúnak súlyát és keservit, de senkire sem hozott az annyi gondot és bánatot, mint a szülékre és hitvestársakra. Itthon nyakukba szakadt a sok dolog, elviselhetetlen drágaság, rekvirálás stb., és melleleg gondolatuk folyamatosan a messze távolban, szeretteinél jár. Nem tudják él-e még vagy meghalt, vagy a fogság keserű kenyerét eszi-e. Egy szóval örökös nyughatatlanságban és izgatottságban vannak. Zaklatott lelkük elviszi őket az istenházába, s itt keresnek megnyugvást Szt. Ágostonnal felkiáltva a legméltóságosabb oltáriszentség előtt: *„Nyughatatlan az én lelkem, Uram, míg benned megnyugovásra nem lel.”*²⁵ Sokan, akik évente csak a sátoros ünnepeken lépték át a templom küszöbét, mindennapi templomlátogatók lettek. A mindennapi áldozók száma sohasem volt annyi, mint a háború alatt. A szentmise mellett minden más, egyéb ájtatosságra szívesen járnak, pedig odalévén a munkáskéz a gazdasági munkálkodásnak. Hát még akkor, midőn szomorú hírt hoz a távíró? Tudatja a katonai parancsnokság, hogy ez és ez hősi halált halt ebben és ebben az ütközetben. Mily nehéz a lekipásztor helyzete ilyenkor az illető szülővel vagy házastárssal szemben, azt mi tudjuk, akik ezt átéltük. Nekem a háború alatt két olyan esetem volt, hogy az illető felek beleőrültek a fájdalomba. Az egyik a férjét vesztette el, a másik a fiát. Erre az utóbbira csak én tudtam hatni. Már reméltük is, hogy meggyógyul, de csalódtunk, mert elméje teljesen elborult, a nagyszentmiklósi kórházban fejezte be az életét.²⁶

²⁵ Szent Ágoston Vallomások című művének szállóigévé vált sora.

²⁶ Nagyszentmiklós Kiszomborhoz hasonlóan Torontál vármegyei település a Marostól délre. Példásan jól működő kórházát, az ún. Berta Közkórházat, melynek volt belgyógyászati osztálya is, 1883-ban alapították.

Olyan esetem is fordult elő, midőn a fél, ki jámbor hívem volt, férje halála hírének vétele után a templomnak többé tájára sem jött. A súlyos fájdalom a kétségbeesés örvényének szélére juttatta őt. Megkíséréltem őt vigasztalni, többször meg is látogattam, a fáradozásom hajótörést szenvedett. Abbahagytam a vele való foglakozást, s midőn vele találkoztam, [...] ²⁷ közönséges dolgokról beszélgettünk. Egyszer, úgy másfél évre, kit látok a gyóntatószék előtt? Az én beteglelkű hívemet. Az isteni kegyelem csodálatosan visszaállította lelkének egyensúlyát, s most ismét jámbor szolgája az Úrnak.

Egy másik hívemnek a fia fogságba esett. Már két év óta nem kapott tőle levelet. Azelőtt nagy ritkán jött el a templomba. Azóta nem múlt el olyan nap, hogy szentmisét nem hallgatott volna. Minden reggel találkozom vele. Ha kisírt szemmel látom, rögtön tisztában vagyok vele, hogy rossz hírt kapott a fia felől. Szó nélkül viszem a gyóntatószékhez, utána megáldoztatom, s egy időre újra visszanyeri lelke nyugalját.

Sok-sok ily esetet tudnék előhozni, de mellőzöm, mert e néhány adat is igazolja, hogy a háború a meglettkorúaknál sok tekintetben jobbulást idézett elő.

Sajnos nem mondhatom ezt a fiatal asszonyokról, az úgynevezett „*hadimenyecskékről*.” A hadisegély ezeknél egy sárba dobott pénz volt. Míg a férjük a messze távolban a hazáért vérzett, addig ők idehaza megfélemlítve az oltárnál esküvel megpecsételt hitvesi hűségről, pogányok módjára „*virágot hintettek fejükre, bort öntöttek a pohárba, s az élvezetek poharát fenékiig iparkodtak kiüríteni*.” ²⁸

Az a vigasztaló, hogy kevesen voltak ezek a szánandó szerencsétlenek.

A felnőttek között meg kell említeni még a harctérről szabadságra hazabocsátott katonákat is. Amidőn a bevonuláskor útra bocsátottuk őket, aggódva gondoltunk a jövőre, hogy milyen káros hatással lesz rájuk a háború. Megkeményedett szívvel, eldurvult lélekkel, a vallásosságból kivetkőzödve jönnek ezek majd haza, akik itthon veszélyeztetni fogják még a közrendet is. Én őszintén mondhatom, hogy ebben a feltevésemben a legkellemesebben csalódtam. Szabadságolt híveim el nem mulasztják azt, hogy vásár- vagy ünnepnapokon el ne jönnének

²⁷ Olvashatatlan szó.

²⁸ Pogány római mulatozásra utaló kép, ahol a résztvevők fejükre virágkoszorút tettek.

a templomba hálát adni az Istennek, hogy még egyszer hazasegítette őket. A fiataljai közül annyian vállalkoztak a szentmisénél való ministrálásra, hogy néha alig fértek el a szentélyben.²⁹ Újabbi bevonulásuk előtt sokan gyóntak, áldoztak. El nem mulasztották, hogy lelkipásztoruktól el ne búcsúzzanak. Engem igazán meghatott. Nem hogy csökkent volna bennük az istenfélelem és vallásosság, hanem inkább gyarapodott. Nagy érdeme van e tekintetben a hadseregnél önfeláldozással s páratlan buzgósággal működő tábori lelkésztársainknak, akik atyai buzgósággal és szeretettel viselik gondját a joghatóságuk alá tartozó híveinknek. Isten adjon nekik tovább is erőt, és ernyedetlen kitartást munkálkodásuk teljesítésében, s a háború mielőbbi lezajlása után vezérelje őket haza, hogy ezen áldásos működésüket idehaza, a békében folytathassák.

A házasságtörések száma az elmúlt négy év alatt nagyon megcsappant. De meg kell említenem, hogy többen, akik a háború előtt vadházasságban éltek, a háború alatt az egyház színe előtt törvényesen is egybekeltek.

Gyönyörű példait láttam a felebaráti szeretet megnyilatkozásának a háborús idő alatt. A kórházunkban³⁰ ápolott sebesült katonákat élelmiszerrel, ruházattal, dohánnyal s minden szükséges dologgal valóságosan elhalmozták. Az ápolásban a híveim vetélkedtek egymással.

A hazatért rokkantakról a község gondoskodott. Az apa nélkül maradt árvákat pedig a rokonok siettek pártfogásukba venni.

A 7-ik parancs³¹ betartását illetőleg azonban már szomorú tapasztalatokat szereztem. Az utolsó évben nálunk a nagy szárazság következtében nagyon silány termésünk volt. Zöldség, főzelék, burgonya stb. alig termett. A kényszerűség következtében sokan megfeledkeztek az „*enyém és tied*” fogalmáról, s arattak ott, ahol nem vetettek. Ennek azonban nem annyira a rosszasság, mint a szükség és az arra hivatott hatóság nemtörődömsége és élheteretlensége volt az oka.

Szólhatnék itt még az árdrágításról s a szertelen meggazdagodási vágyról. Az előbbire sokszor a kényszerűség viszi reá a híveket,

²⁹ A megjegyzés a jellegzetes kiszombori ministrálási szokásra utal. E szerint vasár- és ünnepnapon a nagymiséken legények, sőt fiatal házasemberek is ministráltak. Oltáriszentség-kitételes nagymiséken mindig 12 gyertyás férfi állt díszőrséget.

³⁰ A hadikórházat a falu iskolájából alakították ki 1914-ben.

³¹ Ne lopj!

s ezért némileg lehet őket menteni, az utóbbi azonban a háború által hozott ragályos butaság, melyben a híveknek majdnem 99 %-a benn leledzik. Határtalan önzés, kapzsiság, az anyagiak után való törtetés kapott közöttük lábra. Nagyon szomorú fattyúhajtása a háborúnak.

A serdülő ifjak csoportjába azokat sorolom, akik már kikerültek az iskolából. Midőn néha számot adok magamnak lelkipásztori sáfárkodásomról, mindig érzem, hogy a serdültkorúak pasztorációjánál leggyengébb a számadás. Az ifjak éppen ebben a korban vannak rászorulva a kellő vezetésre és irányításra, s épp ebben a korban nélkülözik azt, mert megszűnvn az iskolalátogatási kötelezettségük, egyedül a templomban van alkalmunk a szívükhöz férközni. A háború előtt volt ifjúsági egyesületünk. A tanítókkal együtt vezettük azt. A háború alatt azonban ez az egyesület sehogy sem prosperál. Híveimnek nagy részét a földmívesek és zsellérek képezik. A földművelőknek nagy része 10-15 holdas kisgazda. A családfő rendszeren a hadbavonult. Itthon maradt a 16-17 éves fia vagy lánya. A távollevő atya munkáját az itthon maradt legénykék végézik a gazdaságban; vagy az uradalmakba³² szegődnek el béresnek vagy napszámosnak. Egy felnőtt ember munkáját végézik. Hétköznapi teljesen el vannak foglalva. Vasárnap jó, ha a misére eljönnek. Délután már nem kaphatók meg, mert vagy a munka után kell látniok, vagy ő állításuk szerint egy kis „szórakozásra” elmennek a kocsmába. Itt aztán hallatlan könnyelműen költekeznek. Saját szemeimmel láttam a gazdasági kaszinónkban, amidőn a napszámos legénykék nem is asztali bort, hanem 25 koronás fejtett bort (pezsgőt) fogyasztottak. A mai napszám mellett rendkívül sokat keresnek. Megtörtént, hogy egy délután egész heti keresetét eldorbézolta. Tudják, hogy ők most egy felnőtt ember munkáját végzik. Érzik, hogy atyjuk nincs idehaza. Anyjuktól pedig egy cseppet sem tartanak.

A leányokról sem mondhatok jobbat. Sőt, azt állítom, hogy rosszabbak a fiúknál. A cifrázkodás, az öltözköztetés való páváskodás ennyire még sohasem kapott lábra községemben. A szülék tehetetlenek velük szemben. Az öreg asszonyok megkértek, hogy a szószékről korholjam a fehérsépet. Szívesen teljesítettem kívánságukat, de úgy jártam, hogy otthagytak, kimentek a

³² Főként a Rónayaknak, a község nagybirtokos családjának az uradalmairól van szó.

templomból, sőt az egyik leányzó még az * alatt idecsatolt levéllel is megkeresett.³³

A leány most mind férjhez akar menni. Szinte érzik, hogy a háború következtében sokan pártában fognak maradni. Szinte visszataszító az a versengés, midőn a szabadságolt, hazajövő katonára 10-en, 20-an is kivetik hálójukat, hogy fejüket bekösse.

Ez is egy beteges elfajulása a háborúnak.

A templomon kívül az ifjúsági templomi énekkarnál, a Mária-társulatnál, a fiúkra pedig a tűzoltótestületnél iparkodtam befolyást gyakorolni. Az eredmény gyenge, de mégis bizonyos javulás tapasztalható. Úgy veszem észre, hogy a háború nyomorúsága megtanítja őket, s az idő haladásával felhagyva könnyelmű gondolkodásukkal megkomolyodnak.

Az iskolaköteles gyermekek pasztorációja a háború alatt elég mostoha olt. Az első két évben az iskolaépület katonai kórház volt.³⁴ A gyermekek oktatása egyes bérelt helyiségekben eszközöltetett. Két tanító bevonult. Osztályösszevonásokat kellett tenni. Az amúgy is népes osztályok a szűk, bérelt helyiségekben meg sem fértek.³⁵ Az utóbbi évben hiányában voltunk a tüzelőanyagnak. Sok gyermeknek nem volt sem ruhája, sem lábbelije. A hideg időben nem jöhettek iskolába. A rekvirálások, népszámlálás alatt félnapos tanítás volt. Az enyhe idő beálltával a szülők a munkák végzésére otthon tartották a gyermekeket. Egyszóval a gyermekek az iskolát nagyon rendetlenül látogatták. Tengersok a mulasztási napok száma. Ennek következtében a hitoktatás is nagyon hiányos volt, s nagyon sok kívánni valót hagyott maga után. A hitoktatás tananyagát csak úgy nagyjából lehetett elvégezni, a gyermekekkel való intenzív foglalkozásról pedig, sajnos, szó sem lehetett. Minden oldalról csak a panaszt lehetett hallani, hogy a gyermekek nem fogadnak szót, pajkosak, rakoncátlanok, s nem akarnak még a szüleiknek sem engedelmeskedni. Egyszóval a háború az iskolás gyermekek oktatására és nevelésére nagyon káros befolyással volt.

Összegezve tapasztalataimat elmondhatom, hogy a háború idejének pasztorációja a lekipásztoroknak a kevés öröm mellett

³³ A levél mára elkallódott.

³⁴ Az iskolában 1916 januárjában szűnt meg a katonai kórház.

³⁵ Az óvodában, a Gazdasági Egyesület épületében és a Tulipán vendéglőben folyt az oktatás. RÁCZ 2005. 94.

nagyon sok keserű csalódást és ürmöt szerzett. Adná az Isten, hogy egyszer már vége szakadna ennek az öldöklő vérontásnak.

A háború után sok munka vár ránk, lelkipásztorokra. Sok sebből vérzik a mi híveink lelke. Nekünk mint lelki orvosoknak készségesen kell gyógyítani őket. Én elhatároztam magamban, hogy a háború lezajlása után missiót³⁶ tartok. Megalakítom az ifjúsági egyesületet. Fő törekvésem lesz visszaállítani a régi hitéletet. De elhatározásomban tudatában vagyok emberi gyarlóságomnak s gyengeségemnek, s a támogatást, segítséget felülről várom elmémben fogadván az apostol mondását, hogy „nem az, aki ültet, nem az aki öntöz, hanem az, aki a növekedést adja”, az Isten.³⁷

Kiszombor, 1918. június hó 17-én.

Árpás Gyula
plébános

IRODALOM

BÉKÉS István

1968 *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Kiadó, Budapest.

MARJANUCZ László – MAROSVÁRI Attila

2008 A polgárosodó falu. In: Marosvári Attila (szerk.): *Kiszombor története I–II*. Kiszombor község önkormányzata, Kiszombor. 253–331.

³⁶ Népmisszió általában több napon át tartó ájtatosságokkal, szentbeszédekkel, szentmisékkal, körmenetekkel és más vallási rendezvényekkel kívánta egy-egy katolikus közösség vallási életét megújítani, elmélyíteni.

³⁷ 1Kor 3,7

ORBÁN Imre

- 2005 Hitélet és erkölcsi viszonyok Kiszomboron az I. világháború idején. In: Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc (szerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal Köszöntésére*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 383–390.
- 2008 Az egyházak. In: Marosvári Attila (szerk.): *Kiszombor története I–II*. Kiszombor község önkormányzata, Kiszombor. 184–238

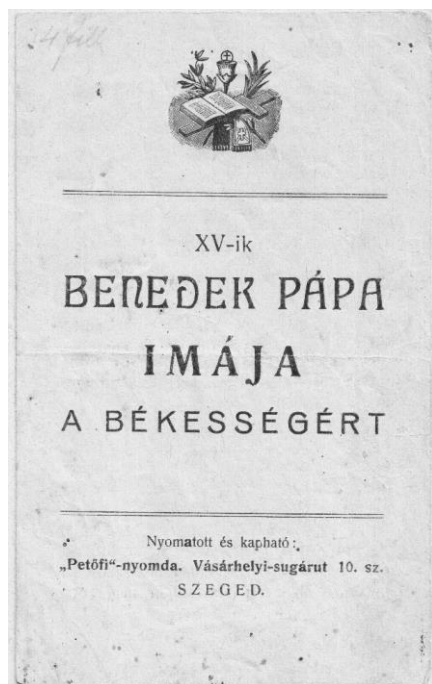
RÁCZ István Pál

- É. n. *XV-ik Benedek pápa imája a békességért*. Szeged.
- 1913 *Schematismus cleri Dioecesis Csanadiensis pro anno Domini. Temesvarini*
- 2005 *A kiszombori Iskola története*. Kiszombor község önkormányzata, Kiszombor.

ORBÁN, IMRE

DIE ERFAHRUNGEN DES PFARRERS VON KISZOMBOR GYULA ÁRPÁS ÜBER DIE PASTORALIEN DER GLÄUBIGEN WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES

In dieser Schrift wird der vollständige Text der Erinnerung von dem Pfarrer aus Kiszombor Gyula Árpás, mit dem Titel „Meine Erfahrungen über die Pastoralien der Gläubigen während des Krieges“ veröffentlicht. Kiszombor war ein ausschliesslich durch ungarische Bevölkerung bewohntes Dorf, am nördlichen Rande des Landteiles Bánság, wo viele Nationen wohnten. Die Zahl der Einwohner betrug 4100, im Jahre 1913. Die Einwohner arbeiteten hauptsächlich in der Landwirtschaft. Die Schrift des Pfarrers gibt also darauf eine Antwort, was für eine Wirkung der erste Weltkrieg auf die Gemeinschaft eines Dorfes ausübte, als das Dorf der Provinz eine grössere Bewohnerschaft hat, wo die Einwohner hauptsächlich in der Landwirtschaft arbeiten, die Leute römisch katholisch sind und eine durchschnittliche Schulung haben.

A háború inségei és börtölmai között, mely népeket és nemzeteket létalapjukban megrendít, Hozzád, a Te szerető Szívedhez folyamodunk, óh Jézus, egyedül Nálad keresünk biztos oltalmat. Irgalomnak Istene. Hozzád könyörgünk lelkünk mélyéből: távoztasd tőlünk ezt a szörnyű megpróbáltatást! Békelességek királya, buzgó imádsággal Hozzád fohászkodunk: add meg nekünk mielőbb azt a békét, mely után mindnyájan áhítunk!

A Te szentséges Szívedből azért árasztottad ki az egész világra az isteni szeretetet, hogy az emberek között megszűnjék minden visszavonás, és közöttük a szeretet uralkodjék. A míg itt jártál-keltél a földön, a Te érző Szíved könyörülő jósággal volt az emberek minden nyomorúsága iránt. Könyörülj meg hát mirajtunk ez a szent Szív ezekben a nehéz napokban, mikor az emberek egymást annyira gyűlölik, mindenfelé annyi vér folyik!

Könyörülj a fia sorsáért aggódó oly sok édesanyán: annyi családban remegnek az apáért, a hitvesért: könyörülj meg a Te

szent Szíved mindannyiukon! Könyörülj a szerencsétlen Európán, melyet ily rettenetes csapást sújt!

Óntsd a fejedelmek és a népek szívébe a békelesség szellemét: add, hogy a szeretetben újból egymásra leljenek az emberek, kik a Te drága véred ontásával egymásnak testvéreik lettek! „Uram! szabadíts meg minket, elveszünk”, így kiáltott Hozzád segedelemért Péter apostol, szerető Szíved meghallgatta őt, parancsoltál a tengernek és a szeleknek, és nagy csendesség lőn. Hallgass meg minket is, fogadd kegyesen a mi kérlelő imádságunkat, és legyen újból békelesség és csendesség ezen a viharverte háborús földön.

Boldogságos Szűz Mária, minden szükségünkben jó anyánk voltál, most is állj mellettünk! Oltalmaz és ments meg minket. Amen.

ux isthlois gyarmatuk szentöcséim, és nemlécio nagyon
 híveink bafolyásaitól.

Disztingvált társaságunkat, elmondhatom,
 hogy a helyben islelték pontosítójai a lelkijöve-
 nalt a helyi cselekedet mellett, nagyon sok keserű csatározás
 és ürmös peract. Holmi, az Istent, hogy egykor, máig
 régi szavakhoz, amik az áldásokról szentöcsémek.

Háború után sok munka van, minis lelki-
 pártokhoz. Sok szótól várak és mi híveink lelke-
 nekünk, minis lelki orvosokhoz. Híveinknek kell
 meggyőződésüket. Én elhatároztam magamnak,
 hogy a háború lezajlása után mielőtt, kintak elga-
 laltam az ifjúsági egyesületek. Én híveimnek
 lelk. összejövetelére a régi hitélet. De elhatároztam
 szentöcsémek között, nagyon sok, mint az apostolainkhoz
 és meggyőződésük és a bűnökért, szentöcsémek
 miniszter elhatározta, hogy az apostolainkhoz,
 hogy nem az, a hit ^{hit} ~~hit~~, nem az, a hit ^{hit} ~~hit~~, hanem az,
 az a hit és a szeretet, mely: az Istent.

Hiszarabot, 1918. június hó 14. én.

Árpás Gyula
 plébános.

Árpás plébános írása

„...EZ AZ IDŐ HOSSZÚ LESZ, DE TÜRELEMMEL KELL
LENNEM SZABADULÁSOM NAPJÁIG!”

Internált lét Vácon az első világháború alatt

Bevezetés

Az internálások és az internált lét az egyik legkevésbé kutatott szegmense a Nagy Háború eseménytörténetének. Az első világháború kitörésekor a Magyarországon tartózkodó, hazánknek hadat üzenő országok katonai szolgálatra alkalmas, vagy a magyar hatóságok által gyanúsnak minősített polgárait zárták gyűjtőtáborokba. Jelen tanulmány a Pest megyei Vácon létesített internálótábor első két évének eseményeiről ad képet. A Duna parti kisvárosba, illetve annak táborába több mint ezer, különböző állampolgárságú személyt helyeztek rendőri felügyelet alá. A felhasznált források a Belügyminisztérium internálási iratai mellett főként a váci városi rendőrkapitány hivatalában keletkezett iratok közül származnak. A levéltári dokumentumok mellett munkám során a helyi sajtótermékeket is használtam.

Jogi háttér

Az internálás az állam szempontjából veszélyesnek minősített, de bűncselekményt el nem követett személyek kényszerlakhelyre vagy táborokba zárását elrendelő és végrehajtó közigazgatási eljárás. Az internált bírói ítélet nélkül rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett személy.¹

Az internálás jogi hátterét az 1912. évi LXIII. törvény (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) adta. E törvény 6. §-a a belföldi állampolgár esetében lehetővé tette a kitiltást, valamint a lakóhelyről való eltávolítást. A háború esetére, a kivételes intézkedésekről szóló 1914. évi L. törvény és annak végrehajtására kiadott 10.962/1915.

¹ Magyarország az első világháborúban 2000. 307.

számú BM elnöki rendelet felsorolja az őrizetbe vétel és az azt követő internálás

- okait
- a határozatot hozó hivatalos személy (belügyminiszter, kormánybiztos, esetleg az első fokú rendőrhatalóság) megjelölését
- a panasz lehetőségét
- az internált jogait és kötelezettségeit
- az internálás hátrányait.²

Lényeges az 1914-ben foganatosított intézkedések közül a belügyminiszter 3.009/1914. évi körrendelete a hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel, vagy a lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárásról. A rendelet alapvetően hadifoglyokra és a Magyarországgal ellenséges államok alattvalóira terjedt ki. Rajtuk kívül azonban hatálya alá vonta állampolgárságukra való tekintet nélkül mindazokat, akiket rendes lakó- vagy tartózkodási helyeikről a hadviselés érdekében el kell távolítani. A hadifoglyokat a katonai hatóságok tartották őrizet alatt, az ellenséges államok fegyverképes férfi állampolgárait internálták, többi alattvalóit a hadműveletektől távol tartották vagy az ország elhagyására kényszerítették. A rendelet kimondta, hogy az említett körön kívüli azon személyekkel szemben, „akiket lakó- vagy tartózkodási helyükről a hadviselés érdekében el kell távolítani”, az ellenséges államok alattvalóira vonatkozó rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni, „meghatározott helyre utalásuk, megfigyelésük és őrzésük azonban csak akkor lesz szükséges, ha ezt az eltávolító hatóság kívánatosnak vagy szükségesnek tartja.”³ 1915-ben további rendelkezések jelentek meg. Így a már említett 10962/1915. BM rendelet a magyar állampolgárokat is érintette. A rendelet értelmében az állam érdekeinek, a közbiztonságnak és a közrendnek a hadviselés szempontjából való veszélyeztetése esetén a problémás személyeket kitiltással, rendőri felügyelet alá helyezéssel vagy őrizetbe vétellel lehetett súlytani.⁴

² SZENDREI 2007. 15.

³ SZIKINGER 2012. 150.

⁴ SZIKINGER 2012. 150.

Internálótáborok Pest megyében

Az internált polgári személyek elhelyezésének megoldására a hatóságok többféle megoldást alkalmaztak. Nem építettek számukra külön táborokat, hanem a már meglévő infrastruktúrát használták ki. Így például – Pest megyében – egykori katonai létesítményeket, főleg laktanyákat (Cegléd, Vác, Piliscsaba), valamint más jellegű, de szintén a hadsereghez kapcsolódó helyszínt (pl. katonai táborok) jelöltek ki erre a célra (Tápiósüly).

A megyében található internálótáborok közül a váci birt jelentősebb kapacitással. A létesítmény az ún. külső huszárlaktanyában kapott helyet. Maga a laktanya 1894-ben készült el. Az itt állomásozó 6. honvéd huszárezred 1913-ban kiürítette a laktanyát, így a háború kitörésekor üresen állt. Tervezői Ullman Gyula és Kármán Géza Aladár építészek voltak. Az épület egyemeletes saroképület, amely szecessziós jegyeket is magán viselt. Udvara hatalmas kiterjedésű volt, itt álltak az istállók és a téli lovaglóiskola.

A váci laktanyában legkevesebb 76 szoba állt rendelkezésre az internáltak elhelyezésére, ami több száz fő elhelyezését tette lehetővé.

Internáltak Vácon

A hadifoglyok elhelyezésére szolgáló esztergomi fogolytáborba a háború kitörése utáni hetekben a hatóságok mintegy 250 (más források szerint 500) olyan egyént küldtek, akik nem estek hadifogoly fogalma alá, így ott tartásuk aggályos volt. Az esztergomi táborban a tartási körülmények sem voltak ideálisak, a foglyok döntő része a szabad ég alatt, míg mások sátrakban töltötték az éjszakákat. A belügyminisztérium 1914. augusztus 26-án intézkedett arról, hogy ezeket a polgári egyéneket elkülönítsék a hadifoglyoktól.⁵

1914. szeptember 7-én az esztergomi fogolytáborból szállítottak Vádra a *Schönbrunn* gőzösön 500 internáltat, akiket nemzeti hovatartozásuk és politikai megbízhatatlanságuk miatt tartóztattak le a háború kitörése után.⁶ A csoport összetétele igen vegyes volt. Volt

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) Belügyminisztériumi iratok. K. 148. 36. tétel, 489. csomó. Internálási iratok. 6419/1914. 359. v.

⁶ Váci Történelmi Tár I. 1996. 561–562.

közöttük hajóskapitány, bankigazgató, tanár, kocsis, szegény zsidó, szerb katonaszökevény.⁷ Őrzésük szigorú volt, a laktanyán kívül és belül összesen öt helyen volt őrposzt felállítva.⁸ Érkezésük után a férfiaktól biztonsági megfontolásból elvették a borotvát és az ollót, amelyeket a parancsnoki irodában letétbe vettek. Ha valaki borotválkozni kívánt, a parancsnoki irodában kellett jelentkeznie a borotvájáért, amelyet személyének igazolása után felvehetett. A borotválkozás végeztével ide kellett visszahozni.⁹

Szeptember végén a hatóságok engedélyezték a rokonokhoz távozást azoknak, akikért a befogadó rokonok felelősséget vállaltak, valamint akik anyagilag megengedhették, hogy a városban béreljenek lakást vagy szobát. Az intézkedés célja a zsúfoltság csökkentése volt. Ettől függetlenül a táborban a bezártság, a zsúfoltság és a bizonytalanság következtében nőttön-nőtt a feszültség. Október elején már agresszív jelenetek is előfordultak.¹⁰ A tábor falai közé az alkohol is bejutott, további problémákat okozva, főleg a szerbek körében.

A fogva tartott emberekkel meglehetősen szigorúan bántak. Este 9 és reggel 6 óra között nem lehetett világítani a szobákban, illetve az itt élők engedély nélkül nem hagyhatták el a tábort, és látogatót sem fogadhattak.

Az őrseget – a kezdeti nehézségek után – 1915-től egy 26 fős népfelkelő alakulat biztosította. Az internáltak védelmét szolgálta, hogy a táborban igyekeztek elejét venni az őrök esetleges zaklatásainak. Az őrség számára íródott kézikönyvben kijelentették, hogy „*az internáltak nem foglyok*”. Az őröknek tilos volt bántalmazni vagy sértegetni a fogva tartottakat.¹¹ Az más kérdés, hogy ezek az utasítások a háború során mennyire voltak maradéktalanul betartva.

Habár számszerűleg a legtöbben a szerbek voltak, mellettük más népek fiai is bekerültek a váci külső huszárlaktanya falai közé.

⁷ *Váci Hírlap* 1914. szeptember 9. 2.

⁸ Vác Város Levéltára (a továbbiakban: VVL) V. 98. Vác város rendőrkapitányának iratai. 1913–1919. 1054/1914. 33. f.

⁹ VVL V. 98. 1054/1914. 39. f.

¹⁰ Október 7-én Aisie Rosenberg internált rátámadt Donusz László örrre, aki puskatussal leütötte. Roesenberg komolyan megsérült, kórházba kellett szállítani. A jogos fegyverhasználat ügyében a rendőrség vizsgálatot indított. *Váci Hírlap* 1914. október 7. 2.

¹¹ VVL V. 98. 1054/1914. 37v.

Említésre méltó az a két fekete-afrikai bokszoló, akik angol alattvalók lévén szintén rendőri felügyelet alá kerültek. Ők mutatványosként járták az országot. Mivel kolerával fertőzött területet is érintettek vándorlásuk során, megfigyelés alá helyezték őket az egészségügyi hatóságok.¹² Szintén a szórakoztatóipart képviselte két francia állampolgár, akik a Beketov Cirkusz artistáiként kerületek őrizetbe. A szerbeken kívül őriztek még Vácon angolokat, olaszokat, montenegróikat és flamandokat is. Az igazi kuriózum azonban egy kínai állampolgár, bizonyos Csin Koueng őrizetbe vétele volt. Az ő ügyében a bécsi kínai attasé járt el, hogy kieszközölje a hatóságoknál előbbi kiszabadítását.¹³ Szintén érdekes volt, hogy két görög származású, de angol állampolgárt is internáltak a váci külső huszárlaktanyába.¹⁴

Nyilvántartás

A fogva tartottak nyilvántartásáról kevés adat áll rendelkezésre. Az eddigi források szerint az internált személyeket folyamatos számozással látták el. A létszám ellenőrzésére a minden reggel elrendelt sorakozó és névsorolvasás szolgált.¹⁵ Az internált személyek nyilvántartásának vezetése a rendőrség hatáskörébe tartozott.¹⁶ Minden internált személy rendelkezett egy azonosító lappal, amely tartalmazta a nevét és az azonosítási számát. Ezt az igazolványt még a táboron belül is maguknál kellett tartaniuk.¹⁷ Minden szobának volt felelőse (inspekciósa). E személy felelt a szoba rendjéért, tisztaságáért. Neki kellett jelentenie a parancsnoknak, ha bármilyen rendellenességet észlelt a szoba lakóit illetően.

A tábornak kijelölt laktanyát csak a rendőrkapitány által kiadott engedéllyel lehetett elhagyni, igen indokolt esetben. Azokról az internáltakról, akik egyszer már megszöktek, külön listát készítettek. Ezek a személyek egyáltalán nem hagyhatták el a tábor területét.¹⁸ A

¹² *Váci Hírlap* 1914. november 11. 3.

¹³ *Váci Hírlap* 1916. december 24. 3.

¹⁴ Koslar De Phoanis és Ljosos A. Gialluris a ciprusi Anolefkarából származtak. Magyarországon csipkekereskedelemmel foglalkoztak.

¹⁵ *Váci Hírlap* 1914. szeptember 27. 3; *Váci Hírlap* 1914. október 7. 2.

¹⁶ VVL V. 98. 1054/1914. 35. f.

¹⁷ VVL V. 98. 1054/1914. 39. f.

¹⁸ VVL V. 98. 5452/1915.

szökést vagy erőszakos megnyilvánulást általában elzárással büntették. Gyakoriak voltak a motozások, amelyek az internáltak személyes holmijára terjedtek ki, sőt, testi motozás is előfordult.¹⁹

Egészségügyi helyzet, tisztálkodás

A vácra internált személyeket egészségügyi szempontból – akárcsak más táborokban – a városi orvos felügyelte, aki naponta látogatta meg a táborban tartott internáltakat.²⁰ Az újonnan érkezetteket öt napra megfigyelés alá helyezték. E személyek egészségi állapotának figyelemmel kísérése is az orvos feladata volt.

A tisztálkodás terén már a tábor korai fennállása során felmerültek problémák. A laktanyában lévő fürdők rossz állapotban voltak, ezeket nem is lehetett használni. A fürdés hiánya miatt azonban rövidesen jelentkeztek a tetvek.²¹ A megfelelő tisztálkodási és higiénés problémákat még 1917-ben sem tudták megoldani.

Az eddigi kutatások szerint a különféle légúti betegségek (tüdővész, tüdő-és mellhártyagyulladás) álltak a halálozási lista első helyén. A rendelkezésre álló adatok szerint 1914 szeptembere és 1917 májusa között 22 fő vesztette életét. Ezek döntő többsége már korábban szerzett betegségek (TBC) eredményeképpen halálozott el (14 fő). További halálokokat illetően meg kell említeni a hastífuszt (2 fő halálát okozta), mellhártya-gyulladást (1 fő) és a szívrohamot (2 fő). Az úgynevezett „szögesdrót betegségek” közé sorolhatjuk a depressziót és a szorongást, amelyekkel többször együtt járt öngyilkossági kísérlet is.

Több férfi internált vérbajjal volt fertőzött. A megbetegedés helyét nem lehet pontosan tudni, de előfordulhatott, hogy helyben kapták meg. A hatóságok emberségesen álltak a problémához, nem gördítettek akadályt a kezelés elé, sőt elősegítették azt.²²

¹⁹ A kétnapi elzárásra ítélt Janics Obrad motozása során két darab üvegvágó gyémántot talált az őrség. Mint kiderült, ehhez hasonló eszköz igénybevételével már két alkalommal is történt szökés. Természetesen a gyémántokat elkobozták. VVL V. 98. 5716/1915.

²⁰ VVL V. 98. 1054/194. 38. f.

²¹ VVL. V. 98. 4829/1915.

²² VVL V. 98. 4988/1915.

Szociális viszonyok

Az egymásra utaltság és a nehéz körülmények hol szolidaritást, hol deviáns viselkedést szültek. Szolidaritásra remek példa volt, hogy a városba kiköltöző módosabb internáltak pénzgyűjtésbe kezdtek azon szegényebb sorsú társaik számára, akik a gyűjtőtáboroként szolgáló laktanyában maradtak. Kezdetben az összegyűjtött pénzből hetente vásároltak cukrot, teát, húst, tiszta fehérneműt és küldték a laktanyába. Ugyanígy az összetartozást jelképezte, hogy az elhunyt internáltak temetésén rendszeresen nagyobb számú fogva tartott vett részt, elsősorban ahhoz a nemzethez tartozók, amelyekhez az elhunyt is tartozott.²³

A deviancia és az agresszió egyik tipikus esete volt, hogy megjelent a lopás, amely esetenként unaloműzés is volt. A zsúfoltságból eredő feszültség vezethetett rongálásokhoz, verekedésekhez.²⁴

A bezártság és az otthoniak iránti aggodalom miatt napirenden voltak a szökések. A szökött foglyokat csaknem minden esetben elfogták. Elfogatásuk után szigorúbb őrizet alá kerültek. E célra szolgálhatott rácsos ablakú magánzárka, de később a börtön celláit is igénybe vették.²⁵ A szökésekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy előfordult olyan eset is, amikor a megszökött internált visszatért az internálótáborba.²⁶

A társasági érintkezés színtere a kantin volt, vagy inkább lehetett volna. A laktanyában működött is ilyen, amelyet az internáltak minden nap este 7 óráig látogathattak. Működése szigorú keretek között zajlott: szeszes italt nem szolgálhattak ki, valamint a szerencsejáték is tiltva volt. Vácon, de feltehetően más táborokban lévő kantinokban is

²³ *Váci Hírlap* 1915. szeptember 19. 3.

²⁴ A rongálások általában a zárkákban történtek és a szökési kísérletekkel lehet őket összefüggésbe hozni. Az ilyen esetek szankcionálása – hivatalosan – a Váci Járásbíróságon történt. Sajnos, ítélet még nem került eddig elő az ilyen esetekkel kapcsolatban. Lásd: VVL V. 98. 818/1916.; *Váci Hírlap* 1915. január 31. 3.

²⁵ Vác város rendőrkapitányának iratai. 1435. szám. Közli: Váci Történelmi Tár I. 561–562. valamint *Váci Hírlap* 1915. január 31. 3.

²⁶ Mladinovics Borivoj, aki pincérként dolgozott a váci Káptalan Sörházban azért szökött meg, hogy láthassa Zágráb mellett élő feleségét. Szökését gondosan megtervezte, arra pénzt is félretett. Miután látta, felesége jól van, visszatért Vácra, mondván, „*tegyenek vele, amit akarnak.*” *Váci Hírlap* 1915. június 9. 3.

elsősorban közszükségleti cikkeket árusítottak azzal a kimondatlan céllal, hogy az internáltaknak ne legyen oka elhagyni a tábor bevásárlás ürügyén sem.

Ha nem is sokkal, a városban lakó internáltak helyzete könnyebb volt. Ők a szállásukon kötetlenebbül gyűlhetek össze, azonban a hatóság rajtuk tartotta a szemét. Számukra napi jelentkezési kötelezettséget írtak elő a városi rendőrkapitányságon, de lakossági bejelentésre vagy csak rutinszerű rendőri ellenőrzés keretében a detektívek bármikor felkereshették őket. A szállást bérlő internáltaknak nem volt tanácsos feltűnő életet élni. Ha valamilyen társas összejövetelt szerveztek (pl. kártyaparti) és a megengedett kint tartózkodási időn túl más internáltakat is ott értek a rendőrök, eljárást indíthattak a házigazda ellen.²⁷

A feszültség csökkentéséhez a hazulról kapott, illetve az oda küldött levelek, illetve, a szabadban végzett tevékenység járulhattak hozzá. A levelezés természetesen erős cenzúra alatt állt. Előfordult, hogy a magyarországi táborokban tartott internáltak írtak saját országuk sajtótermékeinek. Ebben általában a fogva tartási körülményeket dicsérték, valamint kérték saját kormányukat, bánjon jól az adott országba internált magyarokkal. Mivel Franciaországban tekintélyes számú magyar került internálás alá, kapóra jött a Vácra internált André Rissen francia tanár nyílt levele a „*Le Matin*” nevű francia újságnak, amelyben megelégedését fejezte ki azzal kapcsolatban, ahogy a magyar hatóságok bánnak vele és társaival.²⁸ A levelet egyébként több francia internált is aláírta. Azt nem lehet tudni, milyen mértékű volt vagy volt-e egyáltalán presszió a hatóságok részéről egy ilyen levél megírására, azonban propaganda szempontból igen hasznos lehetett.

A szabadban végzett tevékenységre (séta, játék) a tábor udvarán nyílt lehetőség, ahol az internáltak reggel 6 órától este 8 óráig tartózkodhattak.²⁹

²⁷ VVL V. 98. 5591/1915.

²⁸ *Váci Hírlap* 1914. december 23. 2.

²⁹ VVL V. 98. 1054/1914. 33. f.

Kapcsolat a polgári lakossággal

A polgári lakossággal való kapcsolat kialakításához nagyban hozzájárult, hogy az internált személynek lehetősége volt-e a városban lakni vagy a tábor falai között kellett töltenie napjait.

Vácon az első jövevényeket meglehetősen ellenszenv fogadta. A helyi sajtó mindvégig megvetően írt róluk, ám a helyi lakosság hozzájuk való viszonya az idő múlásával sokat változott. Kezdetben a feszültség tapintható volt, főleg a szerb internáltak dacos magatartása irritálta a helyieket. 1914 végén, amikor a Monarchia csapatai-ha csak rövid időre is- elfoglalták Belgrádot, ez tovább fokozódott.³⁰ A feszültséget tovább növelte a szerb hadsereg sikeres ellentámadása. A szerbek tüntetően előzőnlőtték a város utcáit, *„hemzsegnek a városban, elállják az utat, a nőkkel szemtelenkednek”* – írta felháborodottan az egyik helyi lap.³¹

A feszültségek keletkezhetnek nemcsak a politikai, illetve a háborús helyzet miatt, hanem gyakran az eltérő kulturális beállítottság miatt is. A rendőri őrizet alá helyezették próbálták élehetőbbé tenni maguk számára a kényszerlakhelyen eltöltött időt. Annak, aki engedélyt kapott a városban lakásra, a magánélet is többé-kevésbé biztosított volt, már amennyiben egyedül lakott.

A más kultúrából való érkezés, az elkeseredettség és gyakran a hedonizmusba való menekülés tipikus esete volt Nikola Nowohowsky orosz internált tette. Nowohowsky bérbe vette egy helyi lakos lakását. Itt éjszakánként sorstársaival dárídókat rendezett, amik során a lakás ablakait kitörték. Mivel hideg volt, és nem volt fűtőanyag, Nowohowsky a lakásban található mahagóni fából (!) készült bútorokat darabolta fel, hogy azokkal fűtsön. Mikor rájött, mit tett, megszökött. Természetesen a rendőrség körözést adott ki ellene.³² Sajnos, további sorsáról nincs adat.

Az alkohol jelentős szerepet játszott a konfliktusokban. A túlzott szeszesisital fogyasztás a későbbiek során annyi gondot okozott, hogy a hatóságok fontolóra vették: megtiltják az internáltak kiszolgáltatását a városi kocsmákban. E megfontolás részeként

³⁰ *Váci Hírlap* 1914. november 29. 3.

³¹ *Váci Hírlap* 1914. december 9. 3.

³² *Váci Hírlap* 1914. december 20. 3.

szigorításokat vezetett be 1916-ban. A városi rendőrkapitány megtiltotta a városban lakó internáltaknak, hogy este 9 óra után elhagyják lakásukat, továbbá, hogy nyilvános helyen kártyázzanak, az utcán pedig csak saját női hozzátartozóikkal sétálhattak.³³

Nagyobb rendbontások általában az egyes offenzívák megindulása és az elért sikerek hatására történtek. Ilyenkor az adott nemzethez tartozók összegyűltek egy vendéglőben, ahol alaposan felöntöttek a garatra, provokálva ezzel a helyieket.³⁴

Az a tény, hogy háború idején a helyi férfiak a frontokon harcoltak, magában hordozta a lehetőséget a helyi nők és az internált férfiak közötti kapcsolat kialakítására. Ezzel a férfiak éltek is, a nők pedig nem zárkóztak el. Mi sem mutatja jobban, hogy az élet utat tört magának a háború zivatarában, mint az, hogy sorra alakultak ki viszonyok, főleg a fiatalok között. Egyes esetekben ezek olyan komolyra fordultak, hogy a kapcsolat házassággal végződött.³⁵ 1914 és 1916 között – az eddig feltárt források szerint – Vácott 9 internált (3 orosz, 6 szerb) kötött házasságot magyar nőkkel. A nők között volt olyan is, akinek a férje a szerb fronton esett el.³⁶ A házasságok mellett számtalan szerelem szövődött.³⁷

Az idő múlásával a nem komoly házassági kapcsolatot tervező váci hölgyek is nyitottabbá váltak az internáltak felé. 1916 telén egy rendőrségi ellenőrzés arra a megállapításra jutott, hogy 8-10 házban, ahol internált volt elhelyezve, csak női szállásadó volt. Ezek, ahogy írják, „cseppet sem idegenkedik internált lakójukkal szemben.” Sőt, voltak női szállásadók, akik panaszt emeltek a rendőrkapitány azon rendelkezése ellen, amely szerint azoknak az internáltaknak el kell költözniük szállásukról, ahol kizárólag nő a szállásadó.³⁸ Ez természetesen nagy felháborodást okozott a város konzervatívabb beállítottságú polgáraiban, azonban az elkezdődött ismerkedést nem lehetett rendőri eszközökkel megtiltani. Sőt, a helyzet súlyosbodott,

³³ *Váci Hírlap* 1916. február 13. 2.

³⁴ Az első Bruszilov-offenzíva kezdete, amely területnyereségeket hozott ugyan az oroszoknak, de hatalmas emberveszteség árán. *Váci Hírlap* 1916. június 18. 3.

³⁵ *Váci Hírlap* 1916. december 10. 3.

³⁶ *Váci Hírlap* 1916. december 10. 3.

³⁷ Lipták Böske 36 éves szakácsné öngyilkosságot kísérelt meg, mert szerelmét, az orosz Izsak Konyiskovot egy másik nővel látta sétálni. Gyufaoldatot ivott bánatában. Szerencsére megmentették. *Váci Hírlap* 1915. december 5. 2.

³⁸ *Váci Hírlap* 1916. február 13. 2.

mert most már „úri hölgyeket” is látni véltek internált férfiak társaságában. Egy panaszos a sajtóban hangot adva felháborodásának megemlítette, hogy az internáltak és a velük kokettáló váci nők „átrándulnak a Dunán s a szigetségekben szórakoznak nap nap után.”³⁹

*

A kutatás jelen fázisában elmondható, hogy a hatóságok igyekeztek megfelelő bánásmódot alkalmazni a rendőri felügyelet alá került személyekkel. Bár az erőszak tiltva volt, az őrség részéről minden bizonnyal érték atrocitások a táborban élőket. Jelentős különbség volt életminőségben abban a tekintetben, hogy az illető a tábor falain kívül vagy belül élt-e. Utóbbi esetében összehasonlíthatatlanul jobb lehetőség volt az egészséges táplálkozásra és a magánélet kialakítására. A háború során a helyiek viszonya sokat változott a megvetett idegenekkel szemben, olyannyira, hogy a háború második felében már perszonális szintű kapcsolatok kialakítására is sor került, elsősorban az internált férfiak és a helyi nők között.

IRODALOM

HORVÁT M. Ferenc – PINTÉR Tamás (összeállította)

1996 *Váci Történelmi Tár I. „Késő maradékainknak tétessen jegyzésében”. Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990.* Vác Város Önkormányzata, Vác. 561–562.

2007 *Magyar internálások 1704–1960.* Rejtjel, Budapest.

SZÍJ Jolán (főszerk.)

2000 *Magyarország az első világháborúban.* Lexikon A–Zs. Főszerk. Petit Real Kiadó, Budapest.

SZIKINGER István

2012 *Rendvédelem a dualizmus korában.* Rendvédelem-történeti Füzetek. 22. évf. 26. sz. 141–157.

³⁹ *Váci Hírlap* 1916. május 21. 3.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL-OL) *Belügyminisztériumi iratok*. K. 148. 36. tétel, 489. csomó. Internálási iratok.

Vác Város Levéltára (VVL) V. 98. *Vác város rendőrkapitányának iratai*. 1883, 1888, 1913–1919.

SOMOGYI, LÁSZLÓ

INTERNEES IN VÁC DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1916)

The internment and the internee being are one of the less studied part of the Great War. At breaking out of the First World War the Hungarian authorities locked into compounds the hostile countries' male citizens (mainly) and those persons who were found to be suspicious by the civil and military authorities. The study gives a snapshot about the internment camp of Vác between 1914 and 1916. In this picturesque town more than one thousand persons with different citizenship were held under police surveillance. With the help of the sources we can get picture about the everyday life in the camp, the hardships of the internee being and the relationship shaped between the locals and internees. At the same time we get to know the process of the internment and last but not least authorities reactions with detained persons.

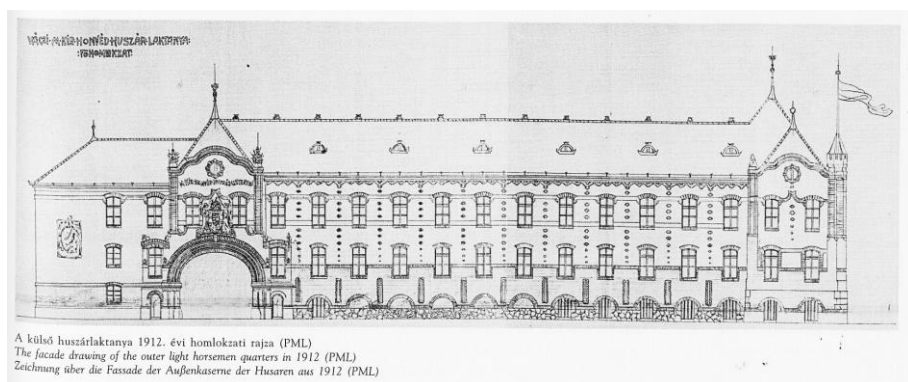
Internáltak étlappja.

<i>Adó</i>	<i>Kétfő</i>	<i>Kedd</i>	<i>Szerda</i>	<i>Csütörtök</i>	<i>Péntek</i>	<i>Sombat</i>	<i>Vasárnap</i>
<i>Raggeli</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>
<i>É.led</i>	<i>Gulyás</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Bab leves</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Bab leves</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Hús leves mással</i>
<i>Musor</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Tészta</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Rántott leves</i>

Vác 1917/15

Pest megyei Levéltár
 V. 472 - 4
 4604/1915

Internáltak étrendje. Vác Város Levéltára V. 98. Vác város rendőrkapitányának iratai. 4604/1915. sz. irat.

Váci külső huszárlaktanya. In: Héjjas Pál–Horváth M. Ferenc: Vác. Régi képeslapok 1896–1950. Vác, 2001. 45.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A SÖRGYÁRTÁSRA ÉS -FOGYASZTÁSRA MAGYARORSZÁGON*

Az 1800-as évek derekától datálható az a folyamat, amelynek során a megszilárduló tőkés/kapitalista viszonyok kereteiben, elhagyva a feudális, félf feudális maradványokat, a sör immár nem kisüzemi, főzdei viszonyok között, hanem gyárakban, kifejezetten nagyüzemi, tömeges termeléssel készült, minél szélesebb szabad piacot megcélozva. Ez nem magyar jellegzetesség, a folyamat Európa-szerte így zajlott. Nem véletlen, hogy pl. cseh földön 1842-ben jött létre a Pilsner Urquell míg 1895-ben a Budweiser. E két kultikusnak is nevezhető gyár alapításának évszáma szinte keretül szolgál, behatárolja annak az üzleti folyamatnak az időbeliségét, amelynek részeként a 19. században a később híressé váló sörgyárak létrejöttek mint modern kapitalista nagyüzemek és kiléptek a szabad piacra.

Tekintsük át a budapesti (pest-budai) ipari sörgyártás kialakulását a 19. század derekától, azaz a modern kezdetektől. Ez azért lényeges szempont, mert világosan mutatja a gyártás növekedése mellett a sör iránti igény fokozott emelkedését is: e két tényező szorosan összefüggött. Fontos hangsúlyozni, hogy a fent nevezett kezdetektől a pesti, közelebbről a kőbányai gyártás bizonyult meghatározónak, de idővel, váltakozó mértékben, osztozni kényszerült a piacon több nagy vidéki gyárral – legalábbis egy ideig. A korábban boráról nevezetes Kőbánya — amelyet később gyakorta „magyar München” és „magyar Pilsen” néven is emlegettek –,¹ kiváló alapot szolgáltatott a sör termeléséhez. A középkori eredetű, sziklába vájt pincék, továbbá a sörfőzéshez elengedhetetlen, kiváló minőségű víz jelentős mértékben járultak hozzá a sörgyártás sikeréhez, aminthogy később hasonló szolgálatot tett a budafoki (promontori) pincék hosszú sora is.

* Jelen tanulmány a Szarka László vezette *Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben* (OTKA K 113004) című kutatási program támogatásával készült el.

¹ KOVÁCS-HORACSEK 2014. 15.

A tőkés fejlődés előtt – mint minden más iparágban – Magyarországon is céhes rendszerben folyt a sörgyártás, pontosabban serfőző céhek működtek Pesten és Budán egyaránt (emellett országszerte létezett kolostori és uradalmi sörfőzés is). 1843-ban az Évi Pesti Serrendtartás ún. sörvám lerovása fejében minden pesti polgár számára biztosította (teljességgel mellőzve a szakképzettség megkövetelését) a sörfőzés jogát.² Bizonyos Peter Schmidt, aki Bajorországban, nevezetesen Münchenben tanulta ki a sörfőzést, szintén ennek alapján kapott engedélyt és kezdte működtetni sörfőzőházát az Üllői úton. Schmidt, aki egyébként ecet- és pálinkafőző mester volt korábban, az elterjedt vélekedéssel szemben „csupán” tanult Münchenben, nem pedig Bajorországból érkezett Magyarországra. Őt magát idézve: „...serfőzési mesterséget Bajorország fővárosában, Münchenben teljesen megtanulván felszabadítottam”. Erre hivatkozva Schmidt mint pesti „kebelbeli polgár” már 1841. március 15-én kérte a pesti tanácsot, hogy sörfőzési szabadalmat kapjon.³ Ami bizonyos: 1844-ben az Üllői úton nyitott sörfőzőházat. Később, 1855-ben a pincéi révén a sörfőzéshez kedvező adottságú Kőbánya lehetőségeire alapozva kezdte meg működését a Kőbányai Serház Társaság. Ezt a sikeresnek bizonyuló üzemet vásárolta meg 1862-ben az ausztriai Schwechatból útnak induló, ottani sörfőző családból származó, szintén Münchenben képzett idősebb Dreher Antal (Anton Dreher).⁴ Ugyanakkor egy másik sörös cég, az ún. Barber és Klusemann, amely nevét alapítóiról, Barber Ágostról és annak sógoráról, Klusemann Károlyról⁵ nyerte, 1867-ben részvénytársasággá alakult, és az Első Magyar Részvényserfőzde Rt. nevet vette fel. Egyik fő részvényese a svájci eredettel bíró Haggemacher Henrik⁶ volt: e ténynek később jelentősége lesz a Dreher történetében.⁷ A Dreher közben ütemesen fejlesztette telepét,

² KATONA 2014. 7.

³ HORVÁTH J. – NÉMETH 2017. 21.

⁴ A Dreherre nézve számos adatunk az alábbi kiadványból származik: KOZMÁNÉ OLÁH 2004. A könnyebb áttekinthetőség okán erre a továbbiakban nem hivatkozunk. Minden magyarországi sör múltjával kapcsolatos téma esetében alapirodalom: BORSODY BEVILAQUA 1931.

⁵ Rájuk, elsősorban malomipari tevékenységükre nézve: KLEMENT 2012. *passim*.

⁶ Szintén: KLEMENT 2012. *passim*.

⁷ KOVÁCS-HORACSEK 2014. 21.

1869-ben új malátázó,⁸ 1870-ből gépház, kazánház, főzőház terve maradt fent.⁹

A fejlesztések természetesen nem foghatóak csak a véletlenre, a sörivás a 19. század második felében mind népszerűbbé vált, amint azt néhány, a korabeli sajtóból citál idézet is világossá teszi. 1855-ben a Vasárnapi Ujságban az alábbiak jelentek meg:

„A sörivás pár év óta annyira virágzásnak indult hazánkban, hogy az annak főzéséhez kívántató komló termesztését több földbirtokosaink érdemesnek ítélték a megkísértésre – még pedig a legbiztosabb sikerrel. A hazai földben termett komló kiállja a legjobb külföldivel, a lengyel komlóval is, a versenyt. Melly tényre figyelmeztetjük földbirtokosainkat.”¹⁰

1869-ben ugyanez a lap kifejezetten a pesti viszonyokról írt:

„(Pesten a sörivás) mód nélkül divatba kezd jőni. Csupán a Barber-féle kőbányai sörház naponként 200 akót állít ki, pesti fogyasztásra. Nem is árt, ha most kissé jobban söröznek az emberek, mint ezelőtt, mert az idei szüret hazánkban mindenütt roszul ütött ki.”¹¹

1861-ben pedig szintén a Vasárnapi Ujság hívta fel a pesti és budai sörfőzésre:

„(Rumbach serfőzője.) Daczára minden csodálkozásnak és feljajdulásnak, a sörfogyasztás roppant arányokban terjed. Egymásután támad Pesten a serfőző. A jobbak közé tartoznak a főváros vidékén a promontori és angyalföldi, valamint a két új sörgyár Kőbányán. Legrégibb ilyennemű vállalat azonban Pesten a Petz-Rumbach-féle Sörfőző, mely 1805 óta áll fenn s örvend a sörivó közönségben jó hírnevének. A múlt hónapban történt, hogy e vállalat Rumbach G. és János testvérek birtokába ment át,

⁸ Aich Ferenc sörfőzőhöz hozzáépítés iránti kérelme és tervek. Steinbruch, 1869. április 22. BFL XV. 17. b. 312. 553/1869. Ezúton köszönöm meg Hidvégi Violettának, hogy felhívta a figyelmemet a BFL-ben őrzött forrásokra!

⁹ Anton Dreher kazánház, gépház, melléképületek iránti kérelme és tervek. 1870. március 28. BFL XV. 17. b. 312. 499/1870.

¹⁰ Tárház. Gazdászati, ipar és kereskedelem. *Vasárnapi Újság* II. 42. sz. 1855. október 21. 339.

¹¹ Mi ujság? *Vasárnai Újság* VI. 41. sz. 1859. október 9. 491.

kik mint tanult serfőzők több javítást hoztak be mesterségükbe. Tény az, hogy fa sörnél fő dolog a jó víz, melyből főzik; ez okból történt, hogy a Rumbach testvérek magában a Dunában állítottak fel kutat, melyből szivattyúik és nyomó gépek által óránként 10 akó átszűrt vizet nyernek.”¹²

E néhány adat is jelzi: a 19. század utolsó évtizedeire a nagyipari sörgyártás nemcsak lábra, de erőre is kapott a fővárosban, amely folyamat ugyanakkor számos kis sörfőzde csődjéhez vezetett. Ez a jelenség érzékletesen példázza a sörivás igényének honi emelkedését is. Ki kell azonban ezt az információt egészíteni azzal, hogy a söripar igazán csak a borszölőket jórészt elpusztító filoxéravész megjelenését követően növekedett számottevő tényezővé Magyarországon.¹³ A filoxéra ugyanis, ami óriási csapást mért a hagyományos magyarországi borászatra, jelentős mértékben megnövelte (minthogy hiányzott a piacról a bor) a sör iránti keresletet. A Buda vidéki, amúgy kiváló bort adó szőlőültetvényeket 1882-ben érte el a fertőzés. A hazai borvidékek szőlőültetvényeinek mintegy kétharmada esett áldozatul a filoxérának. Ezért a bor ára, amely korábban alacsony volt, megemelkedett, óhatatlanul is csapást törve a sörnek, amely gyorsan és eredményesen nyomult be az így keletkezett piaci részbe.

Ezt a váratlan lehetőséget az ütemesen izmosodó magyar söripar maximálisan igyekezett kiaknázni. A 20. század elején már négy nagy budapesti sörgyár működött: ezek egyike volt Dreher Antal sörgyára (1907-től ez is részvénytársasággá alakult: Dreher Antal Serfőzdéi Rt.). A többi pedig: a már említett Első Magyar Részvényserfőzde Rt., a Kőbányai Polgári Serfőző Rt. és a már szintén említett Hagenmacher Henrik saját sörgyára: a Hagenmacher Kőbányai és Budafoki Sörgyárak Rt. A hazai sörgyártás első igazi térhódítása így tehát az 1890-es évek végétől az első világháború kitöréséig tartó időszakra tehető, amikor is a hazai sörtermelés lényegében a duplájára nőtt a korábbiakhoz képest. Számszerűen: 1890-ben 1,2 millió hektoliter sört termeltek, de az 1910-es évek elején már 3,2 millió hektolitert.¹⁴

A törvényes beágyazottság is tükrözte a sörfogyasztás mind jelentékenyebbé válását a 19. század végén. Az 1888. évi XXXV.

¹² Mi ujság? *Vasárnapi Újság* VIII. 19. sz. 1861. május 12. 226.

¹³ ERDÖSI 1970. 27.

¹⁴ KATONA 2014. 8–9.

törvénycikk¹⁵ az állami italmérési jövedékről pl. négy kategóriába sorolta a szeszesitalokat: bor, gyümölcsbor, sör és égetett szeszes italok. A sör hektoliterje után ekkor két forint italmérési adót kellett fizetni. Az 1892. évi XV. törvénycikk később – egyebek mellett – azt is rögzítette, hogy a sör után járó italmérési adó, amelynek mértékét a fent hivatkozott 1888. évi törvénycikk¹⁶ szabályozta, „a sörfogyasztási adóval egyesítettik”. Az új adó neve ez volt: söritaladó.

Lássunk példa gyanánt néhány vidéki, illetve budapesti adatot, részben a fent már említett gyárakra, részben másokra vonatkozóan alapítási évük szerint:

- 1892: Nagykanizsa
- 1892: Kőbányai Polgári Serfőző Rt.
- 1894: Király Serfőzde – de ez csak malátát gyártott!
- 1895: Sopron
- 1910: Haggemacher Kőbányai és Budafoki Sörgyárak
- 1912: Fővárosi Serfőzde¹⁷

1898–1913 között a Dreher, a Haggemacher, az Első Magyar és a Polgári a piac 60-70%-át birtokolta Magyarországon, de a fent említett négy nagy fővárosi gyár adta a századelőn a hazai sörtermelés 90%-át, dacára annak, hogy az országban (1905. évi adat) már mintegy 90 sörgyár termelte a nedűt.¹⁸ (A vidéki sörgyárakta nézve rövid, de kitűnő áttekintést nyújt Söptei Imre idézett dolgozatának vonatkozó része.¹⁹) Az 1910-es évek elején ez a szám: 86 serfőzde és -gyár. Ebben az időben a 20-nál több munkást foglalkoztató sörgyárak a Felföld és Erdély mellett elsősorban délen, a Bánátban és a Bácskában jelentkeztek termékeikkel.²⁰

Annak ellenére, hogy a filoxéra elleni elkeseredett küzdelem eredményre vezetett az 1910-es évekre Magyarországon a sörgyárak termelése 15 év alatt duplájára gyarapodott, immár elérte – mint már

¹⁵ *Ezer év törvényei.*

¹⁶ *Ezer év törvényei.*

¹⁷ KOVÁCS 2000. 16.

¹⁸ KOVÁCS-HORACSEK 2014. 15.

¹⁹ SÖPTEI 2003. 487.

²⁰ BORDÁS 2010. 87.

esett róla szó – az évi 3,2 millió hektolitert.²¹ A fejenkénti átlagos sörfogyasztás mintegy 16 liter/fő volt évente.²²

A Dreher 1914-ben pl. egymaga 770 000 hektoliter sört termelt. A kőbányaiak össztermelése ekkor 2 131 854 hektolitert tett ki. Ugyanebben az évben az országos sörfogyasztás 3 042 162 hektoliter volt.²³

1914-ben, az első világháború kitörésekor az élet minden területét elárasztó hazafias szellemű frázisok a sörök nevében is tükröződtek: Honvéd sör, Hősök söre, Somogyi Virtus stb.. Jellemző példa az Első Magyar Részvény-Serfőződe 1916. évi plakátja: „Távirat. Tavaszi részvénytörvény megérkezett, ellenség megadta magát.”²⁴

Az első években a háború növelte a nyereséget: Szegeden pl. 1914-ben fokozott igény mutatkozott a sörre,²⁵ míg Sopronban 1916-ban nyereséges volt a háború első éveiben veszteséget termelő sörgyár.²⁶ Sőt Budapesten is növelni tudta eladását a négy nagy gyár mellett egy ötödik: a pár évvel korábban (1912) alapított Fővárosi Serfőződe.²⁷

Bőle Kornél (1887–1961) Utaim című visszaemlékezésében pl. konkrét példát hoz arra, hogy egy hordó sör szerepet talán a katonák moráljának fenntartásában is szerepet játszott:

„...megemlítem, hogy amikor a német és osztrák–magyar csapatok a gorlicei áttöréssel az orosz hengert visszafelé görgették, azt mondta a jó öreg, ha visszafoglaljuk Lemberget, fizet egy hordó sört. Lemberg visszafoglalva, a sör nagy ügyel-bajjal, de megszerezve...”²⁸

A Kőbányai Polgári, amelynek 1903-tól Fiumében gépberendezéssel ellátott telepe működött Fiumében, a haditengerészetet is

²¹ KOVÁCS 2000. 16.

²² SIPOS 1959. 504.

²³ KATONA 2014. 9.

²⁴ KOVÁCS-HORACSEK 2009. 39.

²⁵ KUKKONKA 2014.

²⁶ KÖLKEDI 1961. 9.

²⁷ VÖRÖS 1987. 553.

²⁸ DRGyL BK. 1915. 54. A hagyaték feldolgozásra nézve: GILÁNYI, 2015. Gilányi Magdolnának itt köszönöm meg a forrásra felhívta a figyelmem.

ellátta sörrel, sőt a termékét Dalmáciában, de még Olaszországban is sikeresen vezette be.²⁹ Am példájuk kiválón érzékelteti, hogy a háború végső soron nagyon ártott a sörgyáraknak (is). Bár azok kartellben dolgoztak, 1916-tól a kormány és a hadsereg vette kezébe az irányítást a piacon is. A kényszergazdálkodás lett az úr, és a sörfőzést jelentős mértékben érintette, hogy korlátozták az árpafelhasználást is. Fiumében az 1916. szeptember 10-ei első korlátozás (25%) után már eredményként említették, hogy az „apadás” csak 26% volt, 39 483 hektoliter sört értékesített a fiumei telep, ebből 7775 hektoliter a hadihajókra került.³⁰

A megszorító intézkedések áremelést is generáltak, mert a gyárak nyersanyag híján nem használták ki teljes kapacitásukat. Jó példa a Nagyvárad Sörgyár Rt-é: 1915-ben a gyárban 9810 hektoliter sört termeltek, míg 1912-ben és 1913-ban a termelés meghaladta a 13 000 hektolitert.³¹ A fent már említett fiumei telep esetében az 1914. évi májusi összesítés szerinti 2617 hektoliter kivitel egy évvel későbbre 36%-kal esett vissza, 1665 hektoliterre csökkent.³²

Összességében a háború végére a sörgyárak termelése erőteljesen visszaesett, s Trianon után a söripar helyzete még inkább megrendült. Az országrészek lecsatolása következtében a söripar hagyományos felvevő piaca kétharmadát veszítette el úgy, hogy a sör készítése Budapestre koncentrálódott: a magyarországi sörgyártás kapacitásának 85%-a maradt a határokon belül a vidéki gyárakkal együtt.³³ Eközben a borvidékek nagyobb része szintén Magyarország területén maradt.³⁴ Nem könnyítette meg a helyzetet, hogy az állam a söradót növelte, emellett bevezette az általános forgalmi adót is, amely a sört is sújtotta.³⁵

²⁹ Egan Lajos miniszteri tanácsos közgazdasági előadó feljegyzése. Fiume, 1917. március 16. DAR JU 9. Eln. ir. 262/1917. Ezúton köszönöm meg Ordasi Ágnesnek a források rendelkezésemre bocsájtását.

³⁰ Egan Lajos miniszteri tanácsos közgazdasági előadó feljegyzése 1. Fiume, 1917. március 16. DAR JU 9. Eln. ir. 262/1917.

³¹ HOCHHAUSER 2006. 317.

³² Egan Lajos miniszteri tanácsos, közgazdasági előadó levele Wickenburgi István fiumei kormányzóhoz. Fiume, 1915. május 31. DAR JU 9. Eln. ir. 1131/1915.

³³ KLÁBEN 1998. 64.

³⁴ KOVÁCS 2000. 17.

³⁵ SÖPTEI 2003. 498.

Milyen következményekkel járt ez? Sopron példája mutatja a baj nagyságát: a gyár 1918. április 1-jén beszüntette termelését,³⁶ míg Pécsen a Pannóniát lefoglalták a Szerb-Horváth-Szlovén Királyság csapatai.³⁷ Fiumében pedig Egan Lajos (1852–1920) kormányzó-helyettes jegyezte fel naplójában, hogy 1918. december 7-én elfogyott a sör a városban.³⁸ (Ő egyébként azt is feljegyezte, hogy 1919. február 10-én érkezett ismét sör a városba.)³⁹ A Haggenmacher kőbányai sörgyárának 1923-ban Nagyváradra vitték (1922-ben ugyanis az ottani gyár részvényeinek jelentős része a Dreheré lett)⁴⁰ a felszerelését, helyén fonoda létesül. Hogy szemléltessük a változások horderejét, lássuk táblázatba foglalva, hogy nézett ki a termelés az 1913–1914. és 1920–1921. évek esetében:⁴¹

Gyár neve/év	1913–1914	1920–1921
Dreher	631,7	107,2
Első Magyar	602,8	105,3
Kőbányai Polgári	370,7	77,9
Haggenmacher	14,9	0
Fővárosi Serfőző	60,9	51,4
Összesen	1780,4	341,7

Akadtt példa arra, hogy nagyon gyorsan megpróbált talpra állni a sörös piac, így a már többször említett Fiumében 1919. október 9-én tartotta alakuló ülését (teljesen zűrzavaros politikai helyzetben) az ún. Littorale sörgyár, a fiumei elit tagjainak részvételével.⁴² Ez azonban kivétel volt.

³⁶ KÖLKEDI 1961. 9.

³⁷ Pécsre nézve: HARCOS 1973.; MÁRFI 2000.; MÁRFI 2009.; MÁRFI 2011.

³⁸ Egan Lajos fiumei kormányzó-helyettes naplója. MNL OL P 2256. No. 20. Fiume, 1918. december 7.

³⁹ Egan Lajos fiumei kormányzó-helyettes naplója. MNL OL P 2256. No. 20. Fiume, 1919. február 10.

⁴⁰ HOCHHAUSER 2006. 318.

⁴¹ SIPOS 1959. 503.

⁴² Egan Lajos fiumei kormányzó-helyettes naplója. MNL OL P 2256. No. 20. Fiume, 1919. október 9.

A két háború között a túlélés érdekében a sörgyárak erőteljesen szélesítették termékskálájukat. Nemcsak sörrel, de pl. élelmiszer- és vegyszer-gyártással foglalkoztak, mások a vendéglátásban, földbirtokok vásárlásában látták a „második lábat”. Ez a tevékenység biztosította a fennmaradást, de a söripar nem tudott felvirágozni. A kereslet nem nőtt jelentősen, a bor ára alacsony maradt. A borexport visszaesett, hatalmas készletek maradtak itthon. Ez is hatott arra, hogy 1928–1929-ben 7 liter/fő volt az éves átlagos sörfogyasztás,⁴³ de még nagyobb visszaesést hozott a világgazdasági válság: 1933-ra ez a szám 2 liter/főre csökkent!⁴⁴

A Dreher, az Első Magyar Részvényserfőzde Rt. és a Haggemmacher e helyzetben kartellbe tömörült 1923-ban⁴⁵ majd 1933-ban Dreher–Haggemmacher–Első Magyar Részvényserfőzde Rt. néven egyesült, miután 1928-ban beolvasztotta a nagykanizsai Király Serfőzde Részvénytársaságot. A Dreher Jenő vezette gyáróriás 70%-ban uralta a hazai sörös piacot.⁴⁶ A márka a nehéz helyzet dacára Nyugat-Európában, de más kontinenseken (pl. Amerika, Ausztrália) is ismertté vált.

1923-ban a kőbányaiak termelése 308 864 hektoliter volt, ami még mindig nem volt sok a korábbiakhoz mérten: az 1914. évi termelésnek ez csak 14,49%-a. A Dreher a külföldi gyárait (Trieszt, Schwchat, Mihelob) eladta, 1921-ben konyak, 1924-ben likőr termelésébe fogott.⁴⁷ Jellemző reklámszövege ennek az időszaknak az alábbi:

„Nézd, hogy hízik a kis bébi, Dreher tejet adnak néki
Gyorsan nő, és ha tíz éves, csokoládét kér, ha éhes
Ám mihelyt a húsza lépett, desszertet visz lányka, Néked
Hogyha harminc, neje szoptat, kit tápsőrre ezért szoktat
Megbirkózva negyven évvel, Korona sört iszik hévvel
Jubilál, ha ötven végül, s baksör folyik szünet nélkül
Mikor aztán jó a hatvan, Szent Jánosra tér át lassan
S kit hetven év meg nem rendít, kívánja a Dreher brandyt
Nyolcvanas, kit hív a dívány, rendesen csak likört kíván

⁴³ SIPOS 1959. 504.

⁴⁴ GALLATZ – KOZMA 1986. 524–525.

⁴⁵ SÖPTEI 2003. 498.

⁴⁶ KLÁBEN 1998. 65.

⁴⁷ SIPOS 1959. 504.

S kilencvenet, ha eléri, megint csakis tej kell néki
S felsóhajt, ha százig vénül: „Hol lennék már Dreher nélkül?”

A fentiekben a Dreher története melletti általános áttekintést tovább árnyalhatjuk az egyik legnevesebb vidéki sörgyár helyzetének áttekintésével. A kiváló minőségű vörösborairól is ismert Sopron sörgyárát 1895-ben hívták életre.⁴⁸ Lenck Gyula helybéli vállalkozó volt a kezdeményező, aki vegyészettel és szappanfőzéssel foglalkozó üzemet működtetett, de tárgyalásokba bocsátkozott a morvaországi Brünn (Brno) nyitott szellemű vállalkozóival, nevezetesen az Erste Brünnner Actien-Brauerei und Malzfabrik in Brünn (První brněnský akciový pivovar a sladovna)⁴⁹ vezetésével. Ők a cseh sörrel akartak betörni a filoxéravész után a sörre nyitott magyar piacra. A brünnieket képviselő Sigmund Adolf Hayek sörgyáros (a brünni gyár vezérigazgatója majd elnöke) szót értett Lenckkel, aki 1888 óta kacérkodott a sörgyártás gondolatával. Ő ugyanis, miután értesült a brünniek gyáralapítási tervéről, felajánlotta a vegyészeti gyártelepét mint sörgyár működtetésére alkalmas területet.⁵⁰

Így 1895-ben létrejött az Első Soproni Serfözde és Malátagyár Rt.. Ennek alapítói Lenck cége, valamint a Brünni Serfözde Rt. voltak, de a vállalkozó kedvű soproni polgárok is jegyezhetek részvényeket a 400 000 koronás alaptőkéből.

A részvénytársaság elnöke Hayek lett, az alelnök Lenck. Első sörük márkanéve Soproni Ászok volt. A kezdeményezés az osztrák konkurencia dacára sikeresnek bizonyult, a világos sörök mellett 1896-ban barna sört is gyártottak Millenniumi néven, a századvégen (1896-ban) pedig majdnem 20 000 hektolitert ért el a termelés.

Ezt a felívelő szakaszt több olyan követte, amelynek során a nem megfelelő gazdálkodás következtében megrendült a gyár helyzete. A termelést sem sikerült fokozni, bár közelített a 30 000 hektoliter felé. Megjelentek új termékek, de igazi lendületet ezek sem adtak (pl. a Szent

⁴⁸ Ahogy a Dreher esetében, úgy itt is van egy alapvető forrásmunka: GERGELY–KERÉNYI 1995, illetve legújabban: HORVÁTH, 2017. A soproni gyár esetében csak akkor használunk jegyzeteket a továbbiakban, ha adatunk nem e kötetekből származik.

⁴⁹ A gyár iratainak lelőhelye: MZA H 613.

⁵⁰ KÖLKEDI 1961. 3.

Mihály nevű sör, ami bajor komlóból készült vagy a Porter sör 1916-tól).⁵¹

Az első világháború e gyár számára is katasztrofális következményekkel járt. 1918. április 1-jén – lásd fentebb! – a cég beszüntette tevékenységét és kérte iparengedélye törlését. Ráadásul a trianoni döntés hatásaként felvevő piaca egy része is elveszett, ami még reménytelenebbnek mutatta a folytatást. Mégis látszottak a kibontakozás csírái. 1917-ben a kereskedelmi társaságok jegyzékében a Nyugat-Magyarországi Serfőzde és Malátagyár Soproni Gyártelepe elnevezés bukkant fel. E cég vezetője Madarász Gyula soproni lakos volt, célja pedig Győr és Vas vármegyék piacainak meghódítása a soproni sörrel. A közismert politikai események miatt 1922 előtt nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy közgyűlést tartottak volna. Ettől az évtől kezdődően viszont igen. Sopronban ismét megindult a termelés, amely az 1920-as évek végéig folyamatosan nőtt. A begyűrűző világgazdasági válság azonban nehézségeket okozott a gyárnak, ráadásul 1932-ben elhunyt Madarász. E súlyos csapásokat az 1930-as évek derekára sikerült kiheverni.

Összességében az első világháború a magyarországi sörgyártásra súlyos csapást mért. A trianoni békediktátum természetesen áttrajcolta az újrainduló sörgyártás piacának határait is, majd az újabb, a leginkább a Dreher példája révén modellezhető fellendülést derékba szegte előbb a világgazdasági válság, majd a második világháború, végül az államosítás. Ekképp a magyar tőkés nagyipari sörgyártás 19. század végétől datálható története a 20. század elejétől megtorpanások sorozataként írható le tehát, amelyek közül először az első a „nagy háború” következménye volt. A második világháború a nagy világgazdasági válság negatív hatásain épphogy túllendülő hazai söripart hasonló mértékben sújtotta, az újabb világegés után azonban az állampárti keretek között került immár sor a talpra állásra. A pusztítás mértékét, ugyanakkor a sör iránti igényt érzékelteti, hogy Nagy Imre első miniszterelnöksége idején hogyan fogalmazott a komlótermesztés fejlesztéséről:

„A fogyasztás növekedése a söripar felfejlesztését teszi szükségessé. [...] Felszabadulás előtt kb. 300 kat. hold komlóterülettel rendelkezünk, ami a háború pusztításai kapcsán

⁵¹ KOVÁCS 2000. 24.

jóformában megsemmisült, az alig pár hold, rendkívül hiányos állomány maradt meg.”⁵²

IRODALOM

BORDÁS Attila

2010 Sörházak, sörfőzdék. *Létünk XL.* évf. 3. sz. 83–97.

BORSOY BEVILAQUA Béla.

1931 *A magyar serfőzés története.* Atheneum Nyomda, Budapest.

ERDŐSI Ferenc

1970 *A magyar söripar földrajzi problémái.* MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs.

GALLATZ János – KOZMA Jánosné

1986 Söripar. In: Kirsch János – Szabó Loránd – Tóth-Zsiga István (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története.* Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest. 511–550.

GERGELY Ilona – KERÉNYI János

1995 *A Soproni Sörgyár története 1895–1995.* Soproni Sörgyár Rt, Sopron.

GILÁNYI Magdolna

2015 „Krisztusért jártam mindenben követségben” – Böle Kornél OP: Utaim. *Turul* LCCCVIII. 1. sz. 16–21.

HARCOS Ottó

1973 *A pécsi Pannónia Sörgyár története.* TIT Baranya Megyei Szervezete, Pécs.

⁵² Nagy Imre miniszterelnök előterjesztése a minisztertanácshoz a komlótermesztés fejlesztéséről. MNL OL XIX-A-83-a. 501/5-1953. 1. p. Bp., 1953. június 19. A forrásra Gecsényi Lajos hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

HOCHHAUSER Roland

- 2006 Fejezetek a nagyvárad-szöllősi sörgyár történelméből. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei XXVIII.* 315–326.

HORVÁTH J. András – NÉMETH Ágnes

- 2017 Beszámoló a Magyar Levéltárosok Egyesülete 2017. évi vándorgyűléséről. *Levéltári Szemle* LXVII. 3. sz. 7–26.

HORVÁTH Róbert

- 2017 *A soproni sörgyár története.* Heineken Hungária Sörgyárak Zrt. Soproni Sörgyár, Sopron.

KATONA Csaba

- 2009 Sört iszik a német, bort iszik a magyar? A sörfogyasztás növekedése Budapesten a 19–20. század fordulóján. In: Katona Csaba (szerk.): *„Iszom a sört, szívem mámorban fürdik.” Epizódok a sörfogyasztás történetéből.* Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc. 30–34.
- 2014 Kőbánya, Sopron, Böcs (áttekintés három sörgyár történetéről). In: Katona Csaba – Tordai Rita (szerk.): *„Iszom a sört, szívem mámorban fürdik.” Epizódok a sörgyártás és sörfogyasztás történetéből.* Kisüzemi Sörfőzdék Egyesülete, Miskolc. 7–13.

KLÁBEN Gyula

- 1998 „Évszázadokban mért siker”. A Dreher Sörgyárak Rt. története. *Belvedere Meridionale* X. évf. 1–2. sz. 61–71.

KLEMENT Judit

- 2012 *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* Talantum Sorozat 15. Eötvös Kiadó, Budapest.

KOVÁCS Gábor

- 2004 Nem csak a labancok itala volt. A magyar sörfőzés története a kezdetektől 1914-ig. In: Kovács Gábor (szerk.): *Magyar sörlexikon.* Aréna, Budapest. 10–29.

KOVÁCS-HORACSEK András

- 2009 Magyar sörtörténeti adalékok a Gyűjtőklub feldolgozásában. In: Katona Csaba (szerk.): *„Iszom a sört, szívem mámorban fürdik.” Epizódok a sörfogyasztás történetéből.* Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc. 35–41.
- 2014 A fővárosi sörtörténet mellékhatásai (a söripar kezdetei Magyarországon) In: Katona Csaba – Tordai Rita (szerk.): *„Iszom a sört, szívem mámorban fürdik.” Epizódok a sörgyártás és sörfogyasztás történetéből.* Kisüzemi Sörfőzdék Egyesülete, Miskolc. 15–26.

KOZMÁNÉ OLÁH Júlia

- 2004 *Sörről híre Kőbánya, 1854–2004. Jubileumi Évkönyv/Kőbánya – famous for its beer, 1954–2004. Jubilee Chronichle.* Typostudio, Budapest.

KÖLKEDI István

- 1961 Az első Soproni Sörfőzde és Malátagyár R. T. története. *Soproni Szemle* XV. évf. 1. sz. 3–9.

KUKKONKA Judit

- 2014 Örömnünnep és sörhiány. Szeged a háború kezdeti napjaiban. *A Nagy Háború írásban és képen.* http://nagyhaboru.blog.hu/2014/08/06/oromunnep_es_sorhiany [a letöltés ideje: 2016 áprilisa]

MÁRFI Attila

- 2000 A sörfőzés kezdete Pécssett a 18–19. században. *Pécsi Szemle* III. sz. 33–41.
- 2009 Sörfőzők, sörházak Pécssett a 18–19. században. In: Katona Csaba (szerk.): *„Iszom a sört, szívem mámorban fürdik.” Epizódok a sörfogyasztás történetéből.* Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc. 61–67.
- 2011 A sörfőzés kezdetei Pécssett. *Hévíz* XIX. évf. 2. sz. 22–32.

SIPOS Aladár

- 1959 Budapest gyáripára 1919–1933. *Tanulmányok Budapest Múltjából XIII.* 475–553.

SÖPTEI Imre

- 2003 Koncentrációk a nyugat-dunántúli „sörfronton”. Adalékok Magyarország sörgyártásának történetéhez 1892 és 1934 között. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Vas Megyei Levéltár, Szombathely. 485–507.

VÖRÖS Károly

- 1987 A világváros útján, 1896—1918. In: Spira György – Vörös Károly (szerk.): *A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Budapest története IV. Akadémia Kiadó, Budapest. 525–772.

FORRÁSOK

BFL XV. 17. b. – Budapest Főváros Levéltára (Bp.) *Építő Bizottmány iratai.* Pest szabad királyi város tervei.

DRGyL BK – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (Vasvár). *Bőle Kornél hagyatéka.*

DAR JU 5 – Državni arhiv u Rijeci (Rijeka). *Kormányzósági iratok Ezer év törvényei.* <http://1000ev.hu> [a letöltés ideje: 2016 áprilisa]

MNL OL XIX-A-83-b. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.). *Minisztertanácsi előterjesztések és határozatok.*

MNL OL P 2256. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.). *Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai.* Személyi fondtörédek. Egan Lajos, fiumei kormányzó-helyettes iratai

MZA H 613 – Moravský Zemský Archiv (Brno). *První brněnský akciový pivovar a sladovna*

THE EFFECT OF WORLD WAR I TO THE HUNGARIAN BEER PRODUCTION AND CONSUMPTION

The beer production in Hungary has grown in the last decades of the 19th century. As a result of phylloxera, wine has lost its market value and from the middle of the 19th century beer has began taking the advantage of this opportunity, thus the beginning of the local beer productions spreading has happened in from the end of the 1890s till World War I was unleashed. At that period the beer production has doubled. To define numerically, in 1890 1.2 million hectoliter, yet in the early 1910s 3.2 million hectoliter beer has been produced. The number of breweries has increased; at the turn of the century fewer than a hundred has worked in Hungary, but the four largest ones in Budapest (Dreher, Haggenmacher, Első Magyar and Polgári) have had 60-70% of the market. At the beginning, World War I has increased the demand for beer but in 1916 a serious downturn has happened, due to the shortage economy there hasn't been enough barley for the production. At the end of the war, beer production has stopped everywhere and after the peacemaking in Trianon the breweries have produced only a fraction of the previous amount of beer. In point of fact World War I was the end of hungarian brew trade's flourishing.

VÁROSRÉSZ SZÜLETETT: SZEGED–KECSKÉS ISTVÁN TELEP

Kecskés István telep Szeged déli részén, a Szabadkai út két oldalán helyezkedik el. A ma már több mint 3000 fős városrész története három nagyobb korszakra osztható.

Az első, a kb. 160 házból álló *öreg-* vagy *ótelep* létrejötté: az első világháború után hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik részére osztottak házhelyeket a városi bérföldek e területére. A második, nagyobb számú beköltözés a második világháború után történt. A város szocialista vezetése Szeged égető lakáshiányát munkáslakás építési akciókkal oldotta meg, s ennek részeként az ekkor már Ságvári telepnek nevezett városrészre ikerházak építését szervezték meg a nagyüzemek dolgozói részére (1957/58 ill. 1961-65). A harmadik korszak a 20. század végén kezdődött, napjainkig tart.

Említést kell tenni Szeged település-szerkezetének egy sajátosságáról: a telepek (ahogy Szegeden mondják „*telepök*”) létrejöttéről. A 20. század első évtizedeire jellemző, hogy a nagyvárosok peremkerületeiben alakult ki ez a település-forma, ahol a városban dolgozó, szegény kisemberek (napszámosok, munkások, altisztek, szegénységgel küszködő iparosok) éltek. A szegedi telepek közös jellemzője, hogy a körtöltésen kívül helyezkednek el, Szegedet valóságos gyűrűként fogják körbe. Kialakulásukat több tényező befolyásolta. Egyrészt: az első világháború alatt és után a helybeli lakosság egy része rohamos mértékben elszegényedett, és nem tudta a lakbért fizetni. Másrészt: jelentős számú menekült érkezett Erdélyből és a Bácskából, akik a város területén zsúfolódtak össze és valamiféle lakásmegoldást kellett nekik biztosítani. Mivel a magánépítők nem voltak hajlandóak lakóházakat építeni, ezért a város kényszerült kis alapterületű épületek emelésére, amelyek azonban nem tudták kielégíteni az igényeket.

Kecskés István telep is a Körtöltésen kívül található. Létrejöttében az előző szempontok is szerepet játszottak, de ezen túl kialakulása közvetlenül az első világháború következménye. „*Meglehetősen keveset tudunk a Szeged városát övező telepek*

létrejötteinek és kialakulásának a körülményeiről, ami elsősorban az írásos források hiányával és feltáratlanságával magyarázható.” - olvashatjuk Mód László, a szegedi telepek történetével is foglalkozó néprajzkutató tanulmányában.¹ Kecskés-telep történetét az utóbbi években kezdtem kutatni. Céлом volt föltárni, mely személyek és közösségek segítették az életfeltételek kialakulását, a mindennapi tevékenységek megindulását. Kerestem a választ arra, hogy a város különböző részeiből, különböző társadalmi és kulturális rétegeiből véletlenszerűen összetevődött emberek csoportja nagyon nehéz körülmények között hogyan kezd új életet, s teremti meg saját közösségét. Jelen tanulmányban a kutatás eredményeinek egy szeletét, a betelepülés folyamatát mutatom be. A telepen élő leszármazottakkal készült interjúkon kívül a Csongrád Megyei Levéltár, a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár dokumentumai és a korabeli sajtó információi segítettek a munkát.

A telep névadója KECSKÉS ISTVÁN (1880–1944). (1. kép) Életének és életművének tudományos feldolgozása Fári Irén nevéhez fűződik.² Szegényparaszti családban született Szegváron 1880. december 11-én, ahol elemi iskoláit is végezte. 1900-ban a szegedi közgazdasági középiskolában érettségizett. 1902-ben a Városházára került írnoknak, majd 1907-ben segéd földnyilvántartóvá, később iktatóvá nevezték ki. Ezzel párhuzamosan a Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat pénztárnoka lett. Életében meghatározó szerepet játszott az I. világháború. Tartalékos századosként vonult be, a szegedi gyalogezred egyik parancsnokaként vett részt a harcokban. Isonzónál esett át a tűzkeresztségen, később is hősiiesen harcolt. Ezt a hadvezetés a Károly Csapatkereszt kitüntetés odaítélésével ismerte el. Láblövése miatt hadirokkanttá vált, ezért a háború későbbi szakaszában Szegeden teljesített szolgálatot. A Károlyi kormány megalakulása után szerelt le, és tért vissza dolgozni az Árvízmentesítő Társulathoz. A háború után kapcsolódott be igazán Kecskés István a város közéletébe, és szabad idejét teljesen sorstársai megsegítésének szentelte. Az 1920-as évek elején a HADRÖÁ (Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák) Országos Nemzeti Szövetségének városi csoportjának ügyvezető igazgatója lett,³ majd a HONSZ (Hadirokkantak Országos

¹ MÓD 2003.

² FÁRI 2006.

³ Elnöke Somogyi Szilveszter polgármester; FÁRI 2006. 346.

Nemzeti Szövetség) társelnökeként is aktívan dolgozott. Szintén hasznosan tevékenykedett a város törvényhatósági bizottságában, a Frontharcosok Szövetségében, tagja volt a Katolikus Körnek, a Szittyák csoportjának, a Felsővárosi Minorita rendházban működő egyháztanácsnak és a Magyar Természettudományi Társulatnak is. 1924-ben beiratkozott a Ferenc József Tudományegyetem jogi karára, ahol a végbizonyítványt 1927-ben állítja ki részére a jogi és államtudományi kar.

Kétszer házasodott. Első házasságát 1907-ben kötötte Kaszta Juliannával. Közös gyermekeik: István, Julianna, Erzsébet. Felesége halála (1919) után vette feleségül Molnár Máriát 1922-ben, akitől Zsuzsanna, Márta, Dénes nevű gyermekeik születtek. A ma is népes család a szocializmusban elszenvedett sérelmeket feledni próbálva, büszkén emlékszik Kecskés Istvánra, a rokkantak jótevőjére.

Legjelentősebbnek a szegedi hadirokkantak érdekében kifejtett tevékenységét tartjuk. „A HADRÖÁ a csökkent munkaképességű tagjainak igyekezett megfelelő megélhetési lehetőségeket keresni, valamiféle munkához juttatni őket. Kosárfonó üzemet tartott fenn, a háziipari cikkek előállítására érdekében tanfolyamokat szervezett. Trafikengedélyeket szerzett részükre, a korzói padok bérleti díjának beszedését a rokkantaknak juttatta, bicikliőrző munkát szervezett.”⁴

A munkához juttatáson kívül, legnagyobb hatású szervezői tevékenysége a hadirokkantaknak juttatott házhelyek kiosztásához fűződik.⁵ Szegeden 381 házhelyet és 591 hold bérföldet osztottak ki Kecskés István közreműködésével, amelyről a HADRÖÁ szegedi csoportja által 1930-ban kiállított díszes, köszönő oklevél tanúskodik.

A szegedi hadirokkantak 1924. május 10-én kérelemmel fordultak a város tanácsához, hogy önfeláldozó szervezési munkájában végzett teljesítményének elismeréseként róla nevezzék el a Közvágóhíd mögött létrejött telepet. Többek között megfogalmazták:

„Látván és tapasztalván azt a nagy részvétlenséget és közönyt, mellyel még a legilletékesebb helyen is fogadtak bennünket, azt a meggyőződést merítettük, hogy nem kis munka, nem csekély önmeztagadás és nem közönséges küzdelem kellett ahhoz, hogy végre, hosszú évek múltán mégis, némi megkönnyebbülésünkre

⁴ FÁRI 2006. 346.

⁵ FÁRI 2006. 347.

egy kis parcellához és házhelyhez jutottunk. [...] tisztelettel kérjük a tek. Tanácsot, hogy önfeláldozó vezérünk nevéről: Kecskés Istvánról, aki annyi segítséget és támogatást nyújtott és szerzett nekünk, vagyis Kecskés Istvánról neveztessek el a vágóhíd mögötti rokkant telep.”⁶

A városi tanács az elnevezéshez hozzájárult.⁷ A kezdetben Rokkant, majd Kecskés István Rokkant telep elnevezésből így lett Kecskés István telep. A hivatalos névadási ünnepségre csak 4 évvel később, 1928-ban került sor.

Kecskés István közéleti tevékenysége mellett főállásban tovább dolgozott az Árvízmentesítő Társulatnál. Különösen az 1932-es árvíz védekezési munkák szervezésével, irányításával tüntette ki magát, de jelentős részt vállalt a Fehér tó környékének rendezésében is. Időközben megromlott az egészsége. Betegsége ágyhoz kötötte, de tanácsaival, észrevételeivel mind a helyi, mind az országos szervezeteket segítette. 1944. október 5-én bekövetkezett halála nagy veszteség volt a hadirokkantaknak, Szeged városának. A HONSZ saját halottjának tekintette, koporsóját díszzászlója borította.

A szocialista városvezetés hosszú időre megfosztotta Kecskés István nevétől a telepet, míg 1992-ben az utódok – Papp Zoltán önkormányzati képviselő javaslatára – tiszteletük jeleként visszaadták az általa létrehozott telepnek azt a nevet, amelyet mindig is megérdemelt.

Országos szinten az 1920. évi XXXVI. tv. 61.§ szabályozta, hogy az igazolt hadirokkantak és azok özvegyei kaphatnak ún. *járadéktelkeket* és azokra családi házakat építhetnek. Szegeden a város az 1923. évi 446. és 523. számú közgyűlési határozatai alapján 1924-ben kezdte meg a telkek kiosztását több helyen a város határában. Ezt megelőzően az igénylőkkel járadéktelki szerződést kötöttek, amelyeket jóváhagyásra az O.F.B.-hez, az Országos Földbirtokrendező Bírósághoz terjesztette föl. Az előkészítésben és a lebonyolításban a város különféle hivatalain kívül jelentős szerepe volt a szegedi

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: CsML) IV. B. 1406.b. 3536/1924 Szeged Város Tanácsának (a továbbiakban: SzVT) iratai

⁷ CsML IV. B. 1406. b. 3536/1924 SzVT iratai

Hadirokkantak Szövetségének is.⁸ Kecskés István közreműködésével alacsony kamatozású kölcsönhöz jutottak a hadirokkantak, aminek segítségével házat építettek maguknak.

A járadéktelkek dokumentumai alapján⁹ megállapítható, hogy a szegedi hadirokkantaknak juttatott házhelyek közül az I. sorszámmal jelzett telkek a Szabadkai út bal oldalán az úgynevezett *Szérűskerti dűlőben*, a II. számú házhelyek a Szabadkai út jobb oldalán az un. *Kénytelen dűlőben* kerültek kiosztásra. Az itt fölépült házak és lakói adták Kecskés-telep magját. 1924 és 1934 között a Szérűskerti dűlő területére 106, a Kénytelen dűlőre 65 járuléktelki szerződést kötöttek. Az első számú parcellára szóló szerződést 1924. május 25-én Fogas Pálnéval kötötte a város. Az iratok között az utolsó feljegyzés 1959-ből való. A szerződés szigorú feltételeket szabott a fizetésre, megváltásra, értékesítésre. A szerződésbe foglaltak szerint a telek után évenként két részletben, az ingatlan mindenkor forgalmi értékének 4%-át kitevő összeget kellett befizetni a város pénztárába. Az összeget a nagymértékű infláció miatt búza valutában állapították meg. Az ingatlan forgalmi értékét a város tanácsa öt évenként újra megállapította. A járadéktelkes megválthatta tulajdonául a telket, amelynek összege a kérelmezés idejében legutóbb fizetett évi járadék 25-szöröse. A megváltott telket el lehetett adni, „de a megváltás után is 30 évig fennmarad a kötöttsége. [...] A megváltott telket el lehet adni másnak is, mint rokkantnak, de a szerződést kötelesek a polgármester úrnak bemutatni.”¹⁰ Ezzel megakadályozhatónak vélték az egy kézbe való halmozódást. A szerződések és a hozzá csatolt iratok alapján megállapíthatjuk, hogy a kiosztott házhelyeket folyamatosan ellenőrizték, de nem minden esetben tudott a hivatal naprakész lenni. A kedvezően kialakított járadék fizetését sem tudta mindenki fizetni. Többen már a szerződést sem kötötték meg, vagy hamar lemondtak a számukra juttatott telekről. Gyakori volt az egymás közti csere telepen belül vagy más rokkant házhelyre.¹¹

⁸ FÁRI 2006. 347–348.

⁹ CsML Szeged város Tiszti Főügyésze iratai (a továbbiakban: SzTF) IV. B. 1441. 153–154. d.

¹⁰ CsML SzTF IV. B. 1441. 153–154. d.

¹¹ Ekkor jött létre Felsőváros szélén a Rokkant telep, Újszegeden Marostóban a József főhercegről elnevezett telep, osztottak házhelyet Gedóban, Szentmihálytelken is.

A kiosztott házhelyek szerint létrejött utcák egy kicsi, barátságos településrész kialakulásához vezettek. A Szabadkai út bal oldalán két utca és egy sor, jobb oldalán két utca és két-két sor alkotta az *Ó-* vagy *Öreg telepet*. (2. kép) Az utcák és házak először a telekosztás sorszámaikat viselték. Országos kezdeményezés volt már 1927-ben, hogy az addig névtelen utcáknak a történelmi Magyarország városairól, községeiről, hegyeiről, vizeiről adjanak nevet. Szegeden a város által megbízott utcanév-előkészítő bizottság a városban található névtelen utcák elnevezéséről 1934-ben döntött. Kecskés-telep utcáit a Magyarországtól elszakított Délvidék településeiről nevezték el. Így kapta nevét az Újvidéki, Zombori, Apatini utca és a Moholi sor, valamint a Csantavéri utca, Adai és Palánkai sor. Ugyanekkor lett elnevezve a Szondi utca is.¹² (Ma már Szondi György nevét viselő utcanév-táblával van jelezve. Feltételezhetően a Nyugat-Bácskában található Szond községről kapta a nevét.) A napjainkig ugyanezeket a neveket viselő utcák a telep létrejöttékor lényegesen rövidebbek voltak.¹³ A névtelen utcák korából származtathatók az idősebbek ajkán ma is élő, változatos utcanévek használata. Ezek egy része a helyzetükből adódik, más része az ott lakók nevéből származik (pl. Nyáriék utcája). A Szabadkai út mindkét oldalán lakók a másik oldalra használták a *túloldalon* kifejezést, a Szabadkai útra az *Országút*, *Főút* (*Főutca*), *Nagyút*, *Nemzetközi út*, *Szabadkai út* elnevezést. Az *első utca* jelenthette a főúttól jobbra vagy balra található Szondi vagy Zombori utcát is. A *Keresztsoron* vagy a „*körösz háta mögött*” a Palánkai utcán lakókat értették/értik. A *fél utca* kifejezést az utcasorra használták többen. Az utolsó ház az utcában a *végház* volt.

Az utcákat szérűskertek, szántóföldek és vályogvető gödör vették körbe. (3. kép) A benépesülés lassan, fokozatosan ment végbe. Visszaemlékezés szerint az elsőként fölépült ház Kéri Mátyásé volt, a II/61-es portán, a mai Adai utcán. A járadéktelket 1928-ban váltotta meg (158,78 P), ugyanebben az évben vett föl kölcsönt a ház építésének befejezéséhez.¹⁴ Kéri Mátyás közműves mester volt, az építkezések mellett a telepen működő polgári kör vezetésében is részt vett. Váradi József volt a második ház, Kecskés telep I/82-es számú járadéktelkét

¹² PÉTER 1974. 29.

¹³ CsML Szeged Város Építési Terveinek és Iratainak Gyűjteménye (a továbbiakban: SzVÉTIGY) XV. 2. b. 140. d.

¹⁴ CsML SzVÉTIGY XV. 2. b. 140. d.

1929-ben váltotta meg (92,27 P).¹⁵ Bata József háza 1926-ban épült, tört tetővel, a konyhát a nyitott gang lezárásával alakították ki. Az első beköltöző lakók között volt id. Varga János (Kecskéstelep 50, ma Csatavéri u. 13.). Mint korelnök, ő nyitotta meg a Kecskéstelepi Polgári Kör alakuló gyűlését 1926-ban. 1926-os adat szerint a telep teljes kiépítését az odavezető, minden időben járható gyalogút hiánya is késleltette.¹⁶ Ennek elkészülte után, 1926-ban fölgyorsult a telepen az építkezés. „Eddig kb. 46 házhelyen épült fel már a lakás és összesen kb. 200 lelket foglal magába.”¹⁷ 1927 márciusi adat szerint 51 elkészült és 6 épülő házról van tudomásunk, 245 + 23 fő lakossal, akik közül 4 családban volt hadiözvegy a családfő. A kimutatás szerint 9 fővel érkezett a telepre két család (Jurka Béla és Süli Mihály), 8 fővel három család (Bába Szabó János, Gombos József és Kéri Mátyás), 7 fővel hét család (Nyári Imre, Farkas József, Molnár József, Fodor Mihály, Zsiván János, Tóth Antalné). Az Alsóvárosi feketeföldek lakóit (3 ház 15 fővel) is itt sorolják föl. Közülük került ki az útkaparó (Pataki József) és a szérűskerti csősz (Csiszár János).¹⁸ Az 1928-as telepavató ünnepségről tudósító újságírók mintegy 100 megépült házról írnak. A második világháború után 160 ház lakóiról van tudomásunk.¹⁹

Az építkező járadéktelkesek közül többen bankhitelt vettek föl, amelyhez a város engedélyére volt szükség. Segítette az építkezést az 1927-ben megalakult Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, közismert nevén a Faksz, amely hitelt nyújtott, de nem készpénzben, hanem építőanyagban.²⁰ Az így épült házakon elhelyezett kis fém táblácskák jelezték: *ez faksz kölcsönös ház*. A járadéktelekre jogosultak többségében megépítették házaikat, s letelepedtek. Mások eladták megváltott telkeiket. Előfordult, hogy a házhelyhez jutott rokkantnak nem volt szándékában építkezni, s a szigorú szabályok kijátszására, előre megegyezett a ház leendő tulajdonosával az átruházásról.

A járadéktelki szerződések iratai között talált dokumentumok arról tanúskodnak, hogy eredetileg a rokkant telkeken egyöntetű épületeket képzeltek el a város illetékesei. Ez csak részben valósult

¹⁵ CsML SzVÉTIGY XV. 2. b. 140. d.

¹⁶ CsML SzVT iratai IV. B. 1406. b. 6366/925.

¹⁷ CsML Tanácsülés iratai (a továbbiakban: Ti.) IV. B. 1406. b. 8096/926

¹⁸ CsML Ti IV. B. 1406. b. 8096/926

¹⁹ Szegedi Havi Boldogasszony 1928. augusztus 12. Névjegyzék a nemzetgyűlési választásokról 1945, Tombác család tulajdona

²⁰ Vasárnap, 1927. március, www.huszaadikszazad.hu

meg. Kecskés-telepen az elkészült házak többsége kicsi, alacsony, 1-2 szobás, vert vagy vályogfalú építmény volt. Az utcafrontra egyaránt épültek véges és fordított házak, kicsi ablakokkal, amelyekben zsúfoltan éltek. (4–5. kép) A kezdetben nyitott gangot a későbbiekben zárttá alakították. A szobák földesek ill. hajópadlósak voltak. A portákat általában léckerítés választotta el egymástól. A régi házak többségét az utódok lebontották, újat, modernebbet építettek helyette. A megmaradtakat is átalakították, modernizálták.

A közművesítés lassan ment végbe. A kezdeti nehézségek és a mindennapi problémák megoldásában Kecskés István és a HONSZ minden segítséget megadtak. A *gyalogjárda* kiépítése 1926. januárra, az új *ártézi kút*,²¹ utcai kifolyók nélkül 1928-ban készült el. Az áramszolgáltatás hálózatát 1933-ban építették ki a telepen,²² de az iskolába is csak 1940-ben adta meg a polgármesteri hivatal az engedélyt a bevezetésére.²³ A villanyvilágítás nehezen ért el a lakosokhoz, a házak többségébe az 50-es évek elején vezették be.

A közösségi élet legfőbb szervezője 1948-as megszüntetéséig a *Szeged Kecskéstelepi Polgári Kör* (6. kép) volt. A telep életének nincs olyan területe, mozzanata, amelynek részese, indítványozója és kivitelezése ne kapcsolódna Kecskés István személyéhez, ezzel együtt a Polgári Körhöz. Kecskés István magát a róla elnevezett telep védnökének, az itt lakók pedig őt védelmezőjének tekintették. A Polgári Kör alakuló közgyűlését 42 taggal 1926. február 14-én tartotta. Célját az alapszabályban határozta meg:

„Szeged-Kecskéstelep keresztény nemzeti alapon álló polgáraiból oly erkölcsi testületet alkotni, mely a törvények és törvényerejű rendeletek korlátai között mindent elkövet a tagok szellemi, társadalmi és anyagi jólétének, valamint vallásos és hazafias érületének, az összetartozandóság érzésének ápolása, fejlesztése, erkölcsének nemesítése, szakismeretek terjesztése s a tagok gazdasági irányban való művelése mellett Kecskéstelep felvirágoztatása érdekében. [...] Célját helyi és fővárosi politikai és szaklapok járátása, könyvtára, társas összejövetelek, felolvasások, értekezések, szónoklatok s alkalmilag

²¹ CsML IV. B. SZVT iratai 8096/926

²² TAMASI 1994. 437.

²³ CsML SzISz/b. 148/1940

kertgazdasági, állattenyésztési és háziipari tanfolyamok által kívánja elérni.”²⁴

A telep életének alakításában és szervezésében a Polgári Kör mellett, vele karöltve a *vallási közösségeknek* volt jelentős szerepe. *P. Schneider Vencel* (1896–1985) ferences plébános, mint a telep plébánosa, de mint rendházfőnök is a hitélet minden területén kész volt segítséget nyújtani, részese volt a telep eseményeinek.

Az első, legfontosabb esemény a telep életében 1928. *augusztus 12-én a telepavató*, a háborúban elesett hősöknek fölállított kereszt - és a *polgári kör díszászlójának szentelési ünnepélye volt*. Az ünnepség központja a felavatandó kökereszt és a mellette felállított díszsátor volt. P. Vencel tartotta a szentmisét, utána fölszentelte a gyönyörű, virágokkal díszített kökeresztet, amit díszközgyűlés követett. A díszközgyűlés a Himnusz eléneklésével ért véget, ami után ünnepélyes felvonulás következett 57 pár koszorúseány és legény részvételével. Az eseménysort este bankett zárta.²⁵ A *hősök keresztje*, helyiek nyelvén *a körösz*, a telep központja, annak szimbóluma volt. A régi telep lakossága a kereszt körül tartotta ünnepeit. Kecskés-telep lakói a mai napig gondozzák az emlékművet, különös figyelmet fordítva rá halottak napja környékén.

A betelepüléssel párhuzamosan történt az intézményi hálózat kialakulása. A közösségi intézmények közül elsőnek az elemi iskola felépítésére került sor a Klebelsberg - iskolafejlesztési program keretében. A tanítás az 1928. okt. 5-én kezdődött meg. Ebben az iskolában folyt a tanítás 1964-ig, az új, 8 tantermes „nagy iskola” fölépüléséig. Mészáros Béla vezető tanító év végi jelentésében az iskola megépülésének jelentőségét és szükségességét így fogalmazta meg:

„Az iskola felépülése valóban jótétemény és áldás volt a telep lakosságára és tanköteles korú gyermekeire, mert a nagy távolságra eső Alsóvárosi községi elemi iskolába való bejárás a szegény sorsú hadirokkant szülők hiányosan öltözött gyermekeinek egészségére különösen esős és hideg téli időkben

²⁴ CsML IV. B. 1444. Szeged város egyesületi alapszabályok gyűjteménye 1874-1942/1950. 8. d.

²⁵ *Szegedi Új Nemzedék* 1928. augusztus 14. 2.

nagyon veszedelmes volt. A rendes beiskolázás elé is leküzdhetetlen akadályokat állított.”²⁶

Értékelése szociológiai pontossággal tükrözi a telep szociális helyzetét, reális képet festve a telepen élők anyagi helyzetéről, az általános szegénységről.

Az iskola közösségépítő tevékenységét meghatározták az iskola pedagógusai. Kiemelkedő pedagógus személyiségek voltak a korai telep életében *Kréterné Kecskés Irén* és *Cserny János*. A tanórák megtartásán kívül mindketten tevékenyen vettek részt a telep mindennapjaiban és kulturális életében. 1930-ban harangot és oltárképet szenteltek az iskolában, majd 1931-ben az oltárfülke/iskolakápolna kialakításával megteremtődött az egyházi szertartások méltó helye, s lehetővé vált a *vallási közösségek*, hitbuzgalmi egyesületek létrejötte Kecskés-telepen. A vallási közösségek közül a legnagyobb hatású munkát az *Oltáregyesület* tagjai fejtették ki, létrejöttét az iskola tanítói kezdeményezték. A *Kis Szent Teréz Leánykör* tagjai aktívan bekapcsolódtak a telep életébe.

A HONSZ szegedi tagozata és a Polgári Kör szervezte meg a telep részére saját kultúrházuk fölépítését 1938-39-ben. A kultúrházban 700 kötetes könyvtárral is rendelkező, külön kör-szobát alakítottak ki. Évente egyszer társas vacsorát rendeztek, eleinte a Kónya kocsmában, majd a kultúrházban.²⁷ A Polgári Kör szervezésében alakult meg 1930. szeptemberében a *Kecskésleplepi Önkéntes Tűzoltó Testület*,²⁸ melynek létrehozását a szérűskertek közelsége tette indokolttá, de fontos szempont volt a hadirokkantak házainak tűzvésztil való védelme is. Kecskés-telepen működött *vonószeneke*, de jelentősebb volt a Polgári Kör szervezésében működő *Kecskésleplepi Dalárda* Cserny János tanító vezetésével. Sikerral szerepeltek a telepi és az alsóvárosi ünnepeken.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy a 90 éves telep eddigi történetének legnehezebb időszaka az első két évtized volt: a városi bérföldeken kiosztott házhelyekből ki kellett alakítani egy településrész

²⁶ CsML Szeged Város Községi Iskolaszékének iratai SZISz/a-b IV. B.1432.a.b.

²⁷ A Kultúrházról megjegyzendő, hogy kisebb-nagyobb átalakítások mellett az épület alapszerkezete, lényegi infrastruktúrája 75 éven át szinte változatlan maradt!

²⁸ CsML XIV. Szeged Város Tanácsülésének iratai 7426/1930

infrastruktúráját és közösségét. A betelepüléssel párhuzamosan történt az intézményi hálózat kialakulása. Az intézményi hálózat létrejötte biztosította a településrész közösségi életének színtereit. A lakók számára a beilleszkedés és egymás elfogadásának időszaka volt. A vallási közösségekben élénk kulturális tevékenység alakult ki, a közös célok megvalósítása segítette egymás megismerését. Ehhez segítséget nyújtott a Kecskéstelepi Polgári Kör, valamint a létrejött vallási közösségek sokasága. A nehézségek ellenére, vagy éppen annak köszönhetően egymásra figyelő, egymást segítő embereket ismertünk meg az östelepiek információiból és a dokumentumokból. Az emberi kapcsolatokat a közös tennivalók, az együttgondolkodás és munkálkodás határozta meg.

IRODALOM

BALÁZS Imre

- 2003 *Béketelep története. Szeged legrégebbi lakótelepe.* Bába és Társai Kiadó, Szeged.

FÁRI Irén

- 2006 Kecskés István, az I. világháborús rokkantak pártfogója, Szeged–Kecskéstelep megszervezője. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005.* 345–352.

MÓD László

- 2003 *Útmenti keresztek Szeged telepein.* Szeged (kézirat)

NOVÁK Ákos

- 1994 Településfejlődés. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4.* Somogyi Könyvtár, Szeged. 212–237.

PÉTER László

- 1974 *Szeged utcanévei.* Szeged Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya, Szeged.

SZABÓ Tibor

- 1994 Oktatás, tudomány, közművelődés. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4.* Somogyi Könyvtár, Szeged. 535–597

TAMASI Mihály

- 1994 A világgazdasági válság és hatása a város életére. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4.* Somogyi Könyvtár, Szeged. 394–446.

ÚJSZÁSZI Ilona

- 2001 A rokkantak jótévedéséről nevezték el Kecskés – telepet. Családi legendárium. *Délmagyarország* 2001. február 24. Stefánia I.

ÚJVÁRI Edit (szerk.)

- 2007 *Szeged-Klebelsberg-telep története.* A Klebelsberg-telepi Polgári Kör Közhasznú Egyesület, Szeged.

VASS Erika

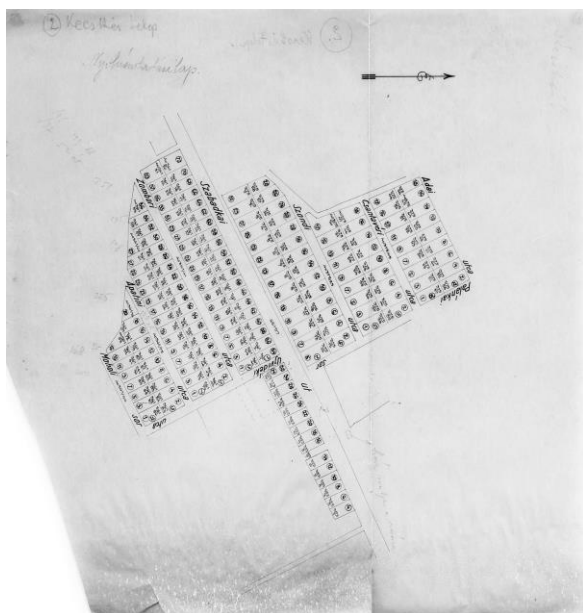
- 2007 A ferencesek közösségformáló szerepe Alsóvároson a két világháború között. In: Kiss István Didák – Vass Erika (szerk.): *Szemelvények a szegedi-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből.* Studia Franciscana Hungarica Magyar Ferences Tanulmányok 1. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – Ferences Rendház, Budapest–Szeged. 109–128.

A TOWNPART WAS BORN: SZEGED-KECSKÉS ISTVÁN QUARTER

Kecskés István telep is located in the Southern part of Szeged, on both sides of Szabadkai road. The creation of this district of the town, which provides home for 3000 people today, is connected to the World War I. After the war building sites were granted to disabled soldiers, war widows and war orphans, in accordance with the §61 of the law XXXVI/1920. In Szeged the allotment of building sites started in 1924. With the help of István Kecskés, a disabled captain, 381 building sites and 337 hectares of city-owned land was distributed altogether. Out of these, 171 building sites were allotted between 1924 and 1934 in the area that is known as Kecskés István telep today and 160 houses were built before the World War II. In my study I describe the help these unfortunate people received to build their houses, the development of infrastructure (pavement, drinking water, electricity) as well as the development of the social life within the community.

Kecskés István (1880-1944) a telep alapítója.
Igazolványkép 1935-ből

Kecskes-telep térképe a telekosztás sorszámaival, de már utcanevekkel.

Libát terelő gyermek a vályogvető gödörnél, háttérben a Palánkai sor, kb. az 1940-es évek eleje

A Zombori utca utolsó háza volt, kis paddal az utcán.

Szondi utcai ház. Szemenyei Sándor felvétele.

A Kecskéstelepi Polgári Kör tisztikara és választmánya 1939-ben.

FRONT ÉS HÁTORSZÁG A SZEGEDI K. U. K. 46.-OSOK KAPCSÁN

Hivatalos propaganda és a privát szféra

A hadi helyzet és a háborús állapotok jelentősen befolyásolták mindig a hátország lakosainak életét. Érthető, hiszen a harcoló létszám erkölcsi és fizikai állapota volt az elsődleges. A táplálékkal és ruházattal megfelelően ellátott katonák harci kedve és aktivitása is jobb. Szeged élete is megváltozott, mivel hadművelleti terület lett a háború kitörésével valamint egészségügyi ellátó központ lett. A sebesült katonák ápoláshoz nem volt elegendő kórházi férőhely, így az elemi és polgári iskolákat is igénybe vették. A város területén 1914 év végére 22 helyen működött hadi és szükség kórház.¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy mintegy 7000 diák oktatása, iskolába járása nem volt megoldva.² A háború elhúzódása egyre több férfit vont ki a hátországból a frontra. Szegeden is a helyüket a nők igyekeztek betölteni. Úgy az ipari üzemekben, mint a mezőgazdaságban. Ennél fogva az iskoláskorú fiatalok felügyelet nélkül maradtak. Csellengtek az utcákon sokszor éhesen és lopásra kényszerültek. 1916 év végére már 1200 fiatalkorú ellen indult bírósági eljárás.³ Csellengés közben a mozikba is beszköttek, így rendeletet kellett hozni, hogy a 15 év alattiak nem

¹ Glattfelder püspök meglátogatta a szegedi kórházakat. *Délmagyarország* 1914. október 7. 4.; Nónay Dezsőné kórháza. *Délmagyarország* 1914. október 7. 6.; Új kórház a Szent György-téren. *Délmagyarország* 1914. október 15. 5.; A tizennegyedik katonakórház Szegeden. Megnyílik a szabadkőműves páholyok ötven ágyas kórháza. *Délmagyarország* 1914. október 22. 4–5.; Tizenötezer sebesült katona gyógyult fel Szegeden. A katonai kórházak példás működése. *Délmagyarország* 1914. november 8. 3.; Az állomástól a kórházig. *Délmagyarország* 1914. november 8. 7.; Katonakórház a bábaképzőben. *Délmagyarország* 1914. november 13. 5.; 600 újabb sebesült Szegeden. A város katonai kórházának felállítása. *Délmagyarország* 1914. november 27. 6.

² Nem üritik ki az iskolai hadikórházakat. *Délmagyarország* 1916. február 8. 4–5.; Orkonyi Ede a fiatalkorúak szegedi hatóságának gyermekvédelmi programjáról. *Délmagyarország* 1917. január 24. 3.; Hétezer diák iskola nélkül. A tanfelügyelő akciója. *Délmagyarország* 1914. november 3. 4.

³ Ezerkétszáz fiatalkorú a szegedi bíróság előtt. Elrendelték a szükség-tartalék kórházak felosztatását. *Délmagyarország* 1917. január 4. 3.

látogathatták a vetítéseket.⁴ Volt olyan utca (pl. Alsóváros Boszorkány sziget utca), amelyből 1916-ra minden férfit besoroztak a frontra.⁵ 1915. május végétől – Olaszország hadba lépésétől – Szeged különleges feladatává vált az olasz-osztrák határ mellől a hadművelleti területről internált 1200 fő olasz és szlovén ajkú elhelyezése. Növelte a város gondját annak ellenére, hogy az osztrák állam megtérítette az ellátási kiadásokat.⁶ Ugyancsak az elhúzódó háború kontójára írandó, hogy az alapvető élelmiszerekkel való ellátottság komoly feladatot jelentett a városnak és hivatalainak. Ezért aztán élelmiszerjegyek bevezetése vált szükségessé (1915. április 1.), sőt később családokra bontott élelmiszer füzetek (1916. szeptember 16-tól) használatát vezették be.⁷

A háború idejére a monarchia teljes területén érvényben volt a hírek ellenőrzött közreadása. Tehát cenzúrázták az országos és helyi sajtót egyaránt. A figyelem kiterjedt az akkor még nem túl széles körben jelenlevő távbeszélők útján történő híradadásokra is. Riasztó, tehát rémhíreket tilos volt terjeszteni telefonon keresztül is. Ilyen észlelésekor akár az állomás forgalomból való kikapcsolását is eszközölhette a hatóság. A kereskedelemügyi miniszter a riasztó hírek terjesztőinek a távbeszélő használatából való kizárása dolgában a következő rendeletet adta ki:

„Az utóbbi időben ismételten, előfordult, hogy egyes távbeszélő előfizetők olyan, riasztó híreket terjesztettek távbeszélő útján; amelyek minden alapot nélkülöztek és a hadi eseményekről kiadott hivatalos értesítésekkel homlokegyenest ellenkeztek. Figyelmeztetem tehát a közönséget, hogy a posta és távbeszélő iroda igazgatóságok utasítást kaptak, hogy ilyen esetekben az illető *előfizetői állomást a használatból zárják ki.*”⁸

⁴ *Délmagyarország* 1916. február 16.4.; Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CsML) Szeged IV. B. 1406. Szeged Város Tanácsi Iratok (a továbbiakban: SzVTI) 11114/ 1916; *Délmagyarország* 1916. február 6. 4.

⁵ Boszorkány sziget utca az első szegedi utca, amelyből hadba vonult minden férfi. *Délmagyarország* 1916. február 22. 3

⁶ Fizetik az olasz menekülteket a városházán. *Délmagyarország* 1915. szeptember 2. 4.; MNL CsML Szeged IV.B.1406 b. SzVTI 20173/1915.

⁷ *Délmagyarország* 1915. április 17 4.; MNL CsML IV. B. 1406. SzVTI 41355/ 1916;

⁸ Tilos riasztó híreket telefonozni. *Délmagyarország* 1914. október 16. 2.

A sajtóban a hivatalossal ellenkező információk esetén, amennyiben későn vette észre a cenzúra, üres foltok jelentek meg.

Így nem volt különös, hogy minden híradás a csapatok véres, de győzelmes küzdelmeiről számolt be. Az állóháború okozta feszültségek oldását segítették a frontról a sajtóhoz írott optimista levelek, harci beszámolók. A valós helyzetet igazából a szabadságra, idénymunkákra hazaengedett katonáktól tudták meg a hátszág lakói. A háborús helyzetre adtak következtetni a rövid távirati stílusú értesítések a hadifogságba került katonáktól. Ezekből is egyre több jelenik meg. A 46-osok mint Szeged háziezrede kiemelkedő figyelmet kapott a helyi sajtóban. A szegedi ezredek közül még a m. kir. 5. honvéd háziezred és a m. kir. 3. honvéd huszárezred kapott nagyobb figyelmet. Természetesen mindig dicsőséges győzelmeikről és hőstetteikről számoltak be. A göröcsöket oldandó sok humoros, majdnem bagatelizáló cikkek is megjelentek. Így például következő levelet közölték: az olaszok a tolmeini hídfőnél visszavonultak. Hogy milyenek voltak itt az állapotok egy-két héttel a visszavonulás előtt, arról érdekes képet fest *Schwarz Pál*, egyéves-önkéntes tizedesnek édes anyjához intézett levele, amelyet itt közlünk:

„Pár nap óta telve vannak leveleitek aggodalommal. Megkísérlem leírni helyzetemet s abból láthatjátok, hogy milyen kedélyes itt a háború. Január 13-án érkeztünk meg zászlóaljunkhoz, melynek ép pihenője volt. Nem osztottak be minket az egyes századokhoz, hanem tegnap este átvedlettünk 17. tábori századdá és így működünk a régi vezetés alatt. Állásaink egy 1360 méter magas hegy gerincén húzódnak végig, sziklákba vannak robbantva és még a legnehezebb gránátok ellen is védenek. Kályha van, szénét kapunk, amennyi csak kell, amellet van villanyvilágítás is. Bennünket gyalogsággal megtámadni lehetetlenség, mert az út hozzánk szédítő és emberi erővel legyőzhetetlen szakadékokon vezet keresztül. A védelmi harc minden előnye megvan nálunk, sőt még a taljánok rettenetes tűzérési túlsúlya is már csak a múlté. Annyi az ágyunk, hogy magunk is sokaljuk, úgy, hogy ha az olasz megkockáztat egy lövést, tűzérésünk ötvenet felel és vagy száz hitvány katzelmacher kér Szent Péternél bebocsáttatást. Veszteségeink nevetségesen csekélyek, eseményszámba megy, ha valamelyik héten egy sebesülés történik, az is csak vigyázatlanság következménye. Az ellátás jó. Reggel és este kávé, éjjel tea, délben paprikás, vagy leves, hús főzelékkel, minden nap fél

kenyér, ahhoz szalonna, sajt. A bakatársaság mindig viccel. Térképeket hozatnak, kirajzolják: mit kapott volna Itália, ha semleges marad és mit nyert a háborúval. Ezeket az így kirajzolt térképeket aztán becsempészik a taljánokhoz. Egy másik mulattság: macskabőrt tömnek ki, spárgára kötik, kihajítják az állás elé és rángatják, a taljánok katzelmacher mivoltára célozva. Eredmény: a mieink részéről örült röhögés, a taljánok részéről veszett, de eredménytelen puskázás és még veszettebb átkozódás. Láthatójátok, hogy a mi hegyi háborúnk nem minden humor nélkül való és csaknem teljesen veszélytelen, ne aggódjatok hát!”⁹

Hasonló optimista, nyugtató híradás jelent meg a galíciai frontról is:

„A magyar honvédek, köztük a hős szegedi katonák harci dicsőségének krónikájához szolgáltat adatot az a levél, amelyet *Fischer József*, szegedi ékszerész intézett a *Délmagyarország* szerkesztőségéhez. A levélből közöljük a következőket: Már négy hónapja, hogy szép Szeged városát el kellett hagynom és azóta az 51. hadosztálynál a zenekarnál teljesítek szolgálatot, ami éppen nem könnyű, bár annak látszik. Sok nyomorúságon mentem keresztül, de az az erős meggyőződésem, hogy szenvedésünket siker fogja koronázni és nálunk lesz a végleges győzelem. *Erre majdnem mindenütt magyar ezredek várnak, különösen sok szegedi.* Itt láttam *Petrán, Homor, Kuba* századosokat, azon kívül sok hadapródot, sok szép szegedi fiúkat. Múlt hó 24. óta óriási ütközetek voltak, de az oroszok nem érték el eredményeket. Becsülöm hallomás után veszteségüket azóta 180 ezer emberre. Nekünk is van természetesen veszteségünk, de mivel mindig ők támadnak, tűzértségünk elsöpri őket. Ilyenkor, ha pergő tűz van, reng a föld, a legerősebb idegzetű emberben is valami különös félelem vesz erőt. Mi mindig az ütközetekhez igen közel vagyunk és nem egyszer voltunk magunk is srápneltűzben. Egyébként büszke vagyok arra, hogy városunk fiai védték meg ismételten ezen frontot. Zenekarunk 30 ember, mi öntünk hangulatot az öreg fiukba, ha kijönnek. Ha játszunk, úgy lépnek, mintha 18 évesek volnának. Szegedi újságot, a Délmagyarországot kapom és így minden hírről, ha pár nappal is később, de értesülök.”¹⁰

⁹ Idill a tolmeini hídfőnél. *Délmagyarország* 1916. február. 6. 5.

¹⁰ Szegedi levél a galíciai frontról. *Délmagyarország* 1916. február 2. 5.

A kedélyes harctéri levelek közé tartozik *Császár Sándor* öreg harcos írása *Lindenfeld Bertalan* szegedi cukorgyároshoz. Császár olvasta a *Lindenfeld* cég egyik hirdetését. Így köhögés ellen való cukorért fordul *Lindenfeld*hez a következő sorok kíséretében:

„K. a. Dekungba 1915. nov. 3-án.

T. cég! A napokban olvastam becses hirdetését, hogy az ön cukorkája elmulasztja az ember köhögését. Már pedig mi nagyon köhögünk, mert hideg zuhanyt sűrűn veszünk. Hús szobánkat a szél átjárja, a vihar a tetejét össze-vissza cibálja, ez még csak valahogy megjárna, csak a gránát a követ a nyakunkba ne szórna. Ezekért sokszor méregre lobbanunk, ilyenkor egy pár digót beafírolunk. De erről tovább ne beszéljünk, elég az hozzá, hogy nagyon köhögünk. Már pedig önnek, ha köhögés ellen jó a cukorkája, küldenie kell egy csomagot belőle nemsokára. Mivel nélkülözhetetlen otthon is, azért kérünk belőle mi is. Hogy ily bátrak vagyunk, azon ne csodálkozzon, megszoktuk ezt már az olasz fronton. Kéri ezt a doberdói fensík egyik hőse, aki Szegeden sokat elfogyasztott belőle. Hogy a cukrot kinek küldjék megírom, Császár Sándornak, aki itt harcol az olasz fronton. Azt hiszem kérésem nem fogják megvetni, küldünk helyette digókat cukorrépát szedni. Ha a választ megkapom, többet fogok írni, addig türelemmel fogok várni. Igaz tisztelője *Császár Sándor* öreg harcos, a doberdói fensíkon. *Lindenfeld* nem vette tréfának Császár kedves kedélyeskedését és 100 csomaggal küldött címére abból a kitűnő cukorból, amely elmulasztja az ember köhögését.”¹¹

A *Lindenfeld* család fia révén is szerepel az újságok hasábjain, ugyanis *Lindenfeld Sándor* zászlóst és gépfegyver-osztag parancsnokot, *Lindenfeld Bertalan* szegedi cukorgyáros fiát, az ellenséggel szemben tanúsított vitézségeért ezüst éremmel tüntettek ki. Írja a 1916. június 3-án (5. o.) a Délmagyarország. Augusztusban már arról olvashatunk, hogy ugyanő ekkor már hadifogolyként Kieff felé utazott egy vonaton. Innen küldte családjának az értesítést.¹²

¹¹ *Lindenfeld* cukorka a doberdói fensíkon. *Délmagyarország* 1915. november 10. 5.

¹² Kitüntetett szegedi zászlós. *Délmagyarország* 1916. június 3. 5.; Orosz fogságban. *Délmagyarország* 1916. augusztus 2. 5.

A magyar jók között a bor, meg a búza mellett ott van a ló is. Ehhez kapcsolódó idilli cikket közöl a helyi lap:

„Kedves hű paripám, utolsó szavam tehozzád, a Kárpátok hegyeiben jó hegymászó voltál, árkok, bokrok, vizek nem gátolták utadat, mentél mint a szélvész velem, jól viselted magadat, most itt van kardom karabéjom a nyeregbe csatolom, gyenge az én testem tovább nem bírom, egy orosz gyilkos gojo halálos sebet ejtet rajtam, elpanaszolom néked utolsó szavaimat, mintha értenéd gazdádnak utolsó szavát, úgy álsz itt nyugotan a fenyő alatt, utoljára látod gazdádnak utolsó ajkimozgását, utoljára nézel a kinyílt szemébe. Most it van e levél a nyereg táskába teszem, vid haza had terjegyzen szét az újságok belseiben. Isten veled. Válasz utat a, magyar föld felé, eregy amere lác, én it nyugszom örökre. Isten veled Pramuk Bertalan.”¹³

Egytel kevesebben lettek a huszárok, de egytel több meleg szépséges história hajtott virágot a vérázott földből.

Az ilyen hírek mellett meg kellett küzdeni a mindennapok otthoni nehézségeivel a hátra maradottaknak. Rekvirálások lettek rendszeresítve, hogy az ellátás gördülékenyebb legyen. Tehát felszólították a gazdákat és gabonatulajdonosokat, kereskedőket, malomtulajdonosokat, hogy szolgáltatassák be a családi szükségletnél nagyobb mennyiségű készleteiket. A város folyamatos szorításban volt az ellátás terén. Hatósági árudákat és éttermeket nyitottak a rászoruló polgárok részére szabott, azaz maximált árakkal. Mindeközben figyelemmel kellett lenni a hadiárvak és özvegyek segélyezésére is valamint támogatni, buzdítani igyekezett a lakosságot az áldozatvállalásban és adakozásban. Itt természetesen nem a szerény körülmények között élő lakosságra gondoltak. A helyi lapok rendíthetetlen szorgalommal közölték a kórházak, a hadsegélyezés és a Vöröskereszt részére küldött adakozók nevét. Ezzel is köszönetet mondva a hazafias viselkedés megtestesítőinek. 1917-re a helyi viszonyok minden városi erőfeszítés ellenére odáig jutottak, hogy a város egyetértett a Rákóczi tér veteményessé tételével. Burgonyát, répát, zöldségeket és még napraforgót is vetettek ezzel is enyhítve néhány család élelmezési gondját. Átrendeződött a fogyasztás szerkezete is. A húsfélékből a sertés (szalonna, füstölt áruvá alakítása

¹³ Huszár búcsú sorai a lovához. *Délmagyarország* 1915. június 2. 5–6.

miatt is – ami jobban használható volt a fronton) a hátszágban jelentősen viaszorult. A marhahúst idővel kisebb mennyiségben, de rendszeresen pótolták. A csirkeállományt a tojáaszükséglet miatt ritkábban vágták le. Maradt hát a birka, amelynek aránya többszörösére nőtt, kiváltva a más félék hiányát, valamint a bivalyhús is belépett a kínálatba. A liszt szigorú ellenőrzési keretek között mindig elérhető volt. A tarhonya tartóssága, kiadóssága, sokoldalú feldolgozhatósága miatt stratégiai fontosságú élelmiszerré vált. Erről is pontos számadásokat vezetett a város és hivatalai. Ez legalábbis ilyen érvényű volt Szeged és környékén a Dél-Alföldön. Az ország más végeiben a tarhonyának nem volt olyan súlya az étkezésben, mert nem is nagyon ismerték.

TÓTH, ISTVÁN

WARFRONT AND HINTERLANDS WITH REGARDS TO THE 46TH K.U.K. DIVISION OF SZEGED

Official propaganda and private sphere

The article emphasizes the fact that the warfront and the events occurring there during the war affected relations at the hinterlands directly. The continuous need to supply the warfront with manpower resulted in a more prominent role for women in production in the hinterlands. Therefore, juvenile delinquency became a major issue. The majority of schools have temporarily been converted to military hospitals. This was a less discussed topic of propaganda. They rather focused on reporting exclusively optimistic news regarding the situation on the front. Censorship had a strong, daily presence in the press. The article publishes various almost trivializing articles from both the Western and Eastern fronts, respectively, emphasizing the fulfilment of the central power's will. They, however, neglected to discuss heroic dead, numbering in the hundreds of thousands. Only those POW-related articles were published that emphasized the well-being of these prisoners of war. In order to support the topic, artistic painting and contemporary photographs depicting the warfront and the hinterlands are published in the final part of the article.

1. kép: Sorbanállás a Közélelmezési Hivatal előtt 1917.
(MFM)

2. kép: Keglovich utóda - Rákóczi tér 1917.
(MFM t10192)

A MAGYARKANIZSAI NAGY HÁBORÚ HADIKÓRHÁZ
MŰKÖDÉSE, VALAMINT AZ 1914–1918 KÖZÖTT
KELETKEZETT KATONAI TEMETŐPARCELLA TÖRTÉNETE

A katonai temetők kialakulása a Délvidéken

A Vajdaságban ma már csak elvétve találhatók Nagy Háborús magyar vonatkozású katonai emlékhelyek. Ennek fő oka – a célra fordítható krónikus pénzhiány mellett – az elmúlt 100 évben bekövetkezett impérium- és rendszerváltások sora, melyek csak ritkán kedveztek a katonatemetők rendezésének. A déli végek rohamosan fogyatkozó magyarsága ma már csak nagy áldozatvállalással, valamint az anyaország anyagi támogatásával képes egy-egy emlékhelyet – jellemzően emlékművet – karban tartani. A Vajdaságban található katonai temetőkre, amelyekben több ezer hős nyugszik – a két ország közötti hadisír-gondozási szerződés híján – egyelőre nincs tartós megoldás.

A Monarchia 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának, amit követően Magyarország déli részén csoportosultak a 2. osztrák-magyar hadsereg seregtestei.

Már az első, sikertelen Potiorek-offenzíva¹ során óriási emberáldozatokat követelő, elkeseredett harcok dúltak a szerb hadszíntéren: az elesettek eltemetésére csak a csatateret közvetlen közelében volt lehetőség és alkalom. A súlyos, háborús állapotok miatt a temetést végző bajtársak csak ritkán lehettek tekintettel arra, hogy a temetés helye a hősi halottak iránti kegyelet végső céljainak megfelelt-e.

Az elesettek mellett már 1914 augusztusában is sokan megsebesültek, megbetegedtek – a helyzet pedig 1914 őszén tovább súlyosbodott. A szerb hadszíntérhez közel eső délvidéki településeken tartalékkórházak (németül: Reserve-Spital) létesültek elsősorban azokban a nagyobb városokban, amelyekben már békeidőben is

¹ Az offenzíva a Balkán-félszigeten harcoló osztrák-magyar haderő főparancsnokának, Oskar Potiorekról (1853–1933) táborszernagynak a neve alapján került be a történelemkönyvekbe.

katonaság állomásozott. Így Zomborban, Szabadkán, Újvidéken, Nagybecskereken, Pancsován, Fehértemplomon, Nagyikindán középületek igénybevételeivel alakították ki a tartalékkórházakat. Kisebb településeken, mint Zentán és Magyarkanizsán, a Vöröskereszt Egylet kisegítő hadikórházakat működtetett.

A kórházakban elhunyt katonákat – felekezeti hovatartozásuktól függően – a már meglévő felekezeti temetőkben temették, lehetőség szerint külön kialakított parcellába. Az elhunytak között a római katolikus vallásúak voltak többségben, ezért rendszerint a katolikus temetőkben kialakított katonai parcellát nyilvánítták ún. hősi temetőt (németül: Heledenfriedhoff). A temetők kialakítása és karbantartása a helyi katonai parancsnokságok hatáskörébe tartozott, de a feladatok végrehajtásában a polgári-, és egyházi hatóságok, valamint a civil egyletek is szerepet vállaltak. Ennek ékes példája, hogy Halottak Napja közeledtével a városi előjáróságok saját költségükön tették rendbe a katonasírokat, a helyben működő felekezetek papjai/lelkészei pedig misét szolgáltattak az elhunyt katonák lelki üdvéért.

A hadikórházaknál szolgáló tábori lelkészek halotti anyakönyvbe (németül: Sterberegister) jegyezték be az elhunytak személyi adatai, a halál oka mellé pedig azt is, hogy mikor és hová temették őket. A Délvidéken működő kórházak esetében a halotti anyakönyvek jelentős hányada – részben Budapesten, részben Bécsben, részben a Vajdaságban – megőrződött: megkerülhetetlenül fontos levéltári forrást képeznek a téma kutatói számára. 1918 novemberében a Nagy Háború véget ért: a Délvidék szerb megszállásával a haditemetők gazdátlanokká váltak, ezzel pedig megkezdődött pusztulásuk.

A délvidéki Nagy Háborús katonai temetők sorsa a rendszerváltozásig, illetve azt követően

Noha a Trianonban aláírt békeszerződés jogilag kielégítően rendezte az utódállamokban magyar hadisírok helyzetét, a gyakorlat más volt.² Az

² 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Észak-amerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nicaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal,

újonnan megalakult délszláv állam parlamentje a hősök iránti kegyelet megnyilvánulásaként, 1921-ben megalkotta Az idehaza és idegenben lévő katonai temetőink és sírjaink, valamint területünkön elesett és eltemetett katonák, tengerészek, hadifoglyok, internált személyek, német-, osztrák-, magyar- és bolgár állampolgárok sírjainak gondozásáról szóló törvényt.³ Ez a jogszabály a hősi halottak kultuszának nagyszerű dokumentuma volt, amelyet bármely állam szívesen magáénak vallhatott volna. Csupán egyetlen szépséghibája volt: gyakorlati megvalósítására nem került sor! A törvény úgy rendelkezett, hogy 1928-at követően az elesett hősök földi maradványait/csontjait tömegsírokba, illetve csontkamrákba/ osszáriumokba gyűjtik össze, amelyek fölé emlékműveket – esetenként kápolnákat, mauzóleumokat – emelnek. Minderre, főleg pénzhiány miatt, nem kerülhetett sor: a törvényt 1929-ben hatályon kívül is helyezték. 1930-tól kezdve mégis beindultak ilyen jellegű munkálatok, és Szerbiában több helyen – Niš, Gučevo, Tekeriš – osszáriumokat hoztak létre. Magyarország a hadisírok ügyében maga részéről megtett mindent, amit korlátozott jogi-, és szűkös anyagi lehetőségei lehetővé tettek.

A belgrádi magyar követ először 1924-ben tett jelentést a belgrádi, valamint a szerbiai osztrák-magyar katonai temetők áldatlan állapotáról. 1926 novemberében Hóry András követ kezdeményezésére Belgrádban megalakul a magyar hősök sírjait gondozó bizottság, melynek alapvető feladata hadisír-gondozásra szánt pénzadományok gyűjtése volt. A magyar kormány 1927-től megbízottat küldött Jugoszláviába, akinek az osztrák-magyar katonai temetők bejárása volt a feladata – munkájában együttműködött az osztrák, valamint a német megbízottal. Jugoszláviai hadisír-megbízottként legtermékenyebb

Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. 155. és 156. §.

³ Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у Отаџбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника, морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији. Службене новине Краљевине ЦХС, бр. 87/1922. (Törvény katonáink hazai és külföldön lévő sírjainak és temetőinek, valamint az elesett katonák, tengerészek, hadifoglyok és internált személyek, Németország, Ausztria, Magyarország és Bulgária államterületünkön eltemetett állampolgárainak temetőinek rendezéséről. Szerb-Horvát-Szlovén Királyság Hivatalos Lapja, 87/1922 sz.)

munkát 1929-től kezdődően Seregély Dezső nyugállományú ezredes valósította meg.

1939-es adatok szerint Jugoszlávia területén 17 561 Nagy Háborús magyar hősi halott nyugodott, közülük az elcsatolt területeken 4223. A délvidéki városok közül Szabadkán 769, Újvidéken 781, Zomborban 305, Versecen 347, Nagybecskerekén 282, egyéb településeken pedig további 1739 elhunyt magyar hősi halottat írtak össze.⁴

Jugoszlávia 1941-es kapitulációját és széthullását követően a Bácska, a Baranya-háromszög, a Muraköz és a Muravidék visszatért Magyarországhoz. A Honvédelmi Minisztérium még a katonai közigazgatás idején jelentést kért a visszacsatolt területeken fellelhető hősi temetők állapotáról, az eltemetettek névjegyzékével és a temetők tervrajzával együtt. A beérkezett adatok alapján a minisztérium 1941 őszén rendelkezett a temetők rendbetételével kapcsolatosan, valamint folyósította a rendbetételhez szükséges pénzt. A munkálatok, a helyi mérnöki hivatalok bevonásával, már 1941-ben megkezdődtek: ebbe a Tűzharcos Szövetség, a leventeservezet, valamint a cserkészek is bekapcsolódtak.

A II. világháború délvidéki hősi halottjai közül többeket a már meglévő, részben felújított Nagy Háborús sírkertekben helyezték örök nyugalomra: a két háború hősi halottai békében megfértek egymás mellett...

A németek által megszállt Bánság (Bánát) területén fekvő hősi temetők felett a HM nem rendelkezhetett: ezek esetében a magyar állam részéről nem kerülhetett sor a bácskaiakhoz hasonló felújításokra. 1945-ben a II. világháború véget ért: a terület ismét gazdát cserélt, a katonai temetők újfent gazdátlanok váltak.

A jugoszláv kommunista hatalom – amely a népfelszabadítónak nevezett háború áldozataira alapozva saját hősi kultuszát építette – igyekezett az 1941-1945 közötti időszak nyomait eltörölni. Ezt a célt volt hivatott szolgálni a szerbiai belügyminisztérium 1945-ös utasítása is, amelyben a „...megszállók sírjainak megsemmisítését – eltüntetését...” rendelte el. Szerencsére ilyenre – szűkebb pátriánkban

⁴ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Humanitárius iratok 1914–1960. 19. doboz: A jugoszláviai I. világháborús magyar katonai temetők iratanyaga 1923–1943.

– nem került sor: a katonatemetők eltüntetésének feladatát „átengedték” az enyészetnek...

Az 1960-as években Vajdaság-szerte több felekezeti temetőt államosítottak. Az I. világháborús katonai parcellák ekkora már, kellő karbantartás hiányában, jelentősen lepusztultak. Nagy kiterjedésük, valamint vonzó fekvésük miatt hamarosan megkezdődött felszámolásuk. Hogy nem mindenütt történt ez meg, arra szép példa a zombori Szt. Rókus temetőben lévő hősi parcella esete: itt 18 sírt megőriztek eredeti formában, az egykori temető helyére pedig emlékművet is emeltek. Pozitívumokról a vajdasági katonai temetők sorsával kapcsolatosan a rendszerváltást követően sem tudunk beszámolni, még a Nagy Háború centenáriuma sem: felújításukra sem érdeklődés/szándék, sem pénz nincs.

A magyarkanizsai hadikórház és katonai temető

Magyarkanizsa városa 1902-ben kötelezettséget vállalt, hogy háború esetén biztosítja 200 üdülő/lábadozó sebesült teljes ellátását. Ezt a vállalat a magyarkanizsai gyógyvízre, illetve a Grünfeld Herman által kialakított gyógyfürdőre alapozták.⁵ Azonban az 1914 augusztusában kirobbanó világháborús események felülírták az egyezséget.

A kisegítő hadikórházat a Haynald-leánynevelő intézet épületében rendezték be. Az első sebesültek, szám szerint 126-an, 1914. október 5-én érkeztek meg Magyarkanizsára.⁶ Kezdetben valóban csak könnyebben sérültek érkezhetek, mert alacsony volt a halálozási arány, ám annál magasabb a kezelt betegek száma.

Dr. Király Sándor polgármester az 1915. március 16-án megtartott közgyűlésen számolt be az 1914 őszen kialakult helyzetről:

„...A sebesülteket 1914. október 5-től megkezdetten a mai napig csoportokban küldettek ki gyógykezelésre, szám szerint 588-an. Ezek közül gyógyultan visszautaltatott 551, meghalt 4, kezelés alatt áll jelenleg 33.”⁷

⁵ Bővebben lásd FEJŐS 2008.

⁶ *Kanizsai Ujság* 1914. október 25. 2.

⁷ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarkanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 53. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1915, 27/1915 jegyzőkönyvi szám.

A kisegítő hadikórház működtetésének anyagi kiadásairól is beszélt a polgármester:

„...A hadvezetőség és az Országos Vöröskereszt Egylettel folytatott tárgyalások folytán kénytelen voltam beleegyezni abba, hogy Magyarokanizsán ne csak üdülő lábadozó betegeket küldhessenek, hanem kisegítő kórház állíttassék fel, – minthogy azonban ezen esetben az orvosi műszereket és gyógyszereket is nekünk kellett előállítatni, előterjesztésemre az eddigi 1 korona 20 fillérben megállapítva volt betegellátási díjat sikerült 2 koronára felemeltetni, mi által elértük, hogy 50 fillér minden betegnél megmaradt, műszerekre és gyógyszerekre, mert az eltartás személyenként 1 korona 50 fillérért vállalták el az apácák a zárdában, a szegényházban és a kifőzőnő a kórházban.”⁸

A Magyarokanizsán elhunyt első sebesült a cs. és kir. 73. (prágai) gyalogezred morva nemzetiségű bakája, a marienbadi⁹ Kreuczer Vencel volt. Kreuczer gyalogost – aki a szerbiai Šabac környékén vívott harcokban sebesült meg – 23 évesen, 1914. október 20-án, szövődmenyként fellépő agyhártyagyulladás következtében ragadott el a halál. Temetésén – amelyen a város színe-java részt vett – Gajó István városi számvevő mondott búcsúbeszédet, kitérve a sebesültek érkezésére is:

„...Szerettünk volna virágos hintókon, zajos zene hangjai közt fogadni benneteket és vendégül látni míg kedvetek tartja, s jöttetek betegen, bénán, átlótt kézzel, sebzett lábakkal, mankókon hozzánk. A könnyek csordultak ki szemeinkből midőn Ti – az előbb viruló egészségnek örvendő vidám fiúk – botra támaszkodva, rongyos ruhákban jelentetek meg nálunk – ápolásra szorulva. Jó kedvvel mentetek a csatába életünket és vagyonunkat védeni, és szomorúan tértetek vissza. Iparkodunk enyhíteni fájdalmaitokat, gondos ápolással s a magyar vendégszeretet egész melegével.”¹⁰

A kórházi ellátás minőségét, valamint a személyzet odaadó munkáját a polgármester képviselőtestületi ülésen méltatta:

⁸ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarokanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 53. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1915, 27/1915 jegyzőkönyvi szám.

⁹ Ma: Mariánské Lázně, Csehország.

¹⁰ *Kanizsai Ujság* 1914. október 25. 2.

„...A sebesültek nálunk igen jó ellátásban részesültek, úgy hogy a mi szegényházi és zárdai kórházunk, az egész országban jó hírnévre tett szert, és ez a jó hírnév a legszebb dicséret városunk közönsége s különösen azon önfeláldozó és lankadatlan buzgalma apácák és hölgyek részére, akik fáradtságot nem kímélve iparkodnak a haza védelmében megbetegedett katonákat nemcsak ápolni, és minden jóval ellátni, hanem humánus és emberszerető bánásmódjukkal kedélyüket is felvidítani.”¹¹

1914 decemberének végén a magyarkanizsai kiegészítő hadikórházban több mint 160 sebesültet és beteget ápoltak,¹² de számuk 1915 áprilisának közepén is meghaladta a 130-at.¹³

A járványok megjelenése miatt – 1914 őszén a kolera, 1914/15 telén a Szerbiából behurcolt tífusz – gondoskodni kellett arról, hogy a fertőző betegségekben szenvedők ne keveredjenek a sebesültekkel, illetve hogy a város lakói se fertőződjenek meg. Járványkórház céljából a városi szegényház épületét vették használatba. A hadikórház fenntartása jelentős anyagi eszközöket igényelt:

„...A sebesültek élelmezésére az Országos Vöröskereszt Egylettől eddig 25778 koronát vettem kézhez, melyből a szegényház, Haynald nevelő intézet vezetőségének és a kórháznak 21419 korona 20 fillért, gyógyszer, kötszer és orvosi műszerekre 2832 korona 49 fillért utalványoztam ki, - a sebesült katonák kezelése körül az élelmezésen és kötszereken kívül 2845 korona 21 fillér kiadás merült fel felszerelési, mosatási és egyéb költségekben úgy, hogy végeredményként összesen a mai napig 1319 korona többletkiadás van. A sebesültek a harctérről számos ragályos betegséget behurcoltak városunkba, kolera, vérhas, tífusz esetek fordultak elő, ezekre 2587 korona 97 fillér költség merült fel, amely összegnek vagy legalább egy részének az országos betegápolási alapból való megtérítése iránt a szükséges intézkedéseket folyamatba tettem. A sebesültek közt fellépett járványok szükségessé tették számos olyan intézkedést, amelyek a fent feltüntetett 2587 korona kiadását megmagyarázzák, a szegényházban fel kellett állítani egy járvány osztályt, amely nagy mérvű átalakítással járt, - ki kellett bérelni egy szomszéd

¹¹ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarkanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 53. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1915, 27/1915 jegyzőkönyvi szám.

¹² Kanizsai Ujság 1915. január 3. A sebesült katonák karácsonyfa ünnepe. 3.

¹³ Kanizsai Ujság 1915. április 18. Nyilatkozat. 3.

házat, és a járvány kórházban külön ápolók felfogadása vált szükségessé, fertőtlenítő gépek s egyéb felszerelési eszközök beszerzése is szaporította a költségeket, szükségessé vált továbbá, hogy a szegényházból a szegények és az árva gyerekek kihelyeztessenek, ami szintén tetemes költségbe került.”¹⁴

Az elkövetkező háborús években a hadikórház fenntartásához nélkülözhetetlen anyagi kiadások egyre nőttek. A helyzetet csak rontotta a háború gerjesztette pénzromlás, az árak emelkedése és a lakosság általános elszegényedése. Mindez megterhelte a város egyre szegényesebb költségvetését, de a hadikórház 1918-ig rendületlenül működött. A kórházban elhunyt ápoltakról a polgármester 1915 márciusában jelentett:

„...A sebesültek közül 4 meghalt, ezeknek eltemetéséről a város költségén gondoskodtam, s részükre a római katolikus temető egyik legszebb helyén dízsírkertet eszközöltem ki a római katolikus plébános úrnál.”¹⁵

Magyarkanizsa város képviselő testülete közvetlenül a háború befejezése előtt, 1918. október 30-án megtartott rendkívüli közgyűlésén is tárgyalta a katonai temetőről:

„...A városi tanács javaslatának elfogadása mellett utasítatik a tanács, hogy a hősök sírját a f. év november 1-ső napján díszítesse fel, a felmerülő költségek utalványoztatnak. Egyben pedig a hősök sírjainak jövőbeni ápolásáról is gondoskodni kívánván, kettőezer koronát az 1919. évi költségvetésben előirányoz s utasítja a főszámvevőt, hogy ezen összeget a költségvetésbe vegye fel, melyből 1919. évi halottak napján a hősi halált halt katonáink sírjai feldíszítendők.”¹⁶

A két világháború között a katonasírokat a helybeliek, illetve a hozzátartozók gondozták: a Magyarkanizsán eltemetettek jelentős

¹⁴ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarkanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 53. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1915, 27/1915 jegyzőkönyvi szám.

¹⁵ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarkanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 53. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1915, 27/1915 jegyzőkönyvi szám.

¹⁶ Történelmi Levéltár, Zenta. F. 004 Magyarkanizsa rendezett tanácsú város 1850–1918. 58. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1918, 418/1918 jegyzőkönyvi szám.

hányada helybeli volt. Egyesek sírokra kőből síremlékeket is emeltettek. 1941-1944 között a sírkertet felújították: egyforma bádoglepok kerültek a fejfákra, amelyen feltüntették a hősi halottak neveit. Ebben az időszakban a jelesebb állami ünnepeken – elsősorban Hősök Napján és Halottak Napján – ünnepélyes keretek között, katonai tiszteletadás mellett koszorúzták meg a hősök sírjait. A II. világháborút követően sem felújításra, de a sírok háborgatására sem került sor. 2000 tavaszán megtörtént a sírok összeírása, aminek során 75-öt tudtak azonosítani: 71 név szerint ismert, valamint 2 ismeretlen hősi halott az I. világháború idejéből, illetve 2 név szerint ismert elhunyt honvéd a II. világháborúból. A város önkormányzatának – Balla Lajos polgármesternek és Dobó Sándornak, a Kegyeleti Bizottság elnökének – eltökélt szándékává vált a katonai temetőparcella felújítása. 2002-ben egyeztetés kezdődött a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum keretében működő Hadisírgonozó Irodával a katonai parcella felújításáról. A megegyezés értelmében a budapesti intézmény – amelynek élén akkor dr. Holló József tábornok állt – vállalta 75 egyforma kereszt, valamint a rájuk kerülő névtáblák legyártását, leszállítását és felállítását. A magyarkanizsai önkormányzatra a terep előkészítése hárult.

A felújított katonai temetőparcella felavatására ünnepélyes keretek között, 2003. augusztus 8-án került sor. Ez alkalommal mutatták be a Magyarkanizsa község I. világháborús hősi halottainak adattárát tartalmazó kötetet is, amely 781 magyarkanizsai, 177 horgosi, valamint 165 martonosi hősi halott, összesen 1123 olyan katona adatait tartalmazza, akik a Nagy Háború során, az hazáért áldozták életüket. A helyi önkormányzat és a civil szervezetekkel képviselői 1990-től kezdődően évente közösen, koszorúzással róják le kegyeletüket a Nagy Háború hőseinek sírjainál. Teszik ezt abban a reményben, hogy valakik máshol is tesznek egy-egy szál virágot az elesett magyarkanizsai katonák sírjaira, lévén hogy zömük szülőföldjétől távol, idegen temetőkben alussza örök álmát.

IRODALOM

FEJŐS Sándor

2008 *A Csodakút. A kanizsai gyógyfürdő története.* Hálózati a Szabad Információért Alapítvány, Szeged.

MOLNÁR, TIBOR

THE OPERATION OF THE GREAT WAR FIELD HOSPITAL IN MAGYARKANIZSA AND THE HISTORY OF THE MILITARY CEMETERY PARCEL FORMED BETWEEN 1914–1918

During WW1, starting from the autumn of 1914, the Red Cross Association operated an auxiliary field hospital in Magyarkanizsa, where soldiers wounded or fallen ill on the battlefield were treated. The whole community of the city took its share in aiding the hospital and attending to the wounded with donations and volunteering. The hospital operated until the end of the war. Despite attentive care, many of the wounded/ill perished: the first of the heroic dead was Vencel Kreuczer, a private with Moravian nationality, who died on October 20, 1914. He and his late comrades – 71 persons in total – were laid to rest in the military parcel which was formed in the cemetery of the Roman Catholic Church in Magyarkanizsa. The parcel for the heroic dead was restored in 2003 with the professional help and support of the local government and the Institute and Museum of Military History in Budapest.

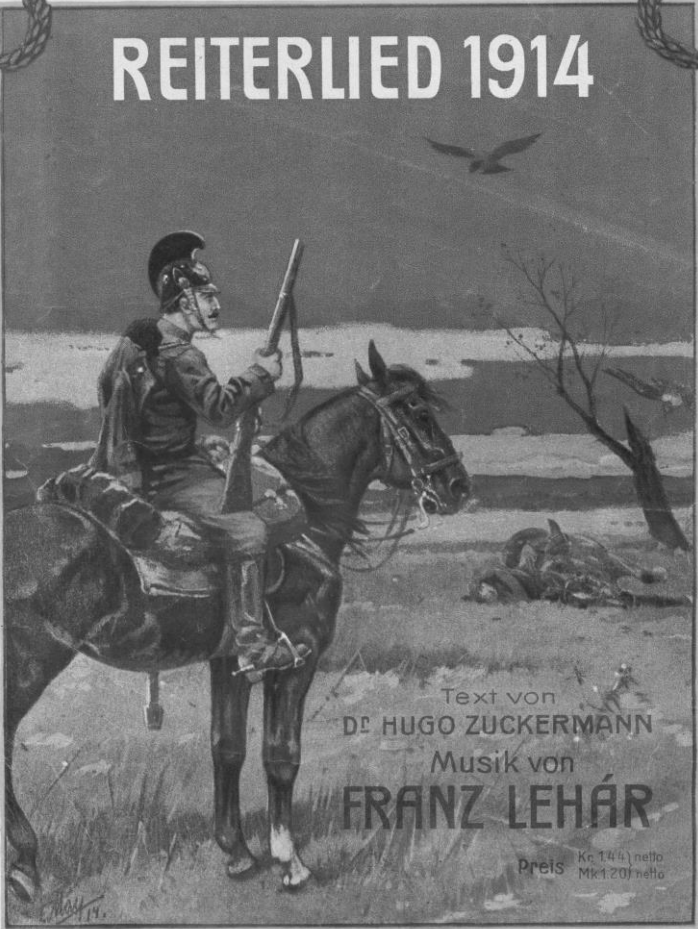
A magyararkanizsai katonai temetőparcella a felújítás előtt
(Fotó: Puskás Károly, Magyararkanizsa.)

A magyararkanizsai katonai temetőparcella ünnepélyes felújításának
pillanata 2003 augusztusában
(Fotó: Puskás Károly, Magyararkanizsa.)

Seiner Kaiserlichen und königlichen Hoheit
dem durchleuchtigsten Herrn **ERZHERZOG THRONFOLGER KARL FRANZ JOSEF** in Ehrfurcht gewidmet

REITERLIED 1914

Text von
DR. HUGO ZUCKERMANN
Musik von
FRANZ LEHÁR

Preis Kr. 14/4 netto
Mk. 120 netto

Eigentum des Verlegers für alle
Länder. — Aufführungsrecht und
Arrangementsrecht vorbehalten.
Copyright 1914 by LUDWIG
KRENN, WIEN.

LUDWIG KRENN
WIEN VI, LINKE WIENZEILE 6
LEIPZIG, ROBERT FORBERG

Нопонягана сонпомарена (послѣдѣніа
зановѣ орѣ занемарена, спашѣ орѣ
20 марта 1911. г.)
Nachdruck verboten laut dem russischen
Autorenrechte vom 20. März 1911

Reiterlied – „halál” és „kitűzött zászlók” Belgrádnál
(Glässer Norbert tulajdona)

Változó társadalmi szerepek és mindennapok

A PLÉBÁNOSOK SZEREPVÁLLALÁSA AZ I. VILÁGHÁBORÚ HÁTORSZÁGÁNAK TÁRSADALOMSZERVEZÉSÉBEN

Tanulmányomban az egyházi társadalom legszélesebb szegmensének, az alsópapságnak az I. világháború alatt végzett tevékenységét vizsgálom a pécsi egyházmegye igazgatási keretein belül. Mindezt egy olyan forrás, a Historia Domusok tükrében, amelyek felhasználása a történetírásban korábban alig hasznosult.

Ezek a források egy európai középhatalom közvetlen háborús eseményektől megkímélt peremvidékének mindennapjaiba engednek betekintést, és megmutatják, hogy az egyháznak a krízishez való alkalmazkodása, felelős magatartása, a válság kezelésére kialakított rendszere és annak hatékonysága; illetve saját szerepének újraértelmezése hogyan vizsgázott a háború hosszú időszaka alatt. E források, különösen a Historia Domusok reményeim szerint hozzásegítenek ahhoz, hogy megtudjuk, ez a háborús-hátországi kríziskezelés hogyan is vizsgázott, és képet kaphatunk általuk a háborúnak a frontvonalától távoli országrész társadalmára gyakorolt hatásairól.

A forrás – Historia Domus

A „háztörténet” egy sokszínű, változó színvonalú, változó adatgazdagságú forrás. Esetenként több évszázadra visszatekintő forrásbázis, aminek a megmaradása – történelmünk viharait tekintve – néhol szinte irracionális, és megőrzése ennek ellenére sem megoldott, ahogy kutathatósága is egyéni megfontolásnak kitett és esetleges.

A pécsi egyházmegyében éppen vizsgált korszakunk küszöbén, 1913-ban ment át jelentős tartalmi változáson a Historia Domus, amikor is Zichy Gyula püspök körlevélben szólította fel plébánosait a

háztörténetek – „*múltra is visszahatóan kötelező*” – rendszeres vezetésére illetve elkezdésére.¹

Zichy precíz alapossággal járja körül a háztörténet fontosságát, jelöli ki feladatait, és részletes utasításokkal látja el a plébánosait. A feladat súlyát érzékeltetve rögzítette, hogy az eddig *ius subsidiarium* jelleggel, vagyis kiegészítő jogszabályként kezelt intézkedését egyházmegyei jogszabálynak nyilvánítja. Általános irányelveket adott meg a rendelkezése után megkezdendő Historia Domusok összeállításához, pontosan megjelölve a felhasználandó forrásbázisokat, és a Visita Canonica szerkezetét mintául téve utasít a plébánia addigi életének megírására. Ahol pedig már vezetett háztörténetet tartanak, ott 16 pontban ad vázlatot a továbbiakban megkívánt tematikára vonatkozóan.

Rendszeres ellenőrzésüket – éves jelentéskötelezettség terhe mellett – a kerületi alesperesekre bízta, azzal, hogy visitatio-i alkalmával maga is betekintést kíván a könyvekbe. A szövegezéssel kapcsolatban nem fogalmazott meg standardizált elvárásokat. Csupán azt hangsúlyozza, hogy „személyek leírásánál mindig a szeretet és tisztelet vezéreljen, hogy történeti naplóba nem illő dolgok leírása kerültessek... [...] Legyen kiki pártatlan megítélője az eseményeknek, hogy így nemes szolgálatot tegyen a jövőnek.”²

A pécsi egyházmegyében ettől kezdve válik mennyiségileg is impozáns méretű forrásbázissá a Historia Domus. A püspök nem plébánia-történetírást várt el (csupán az újonnan kezdődő Historia Domus megalkotása esetében, a plébánia korábbi időszakára vonatkozóan), sokkal inkább egyidejűleg feljegyzett híradást a plébánia életéről és a plébánia területén történt eseményekről. Számunkra éppen ez az egyidejűség az egyik leglényeges momentum. Ahogy Vanyó Tihamér fogalmaz: „...a frissen folyó élet ütemének megörökítése és a személyes átélésnek közvetlensége adja meg az évkönyvnek kívánt és becses jellegét”.³

Másik fontos forrásunk az egyházmegyei körlevelek. Ez a dokumentumtípus egy, a háztörténetek létrehozásával párhuzamosan

¹ Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. (továbbiakban LC) 158/1913.

² LC 158/1913.

³ VANYÓ 1941. 39.

futó, de azzal ellentétes irányú információáramoltatás lenyomata. Egy egyirányú kommunikációs csatorna, amely a központi intézkedések, feladatok ismertetését és az állam kormányzati rendelkezéseinek közlését célozza. Valójában egyfajta egyházmegyei közlönyként funkcionál. A pécsi egyházmegyében Szepesy Ignác idejétől vált rendszeres kiadvánnyá, állandósuló tematikával, s a 19. században gyorsan fejlődő nyomdatechnika tette könnyen felhasználható tájékoztatási eszközzé. A püspökség által képviselt központi akaratot mutatja meg az alsópapság és a hívek felé, és ezzel láttatni képes a vallásosság alakulásának átfogó tendenciáit, az egyházszerkezetet és az egyházirányítás eszközeit valamint a felülről instruált elvárásokat. Ezzel együtt kiváló kontrasztanyag a háztörténetekben rögzített tapasztalatok kontextusba helyezéséhez. Kutatásaim során erre a forrástípusra is nagyban támaszkodtam.

A források felhasználásának korlátai

A háztörténetek esetében felhasználásukat nehezíti azok esetlegessége, formai és fizikai tekintetben egyaránt. Több plébánián eleve hiányoznak, vagy ha meg is vannak, évtizedes kihagyásokkal vezették őket. Tartalmi szerkezetük nemhogy egyházmegyei szinten nem mutat egységes színvonalat, de egy-egy plébániái Historia Domus-on belül is erősen hullámzó minőségű könyvvezetést találunk. A háztörténetek egységes színvonalú vezetésének lehetőségét eleve rontotta a diszpozíciós gyakorlat, így jobbra 10–12 év terjedelmű minőségi ciklusok váltják egymást a könyvben.

E dokumentumtípus minősége nagymértékben írója egyéniségének függvénye. Ez az adott habitushoz kötöttség a gyökere a forrás szubjektív jellegének. A tételes információk összekötő szövegei már véleményalkotások, szubjektív értékelései az „objektív” eseményeknek. A plébánosok megjegyzései, észrevételei a világ- és az ország eseményeivel, valamint a nép lelkiületével kapcsolatban, viszont legalább olyan értékesek számunkra, mint a statisztikákba rendezhető adatok. Ebből következtethetünk műveltségükre, gondolkodásmódjukra, világképükre, és ez teszi érthetővé a történelmi megrázkódások alatt tanúsított magatartásukat is.

A püspöki intenció, vagyis a megközelítő egyidejűség elvárása ellenére a háztörténetben sokszor retrospektív, az eseményeket 3-5-8 év

távlatból szemlélő összefoglalók olvashatók. Ez a békeidők gyakorlata, amikor – noha az ellenőrzést éves szinten az alesperesek végezték – valójában a bérmentőúton az egyes községekbe érkező püspök látogatása jelentett csak kellő pressziót a háztörténet naprakész állapotba hozására. Ez a visszatekintés azonban már óhatatlanul is összefüggéseket keres, és nem az objektív adatszűrőre helyezi a hangsúlyt.

Vannak témakörök, amiket a házkronikák soha nem érintenek. Így a belső egyházi életre vonatkozóan csak a legkritikább esetben találunk adatot. Így egyetlen Historiában sem találunk utalást például az alsópapság 1918-as, a Papi Tanácsban intézményesülő önszerveződésére.

A püspöki körlevelek esetében szintén elmondható néhány, a dokumentum jellegéből adódó fogyatékoság. Bár a körlevelek évkörönként összegyűjtve, kötetekbe rendezve sok plébániai levéltárban fennmaradtak, sok esetben hiányosak, nem teljesek.⁴ Időszakosan – szélsőséges történeti szituációkban – kiadásuk szünetelt, így bizonyos eseményekre nem ad rálátást.⁵ Tendenciózusak, a központ elvárásait szemléltetik, tekintet nélkül a bennük megfogalmazott feladatok helyi megvalósíthatóságára, s így bizonyos esetekben igen egyoldalú kép nyerhető az egyház működéséről. Reflektálatlanok, nem adnak teret valós kommunikációra, a visszajelzés hiánya még kevésbé teszi lehetővé a bennük foglaltak mindennapi vallási életre gyakorolt hatásának ellenőrzését.

Bár e két forrástípus egymást nagyszerűen kiegészíti, sajátosságaikból adódó esetlegességeik miatt szükségünk van kontrollforrásokra, hogy helyükre kerülhessenek a bennük szereplő információk. Ilyenek a pápai megnyilatkozások, a püspökkari tanácskozások jegyzőkönyvei illetve a püspöki kar által megfogalmazott körlevelek. A világtörténeti események kapcsán kialakított pápai koncepciót az egyháztartományok egyedi történeti szituációi szerint meghatározott lehetőségekhez igazítva a nemzeti egyházak felső klérusa fogalmazta

⁴ Kiváló példa erre Virág Ferenc 1956. október 29-én kelt körlevele, amely az általunk vizsgált hat körlevéltári gyűjtemény közül csak egyetlen egyben maradt fenn. LC X. körlevél, iktatási szám nélkül, 24.

⁵ Így a pécsi egyházmegyében a frontátvonulás időszakában, 1944. október 24. és 1945. április 6. között megjelenésük szünetelt.

meg olyan konkrét cselekvési programokban, amelyek már közvetlenül hatottak és befolyásolták a hívek életét.

Ilyenek az egyházmegyei szinten elrendelt adatösszesítések is, amelyek valamennyi egyházmegyében lezajlottak és egyháztartományi szinten összesítették, hogy az országos, püspökkari vagy a vatikáni intézmények felé az egész ország szintjén adjanak képet bizonyos tevékenységi körök, felhívások sikerességéről. Az első világégés időszakában Zichy Gyula is több ízben fordult papságához, hogy adott témakörben mind teljesebb körű képet nyerhessen egyházmegyéje háború alatt magára vállalt, legfontosabb feladatköreinek teljesítéséről: a rendszeres és alkalmi segélyezéssel kapcsolatban, a háborúval kapcsolatos ájtatosságok, gyűjtések, karitatív szervezetek munkássága kapcsán; a plébánia területén lezajlott csapatmozgások, bevonultak, hősi halált haltak; valamint a hitéleti változások leírása tekintetében. 1917-ben körrendeletileg szólította fel papságát, hogy a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány-Egyesülete által kibocsájtott és terjesztett, 82 pontos kérdőívet megválaszolva adjanak a lehető legrészletesebb válaszokat az egyház háború alatti tevékenységére vonatkozóan: a katolikus papság és hívek háborús tevékenységéről – a harcmezőn, a katonai szolgálatban, itthon, az egészségügyi szolgálatban, a karitatív, a gazdasági és közoktatásügyi tevékenység terén.⁶

Az egyházmegye a hátszágban

A háború szakralizálása

Nincs lehetőség arra, hogy ebben a tanulmányban a pécsi egyházmegye alsópapságának világháborús tevékenységét átfogóan bemutassam. Csupán néhány olyan elemet emelek ki, amelyek hatással lehettek a vidéki plébániai közösségek életére. Látnunk kell, hogy a püspöki központ és a plébániahálózat, a püspök és papjai csak megkérdőjelezhetetlen egységben működve lehetett képes munkáját a megfelelő hatékonysággal végezni. Ez az összhang számos, az egész egyházi vonalon megmutatkozó jelenségben tetten érhető. Ebből a spektrumból itt csak egy jellemző mozzanatot emelnénk ki, a hazafias buzdítás elemét. Ez a jelenség a civilizált nyugati világ valamennyi háborújának kísérő-jelensége és paradoxona. Miután a magyar egyházi hierarchia felsora-

⁶ LC 1927/1917.

kozott a háború kapcsán kialakult nemzeti egység mellett, a herceg-prímástól a plébánosokig mindenki részese lett annak a folyamatnak, amelyben a szentségek felvétele mellett egyházi áldással indították el a katonákat a háború poklába. Ezen a ponton a helyi egyházak akarva-akaratlanul szembementek a világegyház törekvéseivel.⁷ A háború első éveiben nem egyszer olvashatjuk, hogy a közéleti eseményeken, helyi ünnepeken a plébános gyűjtő hangú beszédeket mond, s jelenlétével, szavaival *hivatalát és az egyház tekintélyét* is támogatóan jeleníti meg egy háborút éltető szituációban. A főpapság által is megfogalmazott reményben támogatták az eseményeket: „A háború közelebb hoz egymáshoz s egybeolvasztja a szenvedés s az áldozatok tüzeiben az erkölcsileg megtisztult nemzetet.”⁸ Napról napra meg kellett élniük hazafiságuk, papi meggyőződésük és a pápa törekvései között fennálló paradoxont.

Társadalomszervezés

Az állam és egyház egymásra utaltságának metszetében helyezkedik el az állampolgári lét és kötelességek összeegyeztetésének feladata a hívó emberi léttel és az abból adódó kötelességekkel. Ebben a nagy koncepcióban az egyik legfontosabb szerepkör a papságé volt. Közvetítette az üzeneteket és személyes cselekedeteivel példát mutatott. Az első világháború időszakában a vidéki Magyarország lakossága még nem újságcikkek alapján tájékozódott. A társadalomformáló intézmények nem tömegkommunikációs eszközök, hanem közvetítők segítségével érték el a falusi lakosságot. A plébános személye tökéletesen megfelelt erre a szerepre. Ő az, aki személyesen is eléri az egyes embert, az állampolgárt és a hívőt. Noha szószékről beszél, egyházközségében kötelességszerűen személyes kapcsolatokat is fenn kellett tartania. Meghasonlott állapotnak tűnik: hadikölcsönt jegyeznek és jegyeztetnek, hogy az ország hadereje győzedelmeskedjen, s ezzel párhuzamosan a háború által megnyomorítottak, árvák, özvegyek segélyezésére gyűjtenek, és imádkoznak a békéért. Társadalomszervező tevékenységének néhány fontos elemét emelnénk ki.

Ilyen volt a lakosság gazdasági potenciáljának mozgósítása. Az államháztartás likviditásának megőrzése érdekében szükséges volt a

⁷ BÁNKUTI–VARGA–VÉRTESI 2015. 11–14.

⁸ PROHÁSZKA 1915. 137.

lakossági készpénzállomány hadikölcsön jegyzések formájában való gazdaságba forgatása. Öt év alatt nyolc alkalommal bocsájtott ki kötvényeket az állam. Az egyház mediátori szerepe ebben nélkülözhetetlennek mutatkozott. Az állam explicite segítséget kért az egyháztól.⁹ Segítséget a tájékoztatáshoz, az akció népszerűsítéséhez, a jegyzékek elérhetővé tételéhez, az adminisztráció lebonyolításához és a tevőleges részvételhez. A pécsi egyházmegye – Zichy Gyula püspökkel az élen – ebben is példamutatóan teljesített. A hosszúhetényi plébános három ízben is kitüntető oklevelet kapott a Pénzügyminisztériumtól.¹⁰ Zichy pedig a püspöki karral együtt magától a királytól kapott elismerő szavakat.

A gazdaság lehetőség szerint külső segítség nélkül fenntartható működéséhez az állam a készpénzállományon kívül még számos formában támaszkodott az egyházszerkezetre és a lakosság gazdasági erejére. Így hadi célokra gyűjtött ruhaneműket, bőrt, fémeket. Ennek szélsőséges esete a minden plébániát érintő harang beszolgáltatások, illetve felajánlások. Rekvirálásnak csak 1916-tól aposztrofálják. Ez nyilvánvalóan traumatikus élmény a plébániákon, hiszen a legfontosabb liturgikus tárgyak egyikét érintette. Ezzel kapcsolatban beszédes példa az állam és egyház érdekeinek összehangolására a babarci háztörténet bejegyzése:

„1916. november 21-én este 9 órakor Schönbrunnban meghalt jó királyunk I. Ferenc József. November 30-án temették a kapucinusok sírboltjába. Rekvirált (háborúba, ágyúnak) 3 harangunk utoljára meghalt királyunkra kongatott meg, és öt siratta el, - utána elnémultak, meghaltak.”¹¹

Később az egyházi áldozatvállalás további grádicsait járatta be az állam a plébániákkal. Sor került az orgonasípok rekquirálására, a

⁹ A negyedik hadikölcsön jegyzés társadalmi bázisának kiszélesítése kapcsán kérte a püspöki kar kifejezett támogatását az állam. Ennek nehézségeit és a hathatósabb szerepvállalás lehetőségét tárgyalta is a püspökkari konferencia 1916. március 22-i tanácskozásán. Esztergomi Érseki Levéltár (EÉL). Püspökkari Tanácskozások Jegyzőkönyvei. 1342/1916. A kölcsönjegyzés melletti kiállításuk valamennyi egyházmegyében éreztette hatását, így a pécsiben is. LC 1278/1916.

¹⁰ HD Hosszúhetény, o.n.

¹¹ HD Babarc, o.n.

fém tartalmú egyházi épületrészek bádoggal való lecserélésére, sőt a leszerelt harangok után maradt kenderkötelek beszolgáltatására is.¹²

A belső piac védelmét szolgálták a takarékosági intézkedések is. Mérsékletre szólítottak a papír és írószerek, a tűzifa, sőt a postai telegrammok szavainak felhasználásával kapcsolatban is.¹³ A világító anyagokkal való takarékoság apropóján jegyzi meg a székesegyház Historia Domusa:

„A világító anyagban előállt hiány miatt az oltáron égő gyertyák számát is kevesíteni kell, az öröklámpásba olaj helyett a Resch-féle égőt használják. Így magának az Úr Jézusnak is éreznie kell a háborús viszonyokat.”¹⁴

Karitativitás

Amint a háború kitört, azonnal megindult az állami szervek és az egyház által felvállalt és koordinált társadalmi mozgalom, amely a hadbavonultak, a sebesültek, hadifoglyok és az itthon maradt családtagok, különösen a hadiárva és özvegyek segélyezését tűzte ki feladatául. A karitatív akciókban a hívek szépen kivették részüket, úgy az iskolai, mint a templomban rendezett gyűjtések alkalmával.

Hogy a gyermekek lelkében a hazafias érzést ápolják – és a felnőtt lakosság anyagi teherbíró képességét maximálisan kihasználják – őket is bevonták az irgalmassági cselekedetek gyakorlásába. Felhívták a szülőket, hogy a különböző háborús célok támogatására adjanak gyermekeiknek vagyoni képességükhöz mért összeget, amelyet azok saját nevükben tehettek a „haza oltárára”. Ezek a gyűjtések részint a tanítótestület kezdeményezésére, részint egyházhatósági rendeletre születtek. Alább táblázatba rendeztük a csak az 1916-os évben kezdeményezett és lefolytatott akciókat:¹⁵

Templomi gyűjtések: Hadiárva javára, Vörös Kereszt Egylet javára, Ottokár Hadikórház javára, Katonai célokra, Katolikus Caritas javára, József királyi herceg Szanatórium Egyesület javára, Győri rokkantmen-

¹² LC 3394/1917., LC 3373/1917., LC 3625/1917.

¹³ LC 3913/1914.

¹⁴ HD Pécs Székesegyház, 11.

¹⁵ LC 165/1916; 426/1906; 962/1916; 965/1916; 1290/1916; 1524/1916; 1789/1916; 2485/1916; 2492/1916; 2537/1916; 2882/1916; 3072/1916; 3075/1916; 3459/1916; 3460/1916; 3462/1916; 3463/1916; 4173/1916.

hely céljaira, Vak katonák javára, Külföldi missziós célra, Erdélyi gyermekek javára, Nemzeti Fogadalmi Templom javára, Görzi papi betegsegélyező Egylet javára, Hadi özvegyek és árvák javára, Az erős katolikus sajtó céljára, A Vörös Kereszt Egylet javára újra, Tüdővészsek ápolására, Katonák karácsonyára.

Iskolai gyűjtések: A nagy kárpáti csaták emlékére, Hadisírgondozó Alap javára, a Balatonszabadi hadiárva gyermekszanatórium céljára, Katonák karácsonyára, A hadiárva leányok megmentésére létesített Zita-otthon javára, Vörös Kereszt Egylet javára, Az erős katolikus sajtó javára, Ehhez jöttek még az iskolában végzett; *nem pénzbeni gyűjtések:* Katonák téli felszerelésére alsóneműk, Csalángyűjtés, Vadgesztenye-gyűjtés, Szederacserjelevél gyűjtés, Gyógynövények és gyógyanyagok gyűjtése.

Huszonkilenc kezdeményezés egyetlen év alatt, amelyet a plébánosok fogtak össze. Legalább minden második hétre jutott egy, és ezek közül több is napokon-heteken át tartó esemény volt. Elgondolható, hogy mennyi lekötöttséget jelentett ezek kézben tartása és levezénylése.

A hőskultusz megteremtése és fenntartása¹⁶

Az első halottak hazahozatala erős pszichés fordulatot jelentett a falvak közösségei számára. A háborús veszteségek kézzelfoghatóvá váltak. A lelkipásztori vigasznyújtás mellett azonnal elkezdődött a temető-fenntartó hitközségek papok által generált munkája, egy-egy terület elkülönítésére a temetőkertben a hősi halált haltak számára – mutatva a legnagyobb áldozatért járó különös megbecsülésüket. Emellett, az áldozatok sokasodásával, a plébánosok motorjává váltak a hősi emlékművek létrehozását célzó törekvéseknek is. Ezek felállítására ugyan csak évekkel később jött el a lehetőség, de addigra az emlékműállító bizottságok – szinte kivétel nélkül a plébános elnökletével – már elvégezték munkájukat, a helyszínt – szinte kivétel nélkül

¹⁶ A magyarországi katolikus püspöki konferencia ugyan 1915. október 27-én tárgyalta már a hősi emlékek létrehozásának kérdését, és felhívta a püspökök figyelmét a Katolikus Népszövetség kínálókozó segítségére, de ekkorra a vidéki plébániák jó része már érdemben foglalkozott a problémával. EÉL, Püspökkari Tanácskozások Jegyzőkönyvei. 3770/1915.

a templom mellett! – kiválasztották, a neveket gondosan lajstromba szedték.¹⁷

Plébánosi feladatok

A hátszágban egyházi szolgálatot teljesítő lelkipásztorok mindennapjait nem a háborús fenyegetettség határozta meg. Sokkal inkább egy rögzített pályán haladó államhatalmi és világnézeti rendszer szervezeti erőpróbája. A monarchia megváltoztathatatlanul érzett hatalmi és társadalmi struktúráját kellett működésükkel fenntartaniuk, miközben a rendszerből a háború folyamatosan vonta el a tartalékokat, majd a szükséges elemeket is – anyagi javakat és emberi erőforrásokat egyaránt. A hadkötelezettség alól felmentett papok a vidéki Magyarország községkörében számos helyen egyedül maradván képviselték az intelligenciát. Az olvasott, a tájékozódáshoz hivatalos kommunikációs csatornákkal rendelkező, tanultságánál és munkaköréhez tartozó szervezési feladatainál fogva az állam és a lakosság között mediátori szerepet betölteni képes lelkipásztorok életben bekövetkezett változások szemléltetéséhez megsokasodott feladataik közül emelünk ki néhány fontos elemet.

Lelkipásztori feladatok

A feljebb már részletezett állami és egyházi ünnepek megszervezése mellett a háborúra reflektálva a püspökség számos ájtatossági elemet épített a liturgikus naptárba, amelyek a mindennapos vallásgyakorlás megszorított teendőiként jelentkeztek. Emellett új pasztorációs feladatok is megjelentek, akikkel törődni kellett. Így a mezőgazdaságban foglalkoztatott hadifoglyok, akiket rendre vidéki falvak mellé telepítettek, illetve a helyben állomásozó katonaság, akiknek a vallásgyakorlatát ilyenkor a tábori lelkesítés mellett a helyi plébánosok is segítették.

¹⁷ Erre a folyamatra jó például szolgál a tolnai plébánia, ahol a plébános már 1914. december 8-án összehívta a hitközségi tanácsot és az iskolaszéket, és aprólékosan kidolgozták a temetőrész elkülönítésére, a létesítendő emlékmű elhelyezésére és egyéb, a hősi halottaknak kijáró megtiszteltetésre vonatkozó programtervet. HD Tolna, 174.

Mint az egyházközség lelki vezetői, lelkipásztori kötelességként fogták fel a hívek ügyeinek intézését. S mivel a háború alatt a vidéki közigazgatás gyakran képviselet nélkül maradt a tisztviselők frontszolgálatá miatt, a hívek szolgálata túllépett a lelki természetű feladatok megoldásán. A plébánosok – lelkipásztori minőségükben, és a sokszor írástudatlan családok kérésére is – kiterjedt levelezést folytattak a hadbavonultakkal. Ugyanakkor az otthon maradtak, árvaságra, özvegyiségre jutottak képviselte is rájuk hárult. Segítettek a segélyezéssel kapcsolatos kérvények, beadványok elkészítésében, illetve a hivatalos lajstromokra kerülésben.

Az iskolaszék vezetőiként meg kellett oldaniuk a hatalmas méreteket öltő tanítóhiány problémáját, hogy az oktatás minimális szinten működőképes maradjon. Ami a kisebb településeken gyakran egyet jelentett az oktatás teljes körű vagy részleges felvállalásával.¹⁸

Tájékoztató

A plébánosok által akarva-akaratlanul betöltött mediátori szerepkör további, sajátos feladatot ruházott rájuk. Ilyen volt az állam által megkívánt gazdaságot érintő felhívások és felvilágosítások meghirdetése és képviselte (hernyók irtása, vadgesztenye, gyógynövények gyűjtése vagy a kertművelés fontosságának képviselte). Úgyszintén a gazdasági szükségszerűség által diktált és az egyházi intézményrendszert is érintő takarékosági intézkedések hirdetése és betartatása. Felhívások célba juttatása az üzerek ellen, az állatállomány megvédése céljából, és esetenként egészségügyi felvilágosítások, a kolerajárvány vagy a spanyolnátha veszélyeire.

Adminisztráció

A fent említettekből már érzékelhető, hogy ezen a téren minden korábbi meghaladó terhek hárultak az alsópapságra. Új feladatként hárult rájuk a miniszteriális hivatalok irányába történő folyamatos statisztikai adat-

¹⁸ A pécsi egyházmegyében 1917-ben 200 egytanítós iskola volt. A Vallás és Közoktatási miniszter az egyházi főhatóságoknak címzett levelében (7108/1917. eln.sz.) kérte köszönete tolmácsolását a lelkészkezdő papság felé, akik 1917-ben országosan már több mint 300 helyen vállalták a tanítást olyan iskolákban, ahol a tanító hadba vonulása folytán a tanítás szünetelt volna. LC 1929/1917.

gyűjtést és adatszolgáltatást is, például az itthon maradt rokkant, özvegy és árvaellátás biztosítása tekintetében a Pénzügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium által közösen felállított Országos Hadsegélyező Hivatal számára. Az érintettek segélyezése ugyan állami feladat volt, de a plébánosok együttműködése nélkül nem szerezhettek volna információt arról, hogy ki is szorul rá a segélyezésre.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé korábban is fennállt jelentéstételi kötelezettségük a főtanfelügyelőségen keresztül, most azonban a különböző korcsoportok szerint eltérő tanköteles időszak; a hadköteles tanítók miatt kialakult rendkívüli tanítóhiány; a napközis megszervezése; és az iskolaszékek tagjainak bevonulása miatt mindez jóval összetettebbé vált.

Állandósuló kapcsolattartásra kényszerültek a Honvédelmi Minisztériummal, és a különböző katonai szervekkel. A hadköteles tanítók felmentései tárgyában; a plébánia területén elhelyezett vagy mezőgazdasági munkára fogott hadifoglyok pasztorálása miatt; a háború alatt történt házasságkötések kapcsán vagy éppen a hadba vonulók lelki ellátása miatt. Nem beszélve a csapattestek elszállásolásáról és élelmezéséről. Ugyanígy a Vörös Kereszt Egyletek és tábori kórházak szervezése, önkéntes ápolószemélyzet toborzása több hivatallal való együttes kapcsolattartást igényelt. A háború utolsó két évében további, személyüket is érintő összetett feladatként hárult rájuk a plébánia területén a lakosságot érintő gabona- és egyéb terményrekvirálások adminisztrációjában – és sokszor felügyeletében – való részvétel is.

Az egyházmegye központi igazgatása felé szintén megkasodtak az adminisztratív teendők. Kötelességük volt a plébániai vagyont és épületegyüttest érintő rekvirálásokkal kapcsolatos jegyzékek pontos vezetése és időszakos benyújtása. A számtalan, karitatív célra történt gyűjtés megszervezése, lebonyolítása, adatainak és eredményének beszolgáltatása. Az iskolaszékben és a tanítóhivatalban – az elnökségi tagok és tanítói állomány frontszolgálatából – adódó plusz feladatok és megnövekedett adminisztráció elvégzése. És nem utolsósorban a rokkantak, elhunytak, sebesültek, eltűntek és hadifogságba jutottak pontos lajstromozása.

Mindezekhez hozzá kell vennünk, hogy munkájukat nagymértékben nehezítették a kántorok, káplánok, kispapok hiányából adódó problémák – a pihenési lehetőség hiánya, nyugdíjba menetel lehetőségének kitolódása, helyettesek hiánya miatt megnövekedett

munkateher¹⁹ (míg a papok száma csökkent – kb. 15%-uk vonult be tábori papi szolgálatra, 30 kispap tényleges katonai szolgálatra). Ezekhez jött még a háború végén jelentkező infláció, a készpénz hiánya, a párbérek elmaradása és a papi járandóságok beszállításának nehézségei a parasztgazdaságokat sújtó munkaerőhiányból kifolyólag, illetve azok kifejezett megtagadása az utolsó hónapokban. Ami különösen a liturgikus anyagok (bor, ostyaliszt, gyertya, mise- és papi ruha) beszerzésének nehézségeit növelte.

Forrásaink segítségével részletesebb képet alkothatunk az itthon maradottak nehézségéről és a háború hatásairól a vidéki katolikus népesség vallásgyakorlatát és közösségi kapcsolatait illetően. Szemléltetik az egyházi szerepvállalás háttérében kialakított rendszerét, egyfajta mikroszintű egyházi tapasztalattörténet megírásának lehetőségét adva a kezünkbe. Az egyház társadalomba ágyazott helyén képes volt aktívan és kezdeményezően részt venni a lakosság háborús teherviselésének megszervezésében éppúgy, mint a pusztítás okozta sebek gyógyításában. Egy olyan szituációban, ahol a felnőtt vidéki férfilakosság, s velük a helyi intelligencia is jelentős részben a frontra került, a férfiak munkáját végző asszonyok és idősek között szinte egyedüli tanult emberként kellett a mérhetetlenül megnövekedett szervezési, adminisztrációs és lelkiszigazgatási munkát ellátniuk. A Historia Domus-ok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyházmegyei papság felnőtt a rendkívüli feladathoz, és a Monarchia eszméjét s az egyház szolidaritásában megújuló arculatát a végsőkig támogatta. Nem tudhatták, hogy a fegyverszünet nem a pihenés és az erőgyűjtés időszakát hozza el, hanem annak az intézményi eszmének a végét, amelyet erőn felül teljesítve szolgáltak.

¹⁹ Az 1914-ben számon tartott 911 filia száma 1024-re emelkedett 1917-re! Schematismus cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis ad annum MCMXIV. Pécs, 1914.; Schematismus Quinque-ecclesiensis MCMXVII. Pécs, 1917.

IRODALOM

BÁNKUTI Gábor – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár

2015 *A Pécsi Egyházmegye és az I. világháború.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs.

PROHÁSZKA Ottokár

1915 *A háború lelke.* Élet, Budapest.

VANYÓ Tihamér

1941 *A plébániatörténetírás módszertana. Regnum Egyháztörténeti Évkönyve. 1940-41.* 3–64.

FORRÁSOK

E tanulmány keretében felhasznált *Historia Domusok: Babarc, Hosszúhetény, Pécs Székesegyház, Tolna.*

Esztergomi Érseki Levéltár (EÉL). *Püspökkari Tanácskozások Jegyzőkönyvei.* 1342/1916.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1913.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1914.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1915.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1916.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1917.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1956.

Schematismus cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis ad annum MCMXIV. Pécs, 1914. *Schematismus Quinque-ecclesiensis MCMXVII.* Pécs, 1917.

VÉRTESI, LÁZÁR

INVOLVEMENT OF THE PRIESTS IN THE ORGANIZATION OF HINTERLAND SOCIETY DURING THE FIRST WORLD WAR

This essay is based on the research of two types of historical sources. One is the *Historia Domus* which compulsorily continued on the parish. It is a subjective, diary-type source with a stable tematical order reflecting the character and personal world view of the priest, through which we could size up a picture on the effect of the WW I. on the religious practice of the hinterland and of the sacrifices made by the rural population coordinated by priests. The second source is the *Litterae Circulare* which functioned as the bulletin of the diocese delineating the announcements and expectations of the bishopric centre, the commitments of the Catholic Church and the national church toward the clergy and the Christians. Now it seems obvious that the mediator function of the clergy, their participation in the organization of the social sacrifices was prominently important and their personal contribution was indispensable ensuring the wartime capacity of the country and to help coming over the losses of the casualties of war.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A MAGYAR CSERKÉSZMOZGALOMRA

„Emberebb ember, magyarabb magyar”
(Sík Sándor)

A cserkészlet a világ legelterjedtebb ifjúságnevelő mozgalmaként.¹ Meghatározásának pillérei: az önkéntesség, vallásosság, politikamentesség, alapelve: kötelességteljesítés Isten, embertársaink és önmagunk iránt. Ezek az értékek a kezdetektől jelen vannak a cserkészletben.

A mozgalom alapítója a britt Robert Baden-Powell (1857–1941), aki 1908-ban rendezte meg az első tábor 24 fiú részvételével. Célját a *Scouting for boys* (Cserkészlet fiúknak)² című könyvben foglalta össze, s indította világhódító útjára a cserkészletet. A reformpedagógia alapelveihez hasonlóan önállóságra, talpraesettségre, testi és lelki egészségre nevelte a fiatalokat, akik a társadalom értékes polgáraivá váltak. A táborozók a kisközösségi együttlétben a napi teendők során az önellátást, a környezet és az embertárs iránti felelősséget sajátították el. Hazánkban 1910-ben Králik László tanár ismertetésében, gimnáziumi értesítőként jelent meg Baden-Powell műve.³ Ezzel párhuzamosan néhányan hozzájutottak az angol könyv egy-egy példányához vagy annak német változatához,⁴ tervbe vették a fordítását, vagy foglalkozásokon, előadáson ismertették az új mozgal-

¹ A 21. század elején 216 országban működik a mozgalom, melyet a Cserkészmozgalom Világszervezete, a WOSM (World Organization of Scout Movement) fog össze.

² BADEN-POWELL 1908.

³ BALÁZSI 1910.

⁴ Az angol cserkészletnél katonásabb német mintát követve, a cserkészlettel párhuzamosan alakult meg hazánkban a Magyar Őrszem Szövetség. Az első őrszem csoportok a budapesti polgári iskolák tanulóiból, felekezeti hovatartozástól függetlenül alakultak. E mozgalom élére Tas József és Demjén Béla állt. Az őrszemeket a hazai szabadkőművesség is támogatta. A nevelés középpontjában a sport, a testi fejlesztés állt.

mat.⁵ Az első magyarországi csapatok megalakulása olyan intézményekhez és egyesületekhez köthető, ahol már korábban is volt vallási és szociális alapokon nyugvó ifjúságnevelés. Ilyen volt az elsőként cserkészcsapatot alapító Magyarországi Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) és a Regnum Marianum.⁶

Kápolnai József cserkésztestet előzményként tekint az 1901-ben Kolozsváron, majd Szászvárosban alapított ún. Kuruc dandárokra és a Nemzeti Phalanxra.⁷ Ugyanakkor a különböző, már működő iskolai

⁵ A visszaemlékezések szerint a gimnazista Kánitz István még 1909-ben kapta ajándékba az angol könyvet. Ő lesz a Királyi Egyetemi Gimnázium (KEG) csapatának fő szervezője.

⁶ Elsőként a Magyarországi Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) született meg 1883-ban, Szabó Aladár teológus kezdeményezésére. Az egyesület célja azon fiatalok összegyűjtése volt, akik hitük segítségével és terjesztésével törekedtek a szellemi és fizikai fejlődésre és embertársaik iránti segítőkészségre. A KIE első tagjai egyetemi hallgatók voltak, de hamarosan kiemelkedő szerepet vállaltak az iparosság, a kereskedő réteg, végül a parasztság fiataljainak szentelt szolgálatával. A KIE elnöke, dr. Szilassy Aladár alakította meg az első magyar cserkészcsapatot. A mozgalom 1950-ben feloszlott, majd hivatalosan az 1980-as években szerveződhetett újjá. Az 1880-as években alakult a Regnum Marianum Község is, pap-hittanárok közösségeként. Prohászka Ottokár 9 tanítványa közös házba költözött, ahol szerzethez hasonlóan, ám fogadalom nélkül éltek és tevékenykedtek. Fő feladatuknak a fiúgyerekek és fiatalok természetes alapokon álló katolikus szellemű nevelését tekintették, különös tekintettel a szegényekre. A Magyar Cserkészszövetség alapító ülésén a cserkészcsapatuk a 3. számot kapta meg. A gyermek- és ifjúsági irodalmi hatása országos jelentőségűvé vált a Zászlónk, a Nagyasszonyunk és a Kis Pajtás havilapokkal. A máig működő közösség a második világháború utáni üldözés idején átalakult papok és laikusok testvéri közösségévé.

⁷ KÖHLER 1985. 9. A Nemzeti Phalanx szintén a század elején megindult mozgalom, melynek keretében iskolai céllovó csapatok alakultak. „A gimnáziumok céllovó tanfolyamokat nyitnak rendre, az egyetemek ezt már régóta kultiválják; most legújabbán pedig már a kisebb gyermekekbe is katonai szellemet igyekeznek beoltani. Ezt a célt szolgálja az ugynevezett „Nemzeti Phalanx” [...] Pest megyének már nagyon sok községében működnek a phalanx helyi csoportjai, melyek valóságos katonai gyakorlatokat végeztenek az iskolás gyerekekkel.” Békésmegyei Közlöny 1908.

http://library.hungaricana.hu/hu/view/BekesmegyeiKozlony_1908_2/?pg=244&layout=s Letöltve: 2016. 01. 29.

1914-re azonban nem sok maradt ebből a mozgalomból, a Nemzeti Phalanx hatására felállított ún. Iskolai Zászlóaljok sem igazán működtek. A cserkészzel való szellemi rokonságát a kortársak elismerték, egyoldalúságát azonban kifogásolták. Lásd például TELL 1914. 30–31.

egyesületek, sportkörök – mivel feladatukhoz nem kapcsolódtak a fent említett értékek – nem váltak a megalakuló csapatok magjaivá.⁸

A nagybecskereki értesítő közvetítette először a cserkészlet alapelveit, eszmeiségét. Králik bevezetőjében kiemelte, hogy ezeket kell átvenni, s a magyar viszonyokhoz, célokhoz igazítani.⁹ A nagy háború kitöréséig néhány csapat alakult. Az első dr. Szilassy Aladár (1879–1912) alapításában jött létre a KIE serdülői biblia kör tagjaiból 1910-ben. Ez volt a BKRIE (BRIE), a Budapesti Református Ifjúsági Egyesület cserkésző őrsé.¹⁰ A következő évben alakult a KEG csapata. Itt Kánitz István diák volt a kezdeményező, ki öccsének osztálytársaiból szervezte a cserkésző őrset.¹¹ 1912-ben a Budapesti Kegyesrendi Gimnáziumban (BKG) alakult csapat, második osztályos tanulóknak köszönhetően. A diákok végül Sík Sándor osztályfőnököt levélben kérték meg, hogy segítse elképzelésüket.¹² Abban kiemelték, hogy „*A csapatba csak olyan fiút veszünk be, aki megbecsüli magát az iskolában is*”.¹³ A Regnum Marianum csapatalapítása szintén 1912-re tehető. Őket követték a Budai Ifjúsági Kongregációk (BIK)¹⁴ cserkészei 1913-ban, mely esztendőben már létezett az Óbudai Református Egyházközség (ORE) csapata is. 1913-ban alakult a pestszentlőrinci és a komáromi csapat, valamint Dömény Lajos (1880–1914) szervezésében a Kadimah. A polgári iskolák tanulói a német mintát követő őrsemekhez csatlakoztak.

A csapatok elsősorban a fővárosban koncentrálódva jöttek létre. Az alapítási kedvet nem befolyásolta sem a Magyar Cserkész Szövetség hivatalos megalakulása 1912-ben, sem a Magyar Őrszem Szövetséggel való egyesülés 1913-ban. Maradt az alulról jövő kezdeményezés, a véletlenszerű ismeret- és tapasztalatszerzés, majd a csapatalapítás. A

⁸ A kor ifjúsági szervezeteire vonatkozóan lásd P. MIKLÓS 1997. 35–43.

⁹ BALÁZSI 1910. 8.

¹⁰ Az alsópécsi falusi gyerekekből szervezett próbatábornak nem lett folytatása, a mozgalom a városokban terjedt el.

¹¹ A Farkas őr a téli szünetben, december 27-én alakult meg. Kánitz már két éve terjesztette Baden-Powell tanítását, barátaival 1911 nyarán tábor is szervezett.

¹² N. N. 1923. 7.

¹³ A tanulók által 1913. január 18-án írt levél eredeti példánya elveszett. Szövegét gépelt másolat őrzi. Piarista Levéltár V. 11. 2. BKG Cserkészcsapat iratai.

¹⁴ A Budai Középiskolai Mária Kongregáció csapatát Erős Gusztáv hívta életre. Borsiczky Sándorral és a Szent Imre Kör tagjaival közösen 1912-13 telén előadássorozatban ismertették a fiatalokkal az angol mozgalmat. N. N. 1938. 20–21.

folyamatot jól példázza a BIK születése.¹⁵ 1914 júniusában a cserkészörszemek száma 3000 főre tehető.¹⁶ Ekkorra kialakult a csapatélet, melynek fő jellemzői egységesen a téli őrsi foglalkozások, a nyári táborozások, a kirándulások és a cserkészetet bemutató, népszerűsítő rendezvények voltak. Megjelent a csapatok közti kapcsolat és együttműködés is, melynek legemlékezetesebb példája a vági tutajtúra.¹⁷ Az érdeklődők a Zászlónk című lap hasábjain 1913-tól rendszeresen olvashattak a cserkészetről.

Közben a városi polgárság és a pedagógusok többsége értetlenül, elítélően nézte a cserkészkalapban, nyakkendőben járó fiatalokat.¹⁸ A nagyhirű hazai tanárok ellenezték az ifjúság cserkészettel való kapcsolatát.¹⁹ Igaz, néhányan rövid idő alatt szemléletet váltottak. A fennmaradt naplórészletek, visszaemlékezések mind megemlítik a negatív fogadtatást. Ismertek Szerb Antal naplójegyzetei, melyekben említést tesz ezekről a problémákról: „*Elhatároztam, hogy nem fogok*

¹⁵ A Mária Kongregáció öt fiatalja az elméleti ismeretek megszerzése után ellátogatott a BRIE által Pestszentlőrincen rendezett első magyar cserkésznapra 1913. március 25-én. Ez a nap lett csapatalapításuk dátuma. N. N.1938. 20–22.

¹⁶ A Magyar Cserkész-Örszem Szövetségben az örszemek elveinek háttérbe szorulása mellett az örszem elnevezés is kikerült az elnevezésből.

¹⁷ Az 1913-ban megrendezett tutajtúrán 105 cserkész vett részt, többek között a BKG, az RM, a komáromi, szegedi, marosvásárhelyi, kolozsvári és pozsonyi csapatok tagjai. Ez már a második ilyen mozgótábor volt. Az elsőt 1909-ben szervezte a Zászlónk folyóirat, ahol 15 fő részvételével zajlott a tutajozás. Mindannyian szerepet vállaltak a mozgalom hazai szervezésében. A 1913-as tábor megszervezését szintén a Zászlónk kezdeményezte. Célja a tapasztalatszerzés volt, amelyre az első cserkész kézikönyv megírásához volt szükség.

¹⁸ Egységes magyar egyenruha ekkor még nincsen, a felszerelést Angliából kellett beszerezni. Lásd például a BKG első sátrának számláját. Piarista Levéltár V. 11. 2. BKG Cserkészcsapat iratai.

Elsőként turistaboltban kezdik el árulni a ruházati cikkeket, sátrakat és egyéb kellékeket.

¹⁹ Sík Sándor így idéz egy 1913-as pedagógiai véleményt: „Nem kell cserkészet! A fiú az iskolában megkap mindent, amire szüksége van; a tornatanár gondja a testnevelés; a hittan, a történelem, a magyar órák a vallásos, jó hazafi nevelésére igen alkalmasak. A sport, a turisztika, a lövőgyakorlatok, a kötelező kirándulások az iskola tanulmányi életét kiegészítve teljes emberré nevelik a diákot anélkül, hogy szöges bottal bökődnek a padlót s kormos katlanokat cipelnének a Zugligetbe....” SÍK 1922. 30. Lásd még GERGELY 1989. 30.

törödni a cserkészgyűlölőkkel.” – írta kiscserkészként 1914. január 18-án.²⁰

Pedig a cserkészöket nem csak különös ruházatukról lehetett felismerni. A cserkészfogadalom és törvény útmutatást adott a mindennapi viselkedéshez. A törvény 10 pontja nem tiltásként lett megfogalmazva, hanem pozitív értékeket közöl. A háború időszakára vonatkozóan az alábbi pontokat érdemes kiemelni:

„2.§ A cserkész hű koronás királyához és hazájához. A cserkész hazaszeretete olyan, hogy mindenkinek követendő példát mutat. Jó polgárnak készül, arra használja fel tehát minden idejét, hogy testben-lélekben valóban hasznos tagja legyen hazája társadalmának. 3.§ A cserkész kötelessége, hogy hasznossá tegye magát s segítsen másokon. Fel kell áldoznod szórakozásodat, kényelmedet, sőt biztonságodat is, hogy ezt tethessed. Ha nehéz a választás, tedd fel magadnak a kérdést: Mi a kötelességem? de ily értelemben: Mivel használhatok leginkább másoknak?!- s e szerint cselekedjél! Ezenkívül kötelességed még naponta legalább egy jótett. Légy résen, hogy bármikor életet menthess s sebesülteknek segélyt nyújthass.”²¹

1913-ban a cserkészek és őrszemek egyesülésekor a paragrafusok módosultak, lényegük azonban nem változott:

„... 2.§ Légy hű Istenhez, koronás királyodhoz és szeresd a hazádat igazán. 3. §Légy mindig kész segíteni másokon, védeni a gyöngéket és kimenteni a veszélyből másokat – még életed árán is... 5.§ Légy szigorú magaddal szemben, kedves, lovagias és szolgálatkész mindenki iránt. Keresd az alkalmat arra, hogy minden nap tégy valami „igazán jót”.”²²

²⁰ SZERB 2001. 16. Velösy Béla visszaemlékezéseiben a következő sorok olvashatók: „A magyar cserkészlet ’őskorában’ nem volt nagy gyönyörűség cserkészruhában végigmenni az utcán (megjegyzés Budapesten)! – a csirkászok [...] ’modern hülyék’ titulusok, némi kódobálással tetézve, még az enyhébbek közé tartoztak”. Velösy Béla – a KEG parancsnoka – visszaemlékezései. A részletet közli KÖHLER 1985. 31.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Cserkészszövetség Levéltára (a továbbiakban: MNL OL MCSL) P1349. Pótfelvétel, 1912.

²² Az Országos Cserkész-Őrszem Szövetség alapszabályai. MNL OL MCSL P1349. Pótfelvétel, 1913.

A napi jócselekedet elvégzése kézzel fogható, ellenőrizhető, a hétköznapiak során is könnyen teljesíthető cserkészfeladat. „*Egy hölgynek a villanyosban helyet adtam.*” – jegyezte fel Szerb Antal.²³ A hétköznapi életben, kirándulásokon, táborozás alkalmával jó hasznát vették az elsősegélynyújtásról őrsi órákon tanultaknak. Többen meghatározó emlékeknek írják le, miként láttak cserkészeket elsősegélynyújtás közben, s a határozott cselekvés, a speciális ismeret hatással volt arra, hogy maguk is csatlakozzanak a mozgalomhoz.²⁴

Az első világháború kitörésekor a magyar cserkészlet szervezettsége, ismertsége még kezdetleges állapotban volt. Mégis „Mindenfelől megnyilvánult az az akarat, hogy a csapat erejét a haza szolgálatába állítsák.”²⁵ A vezetők felismerték, hogy a hátszágban rengeteg önkéntes munkára adódik lehetőség, az idősebbek pedig másokhoz hasonlóan hazafias lelkesedésből és a cserkész törvény szellemében katonának álltak. Hamarosan a cserkészmozgalom is gyászolta hősi halottait.²⁶ A mozgósítás napjaiban mind az utcára mentek, színes nyakkendőikről lehetett megismerni a csapatok tagjait.²⁷ A különböző helyszíneken, a nyár folyamán állandó segítővé váltak a cserkészek. Legtöbbször a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület szolgálatába álltak. Feladataik ellátását segítő „Igazoló” lapot kaptak.²⁸

²³ SZERB 2001. 14.

²⁴ 1913. március 25-én a BRIE által rendezett első cserkésznapon is szükség volt elsősegélynyújtási ismeretekre. A Mária Kongregáció diákja Éliás Elemér sportverseny közben megsérült. A BRIE tisztje részesítette elsősegélyben, a nap végén társai maguk készítette hordágyon szállították haza a fiút. A BIK csapatalapítás napja így lett az első cserkész jótett napja. N. N. 1938. 22. „Ma voltam ródlizni. Pál kifecamította derekát, a cserkészek vitték el. Ez nagy tiszteletet szerzett a cserkészeknek az osztályban.” – írta Szerb Antal. SZERB 2001. 20.

²⁵ HULLIER é.n. 5. Kézirat.

²⁶ A cserkészek hősi halottainak emlékét őrzi az az eredetileg a volt budapesti, Nagy Sándor utcai [ma V. kerület Nagy Sándor József utca] székház falán lévő márvány emléktábla, melyet ma a Gödöllői Városi Múzeum őriz. GVM MCSGY. Az első áldozat a Kadimah parancsnoka volt. Dömény Lajos 1914. szeptember 6-án hunyt el Lembergnél. A mozgalom 150-nél több tagot vesztett el a világháborúban. Minden csapat számon tartotta halottait. Lásd például Piarista Levéltár V. 11. 2. BKG Cserkészcsapat iratai. A csapat I. világháborús hősi halottjaira vonatkozó iratok.

²⁷ KÁPOLNAI 1935. 7.

²⁸ Az Igazoló lap – igazolvány – szövege: „IGAZOLÓ arról, hogy Schimatschek János a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesületnek hadügyi szolgálatában áll. Budapest, 1914. évi augusztus hó. Dr. Kovács Aladár kir. tan. igazgató-főorvos”. A lapot az

A BKG tagok a Szociális Missziótársulat Alkotmány utcai irodáján jelentkeztek.²⁹ A pályaudvarokon a sebesültek kivagonírozásában, ellátásában, tolmácsolásban, segédkeztek napi 24 órán keresztül. A Keleti pályaudvaron az élelmiszerek kirakodását végezték, levelet írtak a sebesült katonák helyett.³⁰ Részt vettek a karitatív gyűjtési munkákban. Iskolaidőben is folytatták a munkát Budapesten és a vidéki városokban (Szekszárdon, Ungváron, Balassagyarmaton, Kecske-méten) egyaránt. Az önként vállalt és jól elvégzett folyamatos munkának és a párhuzamosan zajló tagtoborzásnak meg lett az eredménye. A sajtónak állandó szereplőivé váltak az aktívan tevékenykedő cserkészek. A háborús nehézségek ellenére nőtt az érdeklődők száma, új csapatok alakultak. Tovább folyt belső életük szervezése. 1915 januárjától jelent meg a BIK Híradó. Havonta kiadott számai a vidéki városokba, sőt még a harctérre is eljutottak.³¹ A cserkészek gondoskodtak saját tagjaikról is. A saját szervezésben megtartott könyvkötő, asztalos tanfolyamokon elsajátított ismeretek segítették kiegészítő jövedelemhez juttatni a diákokat, kik így támogatták családjukat és a csapatpénztár is bevételhez jutott.³²

Am a problémák is hamar jelentkeztek. A tehetséges vezetők a frontra kerültek, helyetteseik – sokszor idősebb diákok – nehezen látták el a tennivalókat. Míg Sík Sándor tábori lelkészként szolgált, cserkészeit tanártársa, Schütz Antal vezette tovább. Schütz így számol be erről: „Vasárnap megkezdem cserkészkapitányi tevékenységemet, de érzem, hogy csak afféle polgárőrségi parancsnok vagyok.”³³ Néhány nappal később egyenesen így fogalmaz: „A cserkészségre nem vagyok eléggé rátermett; ketten együtt tennénk ki egy jó vezért.”³⁴

egyesület és a BKG csapata is lepecsételte. Piarista Levéltár (a továbbiakban: PL) V. 11. 2. BKG Cserkészcsoport iratai.

²⁹ A Szociális Missziótársulat Szeretet Szövetségének ún. Szolgálatteljesítő Irodája működött az V. kerület Alkotmány u. 14. szám alatt. PL V. 11. 2. BKG Cserkészcsoport iratai.

³⁰ KÁPOLNAI 1935. 9–24.

³¹ Egerben és Nagykanizsán az újságban közölt útmutatások alapján kezdték meg az őrsi munkát, szervezték meg az első csapatokat. N. N. 1938. 31.

³² N. N. 1923. 24.

³³ Schütz Antal levele Budapestről Sík [!] Sándor tábori lelkésznek Pertovaradinba [Pétervárad, Szerbia]. 1915. február 19. PL IV. 133. Sík Sándor Gyűjtemény 41, 36.d.

³⁴ Schütz Antal levele Sík Sándornak. 1915. február 22. PL IV. 133. Sík Sándor Gyűjtemény 41, 36. d.

Természetesen e feladatát is igyekezett ellátni, itt nem szűnt meg a csapatélet.

A főváros kivételével a csapatok teljesen önállóan működtek, nem ismerték egymás munkáját. Bár a Szövetség létezett, nem volt egy szervezete sem, amely összefogta volna a magyar cserkészeket.³⁵ Végül 1917-ben megalakult a Magyar Cserkészcsapatok Háborús Bizottsága. Feladata a csapatok vezetőségei közti kapcsolat kialakítása, az alapítások elősegítése, a háború alatti fejlődés biztosítása volt. Egységesítették az igazolványt, a jelvényeket, közös ünnepséget rendeztek.³⁶ A Háborús Bizottság vezetőségét kezdettől fogva belső ellentétek jellemezték. Ennek ellenére szervezeten és hasznosan működött egészen a Magyar Cserkész Szövetség 1918. évi megalakulásáig.³⁷

Az 1918. esztendő a cserkészmozgalom számára a háború korábbi éveivel hasonlóan zajlott. A meglévő csapatok tovább végezték önkéntes munkájukat, lehetőségeikhez mérten megtartották a táborokat, kirándulásokat. A mozgalom életképességét bizonyítandó új csapat is alakult, a Magyar Evangélikus Diákszövetség Bethesda csapata. Több működő csapat taglétszáma is növekedett. Megmaradt a cserkészsajtó, igaz 1918 őszén már a különböző kiadványokat összevonva csak a Cserkészlet című lap jelent meg.³⁸ Ebben az évben, augusztus 25-én mutatták be az első magyar cserkészfilmet, amit a BIK nyári nagytáborában forgattak. A csapattörténeti visszaemlékezések az őszirozsás forradalmat a napról-napra történő változások miatti bizonytalanság, a csapatélet szempontjából pedig a belső fegyelem lazulásának időszakaként élték meg.³⁹ Decemberben újra alakult Magyar Cserkész Szövetség, hozzáláttak a szervező munkához. 1919 januárjában összeállították a vezető tisztségviselő jelöltek listáját, gazdasági munkatervet készítettek, március 9-re közgyűlést

³⁵ A BIK II. Vezér Őrs sajtóirodájának jelentése. MNL OL MCSL P1349. 1917.

³⁶ 1917. október 14-én jótekonysági ünnepélyt rendeztek a Hűvösvölgyben.

³⁷ A bizottság 1918. november 1-től Magyar Cserkészcsapatok Intéző Bizottsága néven működött tovább a Magyar Cserkész Szövetség december 1-i megalakulásáig. A december 1-i dátumra vonatkozóan primer forrás nem maradt fenn, legkorábbi közlője Sík Sándor. SÍK 1922. 323. A Szövetség megalakulását Gergely Ferenc 1919. március 9-re teszi. GERGELY 1989. 41.

³⁸ Az 1915-től létező B. I. K. Híradó és a következő évtől megjelenő Légy résen című csapatlap, illetve az 1918 elejétől kiadott Cserkészélet olvadt egybe. SÍK 1922. 324–325.

³⁹ Lásd például HULLIER é. n. 7.

szerveztek.⁴⁰ A közgyűlés napján a BIK nagy ünnepséget tartott, ahol az új csapattagok fogadalmat tettek, s ismét bemutatták a cserkész-filmet.⁴¹

A Tanácsköztársaság alatt azonban a fejlődés lehetősége megszűnt. A cserkészcsapatokat feloszlatták. A diákok nagy része titokban mégis folytatta az őrsi munkát, vidéki táborozást is tartottak. Több csapat vezetője elmenekült a fővárosból, a meglévő cserkészotthonok, felszerelések nagy részét szocializálták. A BIK még március végén megalakította a Szülők Tanácsát, melynek segítségével tovább tudtak dolgozni.⁴² Míg a legtöbben civil ruhában éltek tovább cserkészéletüket, néhány őr a Közoktatási Népbiztosság elképzeléseinek megfelelően egyesített csapatban úttörőként folytatta tovább a hétköznapiakat. Ők augusztus 1-e után ismét a régi csapatokba kerültek vissza.⁴³ Ennek az időszaknak a legfontosabb vesztesége talán a meglévő, bár csekély kapcsolatrendszernek a stagnálása, visszafejlődése volt: „Kedves Jóska! Mi van veletek Bpsten. Az ember nem tud rólatok semmit. Mi itt vidéken azt sem tudjuk, hogy van-e valami országos központunk, vagy nincs?” – írta egy miskolci cserkész Budapestre.⁴⁴

A 1919. szeptember 21-én újra megalapították a szövetséget Magyar Cserkészszövetség néven. Az alapításban ismét nagy szerepet kaptak a diákok, a frontot túlélte vezetők és a Háborús Bizottság néhány tagja. Még ebben az esztendőben két új csapat is alakult a fővárosban, a Bocskai és az Akarat Cserkészcsapat.⁴⁵

⁴⁰ Az 1919. évi január hó 20-án tartott intéző-bizottsági ülés jelölése, Magyar Cserkész Szövetség gazdasági munkaterve, Körlevél a magyarországi cserkészcsapatokhoz. MNL OL MCSL P1349. 1919.

⁴¹ Meghívó. MNL OL MCSL P1349. 1919.

⁴² Ekkor alakult meg az első leánycserkész csapat is Kemény Adél vezetésével. Természetesen nem feledkezhetünk meg a Tanácsköztársaság női szerepvállalásával kapcsolatos intézkedéseinek a mozgalomra gyakorolt esetleges hatásáról sem.

⁴³ Ilyen volt a BKIE Petőfi Úttörőcsapata vagy az Erős Gusztáv Úttörőcsapat, mely három csapatból jött létre.

⁴⁴ A levél így folytatódik: „Adjál választ e kérdésekre.: „Mi van most „M. CS. O. SZ.” vagy „H. B.”? Mit csináltok a felszerelésekben lévő katonai dolgokkal? Milyen egyetértés van a bpesti csapatok között? Mily irányban dolgoztok?..” MNL OL MCSL P1349. 1919.

⁴⁵ A Bocskai a Budai Császári és Királyi Felsőreál Iskola – 1920 után Toldy Ferenc Gimnázium – csapata lett, míg az Akarat csapatát a X. kerületi Állami Főgimnáziumban – mai nevén a Szent László Gimnázium – alapították.

A Magyar Cserkészszövetség megalakulásával megkezdődött a mozgalom hazai virágkora. Az alapelvek nem változtak. A cserkésztvény 10 pontját átfogalmazták, legfontosabb mondanivalója, értékrendje és világszemlélete megmaradt.⁴⁶ Ezek az eszmék jól alkalmazhatókká váltak a két világháború közti Magyarország ifjúságpolitikájában.

A nagy háború, majd az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság alatt a cserkészek bizonyították, hogy a nehéz körülmények között sok fiatalnak fogódzót, menedéket jelentett a mozgalomhoz való tartozás. A közös programok, a munka, egymás segítése erőt adott a közösség tagjainak, ezért végezték szorgalommal a karitatív munkát, tartottak őrsi órát, kirándulást az utolsó időkben is. A világháború végére a cserkészeti társadalmi megítélése megváltozott. Elnyerték a pedagógusok korábban nélkülözött támogatását.⁴⁷ A mozgalom élére a Horthy-korszak társadalmi elitjének olyan multipozíciós tagjait sikerült megnyerni, mint gróf Teleki Pál vagy gróf Khuen-Héderváry Károly. A cserkészeti sikerét, 1920 utáni térhódítását, amely elsősorban továbbra is a polgári rétegekhez kapcsolódott, az immár meglévő társadalmi és politikai támogatottság mellett leginkább az adta, hogy a fiatalok igényeinek megfelelő közösséget teremtett. Az akkori cserkészek legalább is így élték ezt meg:

„1921-ben tettem cserkészfogadalmat. Jómódú szüleim kényeztettek, mindentől óva neveltek és bizony 1921. évi első cserkész táborom ezt az életemet alaposan megváltoztatta. A cserkész táborban tanultam meg dolgozni, túrni és helytállni magamért minden körülmények között. Megtanultam megbecsülni társaimat és a társaimtól kapott segítséget. A cserkészeti tanított meg megelégedettnek lenni sorsommal és

⁴⁶ 1. A cserkész egyenes lelkű és feltétlenül igazat mond. 2. A cserkész híven teljesíti kötelességeit. (Isten, haza és embertársai iránt) 3. A cserkész ahol tud, segít. 4. A cserkész minden cserkésztestvérének tekint. 5. A cserkész másokkal szemben gyengéd, magával szemben szigorú. 6. A cserkész szereti a természetet, jó az állatokhoz és kíméli a növényeket. 7. A cserkész feljebbvalóinak jólélekkel és készségesen engedelmeskedik. 8. A cserkész vidám és meggondolt. 9. A cserkész takarékos. 10. A cserkész testben-lélekben tiszta.

⁴⁷ A Magyar Tanárok Nemzeti Szövetségének levele a vallás és közoktatási miniszterhez. MNL OL MCSL P1349. 1920.

hinni abban, hogy munkánkra – legyen az nagy vagy kicsi – a közösségnek szüksége van...”⁴⁸

IRODALOM

BADEN-POWELL, Lord R. S. of Gilwell

1908 *Scouting for Boys. A Handbook for Instruction in Good Citizenship.* London.

BALÁZSI József (összeáll.)

1910 *A kegyes-tanítórend vezetése alatt álló Nagybecskereki községi Főgimnázium értesítője.* Nagybecskerek.

GERGELY Ferenc

1989 *A magyar cserkészlet története 1910–1948.* Göncöl Kiadó, Budapest.

HULLIER Márton

é. n. *A budapesti piarista cserkészcsapat története.* Budapest. Kézirat. Piarista Levéltár V. 11. 2. BKG Cserkészcsapat iratai.

KÁPOLNAI József

1935 *A magyar cserkészlet krónikája.* II/1. kötet. Kolozsvár. OSZK Quart. Hung. 4283.

KÖHLER Ferenc

1985 *Kerületi Nagytábor. 75 éves a magyar cserkészlet. Összeállította a Magyar Cserkészszövetség kerületi szerkesztőbizottsága Köhler Ferenc cst. vezetésével.* München.

⁴⁸ MÁRAI 1943. 14–15.

MÁRAI György, dr.

- 1943 *Mit köszönhetek a cserkésznek? (Férficserkészek vallomásai)*. Magyar Cserkészmozgalom, Budapest.

P. MIKLÓS Tamás

- 1997 „Ifjúsági szerveződések évszázada?” *Új Pedagógiai Szemle* 47. évf. 11. sz. november. 35–43.

N. N.

- 1938 *Jubileumi BIK Híradó Szent István évében 1913–1938*. Bethlen Gábor Nyomda, Budapest.

N. N.

- 1923 *Tíz év. Emléklapok a Budapesti Kegyesrendi Főgimnázium cserkészcsapatának tízéves ünnepére*. Összeállította: A Parancsnokság. Budapest.

SÍK Sándor

- 1922 *Magyar cserkészvezetők könyve*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest.

SZERB Antal

- 2001 *Naplójegyzetek (1914–1943)*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

TELL Anasztáz, dr.

- 1914 *A pannonhalmi Szent Benedek-rend Pápai Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1913/14. iskolai évről*. Közzéteszi: Dr. Tell Anasztáz, igazgató. Pápa, 1914.

FORRÁSOK

Piarista Levéltár V. 11. 2. BKG Cserkészcsapat iratai, IV. 133. Sík Sándor Gyűjtemény.

EFFECT OF THE FIRST WORLD WAR IN THE HUNGARIAN SCOUT MOVEMENT

In our country, the Great War broke out a few scouts established in the capital and major provincial cities. A large part of society puzzled disapproval at them. During World War I a lot of scouts in the hinterland have undertaken voluntary work, the older guys were soldiers. Despite the difficulties, they worked unselfishly, helped each other until the end of the war, and during the revolution. Thanks to the work by the end of World War I social perception of Scouting has changed. They won the educators, the social elite and political support. The success of Scouting, in 1920 after the expansion, in addition to the already existing social and political support mainly from the fact that the needs of young people created a proper community.

Károly főherceg és Zita képe a Zászlónkban
(papi hagyatékból)

A HÁBORÚS MINDENNAPOK HATÁSA EGY SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSÉRE: NAGY IMRE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN ÉS A HADIFOGSÁGBAN

Háborús időszakban mind a tárgyi, mind a szellemi kultúra radikális és gyors változáson megy keresztül. A hétköznapiakat övező körülmények pedig sokféle szempontból meghatározóak lehetnek. E tanulmány célja, hogy bemutassa a háborús mindennapok hatását egy később komoly közéleti pályát befutó ember személyiségének formálódására. Nagy Imre 1945 utáni életútja közismert, ám nem mondható el ugyanez életének az első világháborúban előbb a fronton, majd a hadifogságban eltöltött időszakára, pedig ez az időszak meghatározó jelentőséggel bírt szellemi fejlődésére, későbbi életútjára.

Nagy Imre 1896. június 7-én született Kaposváron. Szülei, Nagy József és Sáringer Rozália a kispolgári réteg alsó szintjén helyezkedtek el. Nagy Imrét az ötödik elemi osztály elvégzése után beírták a kaposvári Állami Főgimnáziumba. A gimnáziumi tanulmányok megkezdésében édesanyjának volt meghatározó szerepe, hiszen ahogyan Nagy Imre fogalmazott „hivatalnokot, tanult embert akart látni belőlem.”¹ A családi anyagi háttérrel ekkor már édesapja postai altiszti állása biztosította, egészen 1912-ig, amikor elvesztette munkáját. Ekkor Nagy Imrének is meg kellett szakítania gimnáziumi tanulmányait. Ezután 1914-ig géplakatos tanoncként, majd segédként dolgozott különböző műhelyekben.² Édesanyja unszólása mellett nyilvánvalóan saját ambíciói is közrejátszottak abban, hogy 1914 őszén beiratkozott a kaposvári felsőkereskedelmi iskolába. A tanév kezdetét megelőző nyári hónapokban ugyanis már nem munkásként dolgozott, hanem dr. Szűcs Rezső ügyvéd irodájában vállalt adminisztratív munkát, így biztosítva keresetét a nyári hónapokra.

Kaposváron éppen nagy népünnepély zajlott a Sétatéren, amikor a somogyi polgárok értesültek Ferenc Ferdinánd meggyilkolásáról. A kezdeti döbbenetet követően az emberek többsége a háború kitörésére

¹ NAGY 2002. 73.

² RAINER 1996. 24.

számított. A kaposvári utcákon tomboló néphangulat az ifjú Nagy Imrét is magával ragadta, ám évtizedekkel később, *Viharos Emberöltő* című önéletrajzi munkájában már kritikusan emlékezett erre az időszakra:

„A háborús uszítás hatalmas méreteket öltött, már a mozgósítást megelőző időkben. A hadüzenet már vérgőzös légkörben történt. A féktelen nemzeti uszítás és gyűlölet, a nemzeti érzés, a harci láz, a vitézkedés felszításával egyidejűleg a legszélesebb tömegeket ellenállhatatlanul hatalmába kerítette. Tömegfelvonulások, tüntetések, zeneszóval, beszédekkel és szavalatokkal, lampionokkal, – egymást érték. Egy vad indulat volt az egész város, amely egy felkorbácsolt tengerhez hasonlított.”³

Az 1914. decemberi sorozást megelőzően Nagy Imre elvégzett két félévet a kaposvári felsőkereskedelmiben és megismerkedett Diósi Böskével, akinek személyében találkozott az igaz szerelemmel, amely – ahogyan később fogalmazott – „végig kísért a harctéren, a fogságon és sok nehéz órában nyújtott enyhülést, buzdított kitartásra.”⁴ 1915 májusában megkezdte katonai szolgálatát a kaposvári 17. magyar királyi honvéd gyalogezred kötelékében. Háromhavi kiképzés után indult el menetszázada az olasz frontra.⁵ Az Ausztria és Olaszország határán égbe nyúló hegyek között az Isonzó folyó mellett húzódó front az első világháború egyik leghírhedtebb hadszíntere volt, ahol zömében magyar csapatok vívtak súlyos állóháborút az olaszokkal. Százezernél is több magyar katona pusztult el itt és nagyjából félmillió sebesült meg. Tizenkét isonzói csatát tartunk számon, ezek közül Nagy Imre a harmadikban (október 15–november 5.) és a negyedikben (november 9–12.) harcolt a doberdói fennsík déli részén, Monfalcone közelében.⁶ (Az osztrák–magyar csapatok vesztesége csak ebben a két csatában 65–70 ezer fő volt.)

Nagy Imre ekkor szembesült a háború borzalmaival. Korábbi lelkesedése és illúziói, amelyeket a háborúval kapcsolatban táplált hamar eltűntek.

³ NAGY 2002. 87–89.

⁴ NAGY 2002. 93.

⁵ RAINER 1996. 29.

⁶ RAINER 1996. 29.

„Az ezred tartalék az úgynevezett Vallónában, egy völgyben az erdőben volt, kiépített fedezékekben és sátrakban. Innen vonultunk be a tűzvonalba éjjel, amikor leváltottuk a bentlévőket. Itt ismerkedtünk meg a háború borzalmaival. A terep sziklás, köves volt, vékony agyag réteggel borítva, amely vörös volt, mint a vér. Csukaszürke ruhánk hamarosan olyan lett, mintha vérben áztatták volna. Fedezék alig volt, ázni a sziklás talajban nemigen lehetett. [...] A kövekbe vágódó ellenséges puskagolyó is vágta a követ, szórta a szikla szilánkjait. Hát még a gránát és a tüzérségi lövegek. A tűzvonalak egymáshoz nagyon közel voltak, moccanni sem igen lehetett. Csak éjjel tudtunk egy keveset mozogni. Ilyenkor volt a váltás is: néma csendben, vigyázva, hogy a szurony és a lapát se koccanjon, nesz nélkül vonultunk libasorban a dombon fel az állások felé. Velünk szemben ugyanazon az ösvényen jöttek a szanitécek és hordták le a halottakat a hordágyon. Fel-felbillentettük a rájuk takart köpenyt vagy pokrócot, s néha ismerős bajtársak halott arca meredt reánk. A háborús gőz lassanként kezdett elszállni belőlünk.”⁷

A negyedik isonzói csatában a heves ágyútűz során egy gránátszilánk találta el a lábát. Ekkor egy sebesültekkel agyonzsúfolt, fűtetlen marhavagonban először a laibachi hadikórházba szállították, majd tovább a horvátországi Ogulinba. Itt töltötte a karácsonyt is, amikor meglátogatta az édesanyja.⁸

Hosszan és lassan gyógyuló sérülése miatt a katonaeorvos visszairányította Székesfehérvárra lábadozni. Felépülése után géppuskás tanfolyamra jelentkezett. Ekkor hat hetet töltött Budapesten, a Tüköry utcai kiképző laktanyában. A kiképzés Székesfehérváron, majd Pécsen folytatódott, ahol beosztották a 19. honvéd gyalogezred kötelékében megalakult önálló géppuskás zászlóaljhoz. Nagy Imrét ekkor honvédből örvezetővé léptették elő.⁹ 1916. június 10-én a géppuskás zászlóalj elindult az orosz frontra. Luck környékén, Galíciában építették ki állásaikat, de rövidesen őket is elsodorta a Bruszilov tábornok által vezetett orosz offenzíva második hulláma. Nagy Imre meglehetősen érzékletességgel írta le később az orosz támadás utáni menekülést.

⁷ NAGY 2002. 99–101.

⁸ NAGY 2002. 101.

⁹ RAINER 1996. 30.

„Mintegy hat napon át éjjel–nappal futottunk, harcok közben, hogy a visszavonulás pánikká ne fajuljon, így is mérhetetlen sok hadianyag, fegyverzet, felszerelés veszett oda. Hiába volt parancs és fenyegetés, a legszigorúbb büntetés, a katonák nemcsak a fegyverzetet, de még az élelmet, a kenyeret is eldobálták. Köpeny, pokróc úgyszólván senkinél nem maradt. Ez a hat nap valóságos pokol volt. Enni talán kétszer-háromszor kaptunk. A piszkos, mocskos csajkából az ételt, főzeléket, káposztát pusztá kézzel tömtük a szánkba, piszokkal, porral, sárral együtt. Ivóvizet nem láttunk, a talajból felszívárgó pocsolyavizet ittuk.”¹⁰

1916 júliusának végén újabb orosz offenzíva indult a front ezen szakaszán, melynek során a kozák lovasság támadásai tovább gyengítették a 19-eseket. 1916. július 29-én Nagy Imre egy srapneltől megsebesült a lábán.¹¹ Több irányból is érkező tüzérségi támadások gyűrűjében kellett súlyos sebesültnek fedezéket találnia:

„Csúszva, mászva, négykézláb vonszoltam magamat, hogy a tűzből kikerüljek. Vállig erő, mély hínárba kerültem, alig tudtam kimászni belőle. Hullák, bűzlő, megfeketedett hetes hullák között másztam, s kerestem valami száraz helyet, ahol meghúzhatom magamat. Itt találtak rám az orosz szanitécek, bekötözték, hordágyra tettek, és az erdőben lévő elsőse-gélyre igyekeztek velem, nagyon vigyázva az erős ágyútűzben.”¹²

Az akkor húszéves Nagy Imre számára megkezdődött a hadifogság. Kurszk majd Voronyezs hadikórházaiban lábadozott, mígnem 1916 októberére felépült és útnak indították Szibéria felé.¹³

Nagy Imrét a berezovkai hadifogolytábor 8. szektorának 73-as barakkjában helyezték el, amely a legénységi tábor nagyjából 300 fős „intelligens” barakkja volt. Itt főleg magyarokat, kisebb számban osztrákokat és németeket tartottak fogva.¹⁴ Az ebben a közegben eltöl-

¹⁰ NAGY 2002. 115–117.

¹¹ NAGY 2002. 121–123.

¹² NAGY 2002. 123–125.

¹³ NAGY 2002. 127–129.

¹⁴ RAINER 1996. 35–36.

tött évek döntő hatással voltak Nagy Imre szellemi fejlődésére, későbbi életútjának alakulására.

Sok fogolytársához hasonlóan Nagy Imre is a berezovkai táborban ismerkedett meg a marxizmussal. Ahogyan később fogalmazott: a beszélgetések középpontjában a politika állt, a háború kimeneteléről és a békekötésről alkotott vélemények – és természetesen az olyannyira várt a hazatérés lehetőségének kérdése.

„Nagy politikai vitáink voltak, amelyek nagyon szenvedélyesek és hosszantartóak voltak. A barakkunkban csak értelmiségiek voltak, így ezek a viták elég érdekesek és színvonalasak voltak. A demokratikus és szocialista gondolatok uralták ezeket a vitákat.”¹⁵

A vitakörök később

„szemináriumi jelleget öltöttek, előadásokkal és előadókkal, vitákkal stb. A szocialista irodalom, Marx–Engels művek, a Tőke stb. tanulmányozására alakult ilyen kör [...] Kezdetben kézzel írt, később sokszorosított újság is megjelent magyar nyelven, amely elősegítette a közösségi munkát.”¹⁶

A táborban a szakirodalom elsajátítása folytán kialakított önképzés később is jellemző volt rá az újabb ismeretek megszerzésénél. A kötelező politikai szemináriumok helyett sok esetben élete későbbi szakaszaiban is autodidakta módon sajátította el az ismereteket.¹⁷

A munkásmozgalom történetének és a marxizmus alapelveinek tanulmányozása mellett Nagy a táborban megtanult oroszul és franciául is. De az aktív politizálás mellett – ahogyan Nagy Imre felidézte – a hadifogolytáborban „kulturális téren is pezsgett az élet. [...] A berezovkai táborban lévő mintegy 30 ezer hadifogolyból minden kitalált – színtársulat, futbalcsapat, zenekar, énekkar, szerkesztőség.”¹⁸ Az 1917 februárjában kitört orosz forradalom híre csak március közepén jutott el a berezovkai táborba. Kádár Lajos református tanító (akivel Nagy Imre korábban együtt menetelt Szibéria felé) különösen

¹⁵ NAGY 2002. 139.

¹⁶ NAGY 2002. 141.

¹⁷ RAINER 1996. 37.

¹⁸ NAGY 2002. 141.

érzéklestesen írta le azt a pillanatot, amikor a forradalom híre elérte Bereзовkát:

„A mondott napon nagyszabású hangversenyt tartottunk a tiszti színházban [...] Hangversenyünk néhány pontján már túl voltunk, midőn játék közben felnyílt a nagyterem egyik oldalajtaja s azon belépett egy fáradt, poros, gyűrött ruhájú orosz tiszt, szemmel láthatólag futár, aki sietve áthaladt a zenekar mellett, tisztelegve megállott a lágerparancsnok előtt és blúzának belső zsebéből egy gyűrött papírtekercset vett elő – amelyen indigóval írott írás látszott. A lágerparancsnok az írás olvasása közben elsápadt, megmeredve, tágra nyílt szemmel bámult a futárra, de hagyta a zenekart tovább játszani. A darab befejezése után csendet intett, s remegő hangon mondotta a következőket: »Uraim, Oroszországban nagy események történtek, a hangverseny folytatását beszüntettem és kérem a jelenlévőket, hogy nyugodtan oszoljanak szét, ki–ki menjen haza s szállását a következő napokban a további rendelkezésig ne hagyja el!« A halálos csendet egy elszakadt hegedűhúr pattanása törte meg...”¹⁹

A forradalom hatására romlott a hadifoglyok helyzete, és a politikai viták hangvétele mindinkább balra tolódott. A fentebb idézett Kádár Lajos emlékei szerint

„Kínos bizonytalanságban éltünk pár hétig, de minden nap meghozta a maga szenzációját. A katonai fegyelem szemmel láthatólag meglazult, nem tartották többé a naponkénti gyakorlatokat, elmaradt az esti imádkozás, a napi parancs kiadásakor nem hangzott többé az alázatos köszönés, a tisztelgés teljesen kiment a divatból, egyszer csak eltűntek a vállakról a disztinkciók, a közlegény kezét nyújtott a tisztjének s az elfogadta alantasának feléje nyújtott kezét. Egész nap folytonosan gyűléseztek, izgatott hangon tárgyaltak, kiabáltak, összeölelkeztek, s vad szövegű és dallamú nótákat énekeltek, levegőbe lövöldöztek, végre egy új szót hoztak forgalomba, mely mindenkit egyformán illetett: tovaris! Tovarís lett a tiszt, a közember, sőt a hadifogoly is.”²⁰

¹⁹ KÁDÁR é.n. 247.

²⁰ KÁDÁR é.n. 247.

Az októberi bolsevik forradalom híre is jól megkésve, csak 1918 januárjában jutott el Berezovkába. A tisztek és a legénység közötti viszony már korábban elmérgesedett, az októberi forradalom híre pedig zendüléshez vezetett, melynek során több tisztet megöltek.²¹ A fogolyélet is egyre elviselhetetlenebbé vált. Nagy Imre 1918 elején hagyta el a tábort és vállalt a közelben favágó munkát.²² A forradalom hatására sorra alakultak a különböző szakszervezetek, Nagy Imre is szakszervezeti tag lett, ami – ahogyan fogalmazott – „azzal a kötelezettséggel járt [...] hogy amennyiben szüksége mutatkozik, fegyverrel is megvédjük a forradalmat”.²³

A bolsevik párttal szimpatizáló hadifoglyok és szocialista emigránsok az 1918. március 14-én Moszkvában tartott kongresszusokon foglalmazták meg az OK(b)P külföldi szekciói létrehozásának szükségességét.²⁴ Ezután sorra alakultak a külföldi csoportok,²⁵ amelyek összefogására áprilisban létrejött oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt [OK(b)P] Külföldi Csoportjának Föderációja. Az egyesítő szervezet elnöke Kun Béla lett.²⁶ A moszkvai kongresszussal egy időben Irkutszkban is megrendezésre került a szibériai hadifoglyok kongresszusa, amelyen a kelet-szibériai hadifogoly szervezetek küldöttei vettek részt. A kongresszus határozatban mondta ki az októberi bolsevik forradalom és a Vörös Hadsereg támogatását, valamint megalakította Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (Szociáldemokrata) Pártját.²⁷

Nagy Imre 1918 tavaszán csatlakozott a helyi Vörös Gárdához, amelynek kötelékében részt vett a Verhnyeugyinszkban kitört szovjetellenes felkelés leverésében. A harcok közepette, 1918. június 1-jén lépett be Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (Szociáldemokrata) Pártjába – négy évtizeden át tartó kommunista párttagságát innen datálhatjuk.²⁸

²¹ NAGY 2002. 147.

²² Nagy Imre 1958. június 9-i vallomása. DÉR 1993. 15.

²³ DÉR 1993. 15.

²⁴ GYÖRKEI – JÓZSA 1957. 27.

²⁵ Március 15-én a román, március 24-én a magyar, április 24-én a német, májusban a jugoszláv és csehszlovák, júliusban a finn, októberben a bolgár. JÓZSA 1957. 28.

²⁶ GYÖRKEI – JÓZSA 1957. 29.

²⁷ JÓZSA 1957. 29.

²⁸ RAINER 1996. 50, 51.

1918 júliusában a vörösgárdistákat átvezényelték a Bajkál front-
ra, ahol Nagy Imre Lavrov parancsnok osztagában géppuskásként har-
colt a cseh légió egységei és a fehér kozákok elleni.²⁹ A vörös csapatok
veresége után a csehek július 11-én elfoglalták Irkutszket, majd
augusztus 20-án Verhnyeugyinszket.³⁰ Ezután Lavrov gyalogos oszta-
ga a grúz Kalandarasvili vezette mintegy kétszáz főből álló lovas
alakulattal együtt délnek vette az irányt a mongol határállomás,
Troickoszavszk felé.

A két parancsnok koncepciója – a követendő taktikát illetően –
merőben eltért egymástól. Lavrov egy hatalmas kitérővel, Mongólián
keresztül a Bajkáltól nyugatra lévő bányavidékre akarta elvezetni
osztagát, ahol – reményei szerint – a helyi bányászok megfelelő bázist
biztosítottak volna számukra. Kalandarasvili – aki korábban a cári
hadsereg századosa volt – ekkora út megtételére alkalmatlannak ítélte a
gyalogos osztagot. Ehelyett a partizánharc megkezdését szorgalmazta.
A taktikai nézetkülönbségek azonban hamarosan okafogyottá váltak,
amikor a japánok, csehek és fehérek egyidejűleg megtámadták a
vörösöket. Kalandarasvilinek lovasságával sikerült kitörnie a támadás
gyűrűjéből és folytatta a partizánharcot. Hasonlóképpen hagyta el a
csatateret Lavrov is szűkebb vezérkarával, osztagát azonban
hátrahagyta.³¹

Nagy Imrét a hátra maradt csapat tagjaival együtt lefegyverezték
és – immár a fehérek hadifoglyaként – visszaszállították Berezovkába.
1918 októberében kényszermunkára először Irkutszkba vitték, majd
jelentkezett géplakatosnak, s átszállították Vojennij-Goradokba. Itt
azonban nem géplakatos munkára osztották be, hanem „fuvarra: lovak
helyett fuvaroztunk, kocsit húztunk, és így tovább”-vallotta négy
évtized múltán perében.³² A megaláztatás mellett rendszeres és súlyos
testi bántalmazást is el kellett szenvednie, ezért amikor 1919 áprilisában
lehetősége nyílt rá, megszökött. Ezután először a Bajkál tónál egy hajó-

²⁹ Nagy Imre 1958. június 9-i vallomása. DÉR 1993. 16.

³⁰ RAINER 1996. 52.

³¹ Nagy Imre 1958. június 9-i vallomásából egyértelműen kitűnik, hogy ő Ka-
landarasvili elképzelését tekintette reálisnak és megvalósíthatónak, míg Lavrovot
árulónak tartotta. DÉR 1993. 17.

³² DÉR 1993. 17.

építésen dolgozott ácsként, majd visszatért Irkutszkba, ahol fűtőként és mosogatóként kapott munkát.³³

1919 végén ismét fegyvert fogott, csoportja a helyi bolsevik szervezetekkel együtt részt vett a december végi irkutszki felkelésben, amely elhúzódott a következő év februárjáig. 1920. január 21-én – amikor a város a bolsevikok ellenőrzése alá került – a felkelés magyar résztvevői megalakították a Magyar Kommunista Pártot.³⁴ Tevékenységük alapvetően a fegyveres katonai szolgálatra, valamint a *Forradalom* című hetilap kiadására szorítkozott. A Ligeti Károly szerkesztésében megjelenő lapot az Irkutszk környékén tartózkodó magyar hadifoglyok körében terjesztették. E lap hasábjain jelent meg Nagy Imre első cikke Sötétség címmel.³⁵

Az elkövetkező hónapok Nagy Imre számára a hadifoglyok nyilvántartásával foglalkozó „likvidációs bizottság” irodájában végzett adminisztratív munkával teltek. Márciusában átvezényelték pártmunkára az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt kormányzósági bizottsága mellett működő Külföldi Iroda „nyugati kommunisták” szekcióihoz, pontosabban a magyarhoz. A szekcióvezetőség irodájában adminisztratív és pénztárosi feladatokat látott el.³⁶ 1920. április 16-án megkapta a hivatalos igazolását arról, hogy politikai amnesztiában részesült. Ezzel megszűnt hadifogoly státusza.³⁷ Néhány hét múlva, május 10-én formálisan is az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt tagjává vált,³⁸ ahol a magyar agitációs propaganda bizottság vezetőségi tagjává választották. 1921 januárjától a magyar szekció instruktora lett, emellett az irkutszki kormányzóságban szervezett magyar pártiskolán tartott előadásokat.³⁹

Nagy Imrét 1921. március 15-én távirati úton Moszkvába rendelték, ahol intézkedtek hazairányításáról. Április közepén hagyta el az orosz fővárost, és egyhónapnyi utazást követően érkezett meg

³³ Nagy Imre 1958. június 9-i vallomása. DÉR 1993. 18.

³⁴ RAINER 1996. 55.

³⁵ *Forradalom*. A magyar kommunisták lapja. 1920. június 12.

³⁶ RAINER 1996. 60.

³⁷ RAINER 1996. 60.

³⁸ RAINER 1996. 62.

³⁹ RAINER 1996. 67.

Magyarországra, a csóti szűrőtáborba.⁴⁰ Életének egy jelentős szakasza ezzel lezárult.

Nagy Imre fizikai és szellemi tekintetben is hatalmas utat járt be e hat év alatt. A kaposvári felsőkereskedelmi iskola elsőéves hallgatójaként indult az iskolapadból a frontra, ahol megtapasztalta a háború borzalmait. A hadifogolytáborban a háborús tapasztalatok, a szemináriumok és politikai viták hatására átalakult korábbi világszemlélete és a kommunista eszme meggyőződéses híve lett. Azé az eszméé, amelyért véres harcokat vívott a Vörös Gárda soraiban, azé az eszméé, amelyben az egyedüli helyes politikai utat ismerte fel, s melynek megvalósításáért egy életre elkötelezte magát.

IRODALOM

DÉR Ferenc

1993 *Nagy Imre. Egy magyar miniszterelnök.* Régió Kiadó, Pécs.

GYÖRKÉI Jenő–JÓZSA Antal

1957 *Magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

KÁDÁR Lajos

1930 *Hadifogoly Magyarok története. Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története II. kötet.* Szerk.: Baja Benedek, Dr. Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilahy Lajos. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársula, Budapest.

NAGY Imre

2002 *Viharos emberöltő.* Nagy Imre Alapítvány, Budapest.

RAINER M. János

1996 *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. kötet. 1896–1953. 1956-os* Intézet, Budapest.

⁴⁰ RAINER 1996. 74.

THE WARTIME INFLUENCE ON A PERSONALITY'S
DEVELOPMENT: IMRE NAGY IN WORLD WAR I AND IN
CAPTIVITY

The life of Imre Nagy after 1945 is well known. But his fights during World War I and his captivity in the Siberian prison camp are not, in spite of the fact that this period determined the course of his later life. During World War I, he fought on the Italian and Russian front, where he was wounded and taken to Berezovka (East-Siberia) as a prisoner. During his captivity he got to know the Marxism and he also learnt Russian, German and French. Imre Nagy left the prison camp in January 1918. He joined the Red Guard, and during the fights he also joined the „Foreign Workers' Communist Party of Siberia". In 1920 he was a member of the newly formed Hungarian Communist Party. At that time he spent most of his time with administrative work for the party. He returned to Hungary in 1921 as a different person who dedicated his life to the Communist ideal.

A KATONA IMÁJA

A 20. század első negyedében az egyháznak a társadalom átalakulása mellett a korszak világméretű hadi eseményeire is válaszokat és iránymutatást kellett adni. Az első világháború nehézségei között a frontokon helytálló katonák, és az otthon maradt hátszország egyaránt vigaszt várt. Az ekkor megjelent tematikus imakönyvek, füzetek és lapok egyértelműen igazolják, hogy az egyházak szinte azonnal reagáltak ezekre a kihívásokra. A katolikusok körében az újraéledő Jézus Szíve kultusz terjesztése is jó eszköznek bizonyult a háborús pasztorációban, hiszen minden családban volt harcoló férj, apa, fiú, rokon, szerető, akiért aggódni kellett, akit hazavártak asszonyaik. Az ima olyan közös nyelv volt, amellyel legyőzhetőek voltak a háború okozta aggodalmak. Reménységgel tölthetett meg mindenkit, függetlenül attól, hogy protestáns, katolikus, vagy épp izraelita volt-e. Ezért felekezettől függetlenül minden egyház képviselői arra törekedtek, hogy a nehéz helyzetben mind a harctéren küzdőket, mind pedig az otthon maradottakat imaszövegekkel segítsék. Írásomban a magyar katolikus egyház első világháborúban megjelentett imakönyveit felhasználva elemzem ezeket a háborús imákat.

A háború és az egyház

Jóllehet az első világháború igazságos voltában Magyarországon úgyszólván senki sem kételkedett,¹ a Magyar Katolikus Egyház aggodalommal fogadta a háborút. Amikor az egyház élén álló Csernoch

* A szerző az MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa. Ez a cikk az kutatócsoport *Religion, culture, society* 4. című évkönyvében megjelent (Szeged, 2018, 88–105.) cikk némileg átdolgozott változata.

¹ A hadrakelést támogató egyházi vezetők körével szemben a nyelvészként, filozófusként, antropológusként, vallástörténészként is ismert Gieswein Sándor kananok (1856–1923) képviselt csak nyíltan békepárti álláspontot Magyarországon. A Keresztény Szocialista Párt tagjaként bátran elítélte a háborús vérengzést és mindvégig a békéért küzdött. 1915-ban tagja lett a berni székhelyű pacifista Tartós Béke Központi Szervezetének is. Bővebben lásd: LÁSZLÓ 2005. 65. és MKL IV. RÁTKAI 1998. 99–101.

János hercegprímás értesült a hadüzenetről, azonnal a fővárosba sietett, hogy felajánlja segítségét a szorongatott haza megmentésére.

„A többi egyházak vezetői sem maradtak mögötte a hazafias felbuzdulásban és áldozatkészségben. Mint mindenütt a hadra kelt Európában, az Isten szolgálói, papok, lelkészek, rabbik megáldották a halált hozó fegyvereket, hősi küzdelemre szólították a katonákat, és áldozatos béketűrésre intették az otthon maradottakat.”²

Az akkor még gyors befejezést remélő klérus az anarchiához vezető erkölcstelenség, a hitetlenségből fakadó önzés megszűnését remélte a háborúban való hősieles küzdelemtől.³ A korszak legnagyobb magyar egyházi szónoka, Prohászka Ottokár pásztorlevelében szintén a háború erkölcsnemesítő hatása mellett érvelt:

„[...] alázkodjunk meg mélységesen az Isten keze alatt s álljunk bele a nehéz időkbe nagy hittel s zúgolódás nélkül. Végre is Ő az Úr; Ő küldi a jót s a rosszat, de azt mindig javunkra küldi; Ő állít bele a háború megpróbáltatásaiba is, s azért állít bele azokba, hogy jobbakká, hívebbekké, nemesebbekké és áldozatosabbakká tegyen minket. Azért küldi a megpróbáltatást, hogy jobban szeressük Őt és egymást; azért küldi, hogy közeledjünk hozzá és egygyé forradjunk egymással; azért küldi, hogy tisztuljon a lelkünk s hogy érte és felebarátjainkért áldozatokat hozni tudjunk.”⁴

A hősieles pátosz eszkatológikus értelemmel ruházta fel a háború eszméjét, amelyben a Gondviselés által kimért megpróbáltatás az egyén saját lelke üdvözülését, és az egész nemzet lelki megújulását szolgálta.⁵ „A valóság viszont nagyon hamar cáfolta a háború örömmámorát. Az első télen kiderült, hogy a háborús optimizmusnak nincs alapja [...] de az egyház nehezen vonta le rossz döntéseinek tanulságait.”⁶ Még az 1915-ös megnyilatkozásokban is a reménnyel teli buzdítás hangján

² LÁSZLÓ 2005. 64.

³ SCHNAITER 2007. 184.

⁴ A pásztorlevelet 1914. augusztus 3-án írta. A teljes levél összegyűjtött munkáinak 22. kötetében olvasható: PROHÁSZKA 1929. 117–120.

⁵ LÁSZLÓ 2005. 67.

⁶ SZIGETI 2014. 54.

szóltak a hívekhez, az elközelgő Isten országát vizionálva: „lehet, hogy nehéz utakra állított, úttalan utakra, melyek harcokba, lövészárkokba, tömegsírokba s vezetnek; de hát azok az utak csak vezetnek arra, de nem végződnek ott, mert voltaképpen hozzá vezetnek.”⁷ A háború elhúzódása, a hátszág helyzetének romlása, a borzalmak közismertté válása során azonban fokozatosan módosultak ezek az elképzelések és egyre erőteljesebben a béke vágyának kinyilvánítása felé mozdultak.

Imakönyvek a katonák szolgálatára

„A szenvedések enyhítésében, a lelkek megerősítésében nagy szerepe volt a hitnek, valamint a belőle fakadó vallásos buzgóságnak és gyakorlati keresztény életnek.”⁸ A hit növelésére az egyház buzdító prédikációkat tartott, pásztorleveleket küldött szét és rendkívüli ájtatosságokat szervezett. A vallásos érzület fokozását szolgálták még a gyakori szentáldozások, és az alkalmi jellegű szükségkápolnák.⁹ Ezek mellett a speciálisan katonák számára kiadott imakönyvek, -füzetek és -lapok szolgálták a frontokon harcolók lelki vigasztalását.¹⁰

⁷ PROHÁSZKA 1915a 98.

⁸ SZÁNTÓ 1988. 572.

⁹ SZÁNTÓ 1988. 572.

¹⁰ A különböző felekezetek, így a katolikus egyház háborús tevékenységéről máig nem rendelkezünk kielégítő mennyiségű feldolgozással, így minden bizonnyal az általam összegyűjtött imakönyvek jegyzéke is csak egy provizórikus lista az első világháború alatt kiadott tábori, vagy katona imakönyvekről. A könyvek mellett az 1-2 lapos kisnyomtatványokról sem szabad megfeledkeznünk, ezekről azonban egyáltalán nem rendelkezünk áttekintéssel. A kutatásaim során a következő Magyarországon és a magyar katonák körében használt katolikus katona imakönyveket sikerült összegyűjtenem: BJELIK Imre: *Jézus Szíve imakönyv katonák számára*. Budapest, Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága, 1917., MOLNÁR VID Bertalan: *Imák és intelmek a magyar kath. hadfiak számára*. (1861. 5., 1864. 7., 1882. 8., 9., 1909. 11., 1915 12. (ebből 1915-ben további három, 1916-ben újabb négy lenyomat készült), 1917 13. kiadás. Átdolgozta Reviczky Aladár., REVICZKY Aladár: *Bízzál fiam! Sebesült katonák részére*. Budapest, 1914., u.ö.: *Uram, irgalmazz nekünk. Az itthon maradtak imádságai a háború idejére*. Budapest, 1914., u.ö.: *Elesett hőseinkért. Imafüzet*. Budapest, 1915., u.ö.: *Keresztút a háború idejére*. Budapest, 1916., u.ö.: *Oktatások és imák katonák katonák számára - Imák és intelmek a háború idejére*. Budapest, 1916., u.ö.: *Katonák imakönyve*. Budapest, 1916., TOMA István: *Imádkozzunk a hadbavonultakért. A háborús idők imakönyve kath. hívek használatára*. Budapest, 1915., SIEGESCU, J.: Rogaciuni. *Román katonai imakönyve*. Budapest, 1914.,

A könyvek kiadása gyakorlatilag már a háború kitörésével egy időben elkezdődött.¹¹ Először Molnár Vid Bertalan (1813–1898) kapucinus rendi tábori lelkész „*Imák és intelmek a magyar katolikus hadfiak számára*” című 19. századi munkájának, 1909-es évszámú 11. kiadását kezdték osztani. A mű 1861 óta volt forgalomban, az 1909-es kiadást már a lazarista Reviczky Aladár átdolgozásában adták ki. Ugyancsak őt kérték fel arra, hogy az 1909-es kiadás alapján készítsen egy könnyebben kezelhető változatot. Ez 1915-ben jelent meg. Reviczky, több más imakönyvet is készített, nem csak és kizárólag a harctéren szolgálóknak, hanem a sebesülteknek és az otthon maradottaknak is. Gondolva a nemzetiségiek igényeire, a könyvek több nyelven is megjelentek.

A Molnár Vid-féle imakönyv mellett további három imakönyv érdemel külön figyelmet. Az első Péri Bonaventura László (1887–1934) ferences szerzetes *Háborús zsoltárok* című imakönyve (Bp. 1915). Alcíme alapján megtudhatjuk, hogy a Szentírás szavaiból összeállított ima-gyűjteményről van szó, melyet Buberlée Terencián latin nyelvű 1793-as műve alapján fordított. Ismert, hogy itt valójában egy idézet költészetről van szó. A bibliai zsoltárok háborús tematikájú soraiból összekompilált imák soráról, amely a Miatyánk imádság egy-egy mondatához kapcsolódik.¹² Nem ez volt az egyetlen fordítás a magyar hadi imakönyvek között. Korabeli adatokból tudjuk, hogy Bernat Duhr: *Mit Gott für König und Vaterland* (1914, Regensburg/München) című imakönyve is megjelent magyar fordításban. A harmadik imakönyv Pázmány Péter: *Háborús idők imakönyve* (1915, Budapest). Ez valójában az érsek 1606-os imakönyvének megújított kiadása, kis módosítással. Két formátumban is kiadták, egy harctérre vihető és egy másik, az otthon maradottak számára használható változatban.

PÁZMÁNY Péter: *A háborús idők imakönyve*. Budapest, 1914., n.n. : *Babérlombok hőseink sírjára*. Budapest, 1915., n.n. *Gyászima a világháborúban elesett hősökért*. Budapest 1916., MOLNÁR József: *Balzsam a szenvedők sebeire. Katonák imakönyve*. Budapest, 1916., CSÉPLŐ István: *A béke imakönyve*. Budapest, 1917., DUHR Bernardinus: *Mit Gott für König und Vaterland*. Regensburg/München, 1914., PÉRI Bonaventúra: *Háborús zsoltárok*. Budapest, 1915. VARGHA Damján: *1917 Imádkozzunk a diadalmas békéért*. Budapest, Stephaneum Nyomda.

¹¹ A korszak legnagyobb magyar egyházi kiadója, a Szent István Társulat 1915. március 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve tudósít erről. MACZÁK 2010.

¹² MACZÁK 2010.

Az első világháború alatt kiadott imakönyvek esetében tehát, nem feltétlenül új művekről van szó. Sokszor régi, a tematikába illő munkákat vettek elő, újítottak fel, illetve külföldi műveket (főként német nyelvűeket) fordítottak. „A lelkipásztor, a történész és az irodalomtörténész meglepve tapasztalhatja, hogy az imádságos könyvek célzott, változatos és tömeges megjelenítésével szinte azonnal reagáltak az eseményekre az egyes egyházi intézmények – a tartalmi aktualizálást viszont a többség korántsem tartotta feltétlenül szükségesnek.”¹³ Részint nyilván az idő sürgetése miatt, másrészt talán a gyors befejezés reményétől vezérelve.

A könyveket a magyar katolikus egyház hivatalos könyvkiadója, a Szent István Társulat adta ki. A társulat egy részüket ingyen terjesztette a kaszárnyákban, kórházakban és harctereken tartózkodó katonák ellátására.

1914	670.000 db
1915	625.000 db
1916	345.000 db
1917	183.000 db

1. táblázat: A Szent István Társulatnál kiadott imakönyvek száma a háború éveiben.¹⁴

A könyvek terjesztésében elsősorban a papokra és a hívekre számítottak.¹⁵ Olykor azonban az otthon maradt asszonyok is kivették részüket ebből a missziós munkából. Az *Egyenlőség* című magyar nyelvű zsidó hetilap 1916 júniusi száma két ilyen nagylelkű és példamutató nőről adott hírt. Az egyikőjük Zay Miklósné, katolikus mágnásasszony, a másik egy névtelenül maradt zsidó hölgy. Felismerve

¹³ MACZÁK 2010.

¹⁴ MÉSZÁROS 1998. 137.

¹⁵ Erről tájékoztat például a Győri Püspökség Körlevele: „A Szent-István Társulatnál a háború idejére több kiválóan hasznos alkalmoszerű füzet jelent meg, melyeket a nt. Papság figyelmébe és hiveik között való terjesztésére melegen ajánlok. A füzetek a következők: Uram irgalmaz nekünk (10f), Imádkozzunk a hadbavonultakért (20 f), Imák és intelmek katonák számára (20f), Bízzál fiam, sebesült katonák részére. A Bízzál fiam, sebesült katonák részére készült füzetet a Szent István Társulat mindenhova, ahol sebesült katonák vannak, megkeresésre ingyen küldi. A füzetek szerzője Reviczky Aladár érdemes egyházi írónk. Győr, 1914. október hó 9-én.”A Győri Püspökség Körlevelei, 1914. 6115. számú könyvajánlás, online elérhetőség: http://library.hungaricana.hu/hu/view/GyoriPuspoksegKorlevelei_1914/?pg=179&layout=s, utolsó letöltés dátuma: 2016. 04. 21.

a háborúban megsérült, testi-lelki megpróbáltatásokon keresztülment katonákban a lelki vigasz és erősítés iránti igényt, mindketten azon munkálkodtak, hogy imakönyveket, imafüzeteket jutassanak el honfitársaiknak a lövészárkokba.

„Kötelességemmé tettem azon feladatot, hogy minden egyes induló derék harcosunknak (egyéb kis emlék mellett) egy kis imakönyvet vagy füzetet adjak át utolsó búcsúztatóul és ilyen ezerszámra osztogattam ki itten mostanáig is.”¹⁶

– írja az Országos Izraelita Irodához Zay Miklósné, és izraelita honfitársaira gondolva „*Pajzs és Vért*” imakönyveket kér a katonáknak.

Hasonlóan gondolkodott zsidó honfitársnője is, aki többek között Reviczky Aladár katolikus tábori imakönyvét terjesztette.¹⁷ A két asszony „minden előítélet felett ragyogó példája” – ahogy az *Egyenlőség* hasábjain olvashatjuk – rávilágít arra, hogy a háború tragédiái a felekezetek közötti kötődések megerősödését hozták.

A katona imakönyvek spiritualitása

„A Katonák Imakönyve legyen a harcos drága kincse, amelyből erőt, új lelkesedést és vigaszt merít.” – írja 1917. március 25-én Bjelik Imre császári és királyi tábori püspök a Molnár Vid-féle Katonák imakönyvének előszavában. A harctéri imák legfőbb célja a bátorítás, vigasz adás és lelkesítés volt: „A háborúhoz nagy lelkesedés kell, e nélkül biztos a vereség. Ilyen lelkesedést csak a nemzet és vallás gondolata tud felkölteni.”¹⁸ A nemzetre, a nemzetet ért sebekre, jogainak és igazának a védelmezésére való hivatkozás gyakori elemként jelent meg a szövegekben, mintegy igazolásául az igazságos háborúnak. „A háború, mely a haza veszedelmét jelenti, megsebezte mindnyájunk szívét.”¹⁹ vagy „E nemzet küzd jogaiért és igazságaiért.”²⁰ A keresztény hagyomány szerint ennek az igazságos háborúnak a célja nem az, hogy a háború lehetőségét kizárják, hanem hogy annak gonoszságát elítéljék, káros hatásait korlátozzák és a hadviselés

¹⁶ Zay Miklósné levelét idézi: Glosszák a hétről. *Egyenlőség* 1916. június 24. 10.

¹⁷ A zsidó méltóságos asszonyról szóló tudósítást lásd: A grófnő, ki zsidó imakönyveket kér. *Egyenlőség* 1916. június 17. 3.

¹⁸ MOLNÁR VID (átdolg. Reviczky), 1915. 4.

¹⁹ WÉBER 1915. 231.

²⁰ REVICZKY 1914. 14.

módszereit emberibbé tegyék. Kezdeményezni csak erkölcsileg elfogadható okok (igazságtalan támadás, jogok be nem tartása) miatt lehet.²¹

A könyveket fellapozva azt állapíthatjuk meg, hogy többségük egy és ugyanazon tematikát követett: reggeli, esti imákat, háborús idők imái (hazáért, királyért, vezetőkért), harctéri imák, sebesültek imái, otthon maradottak (mindenféle családtag) imái a harctéren küzdő családtagért, barátért stb. és végül több kötetben találunk a reményt adó bibliai helyek (1-2 mondatos) szövegeiből rövid összeállítást. A válogatás tehát érthető módon jóval szűkebb, mint a megszokott általános imakönyvek esetében. Az egyházi évhez, Máriához kapcsolódó legkülönbélebb áhítat gyakorlatok és imák nem képezik e könyvek részét. Az egyes szövegek is rövidek, egyszerűek, hiszen ezeket lehetett a harctéren leginkább alkalmazni, ahogy Bjelik Imre tábori püspök szózata utal erre:

„Ha valakinek, úgy elsősorban katonának szükséges az ima; ez bátorítja őt a veszélyben és szívébe türelmet, vigaszt csepegtet az élet különböző viszontagságaiban, ez nyújt neki erőt, hogy kötelességét híven teljesíthesse. Ha rövid is, de gyakori és őszinte legyen a katona imája!”²²

A rövid imaszövegek között a leginkább hangsúlyosak az áldozási és gyónási imák. Ebben a modern háború sajátosságai is szerepet játszottak. Az első világháborúban ugyanis újdonság volt, hogy az ütközetek pontos időpontja nem volt előre tudható. Ezért nem volt megoldható, hogy aznap reggel felkészítsék a katonákat az ütközetekre. Lehetett ugyan gyónni és feloldozást kérni (abszolúció), sőt nagyobb szükséghelyzet esetén generális abszolúció is elképzelhető volt, de tulajdonképpen folyamatos veszélyhelyzetnek voltak kitéve a katonák. Ezt a helyzetet tovább fokozta a repülők megjelenése is, hiszen ez azt jelentette, hogy a harctéren folyamatosan fel kellett legyenek készülve a halálra. A rövid fohászok ezekben a félelemmel teli percekben adhattak segítséget.²³ A hitből fakadó vallásos buzgóság, és a gyakorlati keresztény élet fokozottabbá vált a katonák, és az otthon

²¹ SOMFAI 1991. 131–133., 186–189.

²² Bjenik Imre szózataát közli: Prága ildikó: Ráckeresztúriak az első világháborúban. *Ráckeresztúri Hirmondó* 2015. június, 4–5.

²³ WITTENBERG 2009. 231.

maradott hívők körében is. A háborús évek megpróbáltatásai közepette igen sokan visszatértek Istenhez, a szentáldozások, főleg az elsőpéntekiek száma sokfelé tíz-húszszorosára emelkedett, ha a század eleji adatokkal hasonlítjuk össze, és egyre többen naponta járultak az Úr asztalához.²⁴ A Religio című katolikus lap szerint „ez a háború a vallásos renaissance hajnalhasadása.”²⁵ Néhány lapszámmal később pedig arról olvashatunk, hogy „Ki tudja, nem most virrad-e az a hajnali óra, melyben az egész éjjel halászó és semmit nem fogó apostolok újra hallják az Üdvözítő parancsát »Vessétek ki a hálót a halfogásra.«”²⁶ Ezekben a reménnyel teli elképzelésekben az egész emberiségnek, különösen pedig a magyarság erkölcsi megtisztulásának és a valláshoz való visszatérésének a vágya fogalmazódott meg. A kijózanodás azonban hamar megtörténik, és a bűnökért való vezeklés gondolatát egyre inkább a béke utáni sóvárgás váltotta fel.

„Isten báránya, ki elveszed a világ bűneit ... vedd le rólunk a bűnt, a gyűlölséget és annak átkát, a háborút s add nekünk azt, amit csak Te tudsz adni igazán, add nekünk azt, amit Te sirtál s vívtál és érdemeltél ki számunkra, - add nekünk a te békédet – adj nekünk nemzetközi, krisztusi szeretetet; akkor megszünik majd a harc s a háború is a babér mellé odatűzzük azt, ami nélkül a babér elhervad, az olaját!”²⁷

Az imaszövegek alapján jól körvonalazhatóak a jó keresztény katona ismérvei is.

„A háborúban ne légy vért szomjazó tigris. Kerüld a keményszívűséget a szegény, szerencsétlen lakók iránt, kik a harcszíntéren laknak. Ne bántsd a fegyvertelen felebarátaidat. Kíméld jószágukat. Mutasd meg nemesszívűségüket. Neked is jólesnék, ha így bánnék veled ellenséged. Ne lopj, ne rabolj, ne gyujtogass, kárt ne tégy. ... Légy emberséges és segítséget nyújtó a sebesültek iránt, irgalmas és könyörületes a foglyokhoz s Isten is irgalmas lesz veled szemben. Légy engedelmes. Ha valahol, úgy itt kell a föltétlen engedelmesség. ... Halált megvető bátorsággal harcoljatok. Lelkiismeretesen engedelmeskedjetek.

²⁴ SALACZ 1974. 207.

²⁵ MIHÁLYFI 1915. 13.

²⁶ TÓTH 1915. 130.

²⁷ Prohászka Ottokár imája a nihil obstat engedély száma és dátuma alatt Vargha Damján imakönyvében. VARGHA 1917.

Legyetek irgalmasok s ahol csak lehet – s erre száz eset lesz – tegyetek jót felebarátaitokkal. Bajtársak, föl a csatára! Ha elvesztitek földi életeteket, megnyeritek az örök életet.”²⁸

Az imában felsorakoztatott tulajdonságokban a keresztény erkölcsi hagyomány háborúról vallott nézeteinek újabb eleme köszön vissza. A hadviselés erkölcsileg elfogadható célja nem az ellenség elpusztítása, sem bosszúállás, hanem az igazságos béke mielőbbi biztosítása: „Kérlek alázattal, enyhítsd a háború borzalmait és a harcosok szenvedélyét, akadályozz meg minden kegyetlenséget, vigasztald a sebesülteket [...]”²⁹ A keresztény, hívő katona további ismérvei közé tartozik, hogy küzdelmeit, szenvedését és a halált is vezeklésül a legfőbb Hadúr iránti szeretetből teszi, mert – ahogy ezt Prohászka Ottokár a hívők háborúban való helyes magatartásáról írott cikkében írja – ezzel egy magasabb rendbeli jót, mások üdvösségét szolgálják. Hogy ez a szolgálat valóban igaz és őszinte legyen, az imakönyvek nagy hangsúlyt fektettek a gyónásra, az áldozásra, az utolsó kenet felvételére és természetesen a gyakori imádságra is, még ha csak egy-egy 1-2 mondatos röp ima formájában történik is az:

„Emberben, erőben való bizakodás nem vigasztal és nem bátorít; rá kell találnunk az Úrra és ki kell tartanunk. Szívünk szorongásával ugyan, de a hit bizodalomával kell Feléje tekinteni. Hiába a háború napjai a szenvedések hosszúra nyúlt napjai, mikor vezeklünk.”³⁰

Ez a vezeklés, mint a Krisztus szenvedésének az emberi életben való leképezése jelenik meg a szövegekben.

„Amint Krisztus Urunk szent sebeit megdicsőítette mennyei Atyja, úgy a te sebeid is csak dicsőséget hoznak magyar hazánkra. Ebben a tudatban szenvedj és vigasztalódjál.”³¹

„A veszedelemnek ebben a sötét óráiban megemlékezem a Te keserves kínszenvedésedről Uram Jézus, amelytet életem

²⁸ REVICZKY 1916. 4–6.

²⁹ MOLNÁR VID (átdolg. Reviczky) 1915. 18.

³⁰ WÉBER 1915. 231.

³¹ Csernoch János bíboros-hercegprimás előszavából a „*Bízzál, fiam!*” című imakönyvben. REVICZKY 1914. 2.

gondtalan napjaiban elfelejtettem. A Te kinszenvedésed, kiomló véred: irántunk való szereteted bizonyítéka. Véres sebeidre tekintve, irgalomért kiáltok.”³²

A harctéri szenvedések elviseléséhez a Jézus Szívének tiszteletét állította középpontba az egyház, ettől remélve, hogy erőforrásává válik a katonáknak.

A Jézus Szíve tisztelet és a háború

Nem véletlen, hogy épp a Jézus Szíve tisztelet tudott a háborús időszakban a leginkább reményt nyújtó kultusszá válni. Jézus Szíve Krisztus megváltó szeretetének a szimbóluma, amiben az egyház a katonáktól elvárt engedelmesség, türelem, önmegtagadás és szelídség forrását látta. Úgy képzelte, hogy ahogy Jézus életét áldozta az emberiség bűneiért, úgy kell minden háborúban résztvevőnek is bűnbánatot tartani és hitében újjászületni. Krisztus szenvedése, áldozata, és halála alkalmas szimbólum volt ahhoz, hogy általa megvalósítható legyen egyfajta imitatio christi. Erre különösen is szükség volt, hiszen az egyházi vélekedésben: a háború Isten büntetése, amiért vezekelni kellett. „A háború borzalmait éppen azok az emberi bűnök hozták az emberiség fejére, amelyekben mindnyájan részesek voltunk. Irtsuk ki e bűnöket szívünkől, hogy megújulhasson a föld színe igazságban és békében.”³³ A bűnökért való vezekléstől, a hithez való visszatéréstől azt remélték, hogy győzelemre viszi az igazságért küzdő katonákat.³⁴ Így amikor az első világháború kezdetén a lakosság rádöbbsent az események szörnyűségére és azok következményeire, a magyar király koronáját, trónját, és népeit Jézus Krisztus Szentséges Szívének ajánlotta fel.³⁵ A király felajánlásához később a magyar püspöki kar is csatlakozott: 1915. január 1-re egy külön imádságot szerkesztett, amelyet felolvastak a templomokban, ezzel is elismerve és megerősítve a király szándékát. Magyarország, a magyarok királysága ezzel nemcsak Mária, hanem Jézus Szentséges Szívének Országá is

³² TOMA 1914. 1.

³³ TOMA 1914. 22.

³⁴ BUSCH 1997. 96–104.

³⁵ MÜLLER 1944. 371–372.

lett.³⁶ Bjelik Imre tábori lelkész előszavával 1917-ben önálló imakönyvet is megjelentettek *Jézus Szíve imakönyv katonák számára* címmel:

„Imádkozzál és fohászkodjál gyakran Jézus legszentebb Szívéhez! Jézus legszentebb Szíve legyen a te reményed, boldogságos szűzi Anyja legyen a te mentő csillagod! Oltalmukba ajánlva áldalak benneteket az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében. Amen.

BJ tábori püspök, 1916. Magyarok Nagyasszonya napján,³⁷

A kultusz fellendülését azonban nem egyedül a háborús szükséghelyzet okozta. Benne olyan eszközt látott a klérus, amely által „van reménye a társadalomnak és az Egyháznak a jelen katasztrofális bajokból való megmenekülésre [...]”.³⁸ Itt nem elsősorban a háborúra utal a szerző, sokkal inkább a századforduló utáni évek válságtüneteire. A polgári fejlődés anomáliáira, a politikai és gazdasági feszültségekre, az egyházától és vallásától elforduló tömegekre. A háborúban ezekért a vétkekért is vezekelni kellett.³⁹

³⁶ Ismert, hogy hasonló felajánlást tett Németország és Franciaország, sőt a tiroli püspökök is, itt tehát nem magyar sajátosságról van szó. SCHLAGER 2005. 181.; SCHNAITER 2007. 745. A kultusz 20. századi reneszánszát azonban nem egyedül a háború hatásának kell tekintenünk. XIII. Leó híres „*Rerum Novarum*” kezdetű enciklikájában már 1891-ben felhívta a figyelmet az iparosodás és kapitalizmus nyomán megjelent és várható feszültségekre. Enciklikájában leírta: „az áhitott megoldást leginkább a szeretet bőséges kiáradásától várhatjuk, annak a keresztény szeretetnek kiáradásától, amely az evangélium minden mást magában foglaló fő törvénye, mely a mások javáért mindig kész feláldozni magát, mely a világ magabizása és féktelen önszeretete ellen a legbiztosabb ellenszer.” Ez az iránymutatás kiválóan egybecsengett a Jézus Szíve tisztelet alap gondolatával. 1899-ben XIII. Leó az egész világot a Jézus Szívének ajánlotta, ekkor hagyta jóvá a Jézus Szíve litániát az egész világ számára. Mivel Jézus Szívére mint az Isten megváltó szeretetének a szimbólumára tekintettek, ez a kép alkalmasnak bizonyult arra, hogy a háború eseményeinek a borzalmait kompenzálja a hívekben. MÜLLER 1944. 371–372.

³⁷ Bjelik Imre előszavából a *Jézus Szíve imakönyv katonák számára* című imakönyvből. 1917.

³⁸ BÍRÓ 1933. 4.

³⁹ SZIGETI 2014. 53.

Golyó ellen védő imádságok

A háború okozta kollektív félelmek és aggodalmak előhívtak olyan imaszövegeket is, amelyek nem a hivatalos egyházi csatornákon keresztül jutottak el a szükségben lévő katonákhoz és különös erővel bíró amulettként alkalmazták őket. Ilyenek voltak a szent levelek, golyó ellen védő imádságok, sőt maguk az imakönyvek is működhetek amulettként. Létezett tehát egyfajta háborús/katonai babona, amelyben a vallással, imával kapcsolatos hiedelmek fontos részt foglaltak el.⁴⁰ Itt nem új keletű szokásról van szó, hiszen tudjuk, hogy a golyó elleni imádságok már középkori kódexeinkben, később imakönyvekben is felbukkantak, és háborús helyzetben időről időre használatba kerültek.⁴¹ Az egyik ilyen gyakran felbukkanó szöveg *Az ellenséges golyó elleni imádság* volt, amely formailag inkább egy levélhez hasonlítható szent, vagy égi levél. A benne olvasható instrukciók szerint „mindenkor magánál kellett hordoznia” a tulajdonosának, és így elállítja a vérzést, begyógyítja a sebeket, megvéd a fegyveres támadásokban:

„minden egyes katolikus ki e levél tulajdonába van, bátran kiállhat bármely veszélynek, biztosítva van minden ellenségtől, nem éri semmi sem, golyó sem szurony nem lesz oka félni, sem gyilkostól sem tolvajtól szóval elhárít minden bajt magától és betegséget. Nem szabad félni a haláltól sem a tüztől sem a víztől minden pisztoly vagy fegyveres golyótól amit feléje irányítanak Isten parancsára elveszíti irányát. Tudom, hogy kételkedtek szavaimban de elhigyjétek. Csak az én szavaimban van az úr Jézus halhatatatlan lelke. Szóval győződjék meg aki katolikus

⁴⁰ Ezt többek között a korabeli híres magyar néprajzkutató, Szendrey Ákos (1902–1965) gyűjtéseiből tudjuk, aki 1916-ban több részletben közölt tanulmányt a lövészárkok babonaival kapcsolatos terepmunkájáról. Az inspirációt a Kisfaludy Társaság 1915-ös, a háború folklórjának gyűjtésére szóló felhívása jelentette. Szendrey 1916. 294. Hasonló kutatások hazánkon kívül is folytak. Ismerjük Németországból Adolf Spamer néprajzkutató gyűjtési felhívásait is, melyek hatására írt cikket Karl Pümer 1916-ban. Feljegyzései szerint a német, orosz katonák között is nagyon kedvelt és elterjedt volt az amulettek, szívek, keresztek, relikviák, szent levelek használata. BEIL – WINKLE 2005. 149–178.

⁴¹ Az égi levelek egyes történelem során kialakult típusairól a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (HdA) megfelelő szócikkei adnak részletes tájékoztatást: STÜBE 1930/31. 1111–1112.; 1931/32a. 21–27., 1931/32b. 1246–1247.; 1935/36. 1384–1385.; 1936/37. 99–104. Az egyes szócikkekre Szojka Emese tanulmánya irányította rá a figyelmet. SZOJKA 1990. 178–191. Továbbá lásd még: JUNG 1994. 4–17., 18–34.

mindenki tegyen próbát egy állaton, másolja le a betűket és kösse egy kutyának a nyakába és lőjjön rá bármely távolságról. Akkor megfogja látni, hogy a golyó célt téveszt és úgy biztosítja magát minden egyes ember ki e levelet magával hordja.”⁴²

A levélben ígért hiedelmekbe minden bizonnyal sokan kapaszkodtak bele, így sok katona szíve fölötti zsebében, vagy nyakába akasztva ott lapult az apróra összehajtogatott levél, vagy az abban olvasható betűkombináció másolata.⁴³

A felekezeti határok elmosódása

„A háború a maga irracionális erőszakával s életet s értékeket pusztító értelmetlenségével”⁴⁴ nem hozta el azt a várva várt megtisztulást, amellyel az imák szövegei bátorították a harctéren küzdőket. Ahogy Prohászka írja cikkében „imádkozik barát és ellenség; a szembenálló frontokról ugyanaz a kiáltás tör az égbe s a lövészárkok imádkozói az ellenséges imádkozókat akarják elpusztítani. Mind imádkozik s mind iparkodik, hogy a másiknak imája ne teljesedjék. Ha az egyikét meghallgatja az Úr, akkor a másikat hagyja elpusztítani; ha én ölhetek, akkor a másik imádkozónak ajkán fagy meg ugyanaz az imádság, mely az én lelkemet töltötte el a szabadulás vágyával s bizalmával. A háborús vallásosságnak ez az oltalomkeresése tehát lehetetlenségeket s képtelenségeket foglal magában.” Talán éppen e képtelenségek vezettek oda, hogy a háború utolsó éveire a „hívők és a hitből kiábrándult tömegek is valami újat akartak.”⁴⁵ Már nem lelkesítette őket Isten világtervének megvalósítása, hiszen az embermilliók halála és a nyomában járó nyomor mindenkit kiábrándított. Egyedül a béke vágya maradt a lövészárkokban fohászcodók ajkán: „Megkönyörül-s-e még

⁴² A levél a Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszékének Adattárában (SZENTA) található, néhány évvel ezelőtt került ide adományként.

⁴³ Az első világháború után sem tűntek el ezek a levelek. Felbukkantak a második világháború évei alatt, sőt még az 1990-es években, a szerb háborúk idején is szép számmal találtak ilyeneket. SZOJKA 1996. 178–191., JUNG 1994. 4–17., 18–34.

⁴⁴ PROHÁSZKA 1915. 882.

⁴⁵ SZIGETI 2014. 56.

rajtunk Egek szent Istene? Virrad-e még egy szép hajnal egyszer a magyarra, Felragyog-e még fölöttünk, A béke csillaga.”⁴⁶

IRODALOM

BEIL, Christine – WINKLE, Ralph

- 2005 „Primitive Religiosität” oder „Krise der sittlichen Ordnung”? Wissenschaftsgeschichtliche Anmerkungen zur Aberglaubenforschung im Ersten Weltkrieg. In: Korff, Gottfried (Hg.): *Kriegs VolksKunde. Zur Erfahrungsbindung durch Symbol*. Tübingener Vereinigung für Volkskunde e. V., Tübingen. 149–178.

BÍRÓ Ferenc SJ.

- 1933 *A Jézus Szíve ájtatosság központi természete*. Jézus Szíve Szövetség, Budapest.

BJELIK Imre

- 1917 *Jézus Szíve imakönyv katonák számára*. Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága, Budapest.

BUSCH, Norbert

- 1997 *Katholische Frömmigkeit und Moderne*. Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jesu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg. Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

JUNG Károly

- 1994 *Őrszerek könyve*. Szent levelek, golyó ellen védő imádságok, amulettek a magyar néphagyományban. Fórum Könyvek, Újvidék.

⁴⁶ Rithnovszky A. 1915. 8. Alkalmi énekek háborús időben

LÁSZLÓ T. László

- 2005 *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Budapest.

XIII. LEÓ pápa

- 1891 *Rerum Novarum*. Apostoli körlevél a munkások helyzetéről. Online hozzáférés:
<http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125#N27> (letöltés dátuma: 2017. 08. 21.)

MACZÁK Ibolya

- 2010 Imakönyvek az első világháborúban. *Médiakutató* 2010 tavasz, online elérhetőség:
http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2010_01_tavaszh.html, utolsó letöltés dátuma: 2016. 04. 21.

MIHÁLYFI Ákos

- 1915 A háború és a theológia. *Religio* 74/1. 4–16.

MÉSZÁROS István

- 1998 *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*. Szent István Társulat, Budapest.

MOLNÁR VID Bertalan

- 1915 *Imák és intelmek a magyar kath. hadfiak számára*. (átdolgozta Reviczky Aladár) Budapest, Szent István Társulat.

MÜLLER Lajos SJ.

- 1944 *A Jézus szíve-tisztelet története*. Korda Rt., Budapest.

N.N.

- 1915 *A Győri Püspökség Körlevelei*, 1914. 6115. számú könyvajánlás. In: *Litterae Circulares ad venerabilem clerum almae divecesis jauriensis dimissae Anno Domini*, 1914. Jaurini, 1915. Typographia Dioecesis.

PROHÁSZKA Ottokár

- 1915a *A háború lelke*. Budapest, „Élet”-kiadás.

1915b A hívőknek magatartása a háborúval szemben. *Katolikus Szemle* 29. 1915/9, 885–889.

1929 Iránytű. In: Schütz Antal (szerk.): *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái*. XXII. Szent István Társulat, Budapest.

RÁTKAI Árpád

1998 Gieswein Sándor. In: Diós István (főszerk.) – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon IV.* (MKL) Szent István Társulat, Budapest. 99–101.

REVICZKY Aladár

1914 *Bízzál fiam! Sebesült katonák részére*. Szent István Társulat, Budapest.

1916 *Oktatások és imák katonák katonák számára – Imák és intelmek a háború idejére*. Szent István Társulat, Budapest.

SALACZ Gábor

1974 *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*. Aurora Könyvek, München.

SCHLAGER, Claudia

2005 Herz Jesu im Ersten Weltkrieg. Formen, Funktionen und Träger eines poularen Kultes in Deutschland und Frankreich. In: Korff, Gottfried (Hg.): *Kriegs VolksKunde. Zur Erfahrungsbindung durch Symbol*. Tübinger Vereinigung für Volkskunde e. V., Tübingen. 179–218.

SOMFAI Béla SJ.

1991 Igazságos háború és a háború igazsága. *Szív* 3. sz. 131–133.; 4. sz. 186–189.

STÜBE, Rudolf

1930/31 Grafenamulett [Fülöp gróf áldásszövege, fegyveráldás]. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* III. Gruyter, Berlin – Leipzig. 1111–1112.

1931/32a Himmelsbrief [Égi levelek]. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* IV. Gruyter, Berlin – Leipzig. 21–27.

1931/32b Ölbergspruch [Fegyveráldás]. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VI. Gruyter, Berlin – Leipzig. 1246–1247.

1935/36 Schutzbrief [Védelmező levelek]. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VII. Gruyter, Berlin – Leipzig. 1384–1385.

1936/37 Sonntagsbrief [Vasárnapi levelek]. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VIII. Gruyter, Berlin – Leipzig. 99–104.

SZÁNTÓ Konrád

1988 *A katolikus egyház története II. Akatolikus egyház története a reformációtól napjainkig*. Ecclesia, Budapest.

SZENDREY Zsigmond

1916 A lövészárkok babonái. *Ethnographia* 27. évf. 2. sz. 294.

SZIGETI Jenő

2014 A megáldott fegyverektől a kiürülő templomokig. *Tempevölgy* 6/2. 52–56.

SZOJKA Emese

1990 „Szent levél” a Bács-Kiskun megyei Tataházáról és lánclevelek Bajáról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1988*. Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság, Kecskemét. 178–191.

TOMA István

1915 *Imádkozzunk a hadbavonultakért. A háborús idők imakönyve katolikus hívek használatára*. Élet Kiadása, Budapest.

TÓTH Tihamér

1915 A háború és a lelkipásztorkodás. *Religio* 74/2. 125–145.

VARGHA Damján

- 1917 *Imádkozzunk a diadalmas békéért*. Stephaneum Nyomda, Budapest.

WÉBER Pál

- 1915 Toma István: Imádkozzunk a hadba vonultakért. A háborús idők imakönyve katolikus hivek használatára (Könyvismertetés). *Katolikus Szemle* 29. 1915/2, 231.

WITTENBERG, Andreas F.

- 2009 *Die deutschen Gesang- und Gebetbücher für Soldaten und ihre Lieder*. (Mainzer Hymnologische Studien 23) Francke Verlag, Tübingen.

FRAUHAMMER, KRISZTINA

Prayer, Religion and Superstition in the First World War (Examples from Hungary)

The study analyses prayer books for Catholic soldiers published in Hungary during the First World War. We know of close to twenty such books that appeared in numerous editions. Prayer sheets and hand-copied prayer texts with magical functions (prayers against bullets) have also been found. Drawing on these and contemporary press materials it reconstructs religious life on the fronts and in particular the practice and function of prayer. The study also examines veneration of the Sacred Heart that played a big part in wartime pastoral activity, seeking an answer to the question of how that cult was able to become a source of spiritual strength for soldiers. In addition it looks at the opinion of the church on war and the Christian soldier as reflected in the books and prayers.

Osztrák háborús propagandalap
(Glässer Norbert tulajdona)

A NAGY HÁBORÚ HATÁSÁNAK TALÁLKOZÁSA A TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSEKKEL

A politikai vagy történetfilozófiai nézőpontok szerint, esetleg a történeti elbeszélés(módok) logikáját illetően kézenfekvőnek látszik Hayden White (1996) tézisének elfogadása, mely szerint

„a történészeknek nem feltétlenül kell narratív formát választaniuk ahhoz, hogy a valóságról alkotott igazságait közölhessék. Választhatnak más, nem elbeszélő, sőt kifejezetten antinarratív reprezentációs formákat is, mint például a meditációt, az elemzést vagy az epitomét. Tocqueville, Burckhardt, Huizinga és Braudel, hogy csak a modern történetírás legprominensebb mestereit említsük, egyes történeti munkáikban visszautasították a narráció alkalmazását, feltételezhetően azért, mert abból indultak ki, hogy azoknak az eseményeknek a jelentése, melyekkel foglalkozni kívánnak, nem ragadható meg az elbeszélés formájában.¹ Megtagadták, hogy a múltból egy történetet meséljenek el, pontosabban szólva, nem egy jól jelzett felüteléssel, középső és befejező résszel rendelkező történetet írtak; az általuk vizsgált folyamatokra nem húzták rá azt a formát, amit általában elbeszélésként szokás értelmezni. Miközben elmondták a valóságról szerzett észleleteiket, illetve azt, amit ők annak tartottak, nem narrativizáltak az általuk vizsgált bizonyítékokban, illetve az azok mögött meghúzódó valóságot, nem öntötték egy történet formájába. Példájuk alapján megkülönböztethetünk olyan történeti diskurzust, amely elbeszél, s olyat, ami 'narrativizál', azaz olyat, ami nyíltan rátekin a világra és jelenti észleleteit, s olyat, ami úgy tesz,

¹ Lásd: Tocqueville, Alexis de 1838 *Democracy in America*. London; Burckhardt, Jakob Christoph 1878 *The Civilization of the Renaissance in Italy*. Middlemore. London; Huizinga, Johan 1924 *The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the Dawn of the Renaissance*. London; Braudel, Fernand 1972 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. New York. Lásd még: White, Hayden 1973 *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore; White, Hayden 1997 *A történelem terhe*. Osiris, Budapest.

mintha a világot magát beszéltetné, mégpedig egy történet formájában”.²

Témaköröm és értelmezésmódom minden egyetértésemmel együtt sem követi azonban White tézisét (legalábbis ezt, a metahistória és a történeti képzelet kérdésében jóval tetszetősebb gondolatait már másképp tekintem), vagy legalábbis annyiban kevésbé egyezem vele, hogy nem a történelem valóságrepresentációs alapkérdéseiről kívánnék szólni, hanem éppen a narratívák egy válogatott köréről, adott korszakban releváns ismeretanyagáról. Illetőleg nem csupán a korszakéről, hanem a „történeti bizonyítékok” narrativizálásának lehetőségéről, mely szerintem a legfőbb esély a trópusok, toposzok és a kapcsolódó értelmezési háttér aktiválására. Szerinte a narratíva „egyszerűen olyan, mint maga az élet ... internacionális, korhoz és kultúrához nem kötött” – így az értelmező beszédmód programját inkább egyedi, korfelfogáshoz és kultúrához, sőt tudománytörténetileg is specifikus megközelítéshez közelebbinek látom.³ Esetemben ez a történeti antropológia bizonyos aspektusa, a „világ beszéltetésének” készítésével járó, de értelmező leírása, mely jóval szerényebb útkövetésre merészkedik. Avagy hát nemcsak visszafogottabb interpretációra, de a történeti tudat és tényismeret másik korszakára és eltérő „keretezés” eredményének fölmutatására...: a mikrohistória vagy történeti antropológia fókuszának használatával a hosszú időtartamú folyamatok és kiváltképp a konstans jelentésterű, mindmáig érvényesnek tetsző szimbólumokhódításának terébe kívánnék belelátni.

Magát a Nagy Háborút, s egyáltalán már annak kitörését is megannyi európai felfogás, más-más politikai korszak és nemzeti tudományosság, szerző és interpretáció vette/veszi körül, s ezek is javarészt eltérnek abban: belülről és élményszerűen, kívülről és „univerzalitás” igényével, vagy bár korszakos, de hiteles és távolságtartó képet megrajzolva próbálnak közvetíteni.⁴ Persze, roppant mód eltérőek az európai és tengeren túli, győztes vagy vesztes félhez tartozó tudományosságot vállaló, korabeli vagy mostani értelmezésmódok is, ahogyan a két világháború közötti narratívák ezt szinte mindmáig sok tekintetben meghatározzák. Konkrét példaképpen hadd idézzek ide egy reflexiót erről, közelebbről a „Rossz” és a „Jó” Hősök

² WHITE 1996.

³ Lásd pl. KRAMER 1993.; KING 2015.; HARTOG – REVEL 2006.

⁴ Lásd pl. KRAMER 1993.; DELMAS 1993.; HANKISS 1985.

megítéléséből: az amerikai sajtóban a háború idején Magyarország megjelenítését vizsgáló Glant Tibor szerint

„a háborús felelősség kérdését mind a napi-, mind a hetilapok csak érintőlegesen tárgyalták, bár már 1914 augusztusában felmerült az az egyébként megalapozatlan vád, hogy a háborút gróf Tisza István magyar miniszterelnök provokálta. Ezt a vádat először nem a Monarchia feldarabolását szorgalmazó antant politikusok, nem is a csehek és a délszlávok, hanem a háború kitörésekor éppen az Egyesült Államokban tartózkodó gróf Károlyi Mihály hangoztatta a *Cleveland Leader* című újságnak adott interjújában.⁵ A háborút egyébként a gyakran klisékben gondolkozó amerikai közvélemény a 'demokrácia' és az 'autokrácia' közötti leszámolásnak tekintette”.⁶

Hisz – hadd emlékeztessenek erre – minden jelentősebb nemzeti és nemzetközi konfliktus, fegyveres megütközés sűrű sodrásba viszi az érintett népeket, a háborúk kialakítják a maguk nemzeti hőseit, áldozatait, emlékanyagát, kárvallotti köreit, revansvágyait, nosztalgiáit, sértettséget és megtorlást is. A Nagy Háború a sokszáz évnyi magyar „szenvedéstörténet” („...balsors akit régen tép...”)⁷ egyik kiemelkedő időszaka lett, s részben maradt azóta is („trianoni” emlékezet, terület- és térvész, népességfogyás, a „boldog békeidők” letűnte, stb.), amelyek persze sosem lettek valóságosan annyira szenvedelmesek, hogy ne maradtak volna megkülönböztető kiváltsággal és ügyes megoldással még előnyt is formáló hivatkozások a társadalmi szereplők bizonyos körében/köreiben.

„A társadalom” – jegyezte meg Halbwachs – „időnként nemcsak arra kötelezi az embert, hogy felelevenítse gondolatban a már megtörtént eseményeket, hanem arra is, hogy az eseményeket átfesse, lerövidítse, vagy kiegészítse úgy, hogy bármennyire is biztosak vagyunk abban, hogy az emlékeink pontosak, olyan presztízzsel ruházzuk fel őket, amellyel a valóság nem rendelkezett”⁷

Am, folytatja Weaver:

⁵ LUDWIG 1921. idézi, GLANT 1996.

⁶ GLANT 1996.

⁷ HALBWACHS 1992. 51., idézi WEAVER 2014. 1.

„Halbwachs kortársa, a brit antropológus, Arthur Maurice Hocart több tanulmányban kimutatta, hogy milyen összhang van a társadalmi hitek vagy rítusok és az adott társadalom sajátos történelmi narratívája között. [...] Ezeket a hiedelmeket megingathatatlan tényként fogadták az akkori britek, hiszen ezek a hamis történelmi narratívák egyfajta összhangot teremtettek a jelen és a múlt között. Ez a felismerés most is érvényes. Mióta az antropológia a folyamatos változásban lévő társadalmakkal foglalkozik, kénytelen azt is felismerni, hogy a változások a valamikor állandónak hitt múlt-felfogásra és emlékezetre hatnak. Így van ez a törzsi társadalmakkal, és a mi 'modern' társadalmunkkal is”.⁸

A történész-politológus itt számomra fals módon mossa össze a törzseket és a kortárs világokat, de mert épp a nacionalizmusok kontrasztjait villantja föl, ezzel stimuláló párhuzamot kínál az első VH és napjaink tünényei között. Például Gavriló Princip egykori tettét, melyhez mint „királygyilkossághoz” kapcsolódó eseménysort főként annyiban kapcsolja, hogy a Princip-kultusz mai továbbélését követi nyomon szobrokban, a kollektív emlékezet narratíváiban, s ezt kifejezetten mint mai-kortárs „perújrafelvételt” és kultikus narratívát, vagyis a hőiesítést földéizve értelmezi emlékezetpolitikai szempontból – ezt roppant mód recens jelenségnek látom. Miként a kérdést is: mennyiben jogos Hayden White tézise a történészek egy irányzatos körének felfogása (a narratív vagy „antinarratív igazság közlése”) a háború és az utána következő időszak(ok) nemzetvallása szempontjából, illetve milyen társadalmi befogadottságitámogatottsági tere van ennek ma, a jelentésteremtő közösségek „olvasatában”. A történelmi képzelet és emlékezet mint metahistóriai jelenség White szerint fikció. Mint írta: „Minden történelem fikció” – s ezzel az utóbbi fél évszázad történetírásának egyik alapszempontját fogalmazta meg, mert így a képzelet és emlékezet kifejezetten elbeszélés-függővé váló, esszéisztikus és irodalmi-bölcséleti gesztusként értelmezhető kihívásnak tekinthető jelenség.⁹ Weaver

⁸ WEAVER 2014.

⁹ Az erről szóló problematika volt kurrens témája a White részvételével és tiszteletére rendezett 2009-es rochesteri történész-konferenciának, *Between History and Narrative: A Colloquium to Honor Hayden White*.

<https://www.rochester.edu/news/printable.php?id=3356>

tematikus példája és az interpretációk nemzeti emlékezet-konstrukciókra épülő élményanyaga roppant mód összefügg ugyanis az utókor retrospektív hajlandóságával, a kollektív memória kínálta fölnagyítási, kiemelési, átértelmezési úttal-utakkal. [Erre még a nemzetvallás kusza kérdéskörét érintve visszatérek zárásképpen].

A másik példám a múlt retroaktív kiigazítására vonatkozik. Lehetne persze akár Hannah Arendt politikai filozófiájára és történetkritikai életmű-egészére építeni látványos érveket, netán Jászi Oszkár, Bibó István, Szűcs Jenő vagy Hanák Péter, továbbá Jacques Revel, Pierre Nora és a történeti antropológusok megannyi nézőpontját kihangosító mikrohistória szövegvalóságából fölidézni egy sor konstans elemet, azonban a jelenkori szövegkörnyezet kevésbé teszi lehetővé, hogy a háború(k) és a mindennapi élet és a háború összefüggéseire vezessenek vissza élethelyzeti vallomásokat... Vagy, ami analóg lehet ehhez: mintegy „visszafelé olvasni” a két háború közötti időszakot, s azt elemezni, mi volt a direkt előzmény a sorsfordulóhoz képest, ha pedig mai jelenségeket keresünk vissza húszas évekbeli párhuzamokra vetítve, az lehetővé tesz-e narratív történetmondást vagy permanens metahistóriát... Fontosnak látom viszont tudomásul vennünk azt, hogy „a folytonos történelem a szubjektum alapító funkciójának nélkülözhetetlen korrelátuma” (ahogyan Michel Foucault a tudás archeológiájában utal erre, 1969), vagyis hogy a történeti párhuzamok keresésének, azonosításának esélyeit latolgatni miként válik egyre hangsúlyosabbá. Olyan történetmondás vagy akár történetfelfogás, melyben az elbeszélő *a múlt momentumait mint a jelen átélhető párhuzamait* keresi, nemcsak rekonstrukció, de a történeti tudat életképességének tanújele is.¹⁰ Kérdés, hogy van-e az elbeszélésnek helyreállító, korrekciós hatása, az utókor megfélelő örömét a párhuzamok fölfedezésében vagy akár gyártásában is, olyasféle kreatúrában, mely a múlt elbeszélésének mint az emlékezetpolitika titok-feloldásra vonatkozó szintetikus eljárás módja és a személyessé tett átélés reménytelensége közé illeszkedik.¹¹

¹⁰ Példaképp HARTOG – REVEL 2006.

¹¹ Lásd ehhez a *Műhely* folyóirat 2015/5-6. számát, mely az Emlékezet témakörére hangolt fontos írásokat tartalmaz...! Különösen Nicola King az emlékezet elméleti megközelítéseit ismertető grandiózus áttekintését, 17–42.

http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=133325

Aligha tévedek túlságosan nagyot, ha abból indulok ki, hogy a világháború mindennapi életre gyakorolt hatásai nemcsak szomszédságpolitikában, a szépirodalomban, a két világháború közötti falu- vagy városkutató szociográfiában, a közéleti indíttatású esszéirodalomban, a városigazgatásban vagy a koldus- és rosszlány-maffia működésére vonatkozó igazgatási eljárások szemlélésében, a háborús emlékművek fölállításában és kultuszaik építésében, vagy épp az orfeum-, sláger- és feléledő filmvilágban érhetők tetten, hanem a mindezt körülvevő történeti sérelmek és politikai sodrások emlékezeti problematikájában is hangsúlyosan jelen vannak. Tehát meglehetősen komplex és holisztikus mindez, amihez szorosan tartozik nemcsak mindezen tünemények mai párhuzamainak lehetősége, újrafölfedezése vagy átbeszélési gyakorlata, de maga a korszak *eszményeinek* újdonságát divatba-kerülése, „retroja” is (a mai centenáriumi forrásközlésekről nem is beszélve). Ehhez érdemesnek látszik annak formális összegzése, amivel maga a háború járult hozzá önnön jelentőségének mindennapiságba tolokodásával. A mostanság – épp a centenáriumi háborús újratárgyalások, viták, emlékszobor-avatások, emlékezés-formák között elhangzó narratívák jóvoltából – (a száz éves távlatból szükségképpen) élményidegen megjelenítést tükröznek sokszor, de a szükséges szemlélés már nem rejti-rejtheti levéltárak mélyére a ma retroaktív analógiákra vállalkozó-merészkedő történetfelfogási diskurzusokat (lásd ezek erősen jobbos vagy akár egyházi kontextusait az internetes portálokon, blogokon, emlékezőközösségi összejöveteleken, stb., vagy akár az akadémiai történettudomány kurrens vitáit Horthyról, a Horthy-rendszer élesztéséről, a háborús emlékművek újabb kiadásairól, a tudomány mai hasznos és költséges feladatairól).

E viták és újraértelmezések persze a történelem átbeszélésének új narratíváit is kínálják. A nemzet(ek) önrendelkezése, az otthonosság, a képzelte közösség csak a nemzeti kalodába zárva nem váltja be a reményeket – véli például Szarka László történész.¹² A nemzetállamok

¹² Szarka László /2015/ a korszakról készült monográfiájának összegzésekként elmondja: preventív, „honvédő háború” – mindenki ezt vívja a nemzeti kohéziót, önállóságot mentve. Az elitek lojális vagy royalista alapállását tekintve nem kellett nekik a szélsőséges nacionalizmusra hagyatkozni, hisz az általános választójog eliminálja a belső egyenlőtlenségeket. Birodalmi és dinasztikus szemlélet helyett a történelmi nemzetek elnyomott nemzettudata, a tartományokban szétszóródott nemzetiségek egyesítésének képzete feszítette a kisebbségeket: az osztrák és a magyar az elnyomó nacionalizmust képviselte (a 30 millió magyar víziója a

– szerinte – a hősi halál ideológiájával vonultak az első világháborúba. A felszított etnikai háború persze nem volt első és egyetlen, a nemzetállamok reformkori építését követően szinte mindenütt együtt járt korlátozott autonómiával, diktált békékkel, lokális összeütközésekkel, kényszerű harmóniákkal, főhatalom-ellenes felkelésekkel (olasz, bécsi, pesti forradalom 1848-ban, majd a „tőke kora” egészen az első világháborúig). Állampolgári lojalitás nélkül ez a képzelt egység sohasem működhetett. De a nemzet tagjainak egyenjogúsága, a nemzetiségek befogadásának és a jövevényekkel bánás morális fennkölségének eljárásmodjai még a felbomló Monarchia végnapjainál is elvárások voltak a politikai mezőben, a polgári miliőben. A magyar nacionalizmus („haza és haladás” polgári reménye és követelménye) egyfajta „filológiai” szakaszként (irodalmi nyelv, grammatika, nyelvújítás megteremtése, történelmi közösség ideológiájának megalkotása, etnosz mint integráló erő, saját nemzeti-kulturális intézményrendszer kiépítése, stb.); majd a polgári forradalom integrációt felülmúló kizárólagosságra törekvése (igények megfogalmazódása, kiválasztódás fázisa, konfrontáció a lojalitás helyett) követte ezt; végül a teljes intézményrendszer és nemzeti ideológia átalakításának akarata állami kizárólagosság reményében, állampolgári közösségformálása az állampolgáriság ellenében,

dualizmus korában volt irányadó...), a kapitalizálódás pedig nem szociális kiegyenlítődést, hanem a nemzet virtuális körébe nem tartozók beemelését segítette elő, s vele az elégedetlenséget is. Nem az internalizáció, hanem a kirekesztő nemzeti szocializmus felé indult akkor a világ, az egyházak is, a pártok is, parlament is. Az uralkodó személye (dinasztikus lojalitás – a királyért és császáráért meghalni, a hadsereg, az adminisztráció, az arisztokrácia, az asszimiláns zsidóság integrációs ereje, kisebbségek emancipációja, stb.) mint összetartó erő, mint államkeretet szimbolizáló főhatalom, mellette a polgárság erőnyerése, a modernizációs folyamat egységes politikai nemzetté formáló hatása együttesen alapozzák meg a nacionalizmust rejtő folyamatokat. A túlélés egyik záloga az etnikai szerkezet tudatos átalakítása, tartományokra szétszedett és újraformált, etnizált Monarchia megvalósítása (kantonizált térség, föderális gondolat esélytelensége Jászi teóriájában, együttműködések a nációk között, autonómiák közössége mint a föderális gondolat záloga..., Károlyi kalkulálásai a várható tárgyalási esélyek tükrében..., stb.). Ugyanakkor az orosz-bolsevik térség a korszakos rabszolgaság bevezetését kezdi el... De az államépítő nacionalizmus – versus Wilson 14 pontja, örökbéke, direkt demokráciára és önrendelkezési elv harmóniája – a világháború elvesztése okán a szemellenzős nacionalizmusnak adekvát formája lesz, a háborús nacionalizmus (xenofóbia, gyűlölet, a másik kiirtására irányuló indulat) teszi érvénytelenné, vezeti az állampolgári lojalitás nélküli államválság felé az országot.

kiszorítás „idegen ajkúak” elleni intolerancia formájában, szuverenitás igénye, bekerítkezés a határolás autochton reményében... – mindezek közvetlen előzményei voltak az első világháború éveinek¹³ – nemcsak Kelet- vagy Közép-Európában, de szerte-Európában is.¹⁴

E – bizonyos aspektusból túlzóan kiterjesztő tónusú – európai párhuzamhoz nemcsak Ady versei-esszéi, Kassák egész alkotói habitusának jellegzetes korszaka, Bálint György morálfilozofikus publikációi, Rézler Gyula szociológiája, Hilscher Rezső szociálpolitikája, Szabó Dezső sodró ideológiai hömpölygései adnak mindennapi élet-adalékokat (nem beszélve Móriczról, József Attiláról, Márairól, Mikszáthról, stb.), de korunk visszatekintő elemzései is megannyi kultúrafüggő politikai szférába vezetnek be, csupán utalva itt a két háború közötti társadalomtudományi irodalom, falukutatás, munkásszociográfia, szegényügy, lakáspolitikai és igazgatástudományi szakkérdések forrásmunkáit. Ha a szociálpolitika korai mozgalmát nézzük, a nőegyleti aktivitást vagy a proletárkultúra olyan új tereit, melyek a természetjárás, a naturista szabadosság, a testkultusz, a lakás nélküli rétegek sport- és klubfoglalkozásai során építették meg a maguk „nemzeti/nemzetközi” jelentéstartalmait, akkor kiderülhet, hogy a háború utáni életvilágban a vitézi földeket birtokolni vagy piacra vinni, flepnis koldussá lenni, háborús veteránként vagy özvegyként trafikjogot nyerni, nosztalgikus slágerekbe oltani a földrajzi, nemzettudati vagy érzelmi veszteségeket – mindez úgy jellemezte a nagy háborús időszak utáni társadalmi marginalizálódás adott időszakát, hogy utóhatásai nemzedékeken át megmaradtak (lásd ehhez K. Horváth Zsolt, Gyáni Gábor, Ungváry Krisztián, Bartha Eszter, Czingel Szilvia, Léderer Pál, Valuch Tibor, Hanák Péter, vagy épp Ifj. Leopold Lajos munkáit).

Az „orosz-bolsevik térség” korszakos rabszolgafenntartása, a nemzet virtuális körébe nem tartozók beemelése a dinasztikus lojalitás és a modern polgári önszerveződés marginális tartományaiiba, valahol a lojalitás nélküli államválság felé tereli az országot – miként a nagy háborúkra jellemző hatások némelyike, s főképp a két világháború közötti időszak legfőbb társadalomlélektani tünetényei. Mindazt, amit a történeti antropológia, a historizmus, a szociokulturális kutatások vagy épp a művelődéstörténet kisebb könyvtárnyi szakirodalomban

¹³ SZARKA 2015.

¹⁴ pl. KYMLICKA – STRAEHLE 2001.

öriz, nem lehetséges ide-idézni... – pedig sok forrásmunkát kész örömmel vezetnék elő, nem utolsósorban azért, mert tartalmuk, árnyalt megközelítésmódjuk, híreik és élménykészletük szinte alapvetően „üzennek” a mának, korunk gondolkodási és belátási, kommunikációs vagy értelmezési hajlandóságának. Érdemesnek látom itt a megközelítési szintek és narratívák bensőségességét kiemelni: K. Horváth Zsolt például, aki a narratív história és az emlékezetkutatás területén a francia irányzatok igényes közvetítője, ekként hívja föl figyelmünket:

„Míg a hagyományosnak tetsző művelődéstörténeti kutatások pusztán járulékos szerepet szántak a mindennapi élet, az oktatás, a nyilvánossághasználat vagy az önkifejezés kérdésének, addig a kultúra fogalmán azt az átfogó, a mindennapokban megfogalmazódó és újratermelődő tudásszociológiai közeget értjük, amely formálja a világról alkotott képünket”.¹⁵

A háború rémsége, hatása és a hétköznapi élet temporális keretei nyilvánvaló idő múltán meghaladták a félelmeket, a frontok és megszállások drámáit, a gyászt és a nélkülözés, lakástalanság és munkanélküliség minden következményét, a gyáripár vagy a nagybirtok és szegényparasztság mindennapi drámáiba leereszkedő történetek pedig az eseménytörténettől a szimbolikus jelentésuniverzumok felé, az értelmező felfogás és a narratív história emlékező interpretálása felé tolódtak el. Mindezt a történetírói aprólékosság is „tényadatok” vagy rögzített információk birtokában, föltárt vagy elhallgatott tudás révén őrizte meg és visszatekintően mesélte el vagy beszélte át utólag. Mint azt Gyáni Gábor is kiemeli (Giovanni Levi szavaival) a történeti antropológia aspektusaként: a determinisztikus történeti kép elvetése, a parányi események és egyéni tettek aprólékos rekonstrukciója épp azért lett fontossá, hogy „feltáruljanak előttünk a mindenkorai rendszerek bonyolult következtetlenségei, melyek réseiben és hézagaiban az emberi szubjektivitás, maga a szabad akarat nyilvánul meg”¹⁶.

„E történetírói irányzatok tárgya ugyanis maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a

¹⁵ K. HORVÁTH 2013. 129.

¹⁶ GYÁNI 1997. 151.

mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket értjük. [...] Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elűt mind a hagyományos narratív politikai eseménytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző társadalom-tudományos történetírás gyakorlatától. [...] A téma sajátos megválasztásának első és szembeütő következménye, hogy az élet prózai tényeinek megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. Ennek eredményeként kerül mindjobban előtérbe a mikrotörténet, mint ami látszólag egyedüli letéteményese a mindennapi történelem, vagyis a peremre szorult jelenségek s vele a másság történetírói megértésének és hiteles bemutatásának... A mikrotörténet egyszerűen szólva a méretek lecsökkentése, a vizsgált tárgy miniatürizálása egyetlen falura, lakóhelyi közösségre, a háztartásra, a családra vagy az egyénre, emellett a megfigyelés (az adatgyűjtés) mikroszkopikus módja”.¹⁷

E strukturális és funkcionális eseménytörténettől eltérő narratív interpretáció a maga autonóm nézőpontjából nemcsak kilát a makrohistória viharai felé, de az átélés és értelmezés őszinteségével képessé lehet (talán) újfajta társadalmi szerződés megelőlegező javaslatára is. Ahogyan Hankiss Elemér írja emlékezetes tanulmányában „az immanens és transzcendens vallások” képzelet- és értelmezés-valóságára utalva:

„Nyilvánvaló, hogy csínján kell bánnunk a nemzetvallással. Nemzettudatra, értéktudatra, kohézióra, történetünk feldolgozására, önreflexióra, létünk valamiféle értelmességének tudatára nagyon is szükségünk volna. De jobb volna mindezt nem mítoszokra, laza analógiákra, érzelmekre és szenvedélyekre építenünk. A kritikai elemzés eszközeivel kellene végiggondolnunk és kellene elfogadnunk múltunkat; nem utólag gyártott mítoszokra és érzelmdús tévhitekre, hanem mai teljesítményeinkre kellene építeni öntudatunkat, értéktudatunkat. Nem a mitizált nemzetben, hanem önmagunkban, önmagunk személyi autonómiájában kellene keresnünk azonosságtudatunkat; nem múltbeli emlékeinkre, hanem a jogok és kötelességek létrehozán-

¹⁷ GYÁNI 1997. 151.

dó rendszerére, társadalmi szerződésre kellene építenünk közösségi együttélésünket”.¹⁸

Úgy vélem, a Nagy Háború mindennapi életre gyakorolt hatása minden háborúk és komplex konfliktusrendszerek között is egyebek mellett az emlékezet, a felfogások és értelmezések háborúját vagy háborúit eredményezi. De csak akkor, ha elbeszélésüket nem tekintjük a képzelet és az interpretáció társadalmi szerződés-korlátozó eszközének.

IRODALOM

BARTHA Eszter

- 2014 A dologtalan osztálytól a protestáns etikáig. A kapitalizmus szelleme F. Scott Fitzgerald regényeiben. *Múltunk* 59. évf. 1. sz. 162–203.

CZINGEL Szilvia

- 2014 „Pest, feketére fest...” A megbélyegzés mítoszai: a Budapesten szolgáló házicselédek megítélése a higiénia, a tisztálkodás és a szépség tekintetében. *Múltunk* 59. évf. 1. sz. 204–220.

DELMAS, Jean

- 1993 La Guerre immanente par les cinq grands états-majors. *Guerres mondiales et conflits contemporains*. Revue d'Histoire 43. année, No. 171. Juillet, 3–11.

GLANT Tibor

- 1996 Magyarország az amerikai sajtóban az első világháború idején. *Aetas* 11. évf. 1. sz. 36–52.

GYÁNI Gábor

- 1979 „Menek Pestre cselédnek”. (A budapesti női házicselédek az 1920-as években). *Valóság* 23. évf. 11. sz. 67–77.

¹⁸ HANKISS 1985. 48.

- 1984 Közösség és munkásradikalizmus: történeti antropológiai problémák. *Valóság* 28. évf. 7. sz. 80–91.
- 1986 Munka és magánélet – cselédeletmód Budapesten. *Történelmi Szemle* 29. évf. 1 sz. 94–115.
- 1991 A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 109–120.
- 1997 A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas* 12. évf. 1. sz. 151–162.
- 1998 A regulázó gondoskodás. In: Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): „*A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok*”. *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 11–28.
- 2010 *Az elveszített múlt.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

HALBWACHS, Maurice

- 1992 *On Collective Memory.* University of Chicago Press, Chicago.

HANÁK Péter

- 1999 „*A Kert és a Műhely*”. (2. kiadás) Balassi Kiadó, Budapest.

HANKISS Elemér

- 1985 Nemzetvallás. Immanens és transzcendens vallások. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Múcsarnok–Népművelési Intézet, Budapest. 36–48.

HARTOG, François–REVEL, Jacques

- 2006 *A múlt politikai felhasználásai.* Atelier füzetek. L'Harmattan, Budapest.

HILSCHER Rezső Dr.

- 1928 *Bevezetés a szociálpolitikába.* MEKDs, Szövétnek-kiadás, Budapest. (1991 reprint)

HOBBSAWM, Eric

- 2009 *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz.*
L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, Budapest.

HOCART, Arthur Maurice

- 1952 *The Life Giving Myth and Other Essays.* Methuen & Co.
Ltd., London.

IGNÁCZ Károly

- 2014 „Antiszemita szociálpolitika” mint államszocialista
megoldás? /Ungváry Krisztián könyvéről/. *Múltunk* 1. sz.
52–73.

K. HORVÁTH Zsolt

- 2013 Természetközelség és közösség a munkáskultúrában.
Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a
két háború között. *Múltunk* 2. sz. 127–144.

KING, Nicola

- 2015 Az emlékezet elméleti megközelítései. *Műhely*, 5–6
[„Emlékezet” tematikus szám], 17–41.

KOVÁCS Mónika szerk.

- 2005 *Holokausz: történelem és emlékezet.* Hannah Arendt
Egyesület – Jaffa Kiadó, Budapest.

KRAMER, Alan

- 1993 Les „attrocités allemandes”: mythologie populaire,
propagande et manipulations dans l'armée allemande.
Guerres mondiales et conflits contemporains.
Revue d'Histoire 43. année. No. 171. Juillet, 47–67.

KYMLICKA, Will–STRAEHLE, Christine

- 2001 Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi naciona-
lizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. *Kellék* 17.
sz. 27–55.

L. NAGY Zsuzsa

- 1991 A műhely és a bolt a két háború közötti Magyarországon.
In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-*

Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 121–128.

LÉDERER Pál

1999 *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.*

LÉDERER Pál–TENCZER Tamás–ULICSKA László

1998 *„A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.*

LEOPOLD Lajos (ifj.)

1912 *A presztizs. Athenaeum, Budapest.*

1912 *A presztizs. (Felvilágosító megjegyzések Babits Mihály bírálatához). Nyugat 5. évf. 11. sz. 984–986.*

LUDWIG Ernő

1921 *Az amerikai magyarság és a világháború. Új Magyar Szemle 5 sz. 142.*

MANENT, Pierre

2008 *Mi a nemzet? Kommentár 5 sz. 5–15.*

SZARKA László

2015 *Államépítő nacionalizmus. Interjú, november 2. Klubrádió, Szunyogh Szabolcs műsora, 21:00–22:00. Online:*
<http://www.klubradio.hu/klubmp3/klub20151102-205851.mp3>;
<http://www.klubradio.hu/klubmp3/klub20151102-212850.mp3>

UNGVÁRY Krisztián

2012 *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.*

Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest. A korszak jelenségeiről főiskolai előadás-formában lásd:
<https://archive.org/details/AHorthyrendszermerlege>

VALUCH Tibor

- 2006 *Metszetek. Válogatott tanulmányok.* Argumentum – 1956-os Intézet, Budapest.

WHITE, Hayden

- 1973 *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* The Johns Hopkins University, Baltimore and London.
- 1987 The Value of Narrativity in the Representation of Reality. In *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London. 1–25. /Részlet magyarul: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00001/white.html/>.
- 1996 A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: Kiss Attila – Kovács Sándor S. K. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Ictus Könykiadó – JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged. 333–354.

WEAVER, Eric Beckett

- 2014 A Princip-kultusz és ami utána következik. *Közelítések*, 1:1.

WEIS István

- 1930 *A mai magyar társadalom.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

EFFECTS OF WORLD WAR I. BETWEEN A CONTEXT OF HISTORIC INTERPRETATIONS OF BIG WARS

In the post-war I. period of Hungarian everyday life system appears as „good” and „bad” Heroes, symbolical actors, with the narrative context of moral and (on the other side) injurious roles. The „name of the enemy” in the rival discourse involve in many cases all the rivals of political-moral-cultural groups, identities, mental diversities – including the „bad government”, the „royalists”, the conservatives and the reformists, the „wild” or „savage” personalities of the political otherside. Common talk represents the good and the inconvenients assegregated/distinguished elements on the adversary/enemy, partner/great friends classification in the historical and social sciences, focused by narrative or descriptive historiography. These narratives as symbolical occupation exclude or include the people by way of critical understanding or by the rhetorical qualification in the communicative commonsense. This imaginative power as the instrument of PR profitability and frame of the numerous macrolevel interpretations or micro-histories, interpretative versus competitive, emical or ethical, integrative or disjunctive. The historio-rhetorical classifications of these interpretations in the „Big Histories” and the „Small Histories” however, are not only a scientific revelation, but a representation politically valid or effective by some illustrated speaking in a recent historical communication.

CSONGRÁD AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Csongrád község képviselőtestülete – megtudván a Ferenc Ferdinánd elleni, 1914. június 28-i merénylet hírét – a közgyűlés összehívásával fejezte ki részvétét a trónörökös halálának alkalmából. A testületben ülő Függetlenségi Párt képviselői (pl. dr. Rázsonyi Papp Miklós, dr. Rázsonyi Papp Pál) tiltakoztak, s a július 4-i közgyűlésen távolmaradásukkal tüntettek a trónörökösről való megemlékezéssel szemben. A közgyűlésen Hegyi Antal bíró elmondta, hogy a felséges uralkodóháznak a magyar nemzetnél hűségesebb támasza a történelem tanúsága szerint nem volt és nem is fog lenni. Tiltakozott Éder János, polgári iskolai tanító is, aki a vármegyei törvényhatósági bizottság ellenzéki tagjaként nem volt hajlandó részt venni a július 8-i rendkívüli ülésen. Július 4-én a belvárosi templomban szentmisét tartottak Ferenc Ferdinándért és feleségéért Chotek Zsófiáért. A *Csongrádi Lap* július 5-i számában imádkozásra hívott fel Ferenc Józsefért, hogy ezt a rettenetes csapást – mint már addig is oly sokszor – viselje el, s bízson a jövőben.¹

Amíg a lap megjelent, addig minden számban az első oldalon vezércikk foglalkozott a háború épp aktuális kérdésével, legyen az a gazdaság, társadalom vagy akár a harctéri eseményekkel foglalkozó téma. A különböző harctéri eseményekről is híreket kaphatunk, főleg onnan, ahol a magyar csapatok érintettek, különösen a szerb és az orosz frontra. Hasonló formában jelent meg a *Csongrádi Újság* és a *Tiszavidék* is, mígnem 1917-1918-ra nem maradt egyetlen csongrádi kiadású lap sem.

A zsidó templomban 9-én tartottak istentiszteletet, melyről a *Csongrád Lap* a következőképpen tudósított:

„...A gyászszerartás Laufer Izsó főkantor megható énekével kezdődött, utána dr. Friedmann szentesi rabbi lépett a feketével bevont szöszékre és magas szárnyalású, gyönyörű gyászbeszédet tartott, amelyet a gyászoló közönség mély áhitattól meghatva

¹ CsML 1914., *Csongrádi Lap* 1914. július 5. 2.

hallgatott meg. Az istentisztelet még egy gyászdal eléneklése után ért véget.”²

Július 18-án nagy látványosságnak számított, hogy Hajmáskérről egy ezred tüzérség tartott Temesvárra. 26-án Csongrád hazafias polgársága a mozgósítás hírére tüntetést rendezett a háború mellett. A dalárdával az élen hazafias dalokat énekelve, zeneszó és lampionok kíséretében bejárta az utcákat és éljeneztek a királyt, a hadsereget és Tisza Istvánt. 27-én a község fiatalsága tette ugyanezt.³

Csongrád utcáin július 26-án jelentek meg a falragaszok, ami 48 órán belüli bevonulásra szólították fel a hadköteleseket. A behívási parancs visszautasítása esetén a legsúlyosabb katonai büntetőszabályok alkalmazását helyezte kilátásba. László Ignác jegyző visszaemlékezéseiben leírta, hogy a hadbavonulók mekkora hazafias lelkesedéssel indultak a frontra. Az aratási munkát hagyták ott. Csongrád vezetői közül két jegyző, egy segédjegyző és a főorvos is bevonult. Mintegy háromezer csongrádit mozgósítottak. A bevonulásokkal együtt összeírtak a lóállományt is, melynek eredményeként Csongrádról nyolcvan lovat vettek igénybe hadi célokra 1914 őszén.

Az augusztus 2-i lapszám már általános mozgósításról és arról ír, hogy Belgrád lángokban áll.⁴ A háborút sok kereskedő arra használta fel, hogy az élelmiszer árát felemelje. Példa erre a só, melyet egyik napról a másikra, 28-ról 36 fillérre emelték fel Csongrádon. A *Csongrádi Lap* december 5-i számában hihetetlennek tartották, s mégis bekövetkezett a háború következményeként, hogy a tojás 14, a liszt 70, a petróleum 64 fillérbe került.⁵

Az augusztus 2-i *Csongrádi Újság* pedig a Kossuth Lajos azt üzente kezdetű dal dallamára írott háborút dicsőítő verset közölt:

*Ferenc Jóska azt üzente,
Elfogyott már a türelme,
Masírozzunk Szerbiába,
Orgyilkosok országába!
Halál a szerb gyilkosokra!*

² *Csongrádi Lap* 1914. július 12. 2.

³ *Csongrádi Lap* 1914. augusztus 2. 2.

⁴ *Csongrádi Lap* 1914. augusztus 2. 2., László é.n. 3.

⁵ *Csongrádi Lap* 1914. december 5. 1.

Éljen a magyar!

*Ha a király ezt üzeni,
Mindnyájunknak el kell menni!
A szerbeket jól elverjük,
Karagvergyót elkergetjük.
Halál a szerb gyilkosokra!
Éljen a magyar!...
Kemény gyerek Tisza Pista,
Kutya szerbet torkon fogta.
Addig fogja, szorongatja,
Míg páráját ki nem adja.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!...⁶*

A háború alatt sok szervezet segítette az itthon maradtakat: a csongrádi ügyvédi kar (Buk Herman, Grósz Arnold, Kalmár Zoltán, Rázsonyi Papp Pál, Rázsonyi Papp Miklós, Szarka Mihály, Vida Sándor) a harcok ideje alatt ingyenes jogsegélyt nyújtott a családtagoknak, kiknek férfijai a fronton voltak.⁷

Nem maradt el az ideológiai mozgósítás sem. A *Csongrádi Lap* 1914. augusztus 30-i számában „*Győzünk minden irányban!*” című kijelentés hangzik el, az ellenséget pedig gyávának, kétszínűnek, gonosznak, kegyetlen vadállatnak titulálták.⁸ A *Csongrádi Újság* véleménye szerint a magyar baka pedig leleményes, bátor, lovagias, egyenes.

A felkészületlenséget jól jelzi, hogy az épp megépült oktatási intézményt használták fel kórháznak, hiszen már szeptember 12-én százötven sebesült katonát helyeztek el a kórházzá alakított új polgári fiúiskolában, járványkórházban és közkórházban a vöröskereszt helyi szervezetének tagjai (a közkórházban decemberben további 150 ágy felállítására került sor).⁹ A szeptember 20-i *Csongrádi Újság* pedig Király József által, Csongrád népének küldött levelezőlap szövegét tette közzé:

⁶ *Csongrádi Újság* 1914. július 5. 2.

⁷ *Csongrádi Lap* 1914. augusztus 30. 2.

⁸ *Csongrádi Lap* 1914. augusztus 30. 1.

⁹ *Csongrádi Újság* 1914. július 12. 2.

„Igen tisztelt Szerkesztő úr! A csongrádi fiúk nevében küldöm szeretetünket és üdvözetünket abból az alkalomból, hogy fegyvereink napról-napra fényes győzelmet aratnak az oroszokon. Nyugtassa meg szeretteinket, s a város közönségét, hogy Isten segítségével győzelemre fogjuk vinni zászlóinkat. Kiváló tisztelettel maradunk több csongrádi harcosok nevében Király József.”¹⁰

Október 17-én már az érdeklődő csongrádiak is szemtanúi lehettek a háborúnak: a hadügyminisztérium engedélyével filmvetítés volt az Uránia moziban, a közönség láthatta a tüzéség felvonulását, a hadi repülőgépek munkáját, a sebesültek szállítását, a szerb határon történő átvonulást, a kraszniki (ma Délkelet-Lengyelországban található város) orosz foglyok táborát, s még néhány más érdekességet.¹¹ E hónapban már megkezdtek a gabona- és lisztkészletek összeírását, sőt aki a készleteit eltitkolja egy évi fogházra és hússzezer koronás büntetésre számíthatott.

Az október 25-i *Csongrádi Lap* hét pontban hívta fel a figyelmet a kolerajárvány elleni intézkedésekre, például nem volt szabad a Tisza vizéből inni, azzal mosni, mosakodni. Az újság folyamatosan tudósított több lapszámában is a katonáknak, adományként küldött térdmelegítőről, hósapkáról, s sok más, hasznos holmiról.¹² [Jelzi tehát a felkészületlenséget az említett hír is, s felmerülhet a kérdés, hogy vajon ősz, öreg királyunk mindent megfontolt és meggondolt-e?!]

A galíciai és az olasz fronton fényképeket készítő Tekulics Sándor főhadnagy például 1914 őszének végén vonult be a 302. gyalogezredhez, amely a szegedi V. ezred utóda volt a galíciai, majd a romániai harcokban. Az egyik utánpótlás századnak volt a parancsnoka, így nem harcolt az első vonalban.¹³

A polgári fiúiskola diákjai 300 koronát gyűjtöttek össze karácsonyi ajándékra a harcban lévő katonáknak, de például a Nőegylet is küldött ajándékot, kifejezetten a csongrádi katonáknak (karácsonykor például 63 csomagot küldtek). A tanulók annyi teának való

¹⁰ *Csongrádi Újság* 1914. augusztus 2. 2.

¹¹ *Csongrádi Újság* 1914. december 5. 1.

¹² *Csongrádi Lap* 1914. október 25. 3.

¹³ ERDÉLYI 1998. 154.

szederlevelet is gyűjtöttek, amivel négy hadtestet el lehet látni egy egész héten át meleg itallal. A helybeli Vöröskereszt egyesület Belgrád elestének hírére térzenét adott a polgári fiúiskola előtti téren, majd 28 háborús sebesült érkezett, akiket különféle indulókkal fogadtak. Később az iskola társalgójában táncmulatság kezdődött, amin néhány sebesült is táncra perdült, majd pedig: „tánc után az étteremben jó marhapaprikás és bor várta a katonákat, melyet azok mohó étvággyal fogyasztottak el.”¹⁴

A bevonult katonák családjainak állami segélyezésére 1914. augusztusában megalakult az Országos Hadsegélyző Bizottság, melynek csongrádi szerve szeptember 15-ig 41 874 korona 44 fillért fizetett ki a családfő és kenyérkereső nélkül maradt 197 család részére. A helyzet romlásával 1918 nyarára már mintegy háromezer család részesült hadi segélyben Csongrádon.¹⁵ A háború akkora terhet jelentett az államkincstárnak, hogy már 1914 novemberétől hadikölcsönjegyzések kezdődtek országszerte. „Mindenki tudja, hogy a háború óriási sok pénzt emészt fel. Az állam pénzszükségletének fedezése végett most a magyar hazafiakhoz fordul kölcsönért.” – írta a Tiszavidék 1914. november 15-én.¹⁶

A csongrádi képviselőtestület ekkor 50 ezer korona hadikölcsön jegyzését határozta el. Még ebben a hónapban az izraelita hitközség is jegyzett 10 ezer koronát a nemzeti kölcsönből (ekkor, 15-én határozták el, hogy a régi, ezüst Tóra-dísz az Augusztá-alapnak küldik el). Egy év múlva ugyanekkora összeget jegyzett a testület, elsősorban egyesületek és a gyámi pénztár tőkéjének befektetésével.¹⁷ A vármegyei árvák ellátását biztosító összegeket is hadi célokra fordították. A nagyarányú behívások miatt gondok akadtak az élelmiszerellátásban és a mezőgazdasági munkaerő biztosításában is. Csongrád vezetői ezt úgy próbálták megoldani, hogy a hadbavonultak államsegélyben részesült családtagjait – a segély megvonásának terhe mellett – gazdasági munkára rendelték ki.¹⁸ De ez sem volt elég, a végén már odáig fajult a dolog, hogy az aratáshoz igénybe kellett venni orosz és román

¹⁴ *Csongrádi Lap* 1914. december 5. 2.

¹⁵ *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1914. október 21.

¹⁶ *Tiszavidék* 1914. november 15. 2.

¹⁷ LÁSZLÓ é. n. 15.

¹⁸ *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1915. február 23.

hadifoglyokat is.¹⁹ Ezzel összefüggésben a nagyközség vezetésének intézkednie kellett, hogy a fronton lévők földjeit neholgy olcsón megkaparintsák a bérlők, vagy az üzérkedők.²⁰ A kisiparban is – mint az élet minden területén – gondot okozott a nyersanyag- illetve a munkaerőhiány. A menekültekről is a nagyközségnek kellett gondoskodni. 1915 májusában 174 olasz internáltat szállítottak Pola környékéről Csongrádra, 1916 szeptemberében pedig húsz erdélyi család kapott szállást és pénzsegélyt, viszont ők egy hónap múlva visszatérhettek, hiszen ekkor jelentős sikereket ért el a Monarchia a Románia elleni hadműveletekben.²¹

1915 első napján megjelenő *Csongrádi Lap*ban adták hírül, hogy a haditörvényszék elrendelte az ígás kocsik rekvirálását (hatósági úton történő igénybevétel). Csongrádról négyszáz ígás kocsit rendeltek be, a kocsisok napszáma három korona, a kocsi és a ló használata hat korona volt naponta teljes ellátással. Az év első napjaiban a polgári iskolában rendeztek színi előadást, melynek bevételét a katonaárvaák javára ajánlották fel.²²

A propaganda nyomására 1916-ban kétszer is történt hadikölcsönjegyzés a község részéről ötvenezer, majd harmincezer korona értékben, tovább súlyosbítva a helyzetet. Az élelmiszerproblémákat ekkor már úgy próbálták megoldani, hogy a termelők készleteit feltárták, s zár alá vették. Mindezek mellett a ruházati cikkek, fémek, vas- és rézedények, valamint a harangok beszolgáltatására is sor került Csongrádon.²³

Thury Károly plébános a következőket írta a *Historia Domusban*: „1916 végére Csongrádon a békés polgári idill képe teljesen eltűnt. A jegyrendszer bevezetése után csak jegy ellenében lehet vásárolni lisztet, cukrot, közszükségleti cikkeket.” Thury ugyanebben az évben leírta azt is, hogy a földeken a nők, gyerekek, öregek mellett még orosz foglyok is dolgoznak. Rajta kívül a hat segédpap helyett csak két káplán és két hitoktató teljesíti a papi teendőket. 1917. február 24-én pedig a harangok nagy részét (kilenc harang, összesen 3010 kg),

¹⁹ LÁSZLÓ é. n. 23., *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1917. október 21.; *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1918. február 21.

²⁰ LÁSZLÓ é. n. 23.

²¹ LÁSZLÓ é. n. 24.

²² *Csongrádi Lap* 1915. január 1. 2.

²³ LÁSZLÓ é. n. 27.

négy kivételével be kellett a hadseregnek szolgáltatni. A plébános elkeseredettségében ezt írta: „Püspöki utasítás szerint még a plébánosnak kellett híveit vigasztalni, s bennük a győzelem reményét fenntartani. Mily nehéz feladat volt!”²⁴

A lakosság minél előbb megpróbálta eladni a betakarított terményt, még a rekvirálás előtt. Hiány mutatkozott 1917 októberében gabonából, lisztből, burgonyából, kukoricából, cukorból, de a tüzelőanyag ellátásával sem volt minden rendben.²⁵ Az év végén már katonai segédlettel kellett megoldani a termények beszolgáltatását, s csökkentették a élelmezés kvótáit is. A 15 kg-os fejkvótát 13 kg-osra, de 12 helyett csak 9 kg jutott, az ellátatlanoknál pedig a 7 kg-os lisztadagot 6,6 kg-ra csökkentették.²⁶

A képviselőtestület a nyomorban lévők helyzetét figyelmen kívül hagyva 1917 végén újabb harmincezer korona hadikölcsönt jegyzett.²⁷ 1918. január 7-én a maradék harangokat is, egy kivételével elvitték, a legnagyobbat a nagytemplomból, az 1431 kg-os Jézus szíve harangot összetörve tudták csak levinni.²⁸

1918-ban a közellátás még inkább katasztrofálissá vált. Egész Csongrád megyében alig termett annyi búza, amennyi a lakosság szükségleteit fedezni tudta volna. Az árpatermés csak harmadát fedezte az igényeknek, a zabnál még rosszabb volt a helyzet. A község vezetői persze próbáltak úrrá lenni a helyzeten, aminek súlyosságát mutatja, hogy egy vagon burgonyáért a Népjóléti Minisztériumhoz kellett küldöttségnek menni, majd itt engedélyt kaptak arra, hogy a Burgonyaközpont igazgatósága hosszas várakozás után kiadja a kiadásra jogosító utalványt.²⁹

Csongrád 1918 januárjában 66,4 tonna lisztkészlettel rendelkezett, amiből 2616 fő ellátását kellett megoldani. Még az országos fejkvótát alulmúlva is (a havi 6,6 kg-os kvóta helyett 5,25 kg) elfogyott május elejére a lisztkészlet.³⁰ Júliusban a lakosság

²⁴ THURY 1914-1918.

²⁵ *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1917. október 21.

²⁶ *Csongrád vármegye Hivatalos Lapja* 1918. február 21.

²⁷ LÁSZLÓ é. n. 28.

²⁸ THURY 1914-1918.

²⁹ LÁSZLÓ é. n. 28.

³⁰ *CsML* 1918a

felháborodására – tudniillik nyolcvan darab szarvasmarhát akartak összeszedni – a képviselőtestület tiltakozott a túlzott rekvirálás miatt.³¹

S a bajból még nem volt elég, ugyanis a frontról hazatért sebesültek, rokkantak hozták magukkal a járványokat is, így például 1917 tavaszán az egész települést be kellett oltani fekete himlő ellen.³² A község vezetése már 1915-ben 350 ágyas kórházzá alakította a polgári fiúiskola épületét.³³ A hadiárvékat, özvegyeket, rokkantakat a szentesi hadigondozó népiroda próbálta ellátni közszükségleti cikkeket.³⁴ A háborús veszteségeket a behívási korhatár kiszélesítésével próbálták megoldani. A korhatárt kiterjesztették a 18 és 56 év közöttiekre. A szegedi sorozásokon több csongrádi nem jelent meg, őket rendőrök állították elő. 1918 júniusában falragaszok hirdették, hogy a szökevényekkel, rablókkal, gyilkosokkal szemben rögtönítélő bíraskodást fognak alkalmazni. Ez általában csak halál-büntetés vagy felmentés lehetett, fellebbezésre és kegyelemre nem volt lehetőség. Az első világháború alatt ez kiterjedt még a hűtlenség, a lázadás, a gyújtogatás, a vízáradás okozása, a közlekedési és távközlési létesítmények károsítása és néhány más, tételesen meghatározott bűntettre.³⁵ A közbiztonság romlására és feszültségek növekedésére utal, hogy szigorú őrizet alá kellett helyezni a rekvirált zsírt és szalonnát.³⁶

1917 júliusában az Eszterházy-kormány új megyei főispánnak, dr. Kelemen Bélát nevezte ki. A képviselőtestület nevében dr. Szarka Mihály a Függetlenségi és 48-as Párt csongrádi szervezetének elnöke köszöntötte.³⁷ Az ellenzék nagy reményeket fűzött az új főispánhoz. Csongrád önálló választókerületi jogállását szerették volna elérni. A testület 1917. október 29-én kezdeményezte a vármegyei törvényhatósági bizottságnál, hogy önálló választókerület legyen Csongrád. A választójogi minisztérium később vissza is állította a település korábbi jogállását.³⁸

³¹ *CsML* 1918b

³² LÁSZLÓ é. n. 26.

³³ LÁSZLÓ é. n. 16.

³⁴ GAÁL 1984. 24.

³⁵ GAÁL 1969. 83.

³⁶ *CsML* 1918c

³⁷ *CsML* 1917

³⁸ *CsML* 1917, *CsML* 1919

A magyarányú bevonulásoknak köszönhetően a szakszervezetek gyengültek, egyes esetekben meg is szüntették tevékenységüket. A kubikosok és a szociáldemokraták szervezetei is szüneteltették tevékenységüket a háború éveiben.³⁹ 1918 végén a plébános a forradalom hírére: „*A gonosz lelkű gróf Károlyi Mihály és társai nyíltan a forradalom élére állnak.*” – megjegyzést írt a plébánia történetébe.

November elsején a vasútállomáson puskaropogás verte fel a nyugalmat, a forradalmat éltették az oroszok, egész éjjelig fosztogattak, Blázsik Mihály élelmezési vezető házánál romboltak. A csendőrség végül reggel szembeszállt, három férfi és két nő maradt holtan a helyszínen, akiket a plébános temetett el. Viszont azt is megjegyzi Thury, hogy a plébániát és a papságot bántódás nem érte. Az 1918-as év másik nagy katasztrófájáról is olvashatunk itt, a plébános napi 10-15 spanyolnáthában elhunytat temetett el, amiben egyébként többszöröse halt meg az embereknek világszerte, mint a háború pusztításainak köszönhetően. Talán a születések, házasságkötések száma adja vissza a legjobban a háborús körülményeket. 1914-ben 182 házasságkötés és 1035 keresztelő, 1915-ben már csak 49 házasságkötés volt. 1917-re csak 392 keresztelőt jegyeztek fel.⁴⁰ Egyetlen jelentős ipara a városnak ekkor a faipar volt, amely jó időre teljesen tönkrement az 1920-as határváltozások miatt, mivel a nyersanyagnak való fát Erdélyből a Körösön úsztatták a városig.

A csongrádiak 1923-ban állítottak emlékművet az első világháború áldozatainak. Ülő, koronás nő tart karjaiban egy vitézt. A művészi kompozíció piétára emlékeztet. A kezdeményező Forgó József neje, az egyik jelentős birtokos felesége volt. Indítványa nyomán már 1915-ben gyűjtést kezdtek egy Honvéd emlékmű felállítására. 250 ezer koronát sikerült is összegyűjteni, amihez a helyi bankok 12 ezer, maga Forgóné pedig 14 ezer koronát adott. A képviselőtestület 1922-ben foglalkozott a témával, s meg is szavazott 50 ezer koronát erre a célra. Az infláció miatt azonban újabb 50 ezer koronára volt szükség, amit a testület a vármegye beleegyezésével megszavazott. 1923. szeptember 16-án felavatták a szobrot, Somogyi Sándor alkotását. Az avatáson Schandl Károly nemzetgyűlési képviselő mondott beszédet. A talapzat négy oldalára írták a neveket, a posztamens homlokzatára pedig a következő szöveget vésték: „Az I. világháborúban a hazáért elesett

³⁹ GAÁL 1969. 54.

⁴⁰ THURY 1914-1918.

csongrádi hősök dicső emlékére emeltette – Csongrád város támogatásával – Forgóné szül. Seres Erzsébet, 1923.”

Ekkor nem került minden áldozat neve az emlékműre, hiszen 1924 és 1935 között számos holtta nyilvánítás történt. A Sebestyén István által feltárt források szerint 976 áldozatot követelt a háború városunk lakói közül, nevüket a 2001-es Oppidumban és a *Csongrádi Lap* 2014. október 30-i – a Tari László Múzeumban rendezett – első világháborús kiállításra megjelent különszámában olvashatjuk. Ez a település népességének nagyjából 4%-a. Az első csongrádi áldozatok – heten – 1914. október 16-19-én estek el.⁴¹

IRODALOM

ERDÉLYI Péter

- 1998 Tekulics Sándor csongrádi főhadnagy fényképei az első világháborúból. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1997. 153–160.

GAÁL Endre (szerk.)

- 1969 *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből.* A Csongrád megyei munkásmozgalmak 1917–1919. augusztus 1. MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága – Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Szeged.
- 1984 *Szentes az 1918–1919. évi forradalmak idején. Fejezetek Szentes forradalmi múltjából.* Szentes Városi Tanács Művelődési Osztálya, Szentes. 24.

LÁSZLÓ Ignác

- é. n. *Csongrád nagyközség háborús történelmének adatai 1914–1918* /géppel írott visszaemlékezés Gát László birtokában, évszám nélkül/. 3., 15–16., 23–24., 26–28.

⁴¹ SEBESTYÉN 2001. 33-35.

SEBESTYÉN István

2001 Az első világháborúban elesett csongrádi hősök. *Oppidum* 33–67.

FORRÁSOK

CsML 1914.

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai* 7618/1914.

CsML 1916, 1918.

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai* 4614/1916, 6088/1918.

CsML 1917

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád vármegye törvényhatósági bizottságának 1917. július 23-i rendkívüli ülés jegyzőkönyve.*

CsML 1917, 1919

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai.* 1315/1919. sz., CsmL. *Csongrád vármegye törvényhatósági bizottságának 1917. október 30-i közgyűlésének jegyzőkönyve.*

CsML 1918 a

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai* 653/1918.

CsML 1918 b

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai* 8170/1918.

CsML 1918 c

Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltára. *Csongrád város nagyközség polgármesterének főjegyzőjének iratai* 3424/1918.

THURY 1914-1918

Thury Károly plébános: *Historia Domus. A csongrádi római katolikus plébánia története. 1914-től 1918-ig tartó rész.*

FODOR, PÉTER

THE EFFECTS OF WWI ON THE TOWN OF CSONGRÁD

The study deals with how World War I affected the town of Csongrád. It reports how members of the town council, people belonging both to the Roman Catholic and to the Jewish creeds, commemorated the death of the Crown Prince and the Crown Princess, who had been assassinated in Sarajevo. As a result of the war, the army requisitioned most of the local livestock and the building of the just completed grammar school was converted into a military hospital. Because of the compulsory purchase of war bonds, the budget of the town went into deficit, and most of the inhabitants of the town got impoverished. Rationing of food was introduced and the funds originally allocated for the care of the orphans of the county were converted to military purposes. As if that had not been enough, a pandemic broke out in the last year of the war. The people who died as a result of the Spanish flu outnumbered those who died due to military action.

Tekulics Sándor a szegedi 302. ezred főhadnagya (jobbról a második)
a galíciai fronton a lövészárokban
(Tari László Múzeum gyűjteménye)

Tekulics Sándor felvétele
(Tari László Múzeum gyűjteménye)

Árvíz Csongrádon az első világháború idején, 1915-ben
(Csongrád képeslapokon kötet 2. kiadás)

A szegedi 46. ezred zászlójával a Csongrádi Honleányok, középen
Thury Károly plébános – 1917
(Tari László Múzeum gyűjteménye)

A ROMÁNIAI MAGYAR OKTATÁS KEZDETEI 1918–1922

Az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések és az Osztrák-Magyar Monarchia romjain létrejövő új államok között kötött Kisebbségi Szerződések új közjogi személyt hívtak életre a *kisebbség* fogalmában.¹ Románia 1919. december 9-én² Párizsban a szövetséges és társult főhatalmakkal (antant)³ közösen aláírt egyezményben garantálta, hogy azok a román állampolgárok, akik etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, joguk van „saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják, és vallásukat szabadon gyakorolhatják.” Az erdélyi székely és szász „közületeknek a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot” engedélyeznek.⁴ Az erdélyi magyarság egyéni és kollektív jogai körül kibontakozó politikai vitákban az említett két jogforrás mellett a Gyulafehérvári Határozatok (1918. december 1.) is gyakori hivatkozásként szerepeltek. Bár a román parlament csak az egyesülést ratifikálta, de a román nemzetgyűlési határozatoknak az első pontja kimondta, hogy „Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatásával, saját kebeléből választott egyének által.”⁵ Közhely, de a politikai konfliktus jelentős része abból fakad, hogy a leírt vagy kimondott szó nem a

¹ MIKÓ 1941. 19.

² A román parlament a törvényt 1920. szeptember 4-én ratifikálta, amelynek pontos szövege igen kevés sajtófelületen jelent csak meg.

³ A párizsi békekonferencián az új államok kisebbségi ügyeinek rendezésére (1919. május 1.) külön bizottságot állítottak fel: *Comission des nouveaux Etats*. Wilson, Clemenceau és Lloyd George azzal bízta meg a bizottságot, hogy készítse el a kisebbségi szerződés tervezeteket. Wilson azt javasolta, hogy az újonnan megnövekedett államok, területükön a kisebbségek védelmére nemzetközi kötelezettséget vállaljanak. Összesen kilenc kisebbségi szerződést kötöttek: Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Görögország, Szerb-Horvát-Szlóven, Királyság, Magyarország, Ausztria, Törökország, Bulgária. BARANYAI 1925. 215–222.

⁴ BARANYAI 1925. 198.

⁵ MIKÓ 1941. 265. (forrás: A gyulafehérvári egyesülési határozatok I-IX)

maghatározott formában valósul meg vagy egyes közösségek érdekeit sérti. Az erdélyi magyarság demokratikus és nemzetiségi szervezkedése is csak szórványosan folytatható Kolozsvár román megszállását követően. Az egyes nemzetközi jogszabályok és viszonyrendszerek (pl. Népszövetség, kisantant), illetve az univerzális politikai-ideológiai irányelvek, az önálló identitással rendelkező kisebbségi magyarság jól felfogott sajátos érdekei, illetve a román politikum néhány politikai ígérete kijelölték a romániai magyar közösségek legalapvetőbb programját: „a kisebbségi jogok védelme és biztosítása politikai, közigazgatási, egyházi és iskolaügyi téren”.⁶

A vizsgált kérdés az, hogy a két világháború közti kelet-közép-európai térség multietnikus nemzetállamában, a Román Királyságban *kényszerközösségként*⁷ tovább élő magyar csoportok miként integrálódtak az új államalakulatokba, milyen önálló intézményi formákat voltak képesek kialakítani, majd fenntartani, amely részben meghatározta a kisebbségi társadalomépítés folyamatát és annak minőségét. Az egyik ilyen nagy alrendszer a dualizmusból örökölt oktatási rendszer volt, amelyre az erdélyi magyarság támaszkodni kívánt kultúrájának és anyanyelvének megőrzése során. Ez a tanulmány a romániai magyarság anyanyelvi oktatásának változását mutatja be 1918–1922 között az impériumváltáskor. Arra fókuszál, hogy a tanítás nyelve az új állami keretek között, a korábbi magyar tannyelv domináns státuszának megszűnésével milyen körülmények között folytatható az államosítást követően illetve, hogyan igyekeztek befolyásolni a nemzetiségi iskolák működését.

Egy felemás tanév: 1918–1919

A Romániához csatolt magyar területeken működő iskolák 1918 szeptemberében (jelleg, fokozat és tannyelv szerint) még magyar

⁶ MIKÓ 1941. 19.

⁷ 1918-ban a magyar nemzetépítésből olyan fejlett nemzettudattal bíró régiók szakadtak ki, amelyek magyarsága kényszerközösségként önálló kulturális és politikai intézményrendszert teremtett a két világháború között. Ezek a kisebbségi társadalmak bár részesei az adott ország politikai közösségének, de nem részesei az adott ország nemzetépítésének (cseh, szlovák, román, szerb politikai nemzetek). Ezekben az országokban a nemzetállamiság kiépítése éppen a magyar, német és zsidó közösségek társadalmi és gazdasági pozícióival szemben történt meg. BÁRDI 2007. 7–10.

ellenőrzés alatt kezdték meg a tanévet, de már román kontroll alatt fejezték be. Románia egy teljesen kiépített iskolahálózatot örökölt. Az egykori monarchia sokszínű iskolarendszerrel bírt. Az alap- és középfokú oktatás fenntartásában és működtetésében több szereplő vállalt szerepet (Lásd. 1. táblázat). A népiskoláknak kevesebb, mint 30%-a volt csak állami, míg több mint 70%-uk (ebből községi 5,7% és felekezeti 66,3%) autonóm iskola. A népiskolák kevesebb, mint fele (48,4%) volt magyar tannyelvű, míg a román megközelítette az 50%-ot.⁸ Az összes állami (elemi népiskola, polgári, középiskola, tanítóképző) iskolák tannyelve 1497 esetben volt csak magyar. Az egyházi autonómia szellemében, az állami iskolák számát meghalódóan a román tannyelvű görög keleti és görög katolikus elemi népiskolák száma összesen 2 296 volt. A táblázatban feltüntetett iskolákon kívül továbbá még működött az 1918-19. tanévben: 480 óvoda, 22 felsőkereskedelmi iskola, 27 ipariskola, 14 gazdasági iskola (földműves, vincellér, kertészeti), 2 jogakadémia, 1 kereskedelmi akadémia, 1 tudományegyetem, 13 teológiai akadémia és 194 ipari- és kereskedelmi tanonciskola.⁹

Kolozsvár román megszállásával párhuzamosan (1918. karácsony) a nagyszebeni Consiliul Dirigent¹⁰ Kultusz- és Közoktatásügyi Reszort (minisztérium) megkezdte a volt magyarországi területeken az állami oktatási intézmények felmérését. A reszort első döntése értelmében a román nemzetiségű tanulókat felmentették a magyar nyelv és irodalom további kötelező tanulása alól, a magyar történelem, Magyarország földrajza és alkotmánya helyett pedig a tanév hátralévő részében Románia történelme, földrajza és alkotmánya lett a

⁸ A fennmaradó 10%-ba tartoztak a német (261 evangélikus) és a szláv tannyelvű iskolák, ahol a magyar nyelvet csak tantárgyként tanították. Magyar tannyelvet használt a római katolikus (388), a református (322), az unitárius (26) és az izraelita (42) elemi népiskolák intézményrendszere.

⁹ DIÓSZEGI 1990.81.; BARABÁS 1944. 3–5.; IANCU 1995. 207–208.

¹⁰ 1918. december 1-jén a gyulafehérvári román nemzetgyűlés egy 200 tagú Nagy Nemzeti Tanácsot választott, amely kijelölte a 15 fős Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) tagjait, elnökévé Iuliu Maniut választották. Az új román politikai testület esküt tett a görög katolikus és az ortodox egyházra, amely szimbolikusan kifejezte a teljes románság nemzeti akarátát. A Consiliul Dirigent közel két éves működése alatt a megszállt magyarországi területek felett különböző igazgatási hatásköröket gyakorolt, köztük az oktatásét is. 1918. december 2-tól–1920. április 10-ig működött, élén előbb Vasile Goldiș, majd Valeriu Braniște álltak. IANCU 1995. 34–38.

kötelező tantárgy.¹¹ Március 15-e helyett Románia május 10-i nemzeti ünnepe emelkedett az iskolák kötelező ünnepnapjává. Az egyes iskolák személyzete ekkor még zavartalanul megkapták a fizetésüket. 1919. január 24-én kelt 1. számú rendelet volt az első döntés, amely általános irányelveket fogalmazott meg az oktatás átalakítása ügyében. A községi, a felekezeti, az alapítványi és a magán iskolákban a tannyelvet az iskolafenntartó állapíthatta meg. Az állami elemi iskolákban a tanítás nyelve az adott község többségi lakosságának nyelve szerint történt. Az adott kisebbség, amennyiben legalább egy tanító foglalkoztatására elegendő diákot tudott beíratni, anyanyelvén párhuzamos osztályt indíthatott. Az állami középiskolákban a tannyelvet az adott megye többségének nyelvén szervezték meg. Többség és kisebbség viszonyában az első jelentős konfliktust a közoktatási reszort azon körrendelete váltotta ki, amely a magyar oktatók részére, munkahely elvesztése fejében, előírta a hűségesküt és a román nyelv elsajátítását egy év alatt.¹² A magyar nemzetiségű tanárok többsége az esküt nem tette le, de a tanévet befejezte.¹³

Egységes államépítés eltérő módszerekkel

Nagy-Románia társadalmilag, kulturálisan, politikailag és gazdaságilag eltérő fejlettségű, heterogén területeket (provinciákat) szerzett meg: Besszarábiát, Bukovinát és Erdélyt. A lakosságában megnövekedett új országban a nem-román nemzetiségűek aránya 30%-ra emelkedett. A román kormány támogatta a városias környezet *romanizációját*, ahol a román etnikum számbeli kisebbségben volt 1918 előtt. A besszarábiai, bukovinai és erdélyi városi élitek többségében oroszok, magyarok, németek és zsidók voltak, míg a románság döntően vidéken paraszti életformában élt. A teljes román népességen belül a falusiak aránya még 1930-ban is 58,6% volt. A román társadalompolitikai építkezés célja az volt, hogy a román parasztság az oktatás kibővítésével felzárkózzon a

¹¹ *Kolozsvári Hírlap* 1919. február 11.

¹² DIÓSZEGI 1990. 81.; BARABÁS 1944. 5–6.

¹³ Az eskü megtagadásának hivatalos indoka az volt, hogy a megszállt terület lakosságát nem lehet kényszerítéssel ellenséges hatalomnak hűségesküre kötelezni, illetve Erdély területi rendezésére jogilag akkor még nem került sor. A IV. Hágai Egyezmény III. rész, 45. cikkelyre hivatkoztak. Az erdélyi magyarság evakuálása kérdésében (MNL OL K 26 ME 1920. XXXIX. 9967); *Kolozsvári Hírlap* 1919. január 11.

középosztály tagjává, a falvakból a városokba költözzön, csatlakozzon a bürokráciához, vagy munkát vállaljon az iparban és a szolgáltató szektorban. A román politikai elit elsődleges feladata ezért a román nemzetépítés kereteinek biztosítása volt, amely hosszú távra kijelölte az állami eszközökkel befolyásolt társadalompolitikai irányokat. Az oktatási rendszer reformja ebben a stratégiában egy jelentős eszköz volt.¹⁴

Az 1919-1920-as tanév kezdetére a Kormányzótanács jelentős változásokat rendelt el, a kisebbségek oktatását az állami intézményes keretek helyett a felekezetek hatáskörébe igyekezett utalni. A lépést követően a magyar nyelv szinte teljesen kiszorult a következőekben az állami iskolákból, kb. 900 alapfokú iskolában szűnt meg a magyar nyelvű oktatás. A középfokú oktatásban a magyar tannyelv hivatalos használata a húszas évek közepére, a felsőfokú oktatásban pedig már az 1919-20-as év kezdetétől eltűnt. Az állami oktatásban pedig 1934-től szinte teljesen eltűnt a magyar tannyelv. A Kormányzótanács a kisebbségek számára az anyanyelvi oktatás minimális feltételét a felekezeti oktatáson keresztül kívánta biztosítani. Hozzájárult, hogy a „kisebbségek egyházai, a szükségüknek megfelelő mértékben új iskolákat létesíthetnek.” Az intézkedés gyakorlati haszna csakhamar jelentkezett. A Kormányzótanács e rendelete a gyakorlatban azt eredményezte, hogy megengedték az egyes iskoláknál részben vagy egészben a magyar vagy más nemzetiségi nyelv használatát.¹⁵ Az erdélyi román politikai vezetés a felekezeti iskolák indítása területén a későbbiekhez képest megengedőbb eljárást alkalmazott, de a közép- és felsőfokú oktatás szintjén a kezdetektől erős centralizációs és nacionalizáló magatartás volt tapasztalható. 1918-20 között a római katolikus és református felekezetek az érvényben lévő szabályok között a 794 főgimnázium, polgári iskola, tanítóképző, felsőkereskedelmi és népiskola mellett 390 új iskolát alapítottak. A magyar nyelvű felekezeti

¹⁴ LIVEZEANU 2000. 9–17.

¹⁵ A Kormányzótanács közel 600 állami és községi elemi iskolában hagyta meg a magyar tannyelvet, vagy állított magyar tagozatot az esküt tett tanítók alkalmazásával (hasonlóan létesített 89 német és 73 szerb, rutén, szlovák tannyelvű iskolát). A reformátusok a meglévő 322 elemi iskolájukhoz további 319 elemi indítottak, az unitáriusok a 26 elemi 49-re növelték, a római katolikusok a meglévő 388 magyar elemi iskolából 370-et megtartottak magyarnak, 18-at németté alakítottak át, illetve további 36 német tannyelvű elemi iskolát szerveztek. Az evangélikus elemi iskolák számában változás nem történt, 8 magyar és 261 német iskola működött.

iskolák száma ezzel 1184-re emelkedett. Az elemi iskolákat tekintve a megmaradt 600 állami és 1068 felekezeti magyar iskola az összes erdélyi elemi iskola 31%-át tette ki, amely megegyezett a nemzetiségi arányszámmal. Hasonló értéket mutatott a líceumok (51%), a polgári (48%), és a tanítóképzők (48%) mutatói is. 1918–1920 közti tanévek oly értelemben minősíthető átmeneti jellegűnek, hogy a Kormányzótanács strukturális változásokat nem határozott el, a felekezetek részére szélesebb körben engedélyezte az anyanyelvi oktatás szervezését, de adminisztratív eszközökkel (tantárgyak, ünnepek, biztosok, hűségeskü) nyomatékossította a hatalomátvétel előrehaladtát.¹⁶

Az iskola kulcsterület

A bukaresti központi kormány 1920. április 8-ával megszüntette a nagyszebeni Kormányzótanácsot és a közoktatás átalakítását a román kormány közvetlen ellenőrzése alatt álló kolozsvári központú Közoktatásügyi Főtitkárság (Secretariatul General) vette át. A magyar felekezetek iskolaépítésének rövid programszerű hulláma, amely saját költségen zajlott addig a pontig állt csupán összhangban a Kormányzótanács iskolapolitikai döntéseivel, amíg 1920 második felétől, a trianoni békeszerződés aláírásának időpontjától a román állam megkövetelte a felekezeti iskoláktól a román állami felügyelet elismerését. A bukaresti kormány az általa megbízott intézménytől azt várta, hogy a magyar felekezeti iskolahálózat bővítését hatálytalanítsa, illetve mielőbb egy egységes román nemzeti oktatási rendszert alakítson ki. A hatalom az egyházi iskolák tanszemélyzetétől az azonnali hűségeskü letételét követelte, megszüntette a felekezeti magyar iskolák államsegélyezését, illetve megtiltotta az állami épületeknek felekezetek részére történő bérbeadását. A nyilvánossági jog megvonásával fenyegették azokat az iskolákat, amelyek 1922. áprilisig nem fogadták el az állami román tantervet. Az 1919–1920. tanévben letett érettségi vizsgákat érvénytelenítették, amelyek a román kormány megbízottjainak jelenléte nélkül folyt le (a határozatot végül visszavonták).¹⁷ A nem-román származású tanköteles tanulókat a

¹⁶ DIÓSZEGI 1990. 81–82.; BARABÁS 1944. 7–11.

¹⁷ Erre hivatkozva később bezárták a máramarosszigeti, a nagykárolyi, a szilágy-somlyói, a nagyváradai katolikus, a szászvárosi, a székelyudvarhelyi, a máramarosszigeti református főgimnáziumokat.

román nyelven történő oktatásra kötelezték, amely a fokozatosan bevezetett származás, név és valláselemzés következtében számos esetben visszaéléshez vezetett. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy egy zsidó felekezetű gyermeknek vagy románul vagy héberül kellett tanulnia, akkor is, ha nem bírta egyik nyelvet sem. A *Keleti Újság* interjút készített Matiei András kolozsvári közoktatásügyi tanácsossal, aki úgy foglalt állást, hogy

„az anyanyelv fogalmát úgy magyarázzuk, hogy ez azonos – a békeszerződésben szerzett jog szempontjából – a nemzeti nyelvvel. Így például az elmagyarosodott román nemzetiségűek nemzeti nyelve a román. [...] A zsidóságnak, mint nemzetiségi kisebbségnek a héber, illetve a jiddis a nemzeti nyelve. Korántsem akarjuk lehetetlenné tenni ezen iskolák fennmaradását, hiszen jól tudjuk, hogy a zsidóság nagy része magyar anyanyelvű. Ha a zsidó felekezet által fenntartott iskola nem akarna nemzeti nyelvére áttérni, úgy követelni fogjuk a román nyelvre való áttérést [...]”¹⁸

A tanári kar tagjainak mindennapjait adminisztratív rendelkezésekkel is nehezítették: a felekezeti iskolákba nem iratkozhatott be eltérő vallású tanuló, nem taníthatott más vallású tanár. A magyar felekezeti iskolák államsegélykérelmét elutasították. A tanárokat román nyelvvizsgára kötelezték és elégtelen román nyelvtudás címén sok esetben el is bocsátották őket. Az intézkedések következtében a Kormányzótanács működése alatt létesített felekezeti iskolák (kiemelt számban a líceumok és főgimnáziumok) nagy része hamarosan megszűnt. A birtokreform alapjaiban rázta meg az egyházakat, mint a kisebbségbe kényszerült magyarság egyik társadalmi tartópillérét. Az 1921. július 30-i törvény értelmében végrehajtott földreform alapvető bevételeitől fosztotta meg a magyar egyházakat, és ezzel finanszírozhatatlanná tette az egyházi iskolákat azzal, hogy földjeik jelentős részét kényszerbérletbe kellett adniuk.¹⁹

¹⁸A felekezeti iskolák nyelve *Keleti Újság* 1921. április 13.

¹⁹ BARABÁS 1944. 11.; DIÓSZEGI 1990. 82–84.; IANCU 1995. 209.; Rendelet a felekezeti tanszemélyzet eskütételére. *Keleti Újság* 1920. november 23.; Jegyzőkönyv a felekezetközi tanács Kolozsvárt, 1920. augusztus 11-én tartott értekezletéről. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára, Kolozsvár, 4950/1920; A római katolikus esperesi hivatalnak Brassóba. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára 6775/1920.

A magyar nemzetiségi oktatás érdekérvényesítése szempontjából, az oktatásban jelentős szerepet vállaló történelmi egyházak együttműködésére az ún. *magyar egyházak felekezeti központi tanácsa*²⁰ formájában, abban a hatalmi vákuumban került sor, amikor Erdély román katonai megszállás alá került. A négy erdélyi püspök: Majláth Gusztáv Károly római katolikus püspök, Nagy Károly református püspök, Ferencz József unitárius püspök és Kirchknopf Gusztáv evangélikus püspök egyetértésével az egyházak 1920-tól állandó és rendszeres formában egyeztettek közéleti és társadalmi szerepvállalásuk során kifejtett álláspontjukat. A magyar nyelv és kultúra megőrzése érdekében „az erdélyi magyarság felekezeti jellegű közoktatási rendszere egységes alapelvek szerint kidolgozandó és az itt kockán forgó nemzeti érdekek megoltalmazandók.”²¹ Az iskolafenntartó egyházak vezetői a negatív állami politikával szemben több alkalommal is hangot adtak tiltakozásuknak és memorandumokban fordultak Románia miniszterelnökéhez, amelyben az egyházi és az iskolai autonómia elismerését követelték.

Az 1920–1922 között, a Kormányzótanács időszaka alatt ún. redukciós iskolapolitika érvényesült. Az erdélyi román politikum, amely a magyarországi politikai rendszerben szocializálódott, a felekezeti iskolák engedélyezésén keresztül képzelte el a kisebbségi oktatás biztosítását. Ebben a rövid időszakban a magyar egyházak viszonylag könnyedén, de saját erejükre támaszkodva alapítottak iskolákat. 1921-öt követően ezzel ellentétes, nyíltan diszkriminatív oktatáspolitikát érvényesült Romániában (egészen 1940-ig.)²² A romániai magyar közösségek számára az iskola olyan kulcsterület volt a kezdetektől fogva, amely identitásuk megőrzésében az elsőszámú intézményes háttérrel garantálja. Az anyanyelven történő oktatás ügye nemcsak képes volt mozgósítani a magyar politikai elitet és a társadalom egyes rétegeit, de a politikai diskurzus többség-kisebbség viszonyában is komoly törésvonalat jelent. A kisebbségi jogok védelme

²⁰ Az első tanácskozássra 1918. november 25-én került sor Kolozsváron, de rendszeressé 1919/20. fordulójától vált a felekezeti központi tanács munkája. 1920-21-ben a fenn maradt források szerint legkevesebb 35 ülésre került sor.

²¹ Jegyzőkönyv, Kolozsvár, 1920. június 23-án tartott felekezeti központi értekezletről. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára, Kolozsvár; SAS 2002. 66–67.

²² BÁRDI 1997.

és biztosítása jegyében kibontakozott küzdelem egyik konfliktusos dimenziójává az iskolaügyek váltak.

IRODALOM

BARABÁS Endre

- 1944 *A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940.* Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt., Kecskemét.

BARANYAI Zoltán

- 1925 *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve.* Ludwig Vögelin Verlag, Berlin.

BÁRDI Nándor

- 1997 A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 8. évf. 2. sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00029/pdf/02.pdf>
(letöltve: 2016. április 2.)
- 2007 A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája 1918–1938. *Kisebbségkutatás* 16. évf. 1. sz. 7–18.

DIÓSZEGI László

- 1990 Az erdélyi magyar iskolaügy 1918–1940. In: *Varietas historiae. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 81–95.

IANCU, Gheorghe

- 1995 *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania.* Center for Transylvanian Studies–Romanian Cultural Foundation, Cluj-Napoca.

LIVEZEANU, Irina

- 2000 *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, nation building and ethnic struggle, 1918–1930.* Cornell University Press, Ithaca and London.

MIKÓ Imre

1941 *Huszonkét év.* Studium, Budapest.

SAS Péter

2002 Az Erdélyi Római Katolikus Státus, *Egyháztörténeti Szemle* 3. évf. 2. szám 66–73.

FORRÁSOK

MNL OL K26 ME 1920. XXXIX 9967 – *Az erdélyi magyarság evakuálása kérdésében*

Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanács Levéltára, Kolozsvár – *A felekezeti tanács jegyzőkönyvei.*

MELLÉKLET

1. táblázat: Romániához csatolt magyar területeken működő iskolák 1918 szeptemberében²³

Jellege	Elemi népiskola	Polgári iskola	Középiskola	Tanítóképző
	magyar, román, német, más	magy., rom., német	magy., rom., német	magy., rom., émet
	t a n í t á s n y e l v e i			
Állami	1497 - - -	66 - -	25 - -	10 - -
Községi	305 96 26 80	12 - -	2 - -	- - -
Görög keleti	- 1218 - -	- 1 -	- 3 -	- 3 -
Görög kat.	- 1078 - -	- 2 -	1* 2 -	- 5 -

²³ A táblázat a román parlament 1925. május 15-i szenátus naplójából való, amely az oktatási törvény vitájához készült.

Evangélikus	8 - 261 -	- - -	- - 9	- - 3
Római kat.	388 - - -	25 - 7	13 - -	11 - -
Református	322 - - -	3 - -	9 - -	3 - -
Unitárius	26 - - -	- - -	2 - -	- - -
Izraelita	42 - - -	3 - -	- - -	- - -
Összesen:	2.588 2.393 287 80	109 3 7	52 5 9	24 8 3
	48,4% 44,7% 5,4% 1,5%	91,6% 2,5% 5,9%	78,8% 7,6% 13,6%	68,6% 22,8% 8,6%
Együtt:	5347 (100%)	119 (100%)	66 (100%)	35 (100%)
Összesen állami:	1497 (28%)	66 (55%)	25 (38%)	10 (28%)
Összes felekezeti+autonóm:	3850 (72%)	53 (45%)	41 (62%)	25 (71%)

*A román kimutatás a belényesi görög katolikus főgimnáziumot magyar tannyelvűnek vette, ellenben hivatalosan az alsó négy osztály tiszta román volt, míg a felső osztályok magyar-román vegyes tannyelvűek voltak.

FALUSI, NORBERT

HUNGARIAN NATIONAL MINORITY EDUCATION IN ROMANIA 1918-1922

The topic of the essay is the creation of the Hungarian political community (1,5 million people) in Romania which live in the territories annexed to Romania in 1918-1920. The problem: how does a social group that turns the process of nationbuilding promoted by the state organise itself into a community (as a national minority)? The national minorities in Romania waged a hard struggle to save their educational institutions. The Paris Minorities Treaty (December 9. 1919.) were to some extent an internationally formulated basis for the regulation of national minority education in Romania. The Sibiu Romanian Governing Council (Consiliul Dirigent 1918-1920.) honored these rights, but as soon as it was abolished, in the 1919-1920 academic year, significant changes began to occur, and from that time onward the situation gradually deteriorated.

IZSÁKI MINDENNAPOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN – EGYHÁZI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Az izsáki plébánia az első világháború idején az akkoriban gróf Csáky Károly Emánuel kormányozta váci püspökség kecskeméti esperesi kerületéhez tartozott. Izsák plébánosa Kiss Gábor volt, aki 1901 és 1930 között szolgált lelkipásztorként a községben. Az izsáki római katolikus plébániához abban az időben Izsák mellett Orgovány, Páhi és Szabadjakabszállás tartozott. A népesség jelentős része azonban nem ezeken a településeken, illetve településközpontokban élt, hanem azok határában, a nagykiterjedésű tanyavilágban.¹

A térségben a két meghatározó felekezet a katolikus és a református volt.² Izsák lakosságának több mint fele református volt, míg a katolikusok aránya éppen csak meghaladta a negyven százalékot. Ezzel szemben a Páhin élők csaknem nyolcvan százaléka katolikus volt, tizennégy százaléka evangélikus, s csupán alig több mint hat százaléka református. Orgoványon a katolikusok aránya majdnem elérte a kétharmadot, míg a helyi reformátusok a lakosság harmincöt százalékát tették ki. Szabadjakabszállás szintisza katolikus terület volt. Az izraeliták száma a plébánia területén Izsákon volt a legmagasabb – több mint háromszáz fő –, míg Páhin csak huszonnégy, Orgoványon pedig mindössze négy izraelita vallású személy élt.³

Település / felekezet	Katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb	Összesen
<i>Izsák</i>	8 782 (42%)	11 453 (54,9%)	274 (1,3%)	301 (1,4%)	20 (0,9%)	20 830 (100%)
<i>Orgovány</i>	1 851 (62,6%)	1 032 (35%)	55 (1,8%)	4 (0,1%)	17 (0,1%)	2 959 (100%)
<i>Páhi</i>	3 276 (78,3%)	255 (6,2%)	591 (14,1%)	24 (0,5%)	38 (0,9%)	4 184 (100%)

¹ Schematismus cleri Dioecesis Vaciensis pro anno a Christo nato 1920. Váci Keresztény Nyomda, Vác, 1920. (a továbbiakban: SDV) 16.

² Lásd bővebben: TETÉZI 2008.; 2012.

³ SDV 16.

<i>Szabadjakab-szállás</i>	1 556 (100%)	–	–	–	–	1 556 (100%)
Összesen	15 465 (52,3%)	12 740 (43,1%)	920 (3,1%)	329 (1,1%)	75 (0,2%)	29 529

Az izsáki plébániához tartozó települések népességének vallási megoszlása 1920-ban⁴

A következőkben – az izsáki római katolikus plébánia *Historia domusa* alapján – a Nagy Háború korszakának izsáki eseményeit tekintem át. Az alábbiakban idézendő forrásszövegekből az első világháború kitörésének, majd a hadiállapot konstans jellegének eredményeként a helyi közösségekben bekövetkezett gazdasági, társadalmi és politikai változások tendenciái rajzolódnak ki – egy, a korabeli Izsákon helyben keletkezett kéziratos katolikus egyházi forrás tükrében.

Kiss Gábor följegyzéseiből kiderül, hogy 1914 nyarán „mint napos égből lecsapó villám” érte a hír az izsákiakat a szarajevói merényletről, amelynek kapcsán a település lakóinak többsége – az általános közhangulatot átvéve – a (Szerbia elleni) bosszút és a megtorlást vélte a szükséges osztrák és magyar állami reakciónak.

„Mint napos égből lecsapó villám járta be a világot az a borzasztó hír, hogy Bosznia fővárosában, Szarajevóban trónörökösünket és feleségét – Ferencz Ferdinándot – I. Ferencz József unokaöccsét, és feleségét, Chotek Zsófiát meggyilkolták. [...] Az egész községen nyomott hangulat uralkodott és a nép meg volt győződve arról, hogy ezt a gyalázatos tettet jó öreg (83 éves) királyunk nem nézheti szó nélkül.”⁵

Az izsáki férfiak – és ebben sem volt eltérés a Monarchia többi részében akkoriban tapasztaltaktól – 1914 nyarán örömmel vonultak hadba. Az itthon maradott asszonyok és gyermekek sorsát a helyi plébános a szociális kérdések közé sorolta, hiszen – mint írta – az asszonyok az államsegély hírére megnyugodtak.

⁴ SDV 16.

⁵ Az izsáki római katolikus plébánia *Historia domusa*. 1852–1993. (a továbbiakban: IHD) 33.

„Miután a demars⁶ el nem fogadása után az Osztrák és Magyar Monarchia megüzenete Szerbiának a háborút, és megjött a mozgósítási parancs, szó nélkül, sőt örömmel engedelmeskedtek a királyi szónak abban a meggyőződésben, hogy olyan nemzet, mely elsősorban saját királyát, azután a mi leendő királyunkat gyilkolta meg, méltó a megbüntetésre. – Nemcsak a nőtlen sorkatonák mentek jókedvvel a háborúba, hanem még a családapák is. – Az idehaza maradt asszonyok eleinte igen szomorúak voltak, hogy elmentek a kenyérkeresők, de amikor megtudták, hogy az állam segíyezni fogja őket, hogy minden asszony, akinek gyermeki vannak, magára kap 68 fillért, minden gyermekére 34 fillért és akik házbérben laknak, megkapják a lakbért, eléggé megnyugodtak.”⁷

Az első idők lelkesedése azonban hamar alábbhagyott. Egyrészt a háború elhúzódása, másrészt már az annak első szakaszában megfigyelhető viszonylag nagymértékű véráldozat az egész társadalmat kijózanította a háborús bódultságból. Igen hamar megindult a háború első halálos áldozatai hozzátartozóinak és a sebesülteknek, valamint a hátszágban ellátás nélkül maradt rokonok és gyermekek javára való gyűjtés, illetve a nekik szánt adományok és állami segélyek koordinált kiosztása. Izsákon 1914 szeptemberében alakult meg a segélyező bizottság, amelynek Veress István református lelkész, Baltház Kálmán „gyógyszerésznő” (született Kovács Mária) és Kiss Eszter „róm. kath. tanítónő” volt a tagja. 1914 októberében került sor az első segélyek kiosztására huszonháromezer korona értékben.

A gyűjtés folyamán a bizottság megbízottjai jártak házról házra és – Kiss Gábor följegyzése szerint – az első alkalommal ezerkétszáz koronát gyűjtöttek össze. A gyűjtés során a viszonylag nagy társadalmi tekintéllyel rendelkező helyi közeleti szereplők személye is hozzájárul az adományok mértékéhez, hiszen az adománykérő látogatásokon Veress István református és Kiss Gábor katolikus lelkész mellett a helyi

⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. július 19-én a Szerb Királysághoz szigorú hangvételű jegyzéket intézett, amely – többek között – azt követelte, hogy a szerb kormány hivatalos lapjában tegyen közzé egy nyilatkozatot, amelyben elítéli a nagyszerb mozgalmat, s hogy a szarajevói merénylet ügyében vizsgálatot is a Monarchia hatóságai folytathassák le Szerbiában. Mivel azonban ezek a pontok a szerb állam – mint szuverén állam számára – elfogadhatatlanok voltak, az elutasítás után megindult a mozgósítás és a háború.

⁷ IHD 33.

tanítók (Báthori Sándor, Kiss Eszter) vettek részt. A katolikus pap következő sorai talán már az Izsákon és Orgoványon 1919–1920-ban tapasztalható antiszemita közhangulatnak az előhangjai. „A zsidók igen gyengén adakoztak, ki egy, ki két koronát. A plébánia szomszédságában lakó Beck Gyula – közismert nevén kismajszai – 60 fillért adott, bár ő a falu titkolt uzsorás bankárja, így gazdag ember”⁸

Csáky Károly Emánuel váci püspök 1914 őszén – a közeledő télre való tekintettel – ruha gyűjtést hirdetett az egyházmegyei központban. Ennek keretében Izsákról november 12-én tizenkét–tizenkét darab hósipka, lábszárvédő, érmelegítő, térdvédő és flaneling, november 30-án pedig huszonöt darab érvédő került elküldésre a püspökség székhelyére.⁹ Ekkoriban indult meg az állam számára a polgárok által biztosított kölcsön intézménye is: a hadikölcsön-kötvények jegyzésének formájában. 1914 októberében az Izsáki Népbank Rt. 217 300 korona, az Izsáki Mezőgazdák Rt. 60 000 korona, a postatakarék 4 000 korona; 1915 májusában az Izsáki Népbank Rt. 456 000 korona; 1915 novemberében az Izsáki Népbank Rt. 359 950 korona; 1916 májusában az Izsáki Népbank Rt. 100 000 korona és a település lakossága összesen 250 000 korona; míg 1916 novemberében a helyiek mintegy 300 000 korona értékben jegyezték hadikölcsönt.¹⁰

A Nagy Háború második évében – immár a fölülről szabályozott hadigazdasági termelés előestéjén – az iparcikkek és az élelmiszerek árának emelkedése okozott kihívásokat az izsákiaknak. Kiss Gábor szavaival:

„[1915] Május hóban már a termények bolti és ipari cikkek ára óriási lépésekkel haladt fölfelé. Például júniusban egy tojás ára 20 fillér, egy pár csirke ára 6 korona, egy liter tej ára 30 fillér, egy pár gyermek cipő 20–22 korona, egy felnőttnek való cipő 30–35 korona, egy pár mezei munkásnak való csizma 80–90 korona, egy kiló zsír 6 korona, egy kiló hús 5 korona.”¹¹

1915-ben Izsákon a férfi napszám aratásban 10–12 korona, szüretben 8–9 korona; míg a női napszám: 4–5 korona volt.

⁸ IHD 34.

⁹ IHD 35.

¹⁰ IHD 35–36.

¹¹ IHD 35.

1916-ban a férfilakosság minden korábbinál nagyobb aránya szolgált a különböző hadszíntereken. A katolikus plébánia *Historia domusa* szerint a község szinte „üres lett”. „Az állam behívta 43 évtől 50 éves korig lévő férfiakat, tekintet nélkül arra, hogy volt-e katona vagy sem. – Így annyira üres lett a község, hogy csak az elaggottak, gyermekek és asszonyok vannak idehaza.”¹² Az erdélyi román betörés (1916) egyrészt újabb frontját nyitotta meg a magyar hadviselésnek, másrészt a nagyszámú erdélyi magyar menekült elhelyezése miatt újabb szociális feladatokat rótt mind az államra, mind a helyi közösségekre. Kiss Gábor a következőképpen örökítette meg az eseményeket.

„Ez év augusztusában történt Románia hadüzenete és betörése Erdélybe a székely földre, mikor is 600 ezer lélek lett földönfutóvá, kiket a vezetőség különböző megyékbe és községekbe helyezett el. – Izsákra nem kaptunk menekülteket. – Kecskemét kapott.”¹³

Csáky Károly Emánuel váci püspök utasítására 1916 nyarán az izsáki templom két harangját (a háromból), valamint a temető kápolnájának harangját följárlották az államnak. „Augusztus hónapban elvittek harangjainkat, melyektől a hívek zokogva búcsúztak el plébánosukkal együtt és fölvirágozva, virágos kocsin szállították ki a vasútra” – jegyezte fel Kiss Gábor plébános. A templomtoronyból két harang „távozott”: az „öreg harang” (712 kg súlyú volt, Pesten 1818-ban öntötték, Csepela István adományaként került a toronyba) és a „harmadik harang”, más néven „lélekváltság harang” (61 kg súlyú volt, 1796-ben készítették). A temetőkápolna harangja (1906) 42 kg tömegű volt, s Izsák Lőrinc és Olajos Mária adományaként került kiöntésre.¹⁴

Ferenc József osztrák császár és magyar király 1916. november 21-én hunyt el. A közismerten buzgón vallásos, s a katolicizmus érdekeit képviselő és védelmező uralkodó halála után a katolikus egyház püspökei és papjai számos szentmisét mutattak be a lelki üdvéért. Nem volt ez másként Izsákon sem, ahol Kiss Gábor plébános a király temetése napján tartott misét és mondott prédikációt emlékére. „[Ferenc József] Temetése nov[ember]. 30-án volt, mit mi is Izsákon

¹² IHD 39.

¹³ IHD 39.

¹⁴ IHD 40.

szentmisével és praedicatióval tartottunk meg, a hívek nagyszámú részvétele mellett.”¹⁵

Az 1917. évre már a hosszan tartó háború – és az annak nyomán keletkező nagymértékű emberi, anyagi és érzelmi veszteségek – hatására Izsákon is – ahogyan országszerte – az általános elégedetlenség lett úrrá a közhangulaton. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy 1917 májusában az izsáki szabályosan „megostromolták” a községházát, s ablakait is – a főjegyző házának ablakaival együtt – beverték.

„A nép hangulata nem nyugodt – írta 1917-ben Kiss Gábor izsáki plébános –, azon sok igazságtalanság miatt, mit az előjáróság vele szemben követ. – Az élelmiszerek – különösen a gyarmatáruk – kifogynak, a cukor eltűnik a kereskedelemből, a fűtőanyagok csak nagy áldozatok árán szerezhetők be. – Amit kapunk az államtól az is csak a bennfentesek között osztatik ki. – A munkabíró embereket viszik mind jobban és jobban a harctérre. – A kormánynak az a rendelete, mely gondoskodik arról, hogy a földek megmunkálatlanul ne maradjanak – visszaélésekre ad alkalmat. – T[udni]i[illik]. sok tehetősebb fiatal gazda, ki harczképes ugyan, de fél a katonai szolgálattól, a főjegyző – Pösch Lipót – útján nehéz ezekkel váltja meg magát a katonaságtól. – Végre is a sok igazságtalanság és visszaélés a nép úgysis elkeseredett annyira csigázta, hogy ez év május havában lázongani kezdett, megostromolta a községházát, beverte a főjegyző és a községháza ablakait. – Szóval annyira fölizgult, hogy csak csendőrökkel lehetett a rendet helyreállítani.”¹⁶

IRODALOM

TETÉZI Lajos

2008 *Az izsáki katolikus egyházközség és a Szent Mihály-templom története.* Izsáki Hírek, Izsák.

¹⁵ IHD 39.

¹⁶ IHD 42.

2012 *Izsák város története*. Izsák Város Önkormányzata, Izsák.

FORRÁSOK

IHD – *Az izsáki római katolikus plébánia Historia domusa 1852–1993*.

SDV – *Schematismus cleri Dioecesis Vaciensis pro anno a Christo nato 1920*. Váci Keresztény Nyomda, Vác, 1920.

MIKLÓS, PÉTER

EVERYDAY LIFE IN IZSÁK DURING THE FIRST WORLD WAR – AS REFLECTED IN ECCLESIASTIC SOURCES

The author discusses the events in Izsák, Bács-Kiskun county, that took place during the Great War, based on the *Historia Domus* of the Roman Catholic parish in the village of Izsák. The source material cited in the paper presents the tendencies of economic, social and political changes that transpired due to the outbreak of WW1 and to the permanent state of warfare that followed. This source is a contemporary Catholic ecclesiastic manuscript from Izsák. In 1914, the populace of the village welcomed the outbreak of the war and the general mobilization. However, as men were absent from agricultural production next year, the resulting loss of income brought social tensions to the surface and posed serious issues for local authorities. By 1917, the long war and the great human, material and emotional losses that followed caused a general discontent in the public of Izsák, as well as everywhere in the country. A manifestation of this was that the people of Izsák practically stormed the village hall in May 1917 and smashed in its windows, just as the windows of the notary's home.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY REFORMÁTUSAI ÉS A NAGY HÁBORÚ

Origó. Református egyházi élet Hódmezővásárhelyen a háború
kitörésekor

Jelen tanulmány egy készülő sorozat része, mely a Nagy Háború centenáriuma alkalmából a Hódmezővásárhely reformátusait ért lelki hatásokat vizsgálja az 1914–20 közötti időszakban. A sorozat kizárólag a háború hátszínház receptióját tárgyalja. Gerincét alapvetően az akkori tipikus alföldi mezővárosi nagygyülekezet presbiteri jegyzőkönyvei adják. E forrásbázis feldolgozásának módszertani nehézségét a kb. 2600 jegyzőkönyvi szám és több mint 800 oldalnyi tömör iratanyag jelenti, mely kisebb tanulmányok keretei között kizárólag szakaszokra bontva vázolható fel. Ez a kezdőszakasz a háború kitöréséig tárja fel az események menetét, hogy a kiindulási feltételek felvázolásával meg-nyerhessük a későbbi fejlemények viszonyítási alapját.¹ Szándékaim szerint vizsgálataim legkésőbb 2020 márciusára, egy újabb korszak kezdetének centenáriumára válnak teljessé.²

A hódmezővásárhelyi egyházi élet alapvonásai a következők voltak. A református gyülekezet a hatalmas kiterjedésű békés-bánati legnagyobbja,³ mely beosztásában a kor református egyházkormányzatának megfelelően a politikai közigazgatás kereteihez igazodott. Lelki életét 70-es évektől szolgáló nagy lelkészegyenység határozta meg, akik az elnöklelkési posztot is betöltötték.⁴ Szeremlei Sámuel (elnöklelkész

¹ Készületben lévő részek várható megjelenésük sorrendjében alcímek szerint: *Visszatekintés. A Nagy Háború az 1920-1943-as presbiteri bejegyzések tükrében; A lelkesedéstől a kijózanodásig (1914 júniusától 1916 márciusáig). Az anyaggyűjtés fázisában: A háborús kimerülés, a reformációs jubileum és az 1848. évi XX. tc. árnyékában (1916. április–1918. augusztus) Az összeomlás, a káosz és az átmenet kora (1918. szeptember–1920. március)*

² 1920. március 2-án történt meg a Nemzeti Hadsereg katonáinak bevonulása Hódmezővásárhelyre.

³ A presbiterek létszáma 104 fő volt, az egyházközségi közgyűlése 312. Ehhez képest kellett az Egyházi Törvényeknek megfelelő határozatképességet biztosítani.

⁴ A hódmezővásárhelyi elnöklelkési poszt hagyományosan az őtemplomi gyülekezeti lelkészséggel volt egybekötve.

1911-ig, 1912–1916 között tudományos tevékenysége miatt teljes fizetéssel szabadságolt újtemplomi lelkész, szolgált 1924-es haláláig), Pap Imre (elnöklelkész 1936-ig, röviddel 90 éves korában bekövetkezett halála előtt ment nyugdíjba). Liberális, hazafias beállítottságú férfiak. Előbbi teológiailag is mintaliberális,⁵ aki az unitarizmus és a szekták terjedése kapcsán kénytelen lett az ortodoxia eszköztárához nyúlni.⁶ Utóbbi többször igyekezett rámutatni életének puritán jellemzőire.⁷ Adóterhelés az országos átlaghoz képest közepesnek vagy inkább alacsonynak volt tekinthető.⁸ Ennek ellenére már a világháború előtt magas volt az egyházi adóhátralékok aránya,⁹

⁵ A hittel kapcsolatos nézeteit így foglalhatjuk össze: 1871-ben kifejti, hogy még 1862-ben, amikor fiatal káplán volt mély benyomást tett rá Révész Imre azon kijelentése, hogy a csudák objektív valóságát bebizonyítani nem lehet, s hogy annál fogva nem is kell kényszeríteni senkit azok elhívására. Annak ellenére, hogy „csudák nélkül is képes hinni az Úrban és szeretni őt”, a régi jó Kempis Tamást és a Krisztus követését most is végtelenül szereti és gyakorta olvasgatja. Különösen azért, mert a vallás lényegét nem skolasztikai szörszálhasogatásokba és dogmatikai distinkciókba helyezi, hanem az Istennel való belső egyesülésbe, és a szent életbe. Emiatt azt nem ismerheti be, hogy a Krisztustól messzire távozott volna. SZEREMLEI 1870. 53–55. Alexander Neil Somerville skót felügyelő és misszionárius 1888. január 28-i hódmezővásárhelyi előadásának kicsiny, de figyelmes hallgatóságát megbotránkoztatta azzal a kijelentésével, hogy ő nem vár megtéréseket Magyarországon. RÉVÉSZ 1943. 34.

⁶ „[...] amikor a nazarénizmus és az unitarizmus kezdte prozelitáit szedni egyházunk rovására [...]többrendbeli röpiratait, melyek mindegyike egy tételes igazságon felépülő munka volt [...]” HRE Presb. jkv. 364/1924.

⁷ A „puritán” korabeli fogalmát korábbi tanulmányomban következőképpen definiáltam: „a) egyszerű, dísztelen szertartásokra törekvő egyház; b) a külsőségekben, életmódban nem hivatkozó ember; c) tiszta családi életű, egyfeleségű férfi.” KOVÁCS 2015. 45. Ehhez képest Futó Zoltán 1914. október 20-i hódmezővásárhelyi kánoni látogatásakor Pap Imre a szentesi lelkész, békés bánati esperes tanúságára is apellálva állította, hogy sem 1902-ben, sem 1913-ban azért nem fogadta el a jelölést az esperességre, mert ő Hódmezővásárhely felvirágoztatásának akarta szentelni magát. HRE Presb. jkv. 442/1914. Amikor 1915 betöltötte 40 éves gyülekezeti jubileumát Hódmezővásárhelyen a felé forduló ünnepelést az alábbi szavakkal hárította el: „Nem szereti az ünnepeltetést, mert a lelki szerénység s zajtalan munkának embere. Hosszú munkálkodása alatt érhatték csalódások, de háromban nem csalódott elnöklelkész: a Krisztusban, akit prédikál, a családi élet boldogságában, mely naponként ragyog családja felett, s a hívek szeretetében, mely el nem múló hűséggel és melegséggel veszi őt körül.” HRE Presb. jkv. 1/1916. Jelentés haláláról és nekrológia HRE Presb. jkv. 201; 213/1936

⁸ HRE Presb. jkv. 5/1914.

⁹ HRE Presb. jkv. 124; 125/1914.

egy belmissziói jelentés pedig mind bel-, mind külterületen általánosan csekélynek jelentette ki a perselypénz mennyiségét.¹⁰ Az anyagi ügyek és viszályok kiemelt szerepet játszottak a gyülekezet életében. Ez részben a város agrár- és kisiparos jellegének rögzülésével magyarázható, részben azzal, hogy a történeti reflexek révén a református egyház a város kiemelt vagyon- és tőkefelhalmozójává vált. Ahogy Pap Imre elnöklelkész 1918. évi újévi köszöntőjében fogalmazott:

„az egyház tulajdonképpeni munkájához, a lelkiek építéséhez az anyagiak alapján lehet hozzáfogni. Az egyház erejét, szilárdságát a lelkiek mellett az anyagi erők fokozzák és biztosítják. Ezért igyekeztek már őseink gyűjteni az egyházi vagyont ingatlanokban, alapítványokban, amelyeknek nevelésére s erősítésére kell nekünk is most élő nemzedéknek törekednünk [...], hogy mindezzel megerősítsük egyházunkat a létfenntartásban, a lelkiek gondozhatásában.”¹¹

A vagyon méreteiről és szerteágazó voltáról érzékletes képet fest az a tény, hogy amikor egy egyetemes konventi határozatnak megfelelően 1915 májusában az egyháztanács megbízta számvizsgáló és gazdaságügyi bizottságot az egyházi vagyon leltározásának, a leltározás mikéntjének és a becslési módok megállapítására, egyúttal arra is felhatalmazást adott, hogy az összeírásra kiküldött bizottság önmagán belül 14 albizottságot alakítson, és oda tiszteletbeli [értsd: presbitériumon kívüli] szakértőket hívjon meg. Ezek az albizottságok a következők voltak: 1. Mezőgazdasági és kertészeti albizottság; 2. építészeti albizottság; 3. értékpapír albizottság; 4. könyvtári albizottság;¹² 5. múzeumi albizottság; 6. taneszközök albizottsága;¹³ 7. természettani és természetrajzi albizottság;¹⁴ 8. agyagipari albizottság;¹⁵ 9. ötvös szakértők albizottsága; 10. néprajzi

¹⁰ HRE Presb. jkv. 432/1915. (?)

¹¹ HRE Presb. jkv. Pap Imre elnöklelkész újévi köszöntője 1918. január 14-én.

¹² A főgimnáziumi könyvtár 1895/96-ban már 9784 kötetet és 3293 füzetet tartalmazott.

¹³ Az egyházközség 1868 óta igyekezett népiskoláit az Eötvös-törvény feltételeinek megfelelő módon felszerelni.

¹⁴ A gimnáziumi természettani (fizika) szertár 1863-tól a természetrajzi (biológiai) Bodnár Bertalan tanári kinevezésétől (1892-től) élt át kiváló gyarapodást.

¹⁵ A hódmezővásárhelyi református tégláégetők vagyonáról volt ez esetben szó.

albizottság; 11. régész és történelmi albizottság; 12. hangszer szakértők albizottsága; 13. gépész albizottság; 14. pénzügyi albizottság.¹⁶

Ez a hatalmas vagyon és az általa biztosított társadalmi befolyás megerősítette az egyház ügyeinek bürokratikus intézési módját. A gyülekezeti rendes lelkészek és a főgondnok elnöklete alatt összesen 18 egyházközségi bizottság működött: I/1. az egyházközségi bíróság; I/2. költségvető bizottság; I/3. főgimnáziumi igazgatótanács; I/4. hitelesítő bizottság (esetről esetre); I/5. főgimnáziumi érettségi¹⁷ bizottság.¹⁸ II/1. elemi iskolaszék; II/2. sajtóügyi osztály;¹⁹ II/3. orgona-felügyelő bizottság; II/4. faiskolai²⁰ bizottság.²¹ III/1. pénzügyi bizottság; 2. kölcsönbíró²² bizottság.²³ IV/1-2. gazdasági és építető bizottság²⁴; IV/3. engedélyező és kimenesztelő [értsd: iratexpediálási] bizottság; IV/4. temetői bizottság.²⁵ IV/4. Megbízás szerint Losonczy Endre²⁶ állította össze a választók névjegyzékét.²⁷ V/1. Jogügyi bizottság; V/2.

¹⁶ HRE Presb. jkv. 159/1915.

¹⁷ Ez utóbbinak kizárólag elnöklelkész volt állandó tagja, az érettségiztető főgimnáziumi tanárok mellett külső, ellenőri feladatot ellátó tagot is magába fogadott.

¹⁸ Elnöklelkész elnöklete alatt.

¹⁹ A sajtóügy ebben az összefüggésben nemcsak a Magyar Protestáns Irodalmi Társasággal és az egyházi sajtóvállalkozásokkal való kapcsolattartást, az Parochiális Könyvtár sorozat ügyének helyi gondozását és más iratterjesztést jelentette, hanem azt is hogy az egyházközség saját, viszonylag komoly nyomdával is rendelkezett.

²⁰ Ez utóbbi főleg az egyház kezelésében lévő temetők fásítása miatt volt fontos, de csemetéiből egyéb célokra (pl. utak melletti fásításra) eladva jövedelemforrást is jelentett az egyháznak.

²¹ Gyórfy József lelkész elnöklete alatt.

²² Ez utóbbi szerepét jól mutatja, hogy a presbiteri gyűléseken a határozatképesség megállapítását követte a név szerinti szavazással elbírált kölcsönkérelmek ügye, megelőzve a magasabb egyházfelügyelői (püspöki, esperesi) körlevelek tárgyalását. Az egyház leginkább alapítványi tőkéit helyezte ki megfelelő kamatra, megfelelő ingatlanfedezetes kölcsönök formájában.

²³ Tereh Gyula susáni lelkész elnöklete alatt.

²⁴ Ezt a bizottságot néha külön egységekként is kezelték. Előbbi hatásköre volt az egyház mezőgazdasággal kapcsolatos javainak (földek, tanyák, eszközök) felügyelete. Utóbbi illetékes volt a belterületi ingatlanokon (pl. iskolák, bérház, tanítói lakások) végzett építések megtervezése és kivitelezése ügyében a disznóól-építés, fal- és kerítés-építés, kályhabeállítás, nyílászárócsere stb. ügyekben egyaránt.

²⁵ Losonczy Endre tabáni lelkész elnöklete alatt.

²⁶ Neve előfordul Losonczi alakban is.

²⁷ Mivel ezt lelkészek, gondnokok, anyakönyvvezető segédlelkész és pénztári tisztség segítségével végezte, ezt is tekinthetjük bizottsági munkának.

egyházi javakra felügyelő bizottság.²⁸ Ezeken a bizottságokon kívül egyházi jegyző vezette a jegyzőkönyveket, és teljesítette a kiadmányozást,²⁹ pénztári tisztség pedig intézte a pénztári dolgokat, és eszközölte a pénztárral kapcsolatos kimutatásokat, bejelentéseket. A bizottságok ülésrendjükről és üléseik idejéről maguk határoztak, de arról elnökséget (elnökletkészt és főgondnokot) értesíteniük kellett.³⁰ A kiterjedt anyagi javak fenntartása természetesen megfelelő létszámú szolgaszemélyzet fenntartását és eltartását is az egyház szükségévé és kötelességévé tette.³¹

Ezen az adminisztratív felosztáson kívül egyfajta lelkészi munkamegosztás is működött az egyházközségben. Pap Imre vezette a gimnáziumi osztályvizsgákat (különös figyelemmel kísérve a vallásvizsgákat), felügyelt a gimnáziumi osztályokra, konfirmálta az itteni tanulókat. Győrffy József gondoskodott az egyháziasság megerősítéséről, a téli vallásos felolvasásokról, a protestáns estélyek rendezéséről, felügyelt a népiskolákra, vezette a belvárosi iskolák vizsgáit. A külvárosi rendes lelkészek felügyeltek a körzetükbe tartozó iskolákra, vezették ezek vizsgáit. Tereh Gyula gondoskodott a Nagy András János és a Kovács Ferenc iskolai emlékünnepek megszervezéséről,³² vezette a nem felekezetük iskoláiban tanuló református növendékek vallásvizsgáit.³³ Losonczy Endre intézte a külterületi istentiszteletek ügyét, gondoskodott az úrvacsorai kenyérről és borról.³⁴

A presbiteri bejegyzések feltűnően nagy része foglalkozott a gyülekezeti énekkultúrával.³⁵ Ennek oka az istentiszteleti és temetési

²⁸ Főgondnok elnöklete alatt.

²⁹ Személye ebben az időben Császár Péter igazgató tanító volt.

³⁰ HRE Presb. jkv. 9/1916.

³¹ Kocsis, pedellus, takarítószemélyzet, gyepmester, kertészek stb.

³² Előbbi végrendeleti hagyománya 1890-ben, utóbbi 1895-ben került az egyház birtokába. Alapítványaik jelentős részét népiskolai ösztöndíjak tették ki, melyek átadására iskolai ünnepségek keretében került sor, ahol egyúttal meg is emlékeztek az egyház és az egyházi iskolaügy nagy jötevőiről.

³³ Ezek a HRE Presb. jkv. 312; 313/1914.számok alapján a következők voltak: községi iskolák (köztük a belterületi községi ismétlőiskola), a külterületi állami elemi iskolák, a kereskedő és iparos tanonciskola, az óvónőképző.

³⁴ HRE Presb. jkv. 9/1916.

³⁵ Összefoglalása külön tanulmányt érdemelne.

„ékes és szép rend” biztosítása,³⁶ az egyházi jövedelmek biztosítása³⁷ és a hitélet fejlesztése³⁸ voltak.

A gyülekezet kiemelt intézményfenntartó volt, büszkesége az 1723-as törvényeitől fogva jogfolytonos főgimnázium, mely 1884-től államsegélyt is nyert.³⁹ Megkezdődött egy gimnáziumi leányinternátus (lényegében leánygimnázium) szervezése is, melyet az egyháztanács államsegélyes formában tartott megvalósíthatónak. Épületét az Oldalkosár utca megnyitásával, a vele összefüggő telekmegváltással kívánta megvalósítani.⁴⁰ 1913-ban közös szervezetbe foglalták a református felekezeti népiskolákat, melyek élére igazgató tanítóként a

³⁶ A temetési szertartás helyi rendjét a HRE Presb. jkv. 366 és 398/1913. szám szentesítette. A kántorok vezetése alatt szerveződő temető énekkarok szabályzatát a 22/1914. szám tartalmazta. A 17 és a 71/1915. szám Darabos Lajos kántort az istentiszteleti szertartásokat szabályozó határozatok betartására figyelmeztette. Az ékes és szép rend része volt az úgynevezett kántorirányítás megoldása is. Helyettesítés céljára a kántorok más körzetbe is kirendelhetők voltak. A kántorirányítás az anyakönyvvezető segédlelkész feladata volt, akik felé viszont a kántorok a helyettesítésre kért időt és a saját temetéseket illetően pontos adatszolgáltatásra voltak kötelezve (HRE Presb. jkv. 70/1915.) Mindig hatalmas botrány és vizsgálat volt abból, ha akár egy kórházi temetés énekszó nélkül ment végbe, mert ez a legszegényebbeknek is járt. A „Ki a hibás a kántor nélküli temetésért?” vizsgálata során 1914 elején Olasz István például előadta, hogy Nagy László helyettesítés iránti tudakozását azért nem vette komolyan, mert „Nagy úr ittas volt.” HRE Presb. jkv. 26/1914.

³⁷ Az iparostestületi dalárda részt vehetett ugyan tagjainak és ezek családtagjainak temetésénél, de ezért a gimnáziumi kántus díját kellett volna kifizetnie. Mivel az iparosság jelentős része igen szegény volt, az Iparos Daloskör arra kért engedélyt, hogy csak 40 K-t, a kántor vezetés alatt álló egyházi temető énekkar díját kelljen megfizetnie (HRE Presb. jkv. 23/1914). A harmóniás énekléssel díszített temetés díjából a részt vevő diákokat fejenként két korona illette. Már a háború előtt az általánosan megdrágult viszonyoknak megfelelően kérelem érkezett be a díjazás három koronára történő emelésére, de ezt a presbitérium nem teljesítette (HRE Presb. jkv. 155/1914).

³⁸ Az énekkarok létrejötte és szolgálata egyúttal fontos belmissziói szereppel is bírt. Nagyobb vonzerőt biztosított az istentiszteleteknek és más egyházi események (pl. vallásos estélyek) számára. Lásd alább.

³⁹ HRE Presb. jkv. 316/1917. FÖLDESI-IMRE-VÁRKONYI 1990. 59.

⁴⁰ A megnyitott rész egy részét az egyház leányinternátusi épület telkeként meg kívánta tartani. Az ennek kijelölésével adódó szabályozási vonalra akarta a Szőnyi utca felőli téglafalat áttenni, a többi területért járó megváltási összeget szánta az épület felépítésének önjerejéül. HRE Presb. jkv. 89; 269/1914. Megjegyzendő, hogy a nevezet területen épült fel később az a Tanyai Tanulók Otthona, melynek helyén ma a Cseresnyés Kollégium épülete áll.

32 éves sikeres tanítói pályafutással rendelkező Császár Pétert rendelték, akit megfelelő órakedvezményrel is elláttak, majd a rá következő évben véglegesítették.⁴¹ Ezzel a lépéssel a hódmezővásárhelyi egyház szintén előtte járt a tiszántúli fejleményeknek. Hasonló állások szervezése ugyanis alapvetően a 90–100 fős osztálylétszámok lecsökkentését célozta, melynek elérésére kerületi szinten 1913 legvégén még hároméves türelmi időt szabtak.⁴² A tanítói fizetések fedezetének nagyobb részét ekkor már államsegély biztosította. Az egyháznak csak a szubvenció megnyerésével érte meg ezeket az állásokat fenntartania, de azzal megérte.⁴³

A presbiterválasztásoknál meghatározó volt a társadalmi tekintély alapján történő választás a hitbeli alkalmasság helyett. Ez magával hozza a panaszokat, hogy a presbiterek sem látogatják kellő mennyiségben a templomot, az egyházért felelős vezetők is adják

⁴¹ Az igazgató tanítónak adminisztratív és szakfelügyelői tevékenysége mellett a Bocskai utcai iskolában kellett az énektanítást végeznie. 200K igazgatói pótlékának fejében el kellett látnia az egyházi jegyzőséget is. HRE Presb. jkv. 358/1914.

⁴² Ennek a kerületi határozatnak a bejegyzése a hódmezővásárhelyi presbiteri jegyzőkönyvekbe: HRE Presb. jkv. 3/3/1914.

⁴³ A püspöklelei tanító például 400K egyházi fizetése kiegészítéséül 1000K államsegélyt kapott. HRE Presb. jkv. 133/1914. Közvetlenül a háború előtt az egyház kísérletet tett négy új államsegélyes tanítói állás létesítésére. Ezek ügyében ellentétes felfogás alakult ki a királyi (állami) tanfelügyelet és az egyház között. Előbbi szerint ezek olyan beszüntetett állások újraélesztései lennének, melyet csak akkor tudja ajánlani, ha az államsegély-kérelem 900 koronás egyházi fizetés kiegészítésére vonatkozna. Az egyház szerint az eredetiek csak ideiglenes állások voltak, és 100 koronás egyházi fizetéshez kért államsegélyt. HRE Presb. jkv. 442/1914. Az iskolai államsegélyekkel kapcsolatos állami készség és visszakoázás politikai hullámai magyarázzák, miért jelentette ki az egyház egyik 1913 végi határozatában egyik legfontosabb feladatának az ismétlőiskolákról való gondoskodást, hogy azután 1914. június 19-én visszakoázson a községi ismétlőiskolák átvételétől. Módosító határozata értelmében a hitfelekezetek ismétlőiskolák fenntartására nem kötelezhetőek, a város pedig amúgy is gazdasági ismétlőiskolák felállítására készül. (HRE Presb. jkv. 454/1913; 256/1914.) Hódmezővásárhely ebben a kérdésben is megpróbált a Tiszántúl előtt járni. Egyházkerületi szinten egy 1915 végi határozat kötelezte az egyházközségeket iskoláik hat osztályúvá bővítésére, ismétlő iskolák és ifjúsági egyesületek szervezésére. (Bejegyzése: HRE Presb. jkv. 8/16/1916.)

lányukat a Domonkos rendi apácák 1903-ban megnyílt leánynevelő intézetébe.⁴⁴

A századforduló kulcsgondolata a hitélet fejlesztése volt. Az erőre kapó belmissziói gondolatoknak hála az egyház az 1880-90-es években templomépítésekben tetten érhető nagy átalakítási munkába fogott. Egy évtizeden belül három is épült, legnagyobbbrészt a hívek önzetlenségéből és áldozatkészségéből. Az újbárosi 1899-es fölszentelese után, 1903-ban a tabáni és 1906-ban a susáni templom építésébe kezdtek bele. A templomépítések ugyanakkor leleplezték a gyülekezeti élet akut problémáját, az alacsony templomlátogatási hajlandóságot is.⁴⁵

A tanyasi lakosság között végzett istentiszteletek szintén az újbárosi templom felavatásával egy időben vették kezdetüket. A fokozottabb lelkigondozás következtében a híveket áldozathozatalra is lehetett ösztönözni,⁴⁶ melyre alapozva elkezdődhetett a külterületi parokiális körök szervezése is. A szervezés során megmutatkoztak a tanyasi hívek buzgóságának különbségei is.⁴⁷

⁴⁴ A HRE Presb. jkv. 110/1925. szám alatt lejegyzett tárgyalások 1910-től vizsgálták a református öntudat kérdéseit Hódmezővásárhelyen.

⁴⁵ HRE Presb. jkv. Pap Imre elnöklelkész újévi köszöntője 1917. január 3-án.

⁴⁶ Az úrvacsorai bort és kenyeret általában az állami elemi iskolai tanítók biztosították térítésmentesen. A perselypénz az átlagos áldozatkészségnek volt megfelelő, de történtek nagyobb pénzadományok is. Kedves és jegyzőkönyvileg is megörökített jelenség volt, hogy az egyik tanítónő rendszeresen megebédelteti a megjelenő és délutánra újabb helyre továbbutazó lelkészt, anélkül hogy az ezért megállapított díjra igényt tartott volna. Erre a célra tartott multság jövedelméből és a perselypénz felhasználásával úrasztali és keresztelési edények beszerzése is sor kerülhetett. Ahol férfiak alakultak, mely az istentiszteleteken két-két énekszám előadásával szolgált, ott nagyban megnőtt az istentisztelet iránti érdeklődés is.

⁴⁷ A református Egyetemes Konvent egyik 1906-os rendelkezése alapján kötelező volt az egyházközségeknek elkészíteniük és beküldeniük missziói jelentéseiket. Ezeket statisztikákkal is el kellett látniuk. pl. hány missziói istentisztelet tartottak, azokon átlagosan hányan vettek részt, hányan éltek úrvacsorával. Erre a köteleességre egy 1913 végi kerületi határozat ismételtlen figyelmeztetett. Hódmezővásárhely a 14 külterületi pontot és Püspöklelet tekintette saját missziói terepének. A külterületi pontok elhelyezkedése a tanyaközpontokhoz igazodott, mely hálózat formálódására befolyással volt a vasúti megállóhelyek elhelyezése is. Fehértópart és Hatablak kilógott ezen pusztai helyek sorából. A vásárhelyi pusztának ezen a békési csücskében ugyanis eredetileg önálló segédlelkészség létezett. Ennek újra betöltéséről határozatot is hozott az egyház, aminek előfeltételeként a segédlelkészi lakást Pusztafehértóparton 1914-re fel is építtette, hogy azután benépesítését a háború

Az 1883-ban a rendes középiskolai tanári és II. osztályú lelkészi fizetés szintjén megszervezett önálló főgimnáziumi vallás tanári állásra⁴⁸ Bányay⁴⁹ Sándort választották meg, aki először hívta fel a figyelmet még a 80-as években a baptizmus terjedésére, és javasolta a lelkészeknek a Susánba és Újvárosba való kijárást.⁵⁰ 1897-től 1921-ig ellátta a belmissziói célokat is megfogalmazó Nőszövetség (Nőegylet),⁵¹ s vele összefüggésben a karitatív Jótét Egyesület (alapítás 1888-ban) társelnöki tisztét.⁵² Gimnáziumi vallás tanárként tizenegy éven át (1903-tól 1914-ig) szervezte a protestáns estélyek rendezvénysorozatát, melyek a református vallási élet alkalmoszerű ünnepélyes megnyilvánulásaivá váltak. Az 1908-ig rendezett évi három alkalom, 1914 virágvasárnapjáig évi négyre szaporodott. Bányay fáradságos szervező és rendező munkájában mindig a legkészségesebb támogatást élvezhette a lelkészek és Hódmezővásárhely előkelőbb asszonyai részéről, az énekek, zeneszámok, szavalatok előadásába pedig bevonta a gimnáziumi fiú- és leány magántanulói ifjúságot is. Ezek a műsorok általában kedvesekké lettek úgy a református hívek, mint a más vallású intelligensebb közönség előtt.⁵³ 1905-ben meghonosította gimnáziumi növendékei között a szabad imádkozás gyakorlatát.⁵⁴ Az 1906/1907. évi gimnáziumi Értesítő az iskolában tartott ifjúsági istentiszteletről számol be, az 1910/11. évi szerint abban

kitörésével jobb időkre kelljen halasztania. Ebben az állandósult átmeneti helyzetben az állami tanító rendszeresen tartott istentiszteletet mint az egyház rendes megbízottja egy számára előírt rend szerint. Az 1913-14-es évek missziói istentiszteleteiről szóló összegző jelentését a hódmezővásárhelyi egyháztanács 1915. március 5-én tette meg. Adatokat forrásai: HRE Presb. jkv. 4/3/1914; 442/1914; 80/1915.

⁴⁸ Az ezer osztrák értékű forint (az 1892-es valutareform után kétezer korona) fizetés ennek felelt meg. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1883. 883–884.; 1201.

⁴⁹ Neve előfordul Bányai alakban is.

⁵⁰ FEJÉRVÁRY 1929. 508–509.

⁵¹ Lásd pl. HRE Presb. jkv. 350; 351/1914; FEJÉRVÁRY 1929. 509.

⁵² Még 1924-ben is kritikával illette a lelkészeket, hogy azok – állítólag – nem járnak el a betegekhez, a kórházakba. HRE Presb. jkv. 367/1924. A hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház akkori formájában 1898-ban 40 ágyas létesítményként alakult, hogy azután 1905–1911 között 225 ágyassá bővüljön.

⁵³ Amikor 1918-as nyugdíjba vonulását három évvel megelőzve lemondott erről a feladatáról, azt külön kérésére Györffy József vette át tőle. HRE Presb. jkv. 79/1915.

⁵⁴ HRE Presb. jkv. 44/1933.

az évben már nem először működött a Református (Keresztény) Ifjúsági Egyesület hetenként tartott összejövetelek formájában.⁵⁵

A főgimnáziumtól elkülönült a városi ifjak egylete, mely 1913. november 9-én Császár Péter igazgatótanító elnökletével alakult újjá. Az egyesületet saját kebeléből választott tisztikar vezette. Összejöveteleit a nyári hónapok kivételével vasárnaponként délután 2 órai kezdettel tartotta. Az egyesület önképzőköri és olvasóköri elvek alapján működött, de vallásos jellege a Szeremlei-korszakhoz képest kifejezett erősödéssel ment keresztül.⁵⁶ Vallásos ismeretterjesztő előadásait lelkészek, segédlelkészek, igazgatótanító és Nagy László tanító tartották, melyek gyarapították az ifjak ismereteit, erősítették őket hitükben, egyházukhoz való hűségükben és ragaszkodásban. Adománygyűjtési céllal 1914. március 8-án a gimnáziumi tornacsarnokban egy jól sikerült vallásos estélyt, március 22-én pedig a Tisza szállodában zártkörű táncestélyt is tartottak. Közvetlenül a háború előtt az egyháztanács már kimondta a Deák Ferenc utcai iskolatelepen egy külön ifjúsági egyleti helyiség megépíttetését, de ezt a háború kitörésével együtt jelentkező nehézségek között jobb időkre kellett halasztani.⁵⁷

A gyülekezet 1910-ben tervezetet készített a nagygyülekezet önálló gyülekezetekké és az önálló egyházmegyévé alakulás érdekében. A tervezet azonban nem valósult meg. Ebben döntő szerepet játszottak azok a belső viszályok, melyek általában az intézményfenntartással kapcsolatban merültek fel. Ezek ugyanis az aktuális presbitériumi kisebbség és a tanári, tanítói kar heves ellenkezései hatására rendre eljutottak az egyházmegyei bíróságig.⁵⁸ Ennek ellenére lépésről lépésre haladtak előre egy impozáns belmissziói program végrehajtásával. A gimnáziumi tanárok családi pótlékát teljes egészében folyósították, de

⁵⁵ Főgimn. Ért. 1906/7. 16.; 1910/11. 7.

⁵⁶ A hódmezővásárhelyi RKIE Szeremlei-korszaka külön kutatást igényel. 1913-ban a politikával és gazdálkodással foglalkozó lapok mellett hangsúlyosabbá vált a vallásos olvasmányok hozzáférhetősége. Ebben valószínűleg kiemelkedő érdeme volt Bányay Sándornak is. Lásd FEJÉRVÁRY 1929. 509.

⁵⁷ HRE Presb. jkv. 194/1914, 84/1915.

⁵⁸ „Köszöntőjében Pap Imre elnöklelkész megemlíti azokat a híreszteléseket, melyek szerint Hódmezővásárhely azért kezdeményezte volna a békés-bánáti egyházmegyetől való elválást, mert [...] az egyház dolgai az egyházmegye előtt nem a megfelelő módon fordulnának. [...] Ezek a fordulatok a normális ügymenet részei.” HRE Presb. jkv. 442/1914.

részbéli kiutalásával megkezdődött a tanítók fizetésrendezése is.⁵⁹ A kántorok esetében teljes mértékben érvényre juttatták a korpótlékos előmenetelt. A Kovács Ferenc-féle hagyaték felhasználásával, jóval az ezt elrendelő kerületi határozat⁶⁰ előtt egyházfenntartási alap létesítésére került sor. A temetkező felek számára eltörölték a külön orgonahasználati díjat, a templomokat fűthetővé tették, tornyaikat órákkal látták el. Nem valósult meg ugyanakkor a szintén kitűzött általános stóladíj-eltörlés, a párbéradó egy koronával lejjebb szállítása, állandó hitoktató lelkész rendszeresítése, hogy a külterületi hitoktatás is független lehessen az állami kézbe került ottani népiskolák tanszemélyzetétől.⁶¹ Ahhoz, hogy az egyház a tabáni és a susáni templom mellé rendes kántori állást szervezhessen, oda orgonákat állíthasson be, a presbitérium továbbra is a hívek jóindulatára és áldozatkészségére számított.⁶² 1913-ban hitélet és egyházigazgatás szempontjából is parókiális körökre osztották az egyházközséget.⁶³ A baptizmus terjedésének megakadályozására és a hitben épülni, tanulni, erősödni vágyó hívek számára a téli hónapokban öt helyen (református iskolákban) nagy sikerű vallásos felolvasó estélyeket kezdtek tartani, ahol a lelkészi felolvasók mellett az énekszolgálatot gyakran már nem a kántorok, hanem buzgó egyháztagok látták el.⁶⁴

⁵⁹ Ebben a korszakban a családi pótlék a leginkább a családfenntartókat sújtó drágaság ellensúlyozására szolgáló segélyként került bevezetésre.

⁶⁰ Ennek a kerületi határozatnak a bejegyzése a hódmezővásárhelyi presbiteri jegyzőkönyvekbe: HRE Presb. jkv. 2/110/1914.

⁶¹ Az 1897-ben községiesített volt külterületi református iskolák 1898-as államosításakor a város és az állam szerződésébe belekerült az a pont, hogy utóbbi a lélekszámnak megfelelően református tanítóknak előnyt biztosít. Az 1907. évi XXVI. tc. 20§ 2. bekezdése szerint az állami elemi iskolai néptanítók kinevezésénél az állami népiskolai gondnokság véleménye is meghallgatandó és lehetőség szerint figyelembe veendő volt. Ezen elvekkel szemben 1914-ben Hódmezővásárhely belterületén a közös igazgatóság alatt álló Mária Valéria és a Damjanich utcai iskolákban a hét tanerőből az arányos öt helyett csak négy volt református, az összes tizenegy belterületi tanerőből pedig az arányos kilenc vagy nyolc helyett csak hét. HRE Presb. jkv. 233; 386/1914. A tanyavilág nagy távolságai a rendes és rendszeres vallástanítás megoldását a még a belterülethez képest is megnehezítették.

⁶² Papp Imre elnöklelkész értékelése újév alkalmából az elmúlt 1915. év és az 1913. január 1-től 1915. december 31 között lefolyt három éves egyházkormányzati ciklusról 1916. január 17-én.

⁶³ HRE Presb. jkv. 412/1915.

⁶⁴ HRE Presb. jkv. 138/1914; 117/1915; 136/1916.

A város szülötte, Futó Zoltán szentesi lelkész, békés-bánati esperes ezen gondok és reménykeltő dolgok tudatában tette meg újévi köszöntését, melyet a vásárhelyi gyülekezet apostoli lelkületű intésként és megvalósítandó programként fogadott:

„Az 1914. boldog esztendő legyen egyházaink számára. A lelkészek hivatásukat átérző, magukat odaadó, Isten országát építő szent buzgósággal, a tanítók jobb, hívőbb, békességesebb, és boldogabb nemzedéket nevelő egyházas érzéssel, a vezetésre állított tisztos vénék (presbiterek) példát adó erővel, egymást megértő, az ezerféle ellentétet betörő, egyesíteni tudó, együtt örvendő szeretettel, az egyházért munkáló áldozatkész hittel álljanak egyházaik (értsd gyülekezeteik) élén.”⁶⁵

A hódmezővásárhelyi reformátusok 1914. május 10-én impozáns és demonstratív ünnepséggel emlékeztek az Ótorony felépítésének 300. évfordulójára, mint amit a dicsőséges Rákóczi-korszak végén kezdtek építeni, átvonultak felette a fegyvertelen üldözések, a türelmi parancs, a szebb jövővel biztató 1791. évi törvény és azt követő rendelkezések. Áll az egy Isten dicsőségére, orma nyilván mutatja, honnan várhatnak a hozzá hű, alája sereglő hívek segítséget.⁶⁶ Hogy erre a felülről jövő segítségre Hódmezővásárhely reformátusai is mennyire rászorultak, azt a Nagy Háború irtózatossága nyilvánvalóvá tette.

IRODALOM

FEJÉRVÁRY József

1929 *Vásárhely története családok tükrében.* Erdei Nyomda, Hódmezővásárhely.

FÖLDESI Ferenc – IMRE Mihály – VARSÁNYI Péter

1990 *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium.* (Iskolák a múltból) Tankönyvkiadó, Budapest.

⁶⁵ HRE Presb. jkv. 139; 177/1914.

⁶⁶ HRE Presb. jkv. 139; 177/1914.

KOVÁCS Kálmán Árpád

- 2015 Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014*. Magyar Napló Kiadó–VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest. 13–46.

RÉVÉSZ Imre

- 1943 Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888 (különlenyomatban is, Debrecen, 1943.). *Theologiai Szemle* XIX. évf. 1. sz. 10–45.

SZEREMLEI Samu

- 1870 (sic!) *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekeire*. Szerzői kiadás, Budapest.

FORRÁSOK

Főgimn. Ért. A Hód-Mező-Vásárhelyi Ev. Ref. Főgimnázium Értesítője. Tanévek szerint.

HRE Presb. jkv. – Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség irattára *Hódmezővásárhelyi Református Egyház Presbiteri Jegyzőkönyvek*.

DIE KALVINISTEN IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY UND DER GROßE KRIEG

Die Origo: Das kalvinistische Kirchenleben in Hódmezővásárhely beim Ausbruch des Krieges

Diese Studie ist der Anfangsteil einer Serie, die anlässlich der Hundertjahrfeier der Großen Welkriege die geistigen Wirkungen unter die Lupe nimmt, die die Reformierten (Kalvinisten) der Stadt Hódmezővásárhely zwischen 1914 und 1920 erlebten. Die Serie behandelt ausschließlich die Ereignisse des Hinterlandes. Die Serie wird auf die Presbiterialprotokolle dieses südungarischen Marktfleckens aufgebaut. Die methodale Schwere dieser Quellenbasis liegt an der Menge (circa 2800 Stück, mehr als 800 Seiten), und Dichtigkeit der Anträge. Dieses Material kann in Abschnitten aufgearbeitet werden. Die geplante Aufteilung der Serie: 1.) Origo. Reformiertes Leben in Hódmezővásárhelyen zur Zeit des Kriegsausbruchs. 2.) Von der Begeisterung zur Ernüchterung (von Juni 1914. bis März 1916). 3.) Im Schatten der krieglichen Ausschöpfung, des Reformationjubiläums und der Gesetzartikel N° 20 des Jahres 1848 (von April 1916 bis August 1918) 4.) Die Übergangszeit des Zusammenbruchs und des Chaos (von September bis März 1920. 5.) Rückblick. Der Große Krieg im Spiegel der Presbiterialeinträge von 1920 bis 1943. Dieses Anfangsstück der Serie deckt die Ausgangsverhältnisse auf, um die Vergleichsgründe zu den späteren Ereignissen zu verschaffen.

MOLLINÁRY BAKÁK A NAGY HÁBORÚBAN

„Megmutatjuk mi az egész világnak
Nincs párja a Mollinárybakának...”
(Népdal)

A Császári- és királyi 38. Gyalogezredet III. Károly állíttatta föl 1725-ben. Ferenc József az ezred hadkiegészítési területének központjául 1867 januárjában Kecskemétet jelölte ki. Ebben az ezredben teljesítette katonai szolgálatát a kecskeméti, ceglédi, nagykőrösi, kiskőrösi, kalocsai, félegyházi és halasi legények nagy többsége. Az ezred tulajdonosa 1867-től Mollináry Antal altábornagy volt. Halála után, 1905-ben XIII. Alfonz spanyol király lett az ezredtulajdonos. A 38-asok boszniai háború óta (1878) tartó nagy népszerűségére jellemző, hogy a kék zubbonyos, fekete hajtókás, fehér csillagos egyenruhájú gyalogezred katonáit továbbra is Mollináry bakáknak nevezték.¹

A háború kitörésekor a 38. gyalogezred I. és II. zászlóaljja, a 38/I géppuskás osztaga Péterváradon állomásozott. Ezek az egységek nem mozgósítottak hanem felrészattattak. A IV. zászlóalj és a 38/II géppuskás osztag Kecskeméten; a III. zászlóalj és a 38/III. géppuskás osztag, mint önállóan kikülönített zászlóalj, a hercegovinai Bielicán állomásozott. Az ezred parancsnoka Lukachich Géza ezredes volt.²

Az Osztrák-Magyar Monarchia minden ezrede a harci helyzet függvényében több fronton harcolt, az ezredeket, zászlóaljakat egyik frontról a másikra csoportosították át. A 38. gyalogezred I. és II. és IV. zászlóaljai harcoltak és helyt álltak 1914. augusztus és 1915. január között Szerbiában, 1917. februárjáig a keleti fronton, 1917. február és május között az olasz hadszíntéren, a X. isonzói csatában, 1918. márciusáig Bukovinában, végül 1918. júliusától az olasz fronton, a Piavénál. A III. Kikülönített zászlóalj a 6. hegyidandár kötelékében szolgált. Hellebronth Gusztáv altábornagy, a 6. hegyidandár parancsno-

¹ DOROMBY 1936. 12–15.

² DOROMBY 1936. 23.

ka „dandárom elitcsapata”-nak nevezte őket³. A III. zászlóalj 1914. július–1915. május között a szerb hadszíntéren, majd 1915. szeptemberéig az első és második isonzói csatában, 1915. szeptemberétől 1916. januárig ismét a szerb hadszíntéren, 1916. júniusáig a Tiroli fronton, majd 1916. június–1917. december között a keleti hadszíntéren, az orosz illetve a román fronton harcolt. Ekkor, a Monarchia gyalogságának átszervezése miatt beolvadtak a 68. gyalogezredbe.

A háború végén, 1918. novemberében Hahne Rudolf ezredes a meglévő személyi állományt, a mintegy 900 főnyi ezredmaradékot hazavezette Kecskemétre.⁴

A 38. gyalogezred katonáinak mindennapjairól tudósítanak az ezred 1936-ban megjelent emlékkönyve mellett Székely Aurél írásai. Székely nemcsak kiváló katona, hanem a „*Pesti Hírlap*” legolvasottabb háborús cikkeinek írója volt. Ezeket két könyvében összegyűjtve ki is adta, „A 38-as zászló alatt” és „A 38-as bakák, Hannoveri muskétások” címmel. Lőszeres dobozból készült kis íróasztalát tette a térdére, és ezen írt a fronton is:

„Künn a harctereken, ha fárasztó marsok után a regiment valahol végre megpihenhetett [...] szerzőnk bevonult a maga földalatti fedezékébe, tiszti-szolgája fölborított egy üres lőszeresládát, azt letakarta ócska ujságpapirossal és készen volt az íróasztal. Ezen az ide-oda-mozgó improvizált íróasztalon, esténként egy szál gyertya szegényes lángja mellett, tintaceruzával írogatta össze egy-két erre a célra lopott órácska alatt megfigyeléseit és benyomásait.”⁵

A 38. gyalogezred ezredtörzsében szolgált, majd század–végül zászlóaljparancsnok volt:

„Szegény Székely kapitány tragédiája az volt, hogy utolsó halottja lett az ezrednek 1918 október 31-én az olasz fronton. Az utolsó ütközetben mástól veszi át a zászlóaljparancsnokságot [...] Fél óra múlva megsebesül. Angol fogságba kerül azért halálos sebével, mert kérésére, könyörgésére sem adtak neki az

³ DOROMBY 1936. 183.

⁴ DOROMBY 1936. 23–279.

⁵ SZÉKELY 1916. 5.

ongolok tetanusoltást. Másnapra hajnalban kiszenvedett. Éppen e napra lett esedékes őrnagyi előléptetése.”⁶

A tanulmány a forrásrészletek segítségével mutatja be a 38-as bakák fronton töltött mindennapjait. A terjedelmi korlátok határozzák meg a feldolgozott anyag mennyiségét.

A lövészárkok világa

Azokon a hadszíntereken, ahol állóháború alakult ki, a frontvonalakat folyamatosan építették, erősítették. A katona életének színtere a lövészárkok volt, amelynek állapota összefüggött az adott hadszíntér terep- és talajviszonyaival: kő, fa, föld, homokzsák, vessző is boríthatta. A másfél, két méter mély, két méter széles árkokat mellvéddel és törésekkel látták el, innen tüzeltek gyalogsági fegyverekkel. „A mellvédek könyöktámláján vékony vesszőfonás. Így nem sározódik be, nem lesz homokkal tele a fegyver.”⁷

A háborús körülmények, a folyamatos tűzharc ellenére a lövészárkokban eltöltött napok is válhattak egyhangúvá. „Mindent meg lehet szokni, a pergőtűzet is, nem tesz már senkit idegessé a szakadatlan süvítés, csattogás, robbanás [...] a gránátzilánkok éneke”⁸

A fedezékek, árkok egyik legfontosabb funkciója a védelem volt:

„Legénységem jórésze már gránátbiztos földőzékben lakik, [...] Csak most tudom igazán megbecsülni a nehéz gránátok ellen is védő földőzéseket. Védelmi állásban csak két dolog fontos: Kellő számú rókalyuk s ezekbe jó legénység. Minden egyéb mellékes.”⁹

Az állások kiépítése folyamatosan munkát adott a bakáknak. „Gyönyörű tölgyfaerdőben nézünk farkasszemet a muszkával. Már csaknem elkészültek ismét a gránátziherek. Tartalék állások, összekötő

⁶ DOROMBY 1936. 294.

⁷ SZÉKELY é.n. 169.

⁸ SZÉKELY é.n. 101.

⁹ SZÉKELY é.n. 147.

árkok, tranzversális lőárkok alkotnak már egy összefüggő pozíciót... az idegen részére labirinthust.”¹⁰

Az idő előrehaladtával azonban a legénység igyekezett a sokszor hónapokra otthonául szolgáló lövészárkot nem csak harcászati szempontból megfelelővé tenni, hanem a helyben található, beszerezhető anyagokkal minél otthonosabbá is varázsolni. Szükség is volt erre, hiszen a mindennapok itt zajlottak, az alvástól a pihenésen, a szolgálaton, és az étkezésen át. Akkor volt lehetőség az állások alakítására, ha az adott frontszakaszon nyugalmasabb napok, hetek következtek:

„A futóárkok falai, a traverzek, a lőállásokra vezető lépcsők mind kosárfonással voltak takarva. A legénységi fedezékek a békebeli laktanyák tisztaságával versenyezhettek. A lövészárkok hátfalába mélyedések vágattattak és bennük egy-egy srappnell mint virágváza szolgált, hova hátulról virágot szedtek. Sok ily mélyedésben egy-egy szent szobor állott.”¹¹ „Egy már őszülő öreg csont kis asztalt, padot faragcsál magának egy nagy fa alá. Nyírfaágakból készült fegyverállvány, szép sorjába kiigazítva, odatámasztják fegyverüket [...]. Alatta a Rüstung, melyből csak a gázmaszkot hordja magával a baka állandóan.”¹²

A gázmaszkot szigorú parancs értelmében maguknál hordták a katonák:

„Minden ember, tiszt, legény állandóan magánál hordja a gázmaszkját. Nehezen szoktuk meg. A baka még most is játéknak tekinti a furcsa álarcot. Szigorú parancs, pár büntetés s most úgy hozzászókkott a legénység, hogy a vállára dobja, ha csak a szomszéd deckungba megy is. Már meg is szerették, el is keresztelték. A gázmaszka szó nem elég sima, lett belőle »gázmacska« s utóbbi időben röviden macska. Ráírta minden baka a gázmacska vászon tasakjára a nevét s egy macskafejet is rajzolt rá.”¹³

¹⁰ SZÉKELY é.n. 15.

¹¹ DOROMBY 1936. 326

¹² SZÉKELY é.n. 16.

¹³ SZÉKELY é.n. 46.

Baróti Jenő főhadnagy parancsnoksága alatt álló, II. zászlóalj 6. századát az ezred mintaszázadának tartották. Így írtak róla az egykori szemtanúk:

„Maga az állás lehet mondani, az ezred legszebben kiépített állása volt. Nemcsak az akkori harcászati követelményeknek felelt meg minden bírálat felett, hanem szépészeti szempontból is meghaladta azokat a mértékeket, melyekkel a lövészárók szó oly rideg képeket és fogalmakat alkottak velünk. Baróti főhadnagynak minden igyekezete azon volt, hogy a fronton levőknek az árokszolgálatot, harckészségei, az adott körülmények között nemcsak elviselhetővé legye, hanem azon messze felül, kellemessé.”¹⁴

Az egymás mögötti vonalakat összekötő árkok kapcsolták össze. Nemritkán négy-öt lövészárók sorakozott egymás mögött 100–200 méteres távközökben, egyes szakaszai külön nevet is kaptak:

„Megnézem második vonalunkat. Nem találnék oda, ha minden árokkeresztelésnél jelzőtábla nem volna. Szépen kicirkalmazták az emberek, — amint illik is közös hadsereg ezredjében, — magyarul és németül. — Zur 2. Linie. — . . . Nagykőrösi utca : — vagy : — Munitionsmagazin — Muszkaeledel —”¹⁵

„Erre jobbra vezet a Mollináry-körút ott kezdődik a Kőrösi-utca. Kék ceruzával vagy korommal megírt papendekli fatáblácskák viselik az utcák neveit. Megszámolták minden egyes ember fődőzékét is.”¹⁶

Az árkokat esőzések alkalmával számtalanszor előntötte a víz, télen befedte a hó, a katonák a kezdetleges lövészárkokban térdig sárban, jó esetben az árok aljára lefektetett pallókon, cölöpökön jártak: „Most már nem mérgesít a sok eső. Járdák vezetnek itt keresztül-kasul, alattuk csatorna.”¹⁷ A bakák sokszor átázott, nedves vagy rájuk fagyott ruhában és felszereléssel harcoltak. Feljegyzések szerint hevesebb harci események időszakában napokig nem került le a lábukról a bakancs

¹⁴ DOROMBY 1936. 326.

¹⁵ SZÉKELY é.n. 169.

¹⁶ SZÉKELY 1916. 48–49.

¹⁷ SZÉKELY é.n. 148.

sem: „Menjünk aludni. Micsoda boldogság mostanság az éjszakai nyugalom. Le szabad vetni a cipőt is.”¹⁸

A tisztí fedezékeket igyekeztek komfortossá tenni. A környezet adta alapanyagokat használták fel, a keleti fronton pl. a nyírfát. Fontos volt az ablak is, a sok írásos munka, a nagyarányú adminisztráció miatt:

„Közepén nagy nyírfaasztal (itt fogunk négyen, ebédezni, vacsorálni), körülötte három kényelmes nyírfakarosszék, szinte elvész a tágas dekkungban a széles, faragott nyírfaágy. Minden hófehér, akár egy fehér leányszoba. Két nagy ablak szolgáltatja a világosságot, itt már nem kell nappal is gyertyafénnyel rontani a szemem.”¹⁹

Egy másik leírás az ezdedes fedezékét mutatja be:

„Ezredesünk földözéke átalakult minden kényelemmel berendezett lakássá. [...] A szoba nagyon lakályas. Egy kis vaskályha szolgáltatja a meleget, a füstlevezető csövek elhelyezése és megerősítése valóságos építészeti remekmű. A mennyezetről két kocsikötő láncon üres töltényes láda lóg le oly magasságban, hogy asztal gyanánt szolgálhasson.”²⁰

Tartalékban

A fronton szolgáló katonák mindennapjaikat az első vonalban és a tartalékban felváltva töltötték. A katonák kipihenték fáradalmaikat, rendbe hozták öltözetüket, javították eszközeiket, fegyvereiket, tisztálkodtak. Neves előadóművészek járták a hadszíntereket, de a katonák között is voltak jó hangú énekesek, zenészek, akik saját szórakoztatásukra szerveztek műsorokat, előadásokat: „...a kedély emelésére, úgynevezett »kabaré« előadásoktartották ébren a humor, jókedv soha ki nem merülő forrásait épségben.[...] A rögtönzött előadásaiknak bombasikerük volt.”²¹

¹⁸ SZÉKELY é.n. 12.

¹⁹ SZÉKELY é.n. 147–148.

²⁰ SZÉKELY 1916. 48.

²¹ DOROMBY 1936. 326.

A bakák szabadidejükben kártyáztak, adomáztak, tekéztek, sakkoztak, naplót és leveleket írtak, sportoltak és mulattak:

„...pár lépésre egy szál cigány, a főlegyházi cigánybanda prímása játszik szép nótákat. [...] Megkezdődnek a sakk, kugli, kártyapartik. Valakit avval gyanúsítanak, hogy éjszakánként kibújik a dekkungból és holdvilágnál gyakorolja a kuglidobást, oly jól tudja.”²²

A Székely Aurél emlékezik meg Piane barakkvárosról. Az orosz fronton, Luck térségében egy tartalékszázalóalj fél év alatt alakított ki egy pihenőhelyet. Itt a hátravont katonák regenerálódása, pihenése történt meg. A 38-as és a szolnoki 68-as bakák használták felváltva, pihenőidejük alatt:

„A legtalálóbb egy üdülőteleppel összehasonlítani az új Piane-t. Minden századrayon nyírfakerítéssel körülövezve, a kerítéseken belül ízlésesen gruppirozott apró parkok, ezekben nyírfából készült padok, asztalok, kerti székek, kuglizó, napfürdő s mindenütt a papírkosár, meg a kis ládika a cigarettamaradványok számára. Kis töltésén épített járda a tavonkeresztül, a források deszkamedencével körülépítve. Ide járnak a bakák ivóvízért.

Benézünk egy házba. Rendes kaszárnyaszobák váltak belőlük [...] Minden szoba padolva, végig jobbról is, balról is priccsek, ezek fölött kenyeres polc, ennek peremén a »kopfcédula«. Minden század külön fürdőszobával büszkélkedik. Szertehordták egy gépgyár minden kazánját, ezekben melegítik a fürdővizet. Ni! amott a borbélyüzlet. Az ajtó fölött 2 borbély tányér, mely symbolumok nemrég még heringes dobozok fenekéül szolgáltak. Megnézzük a színházat is. Pár igazi színész mulattatja itt esténként a bakatársaságot.”²³

A rendre és a tisztaságra is igyekeztek felügyelni:

„Hol 1000 baka tanyázik, mindig akad elhajított cigarettavég, papírszelet. Itt nem. Minden 20—30 lépésre egy papírkosár, közbe egy-egy faládika: – »Tessék a cigaretta-véget idedobni!« Már annyira fegyelmezett a Bataillon, hogy egy gyufaszálat se mer senki a földre dobni. Az első időben a zászlóaljparancsnok

²² SZÉKELY é.n. 23, 57.

²³ SZÉKELY 1916. 216–217.

személyesen ellenőrizte szigorú rendeleteit. Ha valahol egy elhajított levélborítékot talált, elolvasta ki a címzett s rapportra került az illető. Fölismerte a tiszti cigaretta végeket, a legénységeket s volt bőséges »iskolázás.« Végül persze elérte, hogy pedáns tisztaság és rend uralkodik a faluban.”²⁴

Általános volt, hogy hosszabb hadműveleti szüneteken zöltségféléket termesztettek, állatokat neveltek, kiegészítve a kincstári ellátmányt: „A kastély pár holdas veteményesét most ássa föl egy sereg baka, ez évben a regiment számára terem itt krumpli, meg káposzta.”²⁵

A katonákat kiszolgáló mesterek jelen voltak a front mögött, a felszerelés, a fegyverek, a ruházat javítása folyamatos volt. Működtek tábori mosodák, kovácműhelyek, borbélyok, pékek, fogorvos is:

„Körül sétálok a trainparkban. A kocsitábor mögött a kovácműhely. Tábori kohó fölött dolgozzák ki a patkót, négy-öt lovat hoztak a patkoláshoz. Két katonabognár a maródi kocsikat, három szíjgyártó a megrongált szerszámrészeket reparálja.”²⁶

„Egyik szobában 8—10 suszter javítja a bakancsokat, borjukat. Mellette a szabóműhely. Esztergályosok faragott bútort gyártanak. Nagy élénkség a kovács- és bognárműhelyekben”.²⁷

Baróti főhadnagy mintaszázadában az egyik legfigyelemremélőbb intézkedés az iskola felállítása volt, ahol negyven baka tanult meg írni, olvasni:

„...összeszámoltatta a század analfabétáit és a bőven rendelkezésre álló tanítókkal a rajvonalban iskolát állított fel. Erre a célra ásatott egy hosszúkás formájú hosszúkás formájú árkot, melynek közepén húzódott az »asztal« azaz az árok közepén meghagyott földtömb. Ez gyeptéglákkal lett lefedve és oldalára körbe, kosárfonásból készített puli erősítettet. Ebben az árokban padokul a körbe futó földlépcső szolgált. Az árok egyik hosszabb oldalán állt a vonalozott tábla és megindulhatott a kultúrmunka. A tanszereket Baróti az Országos Közművelődési Tanácstól kérte és kapta és már semmi sem akadályozhatta meg

²⁴ SZÉKELY 1916. 216.

²⁵ SZÉKELY 1916. 218.

²⁶ SZÉKELY 1916. 57.

²⁷ SZÉKELY 1916. 218.

a századnál szolgáló Faragó Ambrus, Huszka Imre és Mocsár Albert tanítókat, hogy a század analfabétáit, mint Hambalkó káplár, Matejka őrvezető (cseh), Leskó, Géber, Lukácsi, Búzás, Szauter, Csonki, Kálmán, Fodor (a század 40 éves Fodor bácsija), Kis, Keskeny gyalogosokat, megtanítsák a betűvetés boszorkányos mesterségére s örök hálával ne adózzanak annak, aki pótolta azt, mit gyermekkorukban el kellett mulasztaniok.”²⁸

Levélírás

A hátországgal, a családdal való kapcsolattartás egyetlen módja a levél volt. Az otthonról, szeretteik sorsáról levélben értesültek a katonák és ők is rendszeresen beszámoltak reményeikről:

„Ma éjjel tíz-tizenötezer levelet kézbesített a tábori posta ezredünk számára. Az ennek nyomán támadt öröm leírhatatlan. [...] Amikor nevem hallottam és átnyújtották édes kicsi feleségem első levelét, úgy éreztem, mintha megmarkolta volna valaki a szívemet és pár könyvet kellett felszáritanom.”²⁹

Pihenőidőben rendszeres elfoglaltság volt a levélírás az írástudó katonák számára: „Még tart az ebédpihenő, pár baka kártyázik, néhány a fegyverét tisztítja, a legtöbb levelet ír.”³⁰ A levélírás mindennapos volt, témái a mindennapok, az időjárás, a mezőgazdasági munkák, a várható termés és a szaporodó gondok voltak. A levelek hatalmas száma rendkívül megterhelte a postát:

„Parancs érkezett, hogy minden embernek csak egy lapot szabad írnia naponta, mert nem győzi munkával a tábori posta. [...] De ki jár túl a baka eszén? Ismerek egyet, ki a szigorú parancs dacára is 3—4 lapot »szörkösz« napjában. Azonban nem adja be egyszerre, meg nem is egy helyen. Egyet reggel visz a naposnak, egyet dél felé a szomszéd század naposának ad át, egy harmadik

²⁸ DOROMBY 1936. 326.

²⁹ SZÉKELY 1916. 19.

³⁰ SZÉKELY é.n.148.

szerelmetes izenetet a faluban átvonuló zöldparolinásoknak csúsztat oda feladás céljából.³¹

Étkezés

A 1914-ben a frontvonalban harcoló katona napi ellátmánya 70 dkg kenyér, 40 dkg hús, 10 dkg főzelékféle, 2 dkg zsír, 2 darab kávékonzerv, 10 szál cigaretta volt, ez 1918-ra 50 dkg kenyérré, 18 dkg húsrá csökkent. A frontszakaszok egy részén a víz utánpótlás is komoly nehézségeket jelentett. Az kutak, források időszakonként, a harci cselekmények függvényében megközelíthetetlenek voltak: „Honnan vizet előteremteni? A forrást már napok óta nem használjuk, föltúrta 4-5 gránát. Nem tanácsos így napvilágnál a mocsár tájékára menni.”³²

Az alapellátást a mozgókonyha biztosította, az ezredeknél kenyérsütödéket működtettek. A tábori konyhák az első vonal mögött voltak:

„Az erdő egy hajlásán látom előbukkanni a gulyásagyút, szólni akarok a naposnak, hogy jöhet a legénység, de nini, már is itt áll libasorban az éhes társaság. Nyilván külön őrt állítanak fel az erdőben, aki a konyha közeledését jelzi. Alarmnál nincs oly hirtelen együtt a század, mint a menázsiosztásnál. Az öreg Kuhajda már porciózza hatalmas merőkanalával a vacsorát. Az emberek egy része visszaballag a tele sajkával az árokba, egyesek azonban a konyha közelébe maradva és nagy sietve fogyasztják állva, vagy egy-egy fatörzsre kuporodva a vacsorát. Annyira éhesek.”³³

A katonák élelmezése egyenetlen volt, hogy az utánpótlás késett, hol az étel szállítása ütközött nehézségekbe:

„Nem gyerekjáték rendesen élelmezni a csapatokat. [...] megindul az ezred tizenhárom mozgókonyhája, hogy elérje délig az ezredet és megkapja a legénység a menázsit. Amde ez nem sikerül mindig. A minap reggel megindultak a konyhák, egész nap, egész éjjel meneteltek és csak másnap reggel ötkor találtak

³¹ SZÉKELY é.n. 11–12.

³² SZÉKELY é.n. 136–137.

³³ SZÉKELY é.n. 49.

rá az ezredre a tegnapi ebéddel. De ez érthető. Az ezred egy nap alatt a legkülönbözőbb szituációkba jut. A mozgókonyhák keresik.”³⁴

Málhás állatoknak nagy szerepe volt az élelmiszer szállításban:

„A töltényes és a konyhakocsi csak mintegy két kilométernyire közelednek hozzánk, ott a töltényt, illetve a menázsit málhás állatokra rakják, amelyek ezt másfél kilométerrel közelebb hozzák, hogy onnan emberek hordják a rajvonalba. [...] s ha már semmiképp sem jutnak földve a rajvonalgig, kötelekkel vontatják be a töltényes ládákat, fekete kávé, teát, pálinkát tartalmazó hordókat, meleg menázsitól párolgó üstöket, vagy kenyeres zsákokat.”³⁵

A bakák olykor napokig nem jutottak pótláshoz. Noha támadás előtt a legénység ellátását általában feljavították, a háború végén a katonák sokszor alultápláltak voltak, éheztek. Az ételt a lövészárkokban fogyasztották el a bakák:

„Van, ki a sötét Schwarmdeckung egy belső sarkába bújik és ott falatozik, az éhesebbek beállnak egy mellékárokba, úgy kanalazzák állva a meleg levest; egy része a saját lőréséhez megy vissza, csak ott érzi magát »otthon«. [...] A deckungfenékén szépen kirióhtolva a bornyúja és kenyeres tarisznyája. Hiába, csak itt esik legjobban az ebéd. Elő keresi a tarisznyából a kenyeret és az »eszéjgót«, a bornyúja háta az ebédlőszék.”³⁶ Egy másik leírás a lövészárkokban elfogyasztott ebédéről: De még valamire jó a sok mellvéd. Kicsi csoportokban a mellvédekre telepszik a század ebédosztáskor. [...] Így aztán mintha e célra készített támlás pad lenne, a mellvédek lépcsőin fogyasztja el menázsiját a legénység.”³⁷

A családok otthonról küldött csomagokkal pótolták a fronton lévők hiányos kincstári ellátását: „A postát hozzák. Reglement szerint

³⁴ SZÉKELY 1916. 33–34.

³⁵ SZÉKELY 1916. 43.

³⁶ SZÉKELY 1916. 194.

³⁷ SZÉKELY é.n. 166–167.

ostromot rendeznek bakáéka csomagok ellen. Boldogan szorítja hóna alá a kis faládikát ez is, amaz is.”³⁸

A leleményességnek és találékonyságnak különleges példája volt a pohár elkészítése:

„Minden egyes baka azon töri a fejét, hogy kényelmesen rendezkedjen be. ...Már derogál nekik a bádogmericiske, üveg pohárból isszák a feketekávé. Akinek nem küldtek hazulról befőttel vagy mézzel bélelt poharat, az hamarosan gyárt egyet. Összeáll két baka, találtak egy ásványvizes vagy borosüveget, spárgát csavarnak a flaskó hasa körül, és addig húzzák az üvegen körül a spárgát, míg forró nem lesz. Ha most bedugják az üveget az előre odakészített vizesvödörbe, oly akkurátusan pattan el az üveg a közepén, hogy gyárilag se mehetne szebben. Kicsit körülreszelik még a csonka üveg szélét, hogy ne sértse az ajkat, és kész a pohár.”³⁹

Fotókon és leírásokban egyaránt előfordult, hogy a front közelében élő gyerekeket a katonák élelmezték. A 38-as ezred esetében is találkozhatunk ezzel:

„Osztyák a menázst. A bakák mögött 20-30 falusi gyerek vár egy kis meleg levesre. A szakács végignézi az idegenlégiót, kommandéroz: Hapták ...Föltakarni! S mivel nem értik meg a szavát egyenként glédába állítja az 5-6 éves leánykákat, fiúkat. Azok beállnak a sorba, és most már föltakarnak egymásra, türelmesen várják mikor kerül rájuk a sor, mikor nyújthatják a szakács elé a csuprot.”⁴⁰

Tisztálkodás, higiénia

A lövészárkok mostoha körülményei között ritkán adódott lehetőség a tisztálkodásra, ez az élősködők elszaporodásához vezetett. A katonák a bárhol felállítható tábori zuhany fürdőben fürödhetek több-kevesebb rendszerességgel:

„A végállomáson pazarul berendezett fürdővonat vár ránk. Tizes csoportokban vezényszóra fürdik meg a század. Egy altiszt

³⁸ SZÉKELY 1916. 188.

³⁹ SZÉKELY é.n. 151–152.

⁴⁰ SZÉKELY é.n. 11.

harsányan vezényli: Vetközni!...Amikor a zuhany alá áll tíz baka: ...Megnedvesíteni!... Erre pár percig meleg víz csurog a baka nyakába. Alig hogy nedves a teste, eláll a zuhany. Az altiszt tovább vezényel: Beszappanozni!...s már dörzsöli magát a csoport. Most újból: ...Lemosni!... s igazán alig volt ideje a szappant lemosni magáról, már elállítja a zuhanyt, s fölcseréli a tíz embert tíz más, hogy emezek öltözködjének.”⁴¹

A tábori gőzmosodában fehérneműjüket, egyéb ruhadarabjaikat kimosták, majd gőzzel fertőtlenítették a paraziták ellen:

„Megnézzük a fürdőházat. Az első szobában három-négy borbély formálja a legények fejét. [...] a szanitécek gőzdesinfektorban mészárolják ki a baka legcsúnyább ellenségét blúzból, nadrágból, pokrócból. A megtisztálkodott legénység nem a régi, hanem új, tiszta fehérneműt kap, amikor a negyedik szobába lép.”⁴²

A katonai szolgálat alatt a higiénia iránti igény is változott, a tisztek egy része rendkívül szigorúan megkövetelte a rendszeres tisztálkodást:

„A mindennapi fürdőt, ha másként a harctéren is nem tudta biztosítani, töltényes láda szolgáltatta, végső esetben az elmaradhatatlan zuhany- és lábfürdőt. Történeti tény, hogy a járvány az ő századával bírt legkevésbé.[...] Oly hatással tudott lenni e tekintetben is a legénységre, hogy a higiénia iránti fogékonyságot második természetükké lette. Arról meg lehet tudni, ha a napszámos ember is az illető, hogy egykor a Thuránszky századjában szolgált még ma, 15 év távlatából is, mert az ilyen mosdatlan kézzel le nem ül enni, de még a körmeit is rendbe hozza.”⁴³

⁴¹ SZÉKELY é.n. 59.

⁴² SZÉKELY 1916. 201–202.

⁴³ DOROMBY 1936. 292

Hit a fronton

A hadvezetés igyekezett minden felekezet számára biztosítani a vallás gyakorlásának lehetőségét, tábori lelkészt biztosítani. A 38. gyalogezrednek két tábori lelkésze volt, egy katolikus és egy református: Pálffy Lajos r. k. tábori lelkész, majd 1915. októberétől Mika Ferenc róm. kath. lelkész és Okos Gyula református lelkész

A lelkészek a legnehezebb időkben is ott voltak a katonák mellett, és egymást segítve végezték szolgálatukat. Az együttműködés szép példáját vetette papírra Okos Gyula református lelkész:

„A testvéries együttérzésnek és működésnek egyik legragyogóbb példáját éppen Pálfi Lajos rk. ezredlelkésztársam adta [...] 1915 április végén, mikor a domafalviütközet után el kellett készülnünk arra, hogy az orosz túlerő minden órában áttörheti frontunkat, s akkor a két egymás mellett lévő hegyen elszórva fekvő sebesültjeink és halottaink az oroszok kezébe esnek, [...] ő maga mondotta: „Kedves Testvér, menj te az egyik hegyre, én a másikra, én megáldom a tieidet, te áld meg az enyéimet is, nincs most időnk a válogatásra. Szívesen veszik azok bármelyikünk kezéből a vigaszt, s az a jó Isten meghallgatja mindkettőnk imáját egyaránt!”⁴⁴

A hosszabb ideig álló frontszakaszok mögött gyakran építettek a katonák fából tábori kápolnákat. Így tettek a 38. gyalogezred bakái is. Erről tudósít az 1916. augusztusából származó leírás:

„Erdő közepén a brigád kommando, az ezred trénje, az ezred és a zászlóaljparancsnokság. Az elképzelhető legszebb helyen a lelkész urak deckungja s ettől pár száz lépésre a most épülő kápolna. A napsugárban ezüstösen fénylő nyírfákból van összeróva a kis templom váza.”⁴⁵

A temetés a tábori lelkészek egyik leggyakoribb feladata volt: „Lenn a faluban temetnek [...] Már hozzák a fiút, ki a hajnali munkánál lelte halálát, koporsója egy sátorlepedő, szemfedője a köpenye.”⁴⁶

⁴⁴ DOROMBY 1936. 298.

⁴⁵ SZÉKELY é.n. 15.

⁴⁶ SZÉKELY 1916. 219.

Összegzés

A mindennapi életnek számos olyan területe van, amely a tanulmány nem tért ki: a családtól távol élő katonák lelkiállapota, a helyiekkel való kapcsolattartás, a frontbarátkozások, az ünnepek, egy-egy meghatározó személy, stb. Az azonban a bemutatott példákból is jól leszűrhető, hogy a katonák harctéren, a harc szüneteiben próbáltak környezetükben mindinkább emberibb viszonyokat kialakítani, és előre tekinteni az embertelenség poklában.

IRODALOM

DOROMBY József

1936 *A volt cs. és kir. 38. gyalogezred története és emlékkönyve.*
Hollósy Nyomda, Budapest.

SZÉKELY Aurél

1916 *A 38-as zászló alatt.* Légrády Testvérek kiadása, Budapest.

é.n. *38-as bakák, hannoveri muskétások.* A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadóvállalat Kiadása, Budapest.

BOGNÁR, ANIKÓ

MOLLINÁRY SOLDIERS IN THE GREAT WAR

The centre of the rerecruiting area of 38th infantry regiment of Austria-Hungary was Kecskemét. Most of the soldiers of Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Kiskőrös, Kalocsa, Félegyháza and Halas spent their military service in that regiment. In the first world war the infantrymen of the 38th regiment fought at all fronts, including Russian, Italian and Serbian. The study shows the everyday life of the soldiers with the help of source details. The systems of trenches were worked as the living place

of the armymen. They tried to make these homelike and comfortable. The places of regeneration were the camps which built especially for that exercise where the soldiers grew vegetables and learned to write and read. In the trenches the eating, cleaning and the letter writing were the basic tasks of the soldiers. The religion was the “shelter” which gave strength for the armymen. The pastors of all faiths helped the soldiers in their psychical problems.

Gyalogos katona, feltehetően a Császári és királyi 38. gyalogezredből
(Polgár Zoltán gyűjteményéből)

Hagyományos női szerepek válsága

„A MUNKA FRONTJÁN”

A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború
hátszágában

Az első világháború abban is különbözött minden korábbi háborútól, hogy soha nem tapasztalt mértékben vette igénybe a hátszág tűrőképességét és támogatását. Ugyan a tényleges küzdelem a huszadik század közepéig tipikusan maszkulin „műfaj” volt, ez nem jelentette azt, hogy a nők teljesen kívül rekedtek volna a küzdelmeken. Harcos amazonokat az első világháború lövészárkaiban még nem láthatunk, de a korszak nőtársadalma a hozzátartozók utáni aggódásnál messze többet tett: a családfenntartói szerepbe kényszerült nők tömegei kötözködtek sebet, főztek ebédet, gyűjtöttek ruhát, vagy klasszikus férfimunkákat vállalva oltottak tüzet, és vezettek autót. Manapság egyre nagyobb kutatói érdeklődés mutatkozik a Nagy Háború jobbra elfeledett nőinek, nagymamáink, dédnagyanyáink háborús emlékeinek és mindennapi tapasztalatainak vizsgálata iránt.¹

A korabeli országos képeslapok hasábjain gyakran bukkanhatunk olyan képekre, amelyek valamely jótékonyági akción készültek. Ha nem is tudnánk, mikor készültek, az elegáns polgári viseletek mellett látható csukaszürke katonás zubbonyok, oldaltáskák, a persely és nemegyszer vöröskeresztes karszalagok rögtön jelzik, hogy nem a *fin de siècle* „boldog” békeidejének valamely őszen járunk. Az ilyen – az utcaképhez szervesen hozzátartozó – „hazafias” gyűjtéseknek és szinte mindennapos karitatív akcióknak a célja általában a katonaság szükségleteinek az enyhítése mellett a sokszor nyomor szélén billegő hozzátartozók segítése volt. Súlyt rendszerint egy-egy arisztokrata személy (általában szintén nők) vezetése kölcsönzött a mozgalmaknak. Különösen ismert volt a Vöröskereszt tevékenysége² és Augusztia főhercegnő – József Ágost főherceg feleségének karitatív mozgalma, a már 1914 nyarán megalakult Augusztia Gyorssegély-alap (vagy

¹ A folyamatosan bővülő szakirodalom mellett a budapesti Balassi Intézetben 2015. december 9-én külön kiállítás nyílt a világháború nőinek, (N)ők is hősök – Magyar női sorsok az első világháborúban címmel.

² A korszak magyar vöröskeresztjének tevékenységéről lásd. BRÜLL 1984.

Augusztá-alap),³ amely nem csak adományokat gyűjtött a rászorulóknak, de külön kórházvonalat is működtetett. A sokszor egymással is együttműködő háborús segélymozgalmak gyűjtéseiről és felhívásairól az újságok is rendszeresen beszámoltak.

Az, hogy a háború fokozottabban veszi igénybe a hátszág támogatását és kitartását, nem volt eleve tervezett. A küzdelmek rövid lefolyásával számoló hadvezetés mielőbbi békével számolt, az események azonban a kezdet kezdetétől nem várt forgatókönyvet követtek. A korai orosz mozgósítás, a szerbek harcos ellenállása és az addig győztesen előrenyomuló német hadsereg Párizs környéki megtorpanása a Nagy Háború „villámháborús” szakaszának végét jelentették. Az elhúzódó háború a férfiakat nélkülöző termelési szektor eredményeinek a visszaesésével járt, amit a hadifoglyok fokozott igénybevételeivel csak tompítani lehetett, tartósan megoldani nem.

A rendszer a korszak nőitől mindenekelőtt a háborús célok melletti kiállást, kitartást és állhatatosságot követelt meg, amit a propaganda eszközeivel is népszerűsítettek. A tipizált nőideál az elkötelezett „honleány” volt, aki nemcsak részt vállalt a társadalmi gyűjtésekben, de személyes példamutatásával is erősíti a nemzeti összefogást. Ha tud, erőn felül adakozik háborús célokra, hadikölcsönt jegyez és a kórházban is kiveszi a részét a sebesültek ápolásából. Mindezekon túl élen jár a visszafogottság mezsgyéjén is: ruházati igényeit szűkebbre szabja és megelégszik a piac osztrák-, de különösen a magyar árucikkeivel, a konyhában pedig ahogy tud, takarékoskodik. Az 1915-től általánossá váló jegyrendszer, a közszükségleti cikkek terén jelentkező hiány és a magas árak a propaganda mellett is fokozott túlélési praktikák érvényesítésére és a meglévő alapanyagokra épülő kreativitásra szorították a nőket. Több, külön „háborúsételekre” specializálódott szakácskönyv is megjelent a korszakban, és nagy sikernek örvendtek az ekkor indított főzőtanfolyamok is. Takarékoságra és leleményességre hívta fel Alsószopori Ferencné is nőtársait, aki a korszak egyik elterjedt szakácskönyvében hangsúlyozta, hogy nem az igényekre, hanem a lehetőségekre kell tekintettel lenni. Ahogy a Dunántúli szakácskönyv szerkesztésében megjelent könyvecskéjében fogalmazott:

³ Lásd. SZOLECZKY–KREUTZER 2011. 17–27.

„Most nem az a kérdés, mit szeretünk, hanem mit lehet ennünk? Függesszük tehát fel a várva várt békeidőig kifejtett ingyencségünket, és éadjuk be addig kevésbé finom, de minél táplálóbb és egyszerű élelemmel. Ez a legkisebb áldozat, amit drága Hazánkért hozhatunk.”⁴

A nők fokozottabb társadalmi szerepvállalásában jelentkező elvárás jótékonyan hatott az addig jobbára elkülönülten élő arisztokrácia életvitelére is. Az „úri osztály” hölgytagjai ekkor kezdenek el tömegesen jótékonykodni, vagy „vonulnak be” maguk is – többnyire képesítés híján – valamely kórház, vagy sebesültgondozó önkéntes ápolónői közé. Aki ugyanis sebesültgondozásban segédkezett, a propaganda által sulykolt szólammokkal szemben hamar szembesült a háború „igazi arcával”. Ez történt a háborúban Eszterházy Pál gróf feleségével, Andrassy Ilona grófnővel is, akinek pár éve kiadott szuggesztív beszámolójából megismerhetjük a kórházi szolgálata alatt szerzett – bizonyára általános – tapasztalatait is. Az állkapcsen lőtt nyöszörgő haldoklók, a kámforinjekcióra váró gránátszilánkos tüdejű jajveszékelők, a lefagyott végtagú kínlódók vagy vízért, meleg ételért könyörgő tifuszos bakák között szerzett tapasztalatainak hatására a fiatal feleség elég korán hangot ad háborúellenes érzelmeinek. A szenvedésekkel, vagy a halállal való közvetlen találkozás „élménye” sokak szemléletét változtatta meg alapvetően, és ezeknek hatására ábrándultak ki fokozatosan a világháborúból. Az ápolónők erőfeszítéseinek köszönhetően az önkéntes szolgálat nagy presztízssre tett szert, az ilyen munkát vállaló nők ellátást, utazási kedvezményeket és fizetést is kaptak.

A Monarchia már a háború első hónapjaiban súlyos – tulajdonképpen a háború végéig sem pótolható – veszteségeket szenvedett. Azok a családok, akik hozzátartozójukat veszítették el a fronton rendkívül nehéz helyzetbe kerültek, így hamarosan az ily módon ellehehetetlenült „hadiözvegyek” és „hadiárva” – valamint a hadirokkantak – megsegítése vált a jótékonyági akciók új célpontjává. Az ilyen családok támogatása-, és a háborús célokra gyűjtött pénzadományok mellett természetesen kiemelt figyelmet fordítottak a frontokon harcoló bakák szükségleteiben jelentkező hiányok pótlására,

⁴ ALSÓSZOPORI 1916.

és gyűjtöttek ruhát, tartós élelmiszert, cigarettát, újságokat és könyveket is.

A hadvezetés iparkodott, hogy a frontszolgálatra a legfiatalabb és még nem családos katonákat hívja be, az emberanyagban jelentkező hiány miatt ugyanakkor ezt sokáig nem volt tartható, így idővel sor került a meglett férfigeneráció tagjainak mozgósítására is. A szeretett hitvestől fájdalmas búcsút vett, a vasúti peronokon hosszan ölelkező, síró nők számára sokszor a családfővel a bevonulás előtti napokban készített fotográfia vált utolsó emlékükké. Különösen a vidéki lakosság körében volt érzékelhető, hogy a nacionalizmusba hajló hazafias szólamok és a katonazenekarokkal „erősített” lelkesedés ellenére a háború kezdettől fogva inkább keserűséget váltott ki, és faluhelyen nem volt jellemző a városokban – különösen a fővárosban – sokszor megörökített euforikus hangulat. A bizonytalan jövő és következő találka megjósolhatatlan időpontja miatt került sor arra a bizarr esküvőre is – ahogy a szenzációszámba menő eseményt egy újságcikk megörökítette –, amikor a fiatal pár éjfélkor, a nagyváradi állomáson esküdött a peronon hűséget egymásnak az „odarendelt” anyakönyvvezető és a bámész utazóközönség színe előtt, még mielőtt a fiatalembert újra a harctérre vezényelték.⁵

Az egyes frontszakaszokról érkező sebesültszállító szerelvényeket sokan várták, ekkor derült ki ugyanis, hogy ha sebesülten is, de legalább élve hazakerül-e a családfő. Az elválás utáni kapcsolattartás ugyanis többnyire esetleges volt. A frontmozgások, a szállítási körülményekben jelentkező nehézségek miatt a levelek sokszor késtek, vagy azokat – tartalmuk miatt – a szigorú katonai cenzúra nem engedte továbbítani. Így előfordult, hogy néha hetekig, hónapokig kellett várni egy válaszra, amelynek aktualitása a kézbesítéskor már nemegyszer teljesen elavult. Az idegörlő várakozás és a szeretett férj, vagy feleség állapotáért való aggodás komoly megpróbáltatásokat jelentett mindkét félnek.

„Egyelőre a nők voltak a háború kétségtelen áldozatai, azok, akik itt maradtak, és szakadatlanul reszkettek – nem magukért, hanem szeretteikért. Ők nem vághatták magukat hősi pózba, nem narkotizálhatták magukat a harctéri romantika és hősiesség hazug mérgével. Némán, tehetetlenül, vérző szívvel vártak.”

⁵ Esküvő a vasuti perronon. *Arad* 1916. augusztus 7.

– olvashatjuk Károlyi Mihályné visszaemlékezésében.⁶

A háborúról és a fronteseményekről szóló hírek mindvégig dominálták a hátszágban megjelenő lapokat. A valóságos háborús pszichózis hatására egy-egy vereséget a tényleges csatahelytől való távolság ellenére igazi tragédiának élték meg az otthonmaradtak. A galíciai Przemysl elestéről a kor ünnepelt színésznője, Fedák Sári, a haditudósítóként dolgozó Molnár Ferencnek írt levelében így emlékezett meg:

„Férikém, példátlan fáradt vagyok és ideges, de olyan ideges hogyszeretnék futni a fenébe. – Przemysl tönkre tett. Ugy járnak az emberek mint az örültek, sírnak az utcán, az asszonyok meg ájuldoznak. Leírhatatlan ez a lehangoltság. Nekem még könnyű mert te megmagyaráztad, hogy hogy van, és én nem fogom fel olyan tragikusan és én is majd elestem mikor meghallottam. Alig bírtunk játszani. Iszonyu pocsék mesterség ilyenkor a színészet.”⁷

Egy-egy jelentősebb hadmozdulat várható kimenetele, az esélylatolgatások gyakori témái voltak a közösségi összejöveteleknek, az ekkor is virágzó kávéházakban pedig sokszor önjelölt „szakértők” – a csípős pesti nyelvben megőrzött „kávéházi konrádok” – okoskodtak a tényleges harci eseményektől biztonságos távolságban, kényelmes törzsszotaluk megnyugtató „fedezéke” mögül. A társadalmi érdeklődést szolgálták és a lakosság kitartására buzdítottak az úgynevezett hadikiállítások, vagy amikor az ellenségtől szerzett nehézfegyverzetet – többnyire ágyúkat – tettek a városok forgalmas helyein közszemlére. Az 1915 nyarán megnyitott „pasaréti lövészárók” pedig a háborút közelebb hozva a lövészárók-élményt tette némiképp átélhetővé az odalátogató „turistahadnak”.

A nők erejére hagyományosan támaszkodó paraszti társadalom mellett nők már a háború előtt is dolgoztak a városokban. Ki cselédnek szegődött el, ki gyerekeket tanított, gyárban dolgozott vagy telefonos-kisasszonyként keresett. Mivel a stratégiai szempontból kulcsfontos-

⁶ KÁROLYI 1985. 153.

⁷ Fedák Sári levele Molnár Ferencnek (1915. március 22.) PETŐFI IRODALMI MÚZEUM, Kézirattár V 4782/1/11/5.

ságú üzemek hadigazdaságra való átállítása és a termelési kapacitás fenntartására tett fokozott erőfeszítések ellenére a gazdaság teljesítménye csökkent, a háború kezdetétől nagymértékben vették igénybe a nők erejét is, akiket korábban kizárólag férfiak által űzött munkakörökben is foglalkoztattak. A kényszer hatására a fővárosi utcaképben ekkor tűnnek fel a – többnyire felemásan fogadott – női utcaseprők, villamos-kalauzok, kéményseprők, tűzoltók vagy postások. A korábban nem sokra tartott cselédek a háborús körülmények miatt a jobban fizetett állásokba igyekeztek, a „háborús nagyságák szekatúráját” elviselő cseléd lányok számában jelentkező hiány miatt az ázsiojuk jelentősen nőtt. Külön újságcikkek emlékeznek meg egyes „pályák” nők előtti megnyitásáról, így például amikor a hadügyminiszter rendeletben engedélyezte a katonai irodák számára, hogy „megfelelő napi díj mellett” nőket – ha lehet hadiövezgyeket és árvákat – alkalmazzanak.⁸ De olvashatunk az ekkor még szenzációnak számító eseményről, a Bihar vármegyi Kisháza körjegyzői állásának betöltéséről is, a megüresedett posztra ugyanis a „modern gondolkodású” főszolgabíró az egyedüli jelentkezőt, egy nőt nevezett ki.⁹

A háború alatt a legnehezebb helyzetbe a férfierő nélkül maradt falusi gazdaságok asszonyai jutottak, akik az állatok gondozásán túl a legkemény mezőgazdasági munkát, az aratást is sokszor egyedül, vagy legfeljebb gyermekeikre támaszkodva végezték. Aligha vitatható tehát, hogy a

„nő háborús szerepe – ahogy ezt Szász-Schwarz Gusztáv egyetemi tanár 1914. decemberi beszédében olvashatjuk – nem merül ki a rettegésben. A nő kiveszi részét a háború munkájából is, a nő a háború munkájának is hőse. Nem tudom, nemzetgazdaszaink és statisztikusaink összegyűjtöttek-e már valamit abból az anyagból, amit a háború eddigi története abban a tekintetben nyújtott, mily mértékben és mily formában pótolta a női munka azt a hiányt, amely a férfiak harcbanvonulása által előállott? Mi a nagyvárosban legfőlebb a konduktorasszonyt látjuk, ki a bevonult férje tisztét ideiglenesen átvette. De ez csak magában jelentéktelen szimbólum. Valóságban sok millió férfikéből sok millió női kéz vette át Európaszerte a mezőn a kapát-kaszát, a gyárakban az ipari szerszámot a hivatalokban és

⁸ Női munkaerők a katonai irodákban. Szegedi Híradó 1915. szeptember 16.

⁹ Az első női segédjegyző. Kolozsvári Hírlap 1915. augusztus 16.

intézetekben az írótollat. Soha, a mióta organizált társadalom van, annyi női munka nem folyt a gazdaság minden terén.”¹⁰

A háború következtében egyre több nő érettségizett le, az érettségizett lányok száma meg két és félszereződött. Megnőtt a pedagógusok körében és a korábban csak szórványosan látogatott egyetemeken is a nők aránya. Az „elnőiesedés” jeleit mutatja, hogy a Budapesti Tudományegyetem hallgatóinak az 1917–1918-as tanévben már több, mint 40%-át adták, a bölcsészettudományi karon pedig a nők aránya meghaladta az összes hallgató felét.¹¹

Gyakori témája az ekkor született memoároknak az afölötti búsungás, hogy az elhúzódó háború kikezdte az ország erkölcsi rendjét is. Az egymástól hónapokra – a hadifoglyok esetében akár öt-hat évre – elszakított párok sokszor valóban nehezen viselték a másik nem „távolságát” és engedtek – ki így-ki úgy – az önjelölt kérők udvarlásának. A mindennapos halállal szembesülve a bakák közt gyakran dívott a *carpe diem* életérzés és igyekeztek a háború poklának szüneteit féktelen szórakozással és mámorral eltölteni. Amíg a tisztátalannak tartott „muskla” nőket többnyire elkerülték, a kapható olaszokkal gyakran enyelegtek. Amíg a hadvezetés a katonákat gyakran „tizedelő” nemi betegségek visszaszorítása érdekében külön bordélyhálózatot működtetett, otthon nemegyszer a gazdaságban dolgoztatott hadifogoly, a felmentett falubeli, vagy a hatalmával visszaélő „gazda” alakított ki viszonyt az „elárvult” feleséggel. Az ezekből a kapcsolatokból született gyerekeket hívta a korabeli köznyelv „hadigyerekeknek”. Egy ilyen esetről számol be olasz hadifogságba esett férjének írt levelében egy feleség is, aki testi szolgálataiért cserébe ingyen takarmányt kapott a jószágának, de emiatt „van egy kis leány a gazdátul”.¹² A női erkölcsök lazulását mutatja a prostitúció elterjedése is. Sok fiatal nő vállalkozott arra, hogy szűkös fizetését néhány hétre prostitúcióból származó bevételekkel egészítse ki. Amíg a katonák időnként a frontokon kerestek nőtársaságot maguknak, addig a feleségek között is előfordult, hogy többen beleuntak a férjük utáni –

¹⁰ SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv egyetemi tanárnak 1914. december 26-án tartott beszéde: *A háború és a nők*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1916. 7–8.

¹¹ BIHARI 2014. 399.

¹² HANÁK 1988.

hasztalannak tűnő – vágyakozásba és engedtek az otthonmaradt férfiak, vagy a földjükön dolgoztatott hadifogoly udvarlásának. Azokat, akik apjukat veszítették a fronton, a köznyelv hadiárvának, azokat pedig, akik apjuk távollétében folytatott törvénytelen viszonyból születtek, „hadigyereknek” nevezte. Ha a férj túlélte a küzdelmeket, és hazatért, dönthetett, hogy elfogadja-e az új gyerekeket és megbocsát hűtlen arájának, vagy inkább elhagyja feleségét. Krúdy Gyula a fővárosi nőkről 1917-ben írta a következő, cseppet sem hízelgő sorokat:

„Szeretik önmagukat hírbe hozni. Leülnek a szalonban és szemérmetlenül panaszkodnak udvarlói csalfaságáról. Egymást rontják, biztatják, eltökélik. A rossz példa oly ragadós! Szinte fehér holló a tisztességes asszony a városban! [...] azok akik a premiereken, éttermekben, cukrászdákban henteregnek, oly elvetemedettek, hogy nincsen olyan férfi a városban, aki megmentené őket a máglyától, ha még fennállana ez a derék szokás. Pedig a kócsagtollas büszkék, a semmitmondó arcú uszályosak, gőgös delnők és finnyás előkelősdiek, az áltisztességesek, a sopánkodók, az unatkozók és mindent fitymálók: ruha nélkül olyanok, hogy az egész női nemből kiábrándulnak a férfiak. Hogy még van kedvük Pesten a férfiaknak cserélgetni a barátnőiket, a szívhölgyeiket, a titkos ismeretségeiket! Hisz majdnem mindegyik divathölgy keresztülmegy valamennyi férfi kezén [...]”¹³

A háború legnagyobb kárvallottjai azok a nők voltak, akiknek valamelyik hozzátartozója elesett a fronton, és az öldöklés végére tulajdonképpen alig akadt valaki, aki ne lett volna ilyen. Őket természetesen aligha kárpótolta valamely kitüntetés, vagy önkéntes munkájukért kapott díszérem. „Az otthon hősnőinek” – ahogy a volt miniszterelnök, Tisza István 1917 karácsonyán elismerően fogalmazott – háborús erőfeszítései ugyanakkor nem múltak el nyomtalanul: a szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyok és a merev társadalmi struktúrák a háború következtében oldódtak. Azáltal, hogy a gyengébb nem képviselői ennyi erőről tettek tanúbizonyságot, a világháború nemcsak katalizátora volt a nőmozgalmak és az általános választójogi küzdelmek felerősödésének, de a közgondolkodás megváltoztatásával

¹³ KRÚDY Gyula: *Őszi utazások a vörös postakocsin*.

http://mek.oszk.hu/04800/04828/html/krudy_vorosposta0002.html

és a nők addigi jellegzetes szerepeinek „lebontásával” hozzájárult a modern nő „alakjának” megteremtéséhez is.

*

Az 1914–1918 közötti „Nagy Háború” soha nem tapasztalt mértékben vette igénybe a hátszág tűrőképességét. A frontokon harcoló katonák mellett új-, megváltozott társadalmi szerepbe kényszerítette nők millióit is. A férjük távollétében az otthoni gazdaságot ellátó és működtető parasztasszonyok, a fiuk halála miatt magukra maradt idős anyák, apjukat elvesztő árvák, vagy a családfőt gyászoló fiatal feleségek tragédiái mindennapossá váltak.

A megváltozott családszerkezet mellett az első világháború a társadalom foglalkozási szerkezetében is alapvető módosulásokat generált: ekkor tűnnek fel tömegesen nők a korábban jellemzően férfiak által űzött foglalkozásokban és válnak postáskisasszonnyá, kalauzzá, utcaseprővé vagy tűzoltóvá. A módosak közül, akik tehetik jótékonykodnak, mások vöröskeresztes ápolónőként igyekeznek enyhíteni a betegek és a sebesültek kínjain. Az úri középosztály nőtagjai is kénytelenek kivenni a részüket a háztartási feladatokból, mert a korábbi szolgálók munkába állása – főleg a gyártósorok mellé – a fővárosban igazi „cselédválságot” generált.

A világháború hatására megváltozott női foglalkoztatás új lendületet ad a feminista mozgalmaknak is és mind komolyabb súlyt ad a nők általános választójogát követelőknek. A háború ideje alatt megváltozik a nők aránya az oktatás különböző szintjein: az érettségizett nők aránya megnő, az egyetemi karokon pedig az arányuk megnégyszereződik, és eléri az összes hallgató 40%-át, a bölcsészkarokon pedig több mint a felét.

IRODALOM

ALSÓSZOPORI NAGY Ferencné

1916 *Háborúsételek*. Pallas Részvénytársaság, Budapest.

BIHARI Péter

2014 *1914. A nagy háború száz éve.* Kalligram, Budapest.

BRÜLL Miklós

1984 *A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában.* Magyar Vöröskereszt, Budapest.

HANÁK Péter

1988 *A Kert és a Műhely.* Gondolat Kiadó, Budapest.

KÁROLYI Mihályné

1985 *Együtt a forradalomban.* Európa Kiadó, Budapest.

SZOLECZKY Emese–KREUTZER Andrea

2011 *Az Augusztai Gyorssegély-alap tevékenységéről. Acta Musei Militaris In Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. 17–27.*

BÖDÖK, GERGELY

"ON THE WORK FRONT" – THE CHANGING SOCIAL ROLE OF WOMEN IN HUNGARY IN THE GREAT WAR

The First World War has changed almost all aspects of the previous world, and this is true the situation and social position of women too. As a result of the war economy, besides the work of prisoners of war, women also appeared in formerly solely men's jobs. Their massive appearance is the most spectacular example of economic "mobilization". In Budapest the first female drivers, tram conductresses, lamplighters, waiters, firefighters, etc. already appeared in the period of the WWI.

Beyond that, the ticket system and the supplies also demanded a lot of ingenuity and survival practice from women. Separate war-cookbooks appeared for housewives, furthermore cooking courses started and more attention was paid to earlier marginalized vegetarian

movements. Women are well-versed in the under-war charity actions and were the leaders and operators of a various collecting initiatives both in the capital and in the countryside. The political system demanded from the woman, above all, the persuasion, persistence and perseverance of the goals of the war. The propaganda-promoted womanhood has become a committed 'home-girl' who not only plays a role in social gatherings, but if she can, beyond her possibilities, donates for war purposes, underwrite war-loan obligations and also takes part in the hospital for wounded. In addition, she is low-keyed: pipes down her clothing needs and satisfied with the Austrian, German, especially with Hungarian commodities of the clothing market, and in the kitchen, as far as she can, saves and shrinks. Of course, the social position of women fundamentally determined how they lived through the struggles: the lifestyle of the aristocracy's ladies was only slightly changed, the middle-class women have been basically suffered from the expensiveness and the rationing, while replacing their husbands women in the peasant farms made particularly hard physical work.

Following the fallen soldiers, the biggest perpetrators of the Great War were women definitely. At the end of the mass killing, there was hardly anyone who would not mourn a husband, father, brother, or boy. They could hardly be compensated with some awards for their war efforts, or with decorative medals for their volunteer work. The former Prime Minister, István Tisza in his speech at the Christmas of 1917, also acknowledged the war efforts of the country's women's, when he praised the exemplary attitude of the "heroines of the Home". Women's war efforts were not fruitless: the strict subordination and rigid social structures have been resolved – as a result of the war. By the fact that the members of the weaker sex have shown so much strength, the War has not only boosted and stimulated the Hungarian women's movements and the fights for general suffrages too, but it also shaped radically the public thinking. So the First World War also contributed to creation the Idea of a Modern Woman.

A POLITIKAI FELELŐSSÉG TUDATÁBAN A női pacifista újságírás lingvisztikai elemzése

„Az 1900-es évek eleje Európa-szerte a »gyengébb nem« öntudatra ébredésének fontos időszaka volt. Ahogy Bédy-Schwimmer Róza 1914-ben fogalmazott, a »férfinyomorította« nő ezekben az évtizedekben »fejlődött túl mesterséges gyermetegsége korán«, s kezdett független, autonóm lényé válni.”¹

A nők társadalmi jelenléte megvalósult az irodalomban és az újságírásban, a társadalmi élet két fontos – ha nem a legfontosabb – szférájában is.

A női írók és újságírók, amint a női lapok, eddig is léteztek, ám ezeket csak a női árnyéktársadalom kis hányada ismerhette.² 1693. február 27-én jelent meg az első női rovat egy londoni újságban. 1725-ben, Lipcsében már egy külön női lap tanította a női olvasóit erényre és észszerűsége. A lapok szerkesztői és a cikkek írói akkoriban férfiak voltak, de az írni-olvasni tudó nő is csak kevés volt.

A magyar polgárság körében leginkább az evangélikus, a református és a zsidó családokban terjedt el a lányok alapfokú taníttatása. A századforduló előtti, 1880. évi magyarországi népösszeírási adatok még azt mutatták, hogy a római-katolikus férfi lakosság 58,81%-a tudott írni és olvasni, miközben az evangélikus felekezetű férfiagnál ez a szám 79,11%, a református felekezetben 73,32% és az izraelitáknál 81,43% volt. A női mutatók ennél gyengébbek voltak: A római-katolikus lakoságnál csak 40,36%, az evangélikus felekezetben 62,57%, a református felekezethez tartozó nők közül csak 56,02%, a zsidó nőknél 61,68% volt írástudó.³ A

¹ CZEFERNER 2013. 58.

² Például Hedwig Courths-Mahler, aki közel kétszáz „női” regényt írt. Írásai pontosan megfeleltek a polgári társadalom ízlésének. ENDRES 1995. 251–253.

³ PALÓCZY 1884. 55.

századforduló körül az európai népművelődés fellendült, és ez a lendület a Monarchia országait is érintette.⁴

Az első hivatásos női szerkesztő még sem az Osztrák-Magyar Monarchia területéről származott. Henriette van der Meij volt az, akit 1884-ben vettek fel a holland újságírói egyesületbe. 1896-tól 1906-ig van der Meij szerkesztette „Belang en Recht” című újságot, amely az amszterdami tanárnők egyesületének és egyben a dolgozó nők mozgalmának sajtóorgánuma volt.

A nők házon kívüli munkavállalása hozzájárult a női újságírás terjedéséhez. Az első világháború ideje alatt megváltozott a nők munkapiaci helyzete és kialakult a női munkásosztály. A nők korábban is végeztek nehéz fizikai munkát, de ez mindenekelőtt a mezőgazdaságra és a magán háztartásokra korlátozódott. Ezek a munkaszektorok nem voltak alkalmasak a nők szervezett bevonására a társadalmi és politikai életbe. A helyzet megváltozott az első világháború alatt, amikor mind több nő a fegyver- és lőszergyárakba került.⁵

Amint feljebb említettem, a századfordulón az Osztrák-Magyar Monarchiában is előretört a tömegkultúra, ezen belül az írott sajtó. Ez szoros összefüggésben állt a közműveltség javulásával és a közép- és nagypolgárság megjelenésével. Az 1910-es évek elején már több ezer újság és magazin volt ismert a Monarchia országaiban. A sajtó pedig teljes egészében átalakította a társadalom gondolkodását és életmódját.⁶

A nők újságolvasási szokások is megváltoztak tekintettel a nőoktatás terén történt változásokra.⁷ Nagy szerepet játszott ebben a nők mozgalmi-politikai szervezkedése is. A századfordulón a szüfrazettek mozgalma rázta meg a nyugat-európai társadalmakat. Támogatottságuk – főleg a politikai elit részéről – Nyugat-Európában elég nagy volt. A szüfrazettek magyar szövetségese – a magyarországi feminista mozgalom (1904) – elsősorban a budapesti értelmiségi körökben talált támogatásra. A nyugati szüfrazett mozgalomnak az első világháború véget vett, de a magyarországi feministákra a háború

⁴ CZEFERNER 2013. 58.

⁵ ABELSHAUER 1995. 166–167.

⁶ CZEFERNER 2013. 58.

⁷ HROTKÓ 2015. 62–71.

nem hatott ki ilyen negatívan.⁸ Igaz, a kívánt társadalmi reformok Magyarországon nehezebben és csak kis részben valósultak meg.

A továbbiakban olyan magyarországi háborús újságírásról lesz szó, amely a társadalmi kisebbségekhez – a magyarországi zsidó közösséghez és a feminista újságíráshoz – kötődött.

A háborús újságírás a budapesti zsidó közösségben

A zsidó háborús újságírás példaként idézek néhány részletet az „Egyenlőség” zsidó felekezeti és társadalmi hetilap cikkeiből.

1917 áprilisában már a harmadik háborús *pészáchot* írták. Az „Egyenlőség” 13–14. duplaszámának első számozott oldalán megjelent Szabolcsi Lajos „Kitérni” című írása. A cikk egy jiddis dalból vett mondattal kezdődött, amely arról szól, milyen nehéz egy zsidó sorsa. Többet a jiddisről nem esett szó, de annál inkább a nehéz sorsú zsidóról és az antijudaizmusról. A háborús háttérrel a szerző a korabeli politikai szófordulatokkal írta le, amelyekből kiemelkedett a „hazafias szolgálat” jól bevált *frame*-je.⁹ Az „offenzíva,” a „harctér” és a „harc” háborús kifejezéseket a cikk szerzője azonban nem csak a valódi háború leírására használta fel. A valóságos háború csatáját a zsidó katonák bátor jelenlétükkel a szerző szerint már megnyerték, de most egy hátba támadás érte az egész zsidóságot az országon belül. Ebben a társadalmi harcban az ellenfél egy „tudós professzor,” „egy zavaros fejű nagyváradai tanár”, sőt „a nagyváradai megháborodott tudós” volt, akit Porzsolt Kálmánnak hívtak. A zsidóságot a cikkben a névtelen „magyar zsidó” személyesítette meg, aki „igyekszik szolgálni hazáját”. Sőt jobban szolgált, mint más felekezetek tagjai, mert ő zsidó, akire a társadalom kritikusabban figyel fel. A cikkből többek között az is kivehető, hogy Porzsolt Kálmán elképzelése szerint a zsidókat be kell olvasztani a magyar nemzetben. Porzsolt elképzelése még a háború előtti integráló nemzetépítési stratégiát követte. A háború utáni években

⁸ NÁZER 2007.

⁹ A *frame* (ang. keret) alatt a köznyelvi lexikai egységeket (szavakat és szófordulatokat) értem, amelyek nélkül egy-egy társadalmi diskurzus többnyire nem is lehetséges. Az írott vagy mondott szöveg elemzésekor kiderül, hogy a szerző a szöveget a *frame*ek körül mintegy keretben építi fel. A *frame* nem csak a szövegírás szervező eszköze, de a szöveg tulajdonképpeni (még ha titkolt) mondanivalója is.

ЯНОВ, ВАИ ХУЛЬСТ 2011. 87–113.

ez a stratégia a kirekesztő irányzatot vette fel.¹⁰ A cikk értelmezését azzal fejezem be, hogy Szabolcsi a háborús szituációt és annak leírására rögzített szóképeket a zsidósággal szembeni ellenségeskedés ábrázolására használta fel. Ezáltal pedig a zsidóságot is mintegy permanens háborús szituációba helyezte.

1917. augusztus 4-én „A háború körül” rovatban megjelent Lippai Dezső „Az aradi zsidó nők háborús munkássága” című tudósítása.¹¹ A cikk elején még úgy tűnhet, hogy a szöveg itt is a „hazafias munka” keretében szerveződik. Végül azonban világossá válik, hogy a vezető *frame* ebben a cikkben a „nő,” pontosabban a nőiesség esztétikai-érzéki vonzereje volt.

A cikk nem tért ki az ápolás durva valóságára, hanem hangsúlyozta a női jelenlét szép és megható „látványát.” E célból a szerző a „nő” *lexémáját* a szöveg keretévé tette, társítva egy képzeletbeli oltárhoz és az oltár előtt fekvő virágokhoz. Ez az írói fogás fokozta a szöveg agitációs hatását, hogy még vonzóbbá tegye az ápolás szolgálatát a nők körében.

A kibontott hajú, ijedt tekintetű, vagy éppen könnyes szemmel és reszkető kézzel a hordágy előtt térdelő nő látványa ugyan „szomorú”, „szívbemarkoló”, „könnyeket sajtoló”¹², de kétségtelenül erotikus is. A háborús sajtó tehát – hasonlóan a békés idő újsághirdetéseéhez – felhasználta a női ábrázolás erotikáját az írott szöveg hatásosabb tálalására.

Bédy-Schwimmer Rózsa, a magyar feminista újságíró

Más képet festettek Bédy-Schwimmer Rózsa korabeli cikkei. Ő maga is nagyon messze állt az aradi nők hősi-erotikus romantikájától.

Bédy-Schwimmer és társai (többek között Glücklich Vilma és Miskolczi-Meller Eugénia) 1904-ben alapították meg a radikális Feministák Egyesületét, amely a nők egyenjogúságáért dolgozott. A magyar Egyesület a nők választójogáért küzdő nemzetközi

¹⁰ Vö. Prohászka Ottokár háború utolsó éveinek, ill. a háború utáni írásaiban. Például „A Háború Lelke” 1917. évi pásztori levélben vagy a „Kultúra és Terror” 1919-20. évi írásban.

¹¹ LIPPAI 1917. 5

¹² Az idézett szavak a cikk köznyelviszófordulatok. SZABOLCSI 1917. 1.

szervezethez, az *International Women's Suffrage Alliance*-hez kapcsolódott, és e minőségében nyomást gyakorolt a parlamentre, sürgetve a választójogi reform törvénytervezetének elfogadását.

Bédy-Schwimmer fontos szerepet játszott abban, hogy az éppen a háborús évek alatt aktivizálódott nőmozgalom a magyar társadalmi élet részévé váljon. A korszak politikai, tudományos és mindennapi közbeszédében Bédy-Schwimmer szóba hozta a női egyenjogúság kérdését, felhívta a figyelmet a nemi szerepek hatalmi, társadalmi és politikai okaira. A feministák vitték a nyilvánosság elé az olyan témákat, mint a koedukált oktatást, a női munkát, a gyermeknevelés társadalmi felelősségét, a szexuális felvilágosítást és a prostitúciót. Bédy-Schwimmer Rózsa 1907-től szerkesztette „A Nő és a Társadalom”, majd 1914-től „A Nő” című folyóiratot, amelyek a magyarországi nőmozgalom legjelentősebb fórumai lettek.

Az első világháború kitörésétől kezdve Bédy-Schwimmer a háborúellenes mozgalom egyik vezetője volt. 1921-ben az Egyesült Államokba költözött. Itt a pacifista Lola Lloydal állt kapcsolatban. 1929-ben megtagadták tőle az amerikai állampolgárságot, mert nem volt hajlandó aláírni, hogy szükség esetén fegyverrel is szolgálja az új hazáját. 1937-ben világbékedíjat kapott.

Bédy-Schwimmer a korban radikálisan újnak számító női szerepek lehetőségét mutatta meg – az aktív, független és gondolkodó nő alakját. Ez külsőségekben is megnyilvánult: „Egyenes szabású reformruhát viselt. Nem volt benne darázsdereka, máját, tüdejét a szoros, halcsontos fűző nem préselte össze. Tüntető bátorság kellett ahhoz, hogy valaki ilyen ruhában végigmenjen az utcán.”¹³ Ennyit a szerzőről, akinek két cikkét az alábbiakban részletesebben mutatom be.

Az első cikk címe „A béke kálváriája.”¹⁴ Elemezve ezt a szöveget a háborús szcenáriumban használt politikai *framek* segítségével először két *nomina falsa* (hamis főnevet) – „béke” és „nép” szavakat – emelek ki. Gyakran és szinte mindenki által használt szót azért nevezzük hamisnak, mert ezzel a szóval olyan sokat hazudunk, hogy már maga a szó is a hazugság hordozójává válik. „A béke kálváriája”, „a békeszózat”, „a béke stációja”, „a békeajánlat” és „a békejegyzék” – mind ezek a szófordulatok a „béke” elem miatt

¹³ BORGOS 2014.

¹⁴ BÉDY-SCHWIMMER 1917a. 1–2.

válnak rokon *lexemákká*, de a „béke” ezekben a lexikai egységekben nem jelenti a fegyver letételét. A „béke” alatt a cikkben egy olyan dolog értendő, amely nem áll kapcsolatban a „hatalommal.” A békére a „nép” vágyik, amely a szöveg szerint „a kényszer alatt” „károsult”. A „munka” szó is a „nép” kontextusában jelenik meg. A népben „maradt erő” a „vélemény kifejezésére”, a nép „nyomást gyakorol” és „szervezkedik”. A szövegbeli scénáriumot a mai tapasztalatok szintjéről baloldali újságíráshoz sorolhatjuk.

A hatodik bekezdéstől kezdve a béke és a nép lexikai egységét kiegészíti a „nők” *lexémája*. Egy erős kétely kifejezésére szolgáló „Nem kételkedünk” bevezetéssel a szerzőnő kinyilvánítja, hogy a hatalom valójában nem kívánhatja a békét jobban, mint „a jelen nyomorúságba befáradt és a jövő nemzedék további megterhelésétől iszonyodó nők.” A béke a szerzőnő szerint a nők ügye, akiknek begyakorolt tevékenysége az ápolás, a féltés és az aggodalmas szeretet – mind az, ami a békeóhajtás mintáját képezi. Megjegyzem, hogy a női megértés és megbocsátó bölcsessége a korai feministák kedvenc metaforikus eszköze volt.

A férfiak ábrázolása a fentiekkel ellentétes „hatalom” szókép keretében bontakozik ki. A férfiak (például gróf Tisza István) felelősek a háború indításáért. Tisza István beszéde a szerző szerint olyan, mint a „fokost rázó győzelmi gögtől harsogó” ember szava. Tisza István békéje pedig szerinte olyan, amit a legyőzöttek kínálnak meg, de valójában csak „szikladarabokat gördít a béke ösvényére”.¹⁵

A nép, vagyis a nők, mint a béke munkásai „hangosan emelnek szót”, hogy lezárják az emberiség „militarista korszakát”. Ugyanakkor szoronganak is, hiszen aligha lehet elhinni azok békevágyát, akik indították a háborút! A megoldás a nemzet békeközvéleményének formálásában rejlik, amelyet a nők szerveznek meg, főleg ha nyilvánosan is szóhoz jutnak.

A cikk utolsó bekezdéseiben található *framek* figyelmes elemzése adja meg a megértés kulcsát. A béke témáját Bedy-Schwimmer a nők szavazati jogáért folytatott politikai harc céljára a következő módon használta fel.

¹⁵ BÉDY-SCHWIMMER 1917a. 1.

A *frame*, vagyis a közbeszéd valamely szófordulatának (például a fenti metaforák) alkalmazása egy olyan folyamat, amelynek során a szerző egyrészt megfogalmazza az adott esemény jelentőségét, másrészt alkalmazkodik is ehhez a jelentőséghez. Vagyis magát is meggyőzi arról, amit megírt. Ilyenkor különösen jól használhatók a metaforák. A politikai küzdelemben az ilyen szerzői magatartás már nem egy magánember cselekménye, hanem a tudatos közérdekű tevékenység. Ugyanakkor a szerző új kognitív alapokat is hoz létre, amelyek a jövő cselekményeinek feltétele. Rájuk, mint a valóságra fognak később mások is hivatkozni. Bédy-Schwimmer az elemzett cikkben tehát összefoglalta a múlt tapasztalatát és orientációt adott a jövő eseményeit illetően.

Egy másik pacifista cikkében Bédy-Schwimmer a nők és a béke közötti viszonyt vizsgálta.¹⁶ A szcenárium ebben az esetben az etika, pontosabban a feminista etika területébe illett. Ez önmagában is egy irodalmi és publicisztikai újítás volt, bár a nők magatartásáról korábban is készültek írások. Ám azokat egyrészt a férfiak írták, másrészt a korábbi írások a női etikus magatartásról nem a közélet, hanem a magánélet szokásait elemezték. A „Nők és a béke” cikk *frame*-je a béke és a jog, a felelősség (ezen belül a háborús felelőtlen magatartás, mint az ellentét) és a választójog.

Hogyan viselkednek a nők a társadalomban, amely a béke-háború állapotokkal küzd? A nők fegyvere a választójog lehetne, amely nekik nem adatik, és ez a férfiak felelőtlensége miatt van. Ahol a nők már tudnak választani, ott nemmel válaszolnak a háborúra. A békeagitációért a „társadalmi terhektől roskadozó” nők akár börtönbe is mennek. A cikk egyértelmű alanya a cselekvő és cselekedni akaró nő. A második társadalmi alanyt a „politikai jogtalanság”, a „férfi szempont” és a buzgó sajtó személyesíti meg. A nők cselekvése a „nem” a ráerőltetett passzivitásra.

„Most fiaik életével, leányaik reményének elpusztításával, a maguk testi-lelki szenvedésével fizetnek, amiért túl soká négy fal közé zárták magukat, ahová nem juthatott el az a tanulság, hogy a békeidőben a parlamentekben politikai hatalommal építik fel a háborúnak az emberiség elpusztítására vezető masinériáját. A nőnek választójogot kell adni, hogy az emberevő masinéria

¹⁶ BÉDY-SCHWIMMER 1917b. 88–90.

leszerelésénél közreműködhessek, mert a férfiak egymagukban erre a munkára nem képesek.”¹⁷

Az idézett szövegben a „masinéria” az a politikai szófordulat, amely az elnyomott munkásnők és a társadalomban általában diszkriminált összes nő ellenfele. A „masinéria” a parlamentben jön létre, vagyis a választójog által. A cikk radikális hangneme egy erős polarizáció következtében jön létre.

Zárószó

A *frame* mint lingvisztikai szakkifejezés nem egyértelmű. Különböző értelmezései megtalálhatók Gregory Bateson, Donald Schön, Martin Rein és követői munkáiban.¹⁸ Egy dolog mégis világos: a *frame* egy használható analitikai eszköznek bizonyult. Például a politikai beszédnyelv elemzésében, a különböző politikai erők közötti viták és hasonló ideológiai harcok szituációjában. Jelen elemzésben a *frame* egy olyan lexikai egység (egy szó vagy egy szófordulat), amelynek az adott beszédshituációban való használatára a társadalmi társalgás szinte kötelez. A *frame*-t, amint a metaforát is, mindig egy meghatározott szcenáriumban szokás használni. Esetünkben ez a szcenárium a háborús újságírás, amely nem volt mentes az ideológiai harctól.

Az elemzés segítségével képet kaphattunk arról, hogyan működik a szituáció meghatározása, és ezáltal valószínűleg megértjük magát a cselekvést is.¹⁹ A szövegelemzési módszer ezzel együtt egy alternatív gondolkodási utat is kínál, amely kombinálható más, például a történetírási kutatással. Esetünkben maga a szöveg kerül a figyelem középpontjába, rögzítve a szerző aktuális társadalmi tevékenységét. Bédy-Schwimmer Rózsa és a feminista társai olyan témáról nyilatkoztak a nyilvánosság előtt, amelyről előttük döntően a férfiak írtak. Mindkét nemű újságírás célja a cselekvésre való buzdítás volt. Bédy-Schwimmer nem alkalmazta a háborút és az öldöklést mintegy igazoló „hazafias szolgálat” lexikai egységét, amely a nemzeti (nyelvi) szituációban egy nélkülözhetetlen *frame* volt. A feminista szerző

¹⁷ BÉDY-SCHWIMMER 1917b. 90.

¹⁸ Például a korábban idézett Yanow és van Hulst dolgozatában.

¹⁹ BLUMER 1969. 16.

mindkét cikkében csak egy területen – a politikai harc terén – használatos *frame*-t alkalmazott, ami írását radikálissá tette. A cselekvő alanyok erős polarizációja is a politikai radikalizmus jele. A külső háborús körülmények mintegy feljogosították a feministákat arra, hogy világosan hirdessék: a férfiakat, de legalábbis a hatalmat birtokoló férfiakat ellenségnek tekintik. Nem elhanyagolható tény, hogy Bedy-Schwimmer szerzőként a világméretű szituációkban gondolkodott az „Egyenlőség” cikkeinek szűk nemzeti kereteivel szemben.

Ami a női választójogot illeti, úgy az első számú világegés meggyorsította a társadalmak szükségszerű átalakulását. 1919 őszén alakult Friedrich-kormány november 17-én az 5985. számú kormányrendelettel egy új választójogot határozott meg.

A rendelet értelmében nemzetgyűlési választójogot kapott minden férfi, aki betöltötte a 21. évét, 6 év óta magyar állampolgár volt, fél év óta ugyanabban a községben lakott, vagy ott lakása volt. Ennek az életkornak a betöltése előtt is választójoguk volt azoknak, akik 1918. évi november hó 1. napja előtt legalább 12 héten át a harctéren arcvonalbeli katonai szolgálatot teljesítettek. A nők választójogát a férfiakéhoz hasonlóan állapították meg, ám itt kikötötték még az írni-olvasni tudást is. A katonai szolgálatot a nőknél diszkriminatív módon nem említették.

IRODALOM

ABELSHAUER, Werner (szerk.)

1995 Frauenarbeit im. 1. Weltkrieg In: *Frauen. Ein historisches Lesebuch*. München 166–167.

BÉDY-SCHWIMMER Rózsa

1917a A béke kálváriája. *A Nő*. 4. évf. 1. sz. 1–2.

1917b A nők és a béke. *A Nő*. 4. évf. 6. sz. 88–90.

BLUMER, Herbert

1969 *Symbolic interaction: perspective and method*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. 16.

BORGOS, Anna

- 2014 Bédy-Schwimmer Rózsa (1877-1948)
<https://nokert.hu/tue-20140624-1902/646/504/bedy-schwimmer-rozsa-1877-1948-ujsgiro-feminista>

CZEFERNER, Dóra

- 2013 Két feminista folyóirat az Osztrák-Magyar Monarchiában. A nők öntudatra ébredése és a „médiá forradalma”. In: Erőss Zsolt (szerk.): *XI. Grastyán Konferencia. Nemzetközi és Országos Interdiszciplináris Konferencia Előadásai*. Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkolégium, Pécs. 58–65.

ENDRES, Elisabeth

- 1995 „Frauen schreibt für Frauen”. In: Dülmen, Andrea van (szerk.) *Frauen. Ein historisches Lesebuch*. C.H. Beck, München. 251–253.

HROTKÓ, Larissza

- 2015 Goldzieher Ilóna, egy név a magyarországi zsidó művelődés történetéből. In: Juhász György et alii. (szerk.): *A SJE Nemzetközi tudományos konferenciája 'Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban.'* Selye János Egyetem, Komárom. 62–71.

LIPPAI Dezső

- 1917 Az aradi zsidó nők háborús munkássága. *Egyenlőség* XXXVI. évf. 30. sz. 5.

NÁZER, Ádám

- 2007 Harc a női jogokért. *Rubiconline* 2007/8. „A 20. századi nő”
www.rubicon.hu/magyar/oldal/harc_a_noi_jogokert_szufrazettek/

PALÓCZI István

- 1884 A műveltség állapota Magyarországon, különös tekintettel a zsidókra. *Magyar-Zsidó Szemle* 1. évf. 1. sz. 48–56.

SZABOLCSI Lajos

1917 Kitérni. *Egyenlőség* XXXVI. évf. 13–14. sz. 1.

ЯНОУ, Двора, ХУЛЬСТ, Мерлин ван

2011 Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования. *Социологическое обозрение*. Т. 10. № 1-2. 87–113.

HROTKO, LARISSA

IM BEWUSSTSEIN POLITISCHER VERANTWORTUNG

Linguistische Analyse des pazifistischen Frauenjournalismus

Diese Arbeit bietet eine neue Analyse politischer Texte mittels der sogenannten *Frame*-Methode. Als linguistischer Fachbegriff ist *Frame* nicht eindeutig. Gregory Bateson, Donald Schön Martin Rein und andere Autoren interpretierten *Frames* zwar unterschiedlich, doch kamen dadurch zu aufschlussreichen Ergebnissen. In der vorliegenden Analyse ist *Frame* eine Lexik-Einheit (ein Wort oder eine Redewendung), deren Einsatz in einer bestimmten Redesituation gesellschaftlich schon fast verbindlich vorkommt. Unser Fall beschränkt sich auf Kriegsjournalismus, der von verschiedenen Ideologien in eigenen Interessen genutzt wurde. Die Artikel von Bédy-Schwimmer waren radikal feministisch, was durch Einsatz von *Frames* eines bestimmten politischen Gebiets und starke Polarisierung politischer Kräfte realisiert werden konnte. Die Kriegssituation muss die feministischen Autorinnen dazu berechtigt haben, die machtbesitzenden Männer für ihre Kriegsfeinde zu erklären.

HAGYOMÁNYOS POLGÁRI NŐI SZEREPEK VÁLSÁGA A NAGY HÁBORÚBAN

Modern válaszok Pataky Sándorné „Nehéz sors” című visszaemlékezésének tükrében¹

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az első világháború miként hatott a mindennapokra, hogyan formálta át az otthon maradottak, azon belül is a nők szerepét. Mindezt egy óbecsei óvónő, Pataky Sándorné Welfau Schwarzs Róza Ludovika visszaemlékezésein keresztül elemzem. Írásom esettanulmány, amelyben tükröződik az egyéni sors és azon keresztül a nagy történelmi események helyi lecsapódásai, következményei.

Hagyományos női szerepek

A 18–19. században az általános vélekedés szerint a férfi élettere a nyilvánosság, a nőé pedig a privát szféra volt. Ennek értelmében a nő legfontosabb feladata az anyaság, az otthon harmóniájának megteremtése, legfontosabb erényei a másokért való munkálkodás, az önmegtagadás, a lemondás, szorgalom, takarékoság, tisztaság. Ezt hangsúlyozta Ruschek Antal esperesplébános is 1898-ban, *A keresztény nő* című könyvében: „Íme, ez a keresztény nő, a kit megtalálok én munkálkodva a keresztény család körében, vagy imádkozva a kereszt tövében, a szűzi Anya szent társaságában.”²

„A két utolsó század folyamán a nők anya-szerepe szorosan összefügg a családszervezet új struktúráival. A nők, a munkapiac megváltozott feltételeire válaszolva, »stratégiát« dolgoztak ki. Az ipari forradalom előtt egy családi jellegű gazdaságban a nő szorosan kapcsolódott a termeléshez, anélkül, hogy fizetést kapott volna, és nagyszámú gyermeke volt. A fizetésen alapuló

¹ A tanulmányban szereplő dokumentumokat Tóth Attila és családja bocsájtotta a rendelkezésemre, amelyet ezúton is köszönök. A tanulmányt Tóth Attila emlékének ajánlom.

² RUSCHEK 1898. 11.

családi gazdaságban (»family wage economy«), mely a múlt században általános volt, a férjes asszony csak bizonyos időszakokban dolgozhatott, olyankor, amikor gyermekeire nem volt gondja. A férjhez nem ment nő viszont a termelés fontos kereke. A 20. században a fogyasztói családi gazdaságban (»family consumer economy«), a termékenység erősen csökkent és a család gazdasági szükségletei erősen fokozódtak. A nők nagyobb számban dolgoztak, főleg a harmadik szektorban, hogy a család jövedelmeihez ők is hozzájáruljanak.”³

Hagyományos női szerepek válsága

A 19. század második felében a hagyományos női szerepben komoly változások történtek, hiszen a nők tömegesen léptek ki az otthon falai közül: tanultak, fizetett munkába álltak, vagy közéleti tevékenységet vállaltak pl. az egyleti életben.⁴ Az 1880. évi népszámlálásban már külön említették a női munkát. Korábban ez sok esetben összefonódott a háztartási munkákkal. A népszámlálás adatai szerint a legtöbb nő ekkor földművesként (segítő családtagként) dolgozott (636 ezer), ezt követték a napszámosok (közel félmillió fő), valamint a házicselésdség (366 ezer).⁵ A 19. század utolsó harmadában az Eötvös-féle oktatási törvény és a mindkét nemre vonatkozó tankötelezettségi előírás következtében nők tömegesen jelentek meg a tanítónői pályán, Wlassics miniszter 1895-ös rendelete pedig megnyitotta az egyetemeken az orvosi, gyógyszerészi és bölcsész szakokat a nők előtt. Nevelésüket sokan azért is fontosnak tartották, mert a nő legfontosabb feladatának a gyermek nevelését tekintették. Ha az anyja tanulatlan, nincs tisztában a viselkedési szabályokkal, akkor a gyermekének sem tudja ezt a tudást átadni.⁶ A változás másik oka a modern polgári társadalom létrejöttében keresendő, amely a rendi társadalommal szemben a társadalom tagjait individualitásukban ragadta meg. A polgár orientációs kerete elsődlegesen a politika, a vallás világmagyarázó szerepe helyett.⁷

³ FOHLEN 1999. 17.

⁴ BORBÍRÓ 2012. 4.

⁵ Vö. GYÁNI 2009.

⁶ Vö. SÁRAI SZABÓ 2001.

⁷ Ferdinand Tönnies nyomán lásd KAPITÁNY – KAPITÁNY 2007. 283.

A nők tanulási lehetőségei ugyanakkor a társadalmi helyzettől és az anyagi lehetőségektől függően érvényesültek. Ez a kettősség a 20. század első felében is megmaradt.

A visszaemlékezés írója, Schwarzs Róza az első világháború végéig és az azt követő kiutasításig (optálásig) Óbecsén élt családjával, ezért röviden ki kell térnem arra a környezetre, ahol a mű íródott.

Óbecse és a Pataky–Schwarz család története

Óbecse gyökerei a koronakerületi múltba nyúlnak vissza, modern polgári arculata a 19. század második felében alakult ki. A település középosztályát a különböző időszakokban Óbecsére érkezett szerb, magyar, sváb és zsidó középrétegbeli lakosok alkották. Az újonnan érkező hivatalnoki, felekezeti funkciókat betöltő személyek, iparosok és kereskedők integrációjához hozzájárulhattak a modern polgári keretek között kötendő házasságok is.⁸

Pataky Sándor és felesége az óbecsei középosztályhoz tartozott. A Schwarz család osztrák származású volt, a 19. század elején költöztek a Bácskába, amikor Schwarz János, Schwarz Róza nagyapja „Bach huszárként” került Magyarországra. A család elmagyarosodása ekkor megtörtént. Pataky Sándor Orosházáról került Óbecsére egy megpályázott állás okán. A két fiatal házasságából négy gyermek született: Dezső, Tibor, Margit és Rózsa. Schwarz Róza óvónőként dolgozott, férje a gazdasági iskola vezetője és a kosárfonó szövetkezet alapítója volt, ezen kívül részt vállalt az egyleti életben is.⁹ Foglalkozásukból adódóan mindketten társadalmi, közéleti szerepet is tölthettek be az első világháború előtt. A városban és megyeszerte ebben az időszakban értékelődött fel a különféle egyesületek, gazdakörök szerepe,¹⁰ amelyek életkor, nem, társadalmi hovatartozás és foglalkozás mentén fogták össze az embereket.

Schwarz Róza figyelemmel kísérte férje munkásságát, aki be is avatta annak részleteibe. Ez a modern társadalomban természetes, azonban a 19–20. században még nem volt ennyire magától értetődő. Ezt támasztják alá a cég képviselőjének, a visszaemlékezésben leírt

⁸ Vö. GLÄSSER – ZIMA 2013. 55.

⁹ Az adatokat tartalmazó dokumentumok a család archívumában találhatóak.

¹⁰ Vö. GLÄSSER – ZIMA 2013. 50–51.

szavai, aki a vetőmag eladással kapcsolatban kereste fel az asszonyt az első világháború alatt:

„Nagyságos Asszonyom! Bejártuk az egész Bácskát, megfordultunk mindenütt, ahol e cégnek vetőmagot természetnek, de mondhatjuk csaknem teljesen hiábavaló volt utazgatásunk. Eddig mindenütt azt felelték az asszonyok: férjem hadba vonult, nem tudok semmiről, nem mondhatok semmit. Ön az egyedüli, akitől mindenre a legpontosabb felvilágosítást kaptuk. Engedje meg, hogy kalapot emelhessünk Ön előtt, s ezzel fejezhessük ki köszönetünket és elismerésünket!”¹¹

Ez az idézet alátámasztja azt is, hogy annak ellenére, hogy a nők a 19. század második felétől egyre inkább részt vehettek az oktatásban és tömegesen álltak munkába, a fent említett elv, miszerint „a nő világa az otthon, a férfi otthona a nagyvilág”, a 20. században továbbra is a közgondolkodás része maradt.

A visszaemlékezések háttere

Keszeg Vilmos szerint az élettörténetek regiszterekbe rendeződnek. Ezek „az egyént életvilágba, társadalmi hálóba, hierarchiába kapcsolják be, kijelölik és értékelik státusát, teljesítményét.”¹² Az élettörténetek vizsgálata azért fontos, mert „a regiszterekbe sorolt biográfiák egy-egy korszak és társadalom ideológiáját, értékrendjét jelenítik meg, a társadalom egyedeit szociális dimenzióba helyezik.”¹³ Az egyén a története révén kapcsolódik a társadalomba, együtt él a történelemmel. A biografikus történetek előadása és forgalmazása mindig tágabb szociális, kulturális szabályokhoz igazodik.¹⁴ Az élettörténet megírására általában az élet végéhez közeledve, idős korban kerül sor, a múlt eseményei iránti fogékonyság, az emlékezés az időskor sajátja.¹⁵ Az életrajzi visszaemlékezések tehát a mindennapi történelmet tárják fel, vagyis a történelmet „alulnézetből”. A leírt történetek a „nagy” történelmi eseményekbe ágyazódnak, árnyalva azt. Az életrajzi emlékek ugyan

¹¹ PATAKY 1938. 10.

¹² KESZEG 2007. 151.

¹³ KESZEG 2007. 151.

¹⁴ Vö. KESZEG 2007. 151.

¹⁵ Vö. Halbwachs-xal, idézi: NAGY 2011. 58.

legtöbbször valós eseményeket írnak le, át is alakítják azt. Keszeg Vilmoshoz hasonlóan Baumann Tímea is úgy gondolta, hogy „az emlékező életútját a jelenhez viszonyítva alakítja át elbeszélésében, miközben nemcsak a társas, kulturális és történeti kereteknek, de a vele szemben ülő Másiknak is igyekszik megfelelni.”¹⁶ „A csoport kollektív kulturális emlékezete meghatározza, mire, mikor és hogyan emlékezzünk, mit tartsunk fejben, mit felejtünk el.” – írta Halbwachs és Jan Assmann nyomán Bindorffer Györgyi.¹⁷

A naplószerű visszaemlékezést Pataky Sándorné 1938-ban írta meg, az *Új Magyarország* című újság által közzétett felhívásra reflektálva. A pályázat a nők első világháborús részvételére helyezte a hangsúlyt, hiszen

„világháború, békekötés, trianoni viszonyok, gazdasági válságok éppen úgy érintették a nők életét, mint a férfiakét. A keservesen nehéz idők végső próbára tették a magyar nők erejét is: mit bír el gondban, aggodásban, bánatban, fizikai és szellemi munkában, helyt tud-e állni rendkívüli körülmények között.”¹⁸

A visszaemlékezés tehát hiteles, ugyanakkor a hangsúlyok a pályázati kiírásnak megfelelően alakultak. Ennek megfelelően ez egy szelektív emlékezet, amelyet a szerző naplószerűen írt meg. Ezzel ő is tisztában volt:

„És az is nagyon jól van, hogy a múltból lassanként csak a jó, a kellemes emlékek maradnak meg, a rossz, a fájdalmas, a kellemetlen elhalványul, ködbe vész. Ezért van, hogy én is a sok – sok gondot, a sok elkedvetlenítőt, a sok fáradtságot, a nehéz munkát már-már elfelejtettem, s így amiket alább felsorolok, azok csak részei a négy háborús esztendő és az utána következő évek küzdelmes eseményeinek.”¹⁹

A pályamunka a második világháború előtt íródott és az optálás miatt egy megtört egzisztenciáról szólt, amelyet Kisújszálláson sikerült többé-kevésbé újra felépíteni.

¹⁶ BAUMANN 2007. 147.

¹⁷ BINDORFFER 2008. 65.

¹⁸ *Új Magyarország* 1938. június 5. 11.

¹⁹ PATAKY 1938. 4.

Ennek folytatását a második világháború után a férje írta meg, *Még nehezebb sors* címmel, amely a második világháború alatti német és orosz beszállásolásokról szól.²⁰ A két mű között fontos különbség, hogy Schwarz Róza írása a nyilvánosságnak, míg Pataky Sándor műve a családja számára íródott. Ez valószínűleg hatott a mű stílusára, a témák kiválasztására is. Schwarz Róza írását díjazták, ugyanakkor nyomtatásban a család tudomása szerint nem adták ki.

A család helyzete a Nagy Háborúban

Az első világháború kitörésekor Pataky Sándor is bevonult a hadseregbe. Feleségére hárult a feladat, hogy a saját teendői mellett a férje munkáját is ellássa, vagyis kézben tartsa a gazdasági iskolát, a kosárfonó szövetkezetet. Emellett természetesen ellátta óvónői feladatait, nevelte négy gyermeküket, illetve amikor sebesült katonákat hozak a településre, részt vett azok ápolásában is. Ezt ő is megfogalmazta naplószerű visszaemlékezésében:

„Itt van a négy gyermek, a legnagyobb alig kilenc, a legkisebb alig három éves. Ezután nekik nem csak gondozó anyjuknak, de családfenntartó atyjuknak is kell lennem. Itt van a tisztviselői állásom az óvoda közel száz aprósággal, és ott van a legterheesebb, a legtöbb gondot és fáradságot adó mezőgazdasági iskola férjem iskolája 24 holdas gazdaságával, melynek egyetlen bérese szintén hadba vonult”²¹

Mindez csak úgy működhetett, hogy a férje már előzőleg is beavatta az ezzel kapcsolatos tudnivalókba. Ennek az atipikus családmodellnek köszönhetően Pataky Sándor a frontról, levelek segítségével tudta segíteni feleségét:

„Ugyanis férjem mindig jó előre megírta minden fontosabb teendőnek és munkának idejét és leírta a végzés módját is. Kérdéseimre kimerítő válaszokat küldött, jó tanácsokkal ellátott. Ezek, és amit férjem mellett 10 év alatt láttam és tapasztaltam,

²⁰ PATAKY 1938.11.

²¹ PATAKY 1938. 3.

képesítettek arra, hogy zavar és kapkodás nélkül, idejében és jól végezzük a soron lévő gazdasági munkákat.”²²

Erre szükség is volt, hiszen a férfihiány miatt neki kellett irányítania a munkálatokat és összefogni a település asszonyait, vagyis megszervezni a saját társadalmukat.

Érdekes, hogy még az ilyen rendkívüli helyzetekben is milyen szigorúan vették a nemi szerephez kötődő társadalmi elvárásokat. Erre a csépléstről szóló leírásban szereplő epizód mutat rá:

„Rendelet írja elő, hogy kévevágó csak nadrágba öltözött személy lehet. Milyen kis gond ez ma, a »piyama«, a »sort« és »nadrágszoknya« korában, amikor bármely falusi asszony és leány is, az első szóra magára húzza a férfinadrágot. De akkor mennyi kérés-könyörgésbe került, míg másfélszeres napszámmért az egyik fiatalabb menyecske végre hajlandó volt egy viseltes férfinadrágot nagy szégyenkezés és a többi asszonynépség vihogó, gúnyos megjegyzései közben magára erőszakolni és indulhatott a munka!”²³

Ez az idézet bemutatja az első világháború és az azt követő időszak divatjának változását, illetve ezzel együtt a nők helyzetének változására is utal. Arra is rávilágít, hogy a társadalmi szabályokat az egyénnel a közösség tartatta be, különösen a zártabb közösségek esetében.

Schwarz Róza az első világháború éveiben nagy hasznát vette annak a tudásnak, amelyet férje mellett tanult meg a gazdasági munkákról. Nő lévén azonban nem voltak meg azok a kapcsolathálói, amelyekkel a férje férfiként rendelkezett. A Nagy Háború okozta nehézségek mellett ez magyarázza például azt, hogy a vetőmag szállításához szükséges engedély nem érkezett meg a megszokott módon. Ugyanakkor, miután a fent idézett urak meglátogatták és meggyőződtek róla, hogy tisztában van a szükséges tudnivalókkal, hamarosan elpostázták az engedélyt, noha korábban több levelet, sürgönyt is elküldött a részükre.

²² PATAKY 1938. 11.

²³ PATAKY 1938. 5.

Schwarz Róza nemcsak a gazdasági iskola körüli munkákban vett részt. A településen élő asszonyok a saját földjükön lévő mezőgazdasági munkát is ellátták az otthonmaradt családtagok segítségével. A lassabban haladókat a többiek segítették, illetve Pataky Sándorné is segítségükre volt az iskola támogatásával.

Pataky Sándor az első világháború előtt megalapította a kosárfonó szövetkezetet, melynek feladata az volt, hogy

„...tanfolyamokon tömegesen képezte ki a szegényebb sorsú földmivelő munkásokat kosárfonókká. Azokat később szövetkezetbe tömörítette és a téli, munkahiányos időszakban olykor 150–200 munkás is készítette a szövetkezet részére a szőlő-, gyümölcszszállító és különféle gazdasági kosarakat, az ügyesebbje pedig a ruhás, utazókosarakat és kerti bútorokat.”²⁴

A szövetkezet tehát egyféle szociális intézményként is működött. Ennek teendőibe Schwarz Róza korábban is belelátott, így a feladat ellátásánál nagyobb gondot okozott számára, hogy a munkások a megbeszélt feladatokat nem minden esetben vették komolyan, vagyis nem annyit, illetve nem olyan minőségű árut adtak le.

Tanulságok

Schwarz Róza: *Nehéz sors* című visszaemlékezése tehát jó példa arra, hogy az első világháború miként hatott az otthonmaradottak, különösen a nők hétköznapi életére. A rendkívüli helyzet megoldása érdekében olyan munkákat, feladatokat kellett ellátniuk, amely azelőtt a férfi feladatkörébe tartozott. A problémára a mindennapok történetének szintjén a közelmúltban figyelt fel a társadalomtudomány.

Pataky Sándorné már lánykorában is élénken részt vett a közösség életében, ezért kapcsolatai és tapasztalatai révén össze tudta fogni a körülötte élő, hasonló sorsú asszonyokat. A visszaemlékezés főszereplői egy polgárosult család tagjai, akik ezt főként mentalitásukban, és bizonyos mértékig a külsőségekben jelenítették meg. A feleség maga is polgári, zárdai nevelésben részesült.

²⁴ PATAKY 1938. 18.

Schwarz Róza gondolataira bízott óvodásokat – a csoportképek tanulság szerint – magyaros viseletbe öltöztette. A kezükben, illetve a körülöttük lévő eszközök a leendő nemi szerepükre utaltak. A család elmondása, illetve a megmaradt fotók tanulsága szerint az óvónő a saját gyermeit is gyakran öltöztette magyaros viseletbe. Ennek oka, hogy Schwarz Róza családja osztrák származású volt, de erősen magyar érzelmű. Ez a dualizmus asszimilatív magyar nemzetképzése keretében értelmezhető, amely a hasonulást hangsúlyozta. A magyaros viselet emellett a két világháború közötti divatnak is része volt historizáló, nemzeti jelentéstartalommal.

IRODALOM

BAUMANN Tímea

- 2007 „Maradjon emlékezet?” Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében. *REGIO* 2007/2. 141–159.

BINDORFFER Györgyi

- 2008 Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink – Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 61–77.

BORBÍRÓ Fanni

- 2012 „A nő szüli ugyan a férfiút, de a férfi alkotja a törvényt” A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon. Link:
http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=127:a-no-szuli-ugyan-a-ferfiut-de-a-ferfi-alkotja-a-torvenyt-a-nok-helyzete-es-a-nokerdes-alakulasa-a-19-szazadi-magyarorszagon&catid=61&Itemid=254 Letöltés ideje: 2018. 03. 21.

FOHLEN, Claude

- 1999 A nő a társadalomban. In: Dr. Kéri Katalin (szerk.): *Tollam szivárványba mártom* (Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig). Pécs. 9–32.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

- 2013 Óbecse polgárai arculata. In: Glässer Norbert (szerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse. 29–70.

GYÁNI Gábor

- 2009 Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubicon* 2009/4 Rubiconline. A Rubicon internetes melléke. Link: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tarsadalmi_nemek_a_munkaeropiacon_a_polgari_magyarorszagon/ Letöltés ideje: 2015. 10. 28.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2007 *Túlélési stratégiák*. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Budapest.

KESZEG Vilmos

- 2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – KJNT, Kolozsvár. 151–198.

NAGY Réka

- 2011 Egy élet a kéziratok tükrében. Az autobiográfia és a biográfia használata a szilágysági Szabó Miklós életében. *Korunk* 3. 2011. március. 57–64.

RUSCHEK Antal

- 1898 *A keresztény nő*. Szent István Társulat, Budapest.

PATAKY Sándorné Schwarz Róza

- 1938 *Nehéz sors*. Küzdelem az idők viharában. Kézirat.

SÁRAI SZABÓ Katalin

2001 Nőkép a református sajtó tükrében. 1867–1918.
Egyháztörténeti szemle. 2: 2. 3–34.

GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS, ANIKÓ

THE CRISIS OF TRADITIONAL BOURGEOIS FEMALE ROLES IN THE GREAT WAR

Modern responses in the light of the recollections of Mrs Sándor Pataky

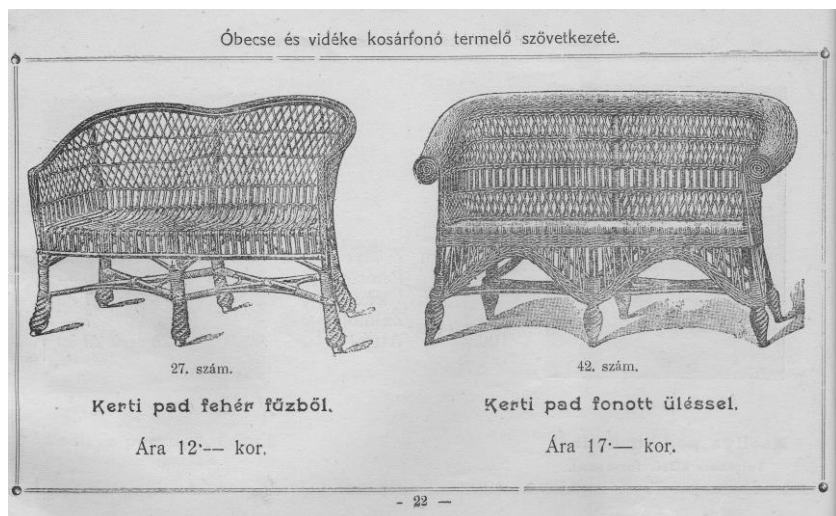
In this study I examine how the First World War influenced everyday life and reshaped the role of those who remained at home, including women. My analysis is based on the recollections of Mrs Sándor Patakyné Róza Ludovika Welfau Schwarzwald, a kindergarten teacher from Óbecse. My paper is thus a case study in which individual lives and through them the local impacts and consequences of major historical events are reflected. Róza Schwarzwald wrote her recollections in response to an appeal made by the newspaper *Uj Magyarország* in its issue of 5 June 1938, for which she received a prize. During the First World War the kindergarten teacher took over the management of her husband's agricultural school and organised the local women. In addition she also performed her duties as a kindergarten teacher and cared for her own four children. The recollection in the form of a diary thus also provides an example of what happened to the traditional role of women during the Great War. As sources I make use of the surviving personal and economic documents of Róza Schwarzwald and her husband Sándor Pataky, as well as family photographs and the correspondence exchanged by the couple during the First World War that shows how the husband tried to help the kindergarten teacher manage the farm work. The description of the life career gives an insight into the events of the change of rule following the First World War that led to the family's decision to move to within the new borders of Hungary.

1. kép: Pataky Sándor és
Schwarz Róza

2. kép: A házaspár 1915.
július 26-án

3. kép: Bútorok az Óbecse és Vidéke kosárfonó termelő
szövetkezetének katalógusából

4. kép: A Patak család Óbecsén 1917-ben

5. kép: Óvodai bemutató, Óbecse

Magritay Tihamér: A duzzógó huszár
(részlet, aquarell-nyomás, 46x67 cm, magántulajdon)

Emlékezet, gyász, hőskultusz, muzealizáció

A NAGY HÁBORÚ EMLÉKEZETE KOLOZSVÁRON

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Kolozsváron az első világháború alatt és után hogyan szerveződött a Nagy Háború emlékeztetének megjelenítése a helyi nyilvánosságban, milyen eljárásokkal, eszközökkel, ünneplési alkalmakkal és formákkal tartották ébren az események iránti figyelmet, a polgári lakosságnak a háborúban való érintettségét.¹ A kutatás során elsődlegesen használt forrás (sajtó) eleve meghatározza a kutatói látásmódot: nem is annyira az eseményeket, mint inkább az értelmezéseket, a valóságról alkotott reprezentációkat közvetíti számunkra. Az időszaki sajtótermékek (napilap, hetilap, havilap) mellett² az iskolai és egyetemi értesítők, illetve az emlékkiadványok és a különféle megemlékezéseken elhangzott beszédek szolgáltak a kutatás forrásául.

Elméleti megfontolások • A kutatási téma megköveteli az interdiszciplináris megközelítést, a néprajzi szakirodalom felhasználása mellett a kulturális antropológiai, szociológiai, szövegelméleti és szemiotikai kutatói hagyományokra való támaszkodást is.

A megemlékezések, emlékünnepségek közösségi gyakorlatát a kultúrakutatók a *rítus* fogalmával írják le. Az emlékezés kollektív módjának rituális, különféle rítusokon keresztül való történésére hívja fel a figyelmet Paul Connerton is, aki az emlékezés nyilvános akcióinak szerkezetét elemzi.³

¹ A tanulmány a MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült pályamunka egyik fejezetének első változata. Ebben a szövegben terjedelmi okokból mellőzöm az elméleti keret részletezését, illetve nem térek ki a 19–20. századi lokális emlékezőskultúra szerkezetének bemutatására sem. (Ezekhez lásd: JAKAB 2017, 2018.)

² Az *Ujság* és az *Ellenzék* helyi, de regionális kitekintésű napilapok voltak. A periodikákat a szövegben hivatkozom, a rövidítések feloldása: AU – *Acta Universitatis*, E – *Ellenzék*, KFÉ – katolikus főgimnáziumi értesítő, RKÉ – református kollégiumi értesítő, U – *Ujság*, UKÉ – unitárius kollégiumi értesítő.

³ CONNERTON 1991. 41–71.; vö: POZSONY 2006.

A médiagenealógiai és műfajgenealógiai vizsgálatok egyik megállapítása az, hogy ha a társadalom, a korszak valamit el akar mondani, ahhoz meg kell teremtenie a médiumot, a műfajt. A műfajok tulajdonképpen már ezzel az igénnyel együtt megjelennek.⁴ Péntek János a ritualizált szöveg megjelenésének kötöttségeit (szokásszerű, rituális vagy szertartásos jelleg) emeli ki.⁵ A kommemorációs helyzetek, ünnepi alkalmak adekvát formákat, hagyományos műfajokat keresnek, de ugyanakkor vissza is hatnak rájuk, alakítják is azokat. Keszeg Vilmos megállapítja, hogy „minden kornak megvannak a történetei, történetmondási és -hallgatási preferenciái, szabályai és habitusai”.⁶ Jan Assmann is hangsúlyozta az emlékezet nyelvi, képi és rituális megformáltságát.⁷

Az emlékezés tereket alakít ki és rendez át, Jan Assmann szerint az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik”;⁸ a térbeliesítést tartja mindenfajta *mnemotechnika* (értelemtárolás, -felelevenítés, -közvetítés) legősibb, legeredetibb eszközének.⁹

Maurice Halbwachs emlékezetkutató egyik legfontosabb tétele szerint az egyén emlékezése mindig (meghatározott) társadalmi keretben zajlik és tölti be funkcióját. Állítása szerint az emlék kollektív jellegét a közös tudatállapotról való referálás adja; az emlékezetben a társadalmi környezethez való tartozás tükröződik vissza. A társadalmi keret (pl. család, vallási csoport, társadalmi osztály)¹⁰ pedig az emlékezetet felülvizsgáló, működtető intézményként tételveződik, amely az emlékezési eseményt szabályozva a társadalmi konszenzust biztosítja.¹¹ A közös (nem feltétlenül azonos) emlékezet csoporttudatot termel.

Pierre Nora az *emlékezet helyeinek* definiálásakor számba vette, hogy melyek azok a médiumok, hogyan szerveződnek azok a helyek és valóságok, amelyek az emlékezetet közvetítik. Az általa csak többes számban használt *emlékezet helyei* lehetnek anyagi, szimbolikus és

⁴ TODOROV 1998. 285.; KESZEG 2011. 18.

⁵ PÉNTEK 1997. 333.

⁶ KESZEG 2011. 36.

⁷ ASSMANN 1988. 14.

⁸ ASSMANN 1999. 40.

⁹ ASSMANN 1999. 60.

¹⁰ HALBWACHS 1925. 199–368.

¹¹ HALBWACHS 1925. VIII–IX.

funkcionális vonatkozásúak, amelyek érvényesülhetnek egyidejűleg, de különböző mértékben is. Felfogásában az emlékezetnek csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben ezekben a helyekben reprezentálódik.¹²

A meglazuló társadalmi kötelékek megerősítésére vagy újraserkesztésére a társadalmak mesterséges kontextusokat teremtenek, rituális kommunikációs helyzeteket építenek ki, amelyek koherenciát biztosíthatnak a társadalmi együttélés számára. Azaz új hagyományokat találnak ki, hoznak létre. Eric Hobsbawm nyomán a kollektív emlékezetet *kitalált hagyományként* értelmezhetjük.¹³

A *lokális történelmek* elméleti igényű vizsgálata az utóbbi évtizedek eredménye. A kutatások elméleti következtetése szerint „a lokális történelemben újraértékelődik a történelem, diszciplínából helyi szociális és kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, amely identitásokat termel és emberi kapcsolatokat működtet. Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre.”¹⁴ A szakirodalom számára ismert az a látásmód, hogy a helytörténet a nemzeti eseményeket lokalizálja, az országtörténelem pedig legitimizálja a lokális történelmet.¹⁵

Narratív keret, kezdeti reakciók

A trónörökös pár meggyilkolását szinte azonnal követő osztrák–magyar hadüzenet új korszak elindítója volt a világtörténelemben. Márki Sándor egyetemi rektor 1915-ös leköszönő beszédét a világpolitikai helyzet értékelésével indította: „Tudtuk, megmondotta királyunk tavaly július 28-án, hogy véget kell vetnünk Szerbia folytonos és türheterlen kihágásainak, ha sértetlenül akarjuk fentartani méltóságunkat és becsületünket, s a szüntelenül való megrázkódtatástól meg akarjuk óvni államunk, gazdasági életünk és katonaságunk fejlődését. Királyunk, mindent megfontolva és meggondolva, elhatározta, hogy fegyveres erővel szerzi meg a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait. Nyugodt lelkiösmerettel lépett a

¹² Vö. NORA 1999.

¹³ HOBSBAWM 1987.

¹⁴ BENSA 2001. 3., 8. – ismerteti KESZEG 2008. 329.

¹⁵ Vö. FABRE 2001. 20.; KESZEG 2008. 330.; 2015. 372.; VAJDA 2013. 249.; 2015. 46.

kötelességek útjára, mert bízott a népben, a mely a haza becsületéért, nagyságáért és hatalmáért mindenkor készen állt a legsúlyosabb áldozatokra; bízott önfeláldozó, lelkes, vitéz hadseregében és bízott a Mindenhatóban, hogy győzelmet ad.

A Szerbiának szóló hadüzenetet egy esztendő leforgása alatt húsz más hadüzenet követte; a szomszédok háborújából világháború lett s fegyverrel a kezében a Föld minden részéből húsz-huszonegy millió ember állt egymással szemben.”¹⁶

Az idézett szövegrészlet – túl azon, hogy a világháború kitörését egyoldalú, belső szempont alapján láttatja – jól érzékelteti, hogy a mindennapi élet, a nyilvános beszéd átkontextualizálódott. A világháború átrendezte, uralta a köznap és ünnepi diskurzusokat.

A világháború, a kortárs események *azonnali történelemmé* (*histoire immédiate*)¹⁷ váltak, önmaguk eszméinek emlékezeteként léptek elő.

Következzék néhány példa. Márki Sándor rektor 1914. december 10-én utasította a karokat, hogy a hadbavonult hallgatóktól érkező leveleket és a velük kapcsolatos adatokat (hírek, biográfiák, naplójegyzetek) gyűjtsék.¹⁸ A történész rektor a háborúban részt vevők adatait több rendben közölte. Tervében volt az adatokat „külön kiadandó s lehetőleg az elesettek s a kiválóbb hősök arczképével ékesítendő emlékkönyvben” közölni. Ugyanakkor céljának tartotta a begyűjtött anyagot a rektori levéltárban vagy külön történelmi gyűjteményként elhelyezni és megőrizni.¹⁹

A hadsereg által zsákmányolt és 1915. január 4-én a Mátyás-szobor előtt közszemlére kitett orosz és szerb ágyukat az egyetem gyűjteménye számára kérte el, „hogy ezzel az ajándékkal Ő Felsége az érte és hazánkért vérét és életét szentelő ifjúságot kitüntetni, a jövő nemzedékeket pedig nagy tettekre buzdítani és lelkesíteni kegyeskedjék.”²⁰ (A hadügyminisztérium a háború végére halasztotta a döntést.) (1. kép)

¹⁶ MÁRKI 1915b. 5.

¹⁷ Vö. LEDUC 2006. 90–97.

¹⁸ Erről a rektori beszámoló is megemlékezett: MÁRKI 1915b. 40–41.

¹⁹ MÁRKI 1915b. 43.

²⁰ MÁRKI 1915b. 42.

Az egyetem és a város a magyar csapatok sikereit („vitéz hadaink diadalait”) folyamatosan ünnepelte: 1914. december 6-án a Főtéren, Mátyás király szobra előtt, 1915. március 22-én az egyetem dísztermében az Egyetemi Kör által szervezett rendezvényen, augusztus 6-án a templombeli Te Deumon, augusztus 18-án a Főtéren a Kárpátok Őre szoboravatón ünnepelték a sikereket.

1915. június 26-án az egyetem tanácsa arról döntött, hogy megörökíti a háború emlékezetét:

„...egyhangulag elhatározta, hogy az egyetem háláját, köszönetét és tiszteletét fejezi ki mindazon tagjai és bekebelezett doctorai iránt, kik ebben az óriási háborúban édes hazánk iránt fegyveresen szereztek érdemeket. Fájdalommal és szeretettel, de egyúttal hazafias büszkeséggel gondol azokra az ifjú hősökre, kik a haza védelmében elesetek. Az elesettek, megsebesültek s általában véve a háborúban részt vettek nevét az egyetem központi épületén alkalmas, díszes helyen annak idején márvány táblán fogja megerősíteni.”²¹

Az emléktábla létrehozása mellett más emlékjelet is kívánt állítani az egyetem:

„Kíváncsnak tartja, hogy az egyetem fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmával, 1922-ben, az egyetem központi épületének udvarán, vagy az előtte levő kis parkban a hős ifjakkal s magának a háborúnak emlékére állítandó művészies szobor leleplezhető legyen.”²²

A Vörös Kereszt-Egylet és a Hadsegélyező Bizottság felhívására a sebesültek javára az egyetem 12 tanára 1915. január 9. és március 27. között előadásokat tartott az aulában. Az elhangzott előadásokat Márki Sándor szerkesztette egybe: a *Háborús előadások...* című kötet bevételét szintén a sebesültek támogatására szánták.²³

Márki Sándor a háború első éveiben doktoravatásokon mondott rövid, történelmi példázatokra építő előadásait *Háborús beszédek*

²¹ MÁRKI 1915b. 42–43.

²² MÁRKI 1915b. 43.

²³ MÁRKI (szerk.) 1915.

címmel jelentette meg.²⁴ A kötet bevételét a harctérről hazatért doktoranduszok költségeinek fedezésére szánta.

Hősök, halottak

Amint a fentiekből is kiderült, a köznapi beszédben, a kollektív emlékezetben megjelent egy újabb hős: *a világháborús hős, a hősi halált halt katona*.

A Református Kollégium 1915. február 16-án veszítette el tanárát, Szabó Imrét. A katonát bajtársai „Kolomea sáncainál”, „a diadalmas csata mezején”²⁵ temették el.²⁶ A kollégium első hősi halottjáról az 1915. március 15-ei ünnepségek és az 1916. június 3-ai évzáró ünnepély keretében is megemlékezett Kovács Dezső igazgató.²⁷ Emlékére alapot hoztak létre a kollégiumban, a támogatást a katoná-árvák nevelésére szánták.²⁸ Zoványi Pál református kollégiumi diák 1915. március 9-én halt meg orosz fogságban. Szülei alapítványt tettek az emlékére.²⁹ Farkas Sándor kollégista emlékére szülei „Farkas Sándor hősi halált halt tartalékos hadnagy alapítványa” címen tettek alapítványt.”³⁰

1915 októberében a kolozsvári egyetem 106 háborúban elesettet, saját halottat tartott számon. Márki Sándor rektor az éves beszámoló függelékében közölte a sebesültek és elhunytak adatait,³¹ illetve ugyanitt külön életrajzi gyűjteményt közölt 109 hősi halotról.³² Az anyagot külön is megjelentette *A háború első éve a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetemen* című kiadványában.³³ A Hadiemlék Bizottság³⁴ elnökeként a későbbiekben is közölte az

²⁴ MÁRKI 1915a.

²⁵ Részlet a kollégium gyászjelentőjéből.

²⁶ Seprődi János nekrológiát az iskolai értesítő közli: RKÉ.1915. 28–29. Szabó Imre haláláról másutt: RKÉ.1915. 119–120.

²⁷ RKÉ.1915. 137–138.; RKÉ.1916. 42.

²⁸ Vö. RKÉ.1916. 125.

²⁹ RKÉ.1916. 43.

³⁰ RKÉ.1918. 41.

³¹ MÁRKI 1915b. 104–144.

³² MÁRKI 1915b. 145–184.

³³ MÁRKI 1915c.

³⁴ A bizottság további tagjai Kosutány Ignác, Lőte József, Pósta Béla, Szádeczky-Kardos Gyula egyetemi tanárok voltak.

adatokat: 1917-ben külön a sebesültek és elhunytak adatait (23),³⁵ külön a hősi halottak (58) életrajzi adatait;³⁶ 1918-ban külön a sebesültek és elhunytak adatait (26),³⁷ külön a hősi halottak (29) életrajzi adatait.³⁸ A történész 1918-as felhívásában a munka folytatását is jelezte; ebből idézek:

„1915. évi rectori beszámoló beszédemben s azóta lett s az Acták közt kiadott két jelentésben 2792 hadbavonult ifjúnak névsorát és 193 elesett vitéznek rövid életrajzát közöltem. Elnökletem alatt [...] *emlékbizottság* alakult, mely az adatok gyűjtését a tervezett emlékkönyv és feliratos tábla részére folytatja s a beérkezett vagy ezután érkező életrajzokat, adalékokat, arcképet, gyászjelentéseket, levelező-lapokat s egyéb emléktárgyakat kegyeletes megőrzés végett a háború végével az egyetemi könyvtárnak adja át. Tisztelettel kérek mindenkit, hogy az e célra szánt küldeményeket hozzám [...] intézni szíveskedjék.”³⁹

Az egyetem halottairól – amíg nem váltak tömegesebbé a halálesetek – a tanárok rendre megemlékeztek. Néhány esetben fennmaradt (azaz inkább sikerült felkutatni) az emlékbeszéd: Szónya Károly orvostanhallgatóról 1914. október 5-én, az egyetemi előadásainak bevezetőjeként emlékezett meg Márki Sándor történész rektor.⁴⁰ Létay Balázsról, az Érmészeti és Régészeti Intézet munkatársáról 1915. március 18-án emlékezett meg Pósta Béla egyetemi tanár.⁴¹

Október 20-án, a háború kitörése után tartott első városi közgyűlésen elhatározták, hogy jegyzőkönyvileg örökítik meg a város „hős fiainak emlékét”.⁴²

A kutatás szempontjából ki kell emelnünk, hogy a háborúban élő társadalom egy újszerű, szokatlan problémával szembesült: hogyan emlékezzen meg azokról, akiknek sírja távol vagy ismeretlen helyen

³⁵ Vö: AU.1917. 98–108.

³⁶ Vö. AU.1917. 109–135.

³⁷ Vö. AU.1918. 121–126.

³⁸ Vö. AU.1918. 127–139.

³⁹ Közli az 1918-as rectori beszámoló: AU.1918. 139.

⁴⁰ Az emlékbeszédet a rectori beszámoló közli: MÁRKI 1915b. 82–83.

⁴¹ Az emlékbeszédet a rectori beszámoló közli: MÁRKI 1915b. 86–89.

⁴² U.1914/259. 4.

van. Erre a helyzetre nem volt kulturális mintája, működő modellje a társadalomnak. Ahogy az 1848–1849-es események után, ezúttal is a temető – mint a halottak ismert helyszíne – vált a kezdeti megemlékezések terepévé.

A Vörös Kereszt-Egylet „kegyeletszalagokat”, gyászszalagokat árusított, felhívást tettek közzé, hogy ezeket használják virágok helyett a halottak napi sírdíszítések során, a bevételből pedig a sebesült katonákat és hadiárvékat szándékoztak támogatni.⁴³ A sírok kivilágítását is mellőzték (a városi tanács betiltotta), a költségeit a szociális szükségletekre fordították.

Az emlékezet fenntartásának más eljárásai is ismertek. A Református Kollégium 1916. május 3-án „Kárpát-ünnepélyt” szervezett. A Farkas utcai templomban zajló ünnepségen Kovács Dezső igazgató tartotta a megnyitóbeszédet.⁴⁴ A Kárpátokban zajló önvédelmi harcokról emlékező ünnepség legfontosabb része Tavaszgy Sándor teológiai tanár beszéde volt.⁴⁵

A Katolikus Főgimnázium 1917. november 5-én emlékezett meg hősi halottairól. Az emlékbeszédet Húber Imre tanár mondotta.⁴⁶ Az Unitárius Kollégiumban november 10-én tartottak emlékünnepet. Az emlékbeszédet Kiss Ernő tanár mondotta.⁴⁷

Az Unitárius Kollégium tanulói háborús leveleket és levelezőlapokat gyűjtöttek az Erdélyi Múzeum-Egyesület által indított gyűjtőmozgalomban. Az 1914 decemberében indult mozgalom célja az EME levéltárába való gyűjtés és megőrzés. A kollégisták 1915. május 20-ig 1350 táborilapot és levelet szolgáltatottak be.⁴⁸ 1916-ra ez a mennyiség 6500-ra emelkedett (az EME gyűjteménye addig 15000 tételből állott).⁴⁹ 1917-ben közel 10000-es darabszámról tudunk.⁵⁰ 1918-ban 13000 darabból állott a gyűjtemény (az EME gyűjteménye ekkor 25000 tétel).⁵¹

⁴³ U.1914/267. 5.; U.1914/268. 4.

⁴⁴ A beszédet az iskolai értesítő közli: RKÉ.1916. 27–29.

⁴⁵ A beszédet az iskolai értesítő közli: RKÉ.1916. 29–35.

⁴⁶ KFÉ.1918. 7.

⁴⁷ UKÉ.1918. 42.

⁴⁸ Az adatokat az iskolai értesítő közli: UKÉ.1915. 102–103.

⁴⁹ UKÉ.1916. 82–83

⁵⁰ UKÉ.1917. 60.

⁵¹ UKÉ.1918. 35–36.

A korban egyre több emlékalapítvány született. A háború áldozatainak növekedésével, a családi tragédiák gyakoribbá válásával azonban ezek a kezdeményezések kifulladásra, a gyűjtések kezdeti lendülete alábbhagyott. Az egyéni, családi drámákra utaló emlékállítások, emlékállítási kezdeményezések helyét a közös tragédiákra emlékeztető „a jeltelen sírhantok és a tömegsírok hangulatát idéző”⁵² honvédemlékművek vették át. Ezek az előző korszak monumentális munkáihoz, az 1848–1849-es eseményeket megőrzítő emlékművekhez képest egyszerűbb, szerényebb kiállításúak, olcsóbb anyagból (fa, kő) készült alakzatok voltak.

Szobrok és emlékművek – tervek és megvalósítások

A zajló világháború emlékeztetét a város szinte azonnal kihelyezte a nyilvános térbe. A hazáért elesett katonák hőskultusza újítást jelentett a hagyományos emlékállításban. (Közvetlen előzményei csak az 1848–1849-es honvédekről való megemlékezések voltak.) A világháború alatti emlékállítások nagyrésze azonban kezdeményezés maradt, csupán az előkészítés fázisáig jutott el.

Létay Balázs mellszobra • Létay Balázs régész (Aranyosrákos, 1888. okt. 31. – 1914. aug. 25. vagy 26., Rohatyn vidéke) hadbavonulása (augusztus 18.) után nem sokkal elesett. A 21. gyalogezred hadapródja (zászlósa) az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érmészeti és Régészeti Intézetének munkatársa volt. Az intézet elkészíttette Kolozsvári Szeszák Ferenc szobrasszal a néhai munkatárs gipsz mellsobrát, tervezték a bronzváltozat megöntetését is. Pósta Béla intézetvezető 1915. márciusi jelentésében már beszámolt az öntési tervekről is:

„Létay Balázs egyetemünknek és karunknak neveltje, intézetünknek felejthetetlen büszkesége. A mi intézetünket illeti, megtettük a magunkét, hogy emlékét a megérdemelt fényben állítsuk a jövő nemzedék elé, mint követendő példát. Mellsobrát megmintáztattuk s annak idején bronzba öntetjük; mindezt nem az intézeti javadalmakból, de az intézet tisztviselőinek saját erejéből.”⁵³

⁵² VINCZE 2004. 53.

⁵³ MÁRKI 1915b. 89.

Merész Gyula a volt munkatárs emlékszobra számára márványtalapzatot tervezett, amelynek költségeire az Unitárius Egyház indított gyűjtést. Az összeg összegyűlt, de a bronzszobor nem készült el, az intézet raktárában őrzött gipszváltozat pedig a második világháború után eltűnt.⁵⁴

A Dávid Ferenc Egylet gyűjtést kezdeményezett egy Létay Balázs-emlékalapítványra, amelynek testvére, Létay Balázs is alapítója lett (végrendeleti úton).

Horváth Ignác honvéd szobra • (Magyarzsákod, 1814 – 1915. ápr. 14., Kolozsvár) A 102 évet élt honvéd⁵⁵ halálának híre és temetése a világháború kontextusában is lefoglalta a várost. A Honvédegylet gyászjelentőt adott ki, a város már korábban díszsírhelyet ajánlott föl gróf Bethlen Gergely 1848–49-es honvédezredes mellett.⁵⁶ A kormánytól katonai díszpompával való temetést kért az egyesület. Kérését azzal indokolta, hogy „az erdélyi hadsereg életkorban és rangban legmagasabb katonáját temetik”, aki már 1849. február 4-én harcolt a muszkákkal. Az egyesület felkérte az iskolák igazgatóságait, hogy a hallgatók és a diákság testületileg vegyen részt a temetésen. Az egyetem rektora a tanári kart és a hallgatókat szólította fel a részvételre.⁵⁷

Az egyetemen gyászlobogókat tűztek ki. A gyászmenet utcáin (Farkas és Petőfi) gyászleplel vonták be és felgyújtották a lámpákat. A temetés ideje alatt templomok harangoztak. A ravatalon elhelyezett koszorúk feliratait a napilap közölte: „A Kolozsvári Negyvennyolcas Honvéd-Egylet felejthetetlen bajtársának”; „Kiváló díszelnökének a Kolozsvári Történelmi és Ereklye-Múzeum”; „Kedves barátom és bajtársam nyugodj békében. Kivánja barátod, Esterházy Miguel”; „Horváth Ignác emlékére Kolozsvár sz. kir város közönsége”. A temetési szertartást Hirschler József apátplébános végezte.⁵⁸

⁵⁴ VINCZE 2014b. 154–155. További adatok: VINCZE 2004a. 52–53.

⁵⁵ 1915-ben még 20 honvéd élt Kolozsváron, névsorukat a napilap közli: U.1915/355. 11.

⁵⁶ Végül a vizes talaj okán nem Bethlen mellé temették, hanem – ideiglenesnek szánva – az út másik oldalán, a 48-as honvédeknek fenntartott helyen ásták meg a sírját (vö. U.1915/106. 4).

⁵⁷ U.1915/103. 3.

⁵⁸ U.1915/105. 3.

A halottat hatlovas díszkocsin szállították a temetőbe, a honvédegyleti tagok (a bajtársak) a 48-as zászló alatt kísérték a koporsót. A sírnál az apátplébános imája után a Honvédegylet és az Ereklýmúzeum nevében Barabás Samu református esperes, egyleti dísztag és múzeumi alelnök mondott búcsúbeszédet. Végül Papp Zsigmond, Az Egyetemi Kör elnöke mondott beszédet.⁵⁹

Természetesnek mondható, hogy a honvéd temetésén az oroszokkal való háborúzás idején szimbolikusan felhasználták a hasonló kontextusból adódó párhuzamokat: a 48-as honvéd és az aktuális honvéd helyzetét, a hazáját védő katona hasonló kontextusát. Horváth Ignác volt az, „a ki kardját az utolsó szabadságharc idején az oroszokkal először mérte össze”, a fronton harcoló katonák pedig „velünk éreznek fegyverben álló ifjaink, akik most ép olyan fiatalos lelkesedéssel küzdenek a betörő ellenség ellen, mint legszebb férfikorában Horváth Ignác küzdött”.⁶⁰

A városi közgyűlés síremléket szeretett volna állíttatni a honvéd emlékének. Posta Béla tanácsos javaslatára azonban úgy döntött, hogy szobrot állít a Bocskay-téri parknak a színház felé eső részén. A szobor elkészítésére Kolozsvári Szeszák Ferencet kérték fel.⁶¹ A városi közgyűlési határozatot a belügyminiszter nem engedélyezte.⁶²

A Kárpátok Őre-szobor • Az emlékállítások mellett az uralkodók kultuszát azok születésnapjait közüggé alakító intézkedésekkel is működtették. Ehhez a kultuszhoz is kapcsolódik az első világháború hősi harcaira és áldozataira emlékeztető Kárpátok Őre-szobor felállítása.⁶³ A Lyka Döme nagybirtokos által felajánlott, Kolozsvári Szeszák Ferenc fából készítette alkotását 1915. augusztus 18-án (Ferencz József császár és király 85. születésnapján) avatták fel. (2–3. kép) A szobrot magyaros motívumokkal gazdagon díszített faragványos boltozat alá helyezték. Nevének magyarázatát a napilap is közli:

„Egy honvéd népfelkelő, abban a pózban megörökítve, amint a Kárpátok egyik magas ormáról lábhoz bocsájtott fegyverrel, méltóságos nyugalommal néz le a völgybe, készen arra, hogy a

⁵⁹ Az esperes búcsúbeszédét a napilap közli: U.1915/105. 3.

⁶⁰ Részlet Márki Sándor rektor felhívásából: U.1915/103. 3.

⁶¹ U.1915/139. 4.

⁶² U.1915/263. 3.

⁶³ Vö. U.1915/146. 3–4.

betolakodó orosz hordának minden pillanatban ellenálljon. Fején gyöngéd női kéz által kötött hósapka, vállán egy gyönyörű kidolgozású virágos cifra szűr, hogy a dermesztő hideg ne vehessen erőt rajta.”⁶⁴

A leleplezés a Szent Mihály-templomban a király születésnapja alkalmából tartott ünnepi istentisztelettel kezdődött, amelyet Hirschler József prelátus celebrált.⁶⁵ Az istentiszteleten a főispán és a polgármester mellett, a helyőrség, hivatalok, testületek és egyesületek küldött-ségei is részt vettek. Közben a tömeg a szobor előtti úttesteken gyülekezett.

Az istentiszteletről a díszmagyarba öltözött gróf Bethlen Ödön kormánybiztos és Haller Gusztáv polgármester vezetésével vonultak leleplezés helyére. A honvédszenekar *Szózatát* a polgárok levett kalappal, a tisztikar pedig vigyázállásban hallgatta végig. A kormánybiztos mint az ünnepély védnöke tartott beszédet a szobor előtti emelvényen. Beszédében az ünnepnap megválasztásáról, a király beleegyezéséről beszélt, aki megengedte, hogy a szoborba az első szeget az ő nevében verjék bele.

„Összegyűltünk tehát Isten szabad ege alatt abból a célból, hogy miként az imént a templomokban Őt imáinkba foglaltuk, vagy most itt is ünnepeljük és egyuttal azokat, akik közelebb állnak atyai szívéhez és akik Ő érette s egyuttal mi érettünk küzdenek, véreznék a csatatereken.”⁶⁶

Márki Sándor történész, az egyetem rektora mondott ünnepi beszédet,⁶⁷ melynek végeztével átadta a szobrot a polgármesternek. Haller Gusztáv az átvételkor szintén beszédet mondott,⁶⁸ majd az egyházak képviselői mondtak áldást. Az ünnepség végső aktusa a díszszegek beverése volt. Az első, I. F. J.-feliratú szeget a kormánybiztos verte be, majd az egyházak képviselői következtek (Hirschler József római katolikus apátplébános, Ferencz József unitárius püspök, Kenessey Béla református püspök, Daianu Ilés görögkatolikus

⁶⁴ E.1915/371 esti. 2.

⁶⁵ Az eseményről: E.1915/371 esti. 2; U.1915/228. 1–3.

⁶⁶ A beszédet a napilapok közlik: E.1915/371 esti. 2; U.1917/228. 1.

⁶⁷ A beszédet a napilap közli: U.1917/228. 1–2. Az eseményről a rektori beszámoló is megemlékezett: MÁRKI 1915b. 42.

⁶⁸ A beszédet a napilap közli: U.1917/228. 2.

főesperes, Rosescu Tullius görögkeleti főesperes, Fábry Viktor lutheránus lelkész és Eisler Mátyás főrabbi), Haller Gusztáv polgármester, Csiszár Gyula vármegyei főjegyző, Koncz vezérőrnagy, és végül a szobor alkotója. A honvédzenekar *Himnuszával* ért véget az avatóünnepség.

A szoborba az avatást követően is szögeket verhettek bele, amelyek árából segélyezték a hadbavonultak özvegyeit és árváit. Sajátos funkciója szerint a jótékonykodást, azon keresztül pedig a polgári lakosságnak a háborúban való érintettségét volt hivatott kialakítani és kiaknázni, illetve az éppen zajló háború győzelmét megjeleníteni.⁶⁹ (Funkciója tehát a győztes háború megjelenítése, a polgári áldozatkészség előmozdítása és a várostól távol zajló eseményekbe való erkölcsi vagy szimbolikus bevonása volt.) Például a városi tisztviselők augusztus 20-án testületileg vonultak ki a szoborhoz, hogy megváltsák szegeiket;⁷⁰ 28-án a 23. honvéd gyalogezred önkéntes osztaga végezte el a szegbeveréseket;⁷¹ a MÁV műhelyszemélyzete szeptember 5-én tartotta szegbeverési ünnepségét;⁷² Lyka Döme, a szobor adományozója 18-án további adományok jelzéseként vert be szegeket;⁷³ az Egyetemi Kör október 17-én tartott ünnepélyes szegbeveréseket illetve tartott külön rendezvényt;⁷⁴ az Unitárius Kollégium november 14-én szegbeverési ünnepélyt.⁷⁵ A „Kárpátok Őre-akció” javára október 6-án a kolozsvári templomokban perselyes gyűjtést szerveztek.⁷⁶

⁶⁹ Pozsonyban 1915. május 23-án, Nagyszebenben augusztus 1-jén avattak szögelőszobrokat, Budapesten szeptember 11-én avatták fel a Nemzeti Áldozatkészség Szobrát, amelynek hasonló funkciója volt. A szögelőszobrok propaganda-jelenségéről lásd még: BERTÉNYI 2016. (vö: U.1915/146. 3–4.; U.1915/253. 3.).

⁷⁰ U.1915/230. 3.

⁷¹ U.1915/238. 4.

⁷² U.1915/245. 4.; U.1915/246: 3.

⁷³ U.1915/258. 4.

⁷⁴ U.1915/285. 4.; U.1915/287. 4.; E.1915/473 déli. 2.

⁷⁵ UKÉ.1916. 91–92.

⁷⁶ U.1915/275. 4.

A szoboravatóra emléklapot adott ki a szoborbizottság. Ez tartalmazta Márki Sándor avatóbeszédét, a szoborról és a zajló háborúról szóló hazafias írásokat és verseket.⁷⁷

1916. június 3-án a Református Kollégium évzáró ünnepélyén a szobor elé vonult ifjúságnak Tavaszy Sándor teológiai tanár mondott beszédet, majd szegbeverésekre került sor.⁷⁸

A Főtér sarkán emelt Kárpátok Őre-szobrot a bevonuló román csapatok semmisítették meg 1919. március 30–31. éjjelén. 1940 után a Vitézi Rend Kolozsvári Zrínyi Csoportja kezdeményezte a szobor újbóli felállítását, de a megvalósítására nem került sor.

Hősök temetője • Kolozsváron 1914 szeptemberében jelölték ki és 1915-ben alakították ki a katonatemetőt. 1915 őszén állították fel a császári és királyi Hadügyminisztérium 9. osztályát, mely a hadisírok gondozásával foglalkozott, rendeletekben rögzítette a katonatemetők és sírok létesítésére, fenntartására, elrendezésére, díszítésére és a hősi halottak nyilvántartására vonatkozó előírásokat. 1917-ben az Országgyűlés kimondta, hogy a hősök „a nemzet oszthatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké”; a VIII. tc. elrendelte az emlékállításokat is: „Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”

Az Egyetemi Kör november 1-jén, a honvédszenekar közreműködésével ünnepséget szervezett.⁷⁹ Két gyászinduló, a *Szózat* illetve a magyar és az osztrák himnusz eljátszása után a díszszázad sortűzet adott. Ezután Ujhelyi József orvostanhallgató elszavalta Gredinár Aurél *Látomás* című hazafias versét, majd Görgényi Károly, a kör titkára mondott ünnepi beszédet.⁸⁰

A temető a háború végéig betelt. Mivel Kolozsváron és környékén nem folytak harcok az első világháborúban, nem az itt elesetteket temették ide, hanem a kórházakban és a kórházaknak kijelölt iskolákban elhunyt háborús sebesülteket. A helyi sajtó folyamatosan

⁷⁷ SZÁSZ–NAGY 1915a. A néhány héttel később megjelent 2. kiadás már az adakozók névsorát is közölte, ezzel nyugtázva az adományokat, vö. SZÁSZ–NAGY 1915b.

⁷⁸ A beszédet az iskolai értesítő közli: RKÉ.1916. 35–36.

⁷⁹ U.1915/196. 4, U.1915/301. 4.

⁸⁰ Az eseményről: U.1915/302. 3. A temetőről: U.1915/355. 10.

beszámolt az elhunytakról.⁸¹ A Fellegvárbán működő hadifogoly-táborok halottait is itt temették el. A Kolozsváron állomásozó Füredi Richárd szobrászművész és főhadnagy vállalta a temető rendezésére tervének elkészítését. A Hősök temetője számára impozáns hősi emlékművet is tervezett, melynek 1915-ben csupán a makettje készült el,⁸² utoljára 1916 nyarán tárgyaltak a kivitelezésről,⁸³ végül nem valósult meg.

A katonatemetőt a román katonai hatóságok 1940 nyarán átrendezték: az összes sírt kihantolták, néhányuk maradványait díszsírhelyekre, másokat közös sírokba temettek vissza; a fejfákat és keresztekét lemeszelték (ezzel azonosíthatatlanná téve az elhunytakat).⁸⁴

A Nagy Háború emlékezete – a II. Világháborúban

Az 1918–20-as román hatalomátvétel nem tette lehetővé az I. világháborús magyar hősök emlékének kultiválását. 1940 után azonban lehetővé vált a hősök emlékezetének szervezése.

1940-ben a „magyar Halottak napja” – a hatalomátvétel mellett az egyik kiemelt közösségi ünnep – programját a hősökre való megemlékezés dominálta. A Református Kollégium vendiákjainak egyesülete október 31-én, megalakulásának 20. évfordulóján emléktáblát avatott az iskola elhunyt tanárainak és diákjainak névsorával. (Az eseményt a reformáció ünnepéhez is kötötték.)⁸⁵ (4. kép) Már október 31-én délután kivonult a díszszázad a Hősök temetőjébe, ahol a városparancsnokság tisztjei, a város valamennyi felekezetének papjai, illetve a Tűzharcos Szövetség és a 21-es honvédezred újonnan alakult bajtársi szövetségének jelenlétében, alkalmi ima és beszédek után megkoszorúzták az 1940 őszén emelt

⁸¹ Az első halott egy lengyel katona volt. Fejfáját a vasutasok állították a következő szöveggel: Itt nyugszik/ Krekov Pavluk/ lengyel hős/ a világháborúnak Kolozsvárt első halottja/ Meghalt 1914. szept. 8. (U.1914/219. 3.; U.1914/236. 4.; vö: GAAL 2013, 2016a. 48). A Hősök temetőjébe elsőként az 1914. szeptember 11-én elhunyt Horváth Cirill honvéd népfelkelőt temették. GAAL 2016b. 151.

⁸² Az emlékmű-makett leírása: U.1915/355. 10.

⁸³ U.1916/79. 3–4.; U.1916/132. 3–4.

⁸⁴ E.1940/ 235. 2.

⁸⁵ E.1940/ 252. 5.

emlékművet.⁸⁶ November 3-án József főherceg és tábornagy jelenlétében⁸⁷ avatták fel a 38. honvéd hadosztály emléktábláját a Honvéd utcai laktanyában.⁸⁸

A hősi halált halt egyetemi hallgatók emléktábláját az évfárón (1941. május 29.), az egyetemalapító és -névadó király mellszobrának újraállításakor leplezték le. Az Aulában elhelyezett szöveg a diákok névsorát közölte. A kegyeletre való felhívás és a korszak ünnepi repertóriuma elengedhetetlen rituális szövegének, a *Magyar Hírsége* jegyében fogant óhaj zárta az emléktáblát: „EMLÉKEZETÜK LEGYEN MINDÖRÖKKÉ ÁLDOTT/ A REÁJUK VALÓ EMLÉKEZÉS SEGÍTSE ELŐ A FELTÁMADÁST.”

1942-ben a Hősök emlékűnnepén (május 30.) állították fel a kerékpáros zászlóalj 1938 óta hősi halált halt tagjainak emlékművét a Hunyadi téri laktanya udvarán. A laktanya parancsnoksága az emlékmű több hasábján örökítette meg az elhunytakat. Egy másik alakulat ugyanezen a napon a szamosfalvi repülőlaktanya udvarán állított emlékműre az 1938 óta meghalt bajtársak emléktábláját helyeztette. A megemlékezés mindkét helyszínen istentisztelettel kezdődött, az ünnepségeken egy-egy – az ismeretlen vagy távoli hősöket helyettesítő/megjelenítő – „névtelen levante” szavalt. Majd utána a koszorúzás következett: a honvédség tisztikara, a vármegye és a város előljárói, illetve különböző egyletek és társaságok rótták le kegyeletüket.⁸⁹

1943. június 27-én (a 28-ai Honvédnapi előtt) a Kalandos temetőben az első világháborús hősöknek (mint társulati tagoknak) állítottak emlékművet: „EMELTETTE A KOLOZSVÁRI HIDELEI/ FÖLDÉSZ KALANDOS TÁRSULAT/ 1943./ A HAZÁÉRT/ MINDENKOR MINDEN CSEPP VÉRÜNKET/ ÁLDOZZUK.” (5. kép)

A Székely Hadosztály Egyesület 1943. augusztus 20-án (Szent István ünnepén) a Fellegváron (az egykori huszárezred kaszárnájában) emléktáblát avatott az 1918. december 1. után, a román csapatok elleni védekezésre Kolozsváron megalakult Székely Hadosztály emlékére:

⁸⁶ E.1940/251. 2.

⁸⁷ A főherceg állandó díszvendég volt országszerte a hősöknek szóló emlékavatási ceremóniákon.

⁸⁸ E.1940/252. 3.

⁸⁹ E.1942/122. 2.

„ERDÉLY/ VÉDELMÉBEN A/ REMÉNYTELENSÉG/
IDEJÉN IS DICSŐSÉGGEL HAR-/ COLÓ SZÉKELY
HADOSZTÁLY/ PARANCSNOKA, TISZTIKARÁNAK/ ÉS
LEGÉNYSÉGÉNEK EGY RÉSZÉ/ AZ 1920. ÉVBEN E
FELLEGVÁRBAN/ SZENVEDETT MÉLTATLAN/
FOGSÁGOT./ EZEN EMLÉKTÁBLÁT ÁLLÍTOTTA A/
SZÉKELY HADOSZTÁLY EGYESÜLET/ KOLOZSVÁRI
FŐSZÉKE AZ 1943. ÉVBEN.” (6. kép)

Valamennyi emléktáblát eltávolították az 1945-ös újbóli hatalomátvétel után.

Összegzés

Az osztrák–magyar hadüzenettel (1914. július 28.) kirobbanó világháború egy új hőstípust épített fel a nyilvánosságban: a hősi halottat. Fontosnak tartottam bemutatni az emlékállítások és megemlékezések legfontosabb funkcióit: a lokalitáson túli/kívüli eseményeknek a térhez kötése, a (győztes) háború megjelenítése, a hazáért életét áldozó hős biográfiájának megszerkesztése, a polgári áldozatkészség előmozdítása. Ezek az emlékállítások hangsúlyozottan a háború hőseinek és nem áldozatainak kegyeletére történtek. Az életét áldozó hős alakjának nyilvános megkonstruálásával a katonák halálát – mely az I. világháborúig inkább magánügynek számított – közüggé változtatták. Az egyéni veszteség az országos gyászban, a hazáért történő legnagyobb áldozatvállalásként töltötte be a közösségépítő funkciót. Az I. világháború hőseit több mint két évtizedes távlatból tisztelték meg. Ugyanakkor az éppen zajló II. világháború halottjainak emlékét – a jelen eseményeit – is folyamatosan kiemelték.

Az emlékállítás és megemlékezés eseménye különböző ünnepekbe integrálódott, illetve alakította azokat. A magyar hadsereg bevonulása után legelőször az „első magyar Halottak napján” (1940. november 1.) emlékeztek meg. Ezen a napon ezután is, minden évben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a Hősök temetőjében szervezett megemlékezésnek, koszorúzásnak. A törvényben előírt nap – a május végi Hősök emléknapja – Kolozsváron nagyrészt egybeesett az unió kimondásának (május 30.) emléknapjával, így a hősökre való emlékezés a nemzet- és országépítés eszméivel és ideológiáival is

feltöltődhetett. Az évente megrendezésre kerülő Honvédnapi (változó időpontokkal) és Szent István napja (augusztus 20.) mellett a különféle katonai és félkatonai alakulatok és egységek által lefoglalt napokon emlékeztek meg a háborúban elesettekről. Ezek az ünnepnapok a tágabb kontextusokba integrálták a lokális és partikuláris eseményeket az „ezeréves haza” és egyesült ország ideológiájának megfelelően.

Az események terei – a hősokekről laktanyák, tanintézetek (egyetem, iskola), temető és templom nyilvánosságában emlékeztek meg – a lokális társadalom különböző szegmenseinek reprezentatív tereit fedték le; a katonaság, az egyház, az iskola és a polgárság jelentették az emlékezés társadalmi kereteit. A megemlékezések és emlékállítások szervezői és kivitelezői (városi, egyházi és katonai előjárók, oktatási intézmények tagjai, mérnökök, szobrászok, történészek stb.) a helyi specialisták⁹⁰ közül kerültek ki.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

- 1988 Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (hrsg.): *Kultur und Gedächtnis*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 9–19.
- 1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

BENSA, Alban

- 2001 Fièvres d’histoire dans la France contemporaine. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (réd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France.) Éditions de la Maison des sciences de l’homme, Paris. 1–12.

⁹⁰ A specialista fogalmához lásd KESZEG 2005. 20–21.

BERTÉNYI Iván, ifj.

- 2016 Szögelőszobrok. Egy közép-európai első világháborús propaganda-jelenség. In: Bertényi Iván, ifj. – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest. 459–490.

CONNERTON, Paul

- 1991 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.

FABRE, Daniel

- 2001 L'Histoire a changé de lieux. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (réd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris. 13–41.

GAAL György

- 2013 Négy nemzetiség halottai nyugszanak a Hősök temetőjében. A sírkert 1914-ben nyílt meg az első világháborús áldozatok részére. *Szabadság*. 2013. nov. 1.
- 2016a *A Házsongárdtól a Kismezőig. Kolozsvári sírkertek a XIX–XX. századból*. Exit Kiadó, Kolozsvár.
- 2016b *Kolozsvár a századok sodrában. Várostartörténeti kronológia*. Kincses Kolozsvár Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

HALBWACHS, Maurice

- 1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire*. (Collection Les Travaux de l'Année Sociologique.) Librairie Félix Alcan, Paris.

HOBBSAWM, Eric

- 1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és*

hagyományalkotás. *Tanulmánygyűjtemény.* MTA
Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 127–197.

JAKAB Albert Zsolt

- 2017 Homo memor. A 19–20. századi (lokális) emlékezőskultúra szerkezete. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 401–418.
- 2018 Homo Memor: The Structure of the 19th and 20th Century (Local) Culture of Remembrance. In: Szabó, Árpád Tőhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions.* Kriza János Ethnographic Society–Intervention Press, Cluj-Napoca–Aarhus. 79–111.

KESZEG Vilmos

- 2005 Előszó. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek.* I. (Sapientia Könyvek.) Scientia Kiadó, Kolozsvár. 7–23.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- 2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- 2015 A történelmi emlékezet alakzatai: lokális történelmek. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* (Emberek és kontextusok, 12.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 367–400.

LEDUC, Jean

- 2006 *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok.* (Anthropos.) Kalligram, Pozsony.

MÁRKI Sándor

- 1910 *A király Ő Felségének, I. Ferenc József ausztriai császárnak és Magyarország apostoli királyának nyolcvanadik születésnapján Kolozsvár szabad királyi város törvényhatósági bizottságának 1910. évi augusztus 18-án tartott rendkívüli díszközgyűlésén elmondotta ~ egyetemi tanár, a M. T. Akadémia levelező tagja, Kolozsvár sz. kir. város tiszteletbeli tanácsosa.* Kiadja Kolozsvár sz. kir. város közönsége, Kolozsvárt.
- 1915a *Háborús beszédek.* Doctoravatásokon mondta ~ a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem 1914/15. évi rectora. Ajtai K. Albert könyvnyomdája. Kolozsvár.
- 1915b Rectori beszámoló beszéd. *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni MCMXV–VI.* Fasciculus I. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár. 3–74.
- 1915c *A háború első éve a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetemen.* (Különlenyomat az egyetem 1915/16. évi Actaiból.) Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár.

MÁRKI Sándor (szerk.)

- 1915 *Háborús előadások a kolozsvári m. kir. Ferenc József-tudományegyetemen.* Egyesült Könyvnyomda Részvénytársaság könyvsajtóján, Kolozsvár.

NORA, Pierre

- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* X. évf. 3. sz. 142–157.

PÉNTÉK János

- 1997 A ritualizált szöveg. In: Uő (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése.* BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, Kolozsvár. 329–334.

POZSONY Ferenc

- 2006 Emlékünnepségek. In: Pozsony Ferenc: *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár. 262–280.

SZÁSZ Endre–NAGY Lajos (szerk.)

- 1915a *A Kárpátok Őre. A „Kárpátok Őre” kolozsvári szobrának 1915. augusztus 18-án történt leleplezésének emlékére.* Nyomatott Gombos Ferenc „Lyceum”-könyvnyomdájában, Kolozsvárt.
- 1915b *A Kárpátok Őre.* Második kiadás. Gombos Ferenc „Lyceum”-könyvnyomda nyomása, Kolozsvárt.

TODOROV, Tzvetan

- 1988 A műfajok eredete. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 283–296.

VAJDA András

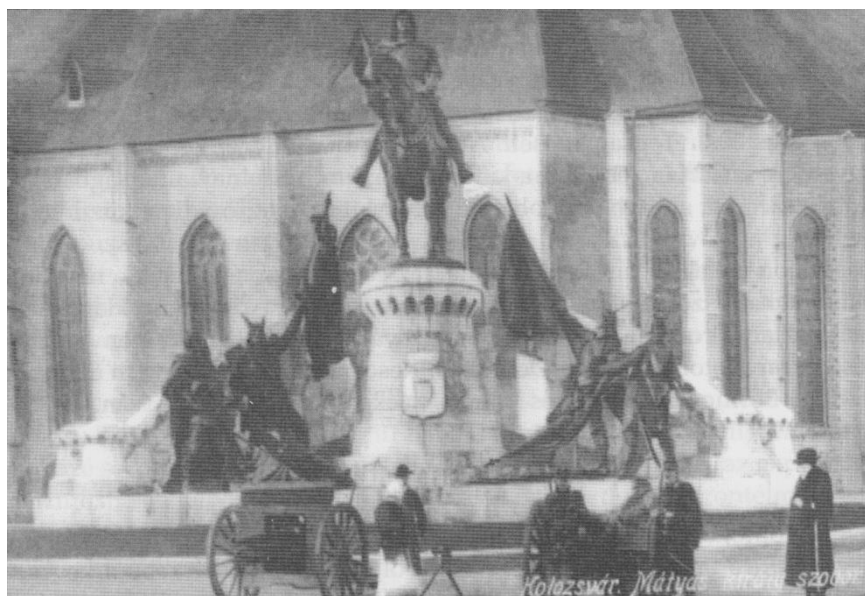
- 2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen.* (Emberek és kontextusok, 9.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- 2015 20. századi lokális történelmek két Maros menti településen. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* (Emberek és kontextusok, 12.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 25–132.

VINCZE Zoltán

- 2004a Létay Balázs – derékba tört régésszája. *Keresztény Magvető* CX. évf. 1 sz. 35–58.
- 2014b *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919).* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

THE MEMORY OF THE GREAT WAR IN CLUJ

In my study I am interested in observing the appearance of the memory of WWI in the public sphere of Cluj during and after the war, the methods, tools, festive occasions and forms that were used to keep the interest alert, respectively to sustain the feeling of involvement of the civilian population. The world war that was started with the Austrian–Hungarian declaration (28 July 1914) constructed a new type of hero in publicity: the heroic dead. I consider that it is important to present the major functions of memorial actions and commemorations: the assigning of events outside/beyond locality to a certain space, the presentation of the (victorious) war, the editing of the biography of the hero sacrificing himself for his country, the stimulation of civilian will for sacrifice.

1. kép: A Mátiasz-szobor előtt közszemlére kitett hadizsákmány orosz és szerb ágyúk (1915. jan. 4.)

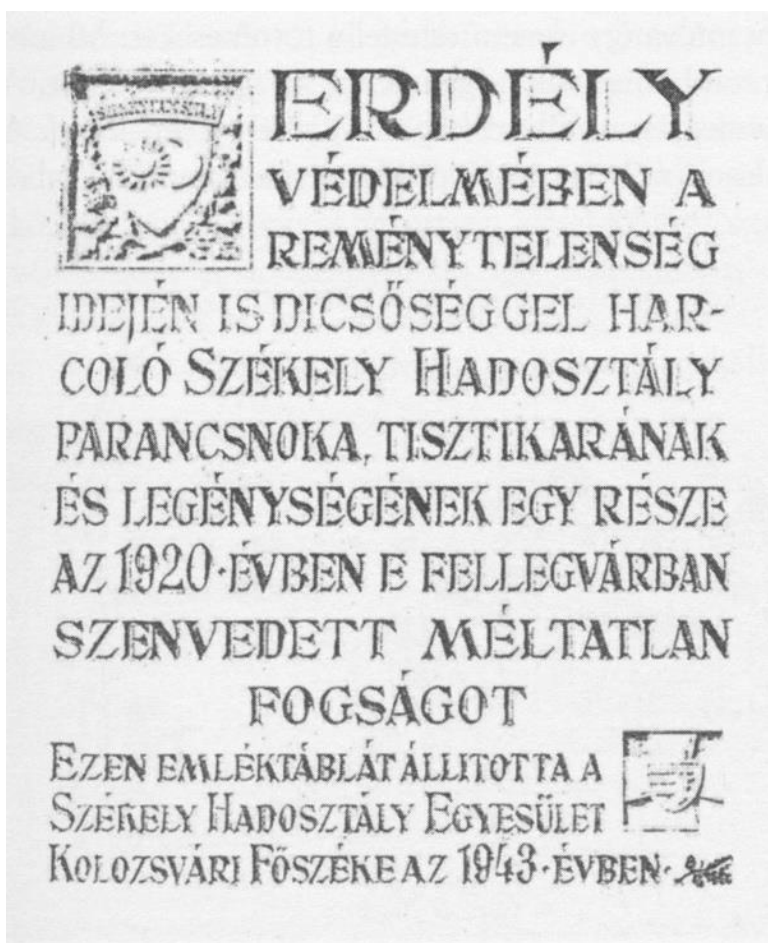
2–3. kép: A Kárpátok Őre avatása (1915. aug. 18.)

4. kép: A Református Kollégium első világháborús hőseinek emléktáblája (1940. okt. 31.)

5. kép: Első világháborús emlékmű a Kalandos temetőben (1943. jún. 27.)

6. kép: A Székely Hadosztály emléktáblája (1943. aug. 20.)

„HA SÍRJA BÉCSBEN VAN SZOBRA LEGYEN
BUDAPESTEN...”*

Adalékok a budapesti Erzsébet-emlékmű (felállítás)
történetéhez

Tanulmányomban arra kívánok választ keresni – középpontban az 1916-os pályázat vizsgálatával – mennyiben tért el az országos emlékmű felállításának terve a kisebb, közösségi szoborállítási gyakorlattól a támogatók/felállítók igényeire „szabott” megformáltság terén, valamint milyen differenciáltság mutatkozott meg a benyújtott pályázati művekben az egyes pályázók Erzsébetről korábban kedvelt koronázási „alaptípustól” eltérő ábrázolásmódjainak megjelenésével, illetve milyen lehetőségeket vonultatott fel e sajátos emlékezeti stratégiák mentén való felidézése Erzsébet alakjának, emellett milyen módon tűnnek elő esetenként a háborús propaganda elemei, továbbá a világháború és annak hátszínházi következményei milyen hatással voltak az Erzsébet halálát követően megindult kezdeményezés megteremtésére, illetve jelentős metamorfózisára.¹

Előzmények

Erzsébet emlékét egy fővárosi emlékmű felállításával megörökíteni szándékozó terv már a merénylet másnapján – 1898. szeptember 11-én – összeült képviselőház rendkívüli ülésén beterjesztett Szilágyi Dezső-féle indítványban (az emlékműmegőrzés gyakorlati elhatározásán túl, egy Budapesten kialakításra kerülő emlékhely gondolata is) körvonalazódott.² A korábban számos fórumon közvetített, és egyre

* Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaival, javaslataival segítette munkámat, rendelkezésemre bocsátva megjelenés alatt álló kéziratait is; emellett a dolgozat szerkesztésében, átdolgozásában is segítségre volt. Külön köszönet illeti [F. Dózsa Katalint], Glässer Norbertet, Kaján Mariannát és Kovács Évát is. Az idézetet lásd: *Vasárnapi Ujság* 1898. szeptember 18. 659.

¹ A korszak emlékműszobrászatához általánosságban: K. KOVALOVSZKY 1978.; K. KOVALOVSZKY 1993.; NAGY 2001.; PÓTÓ 2003.

² VÉR 2006b. 15.; VÉR 2013. 322–325.

elfogadottabbá váló kultikus panelekből a váratlan és méltatlan halálok következtében elsődlegesen a kultusz szakrális elemei váltak hangsúlyosabbá, kiteljesítve a mártír királyné mítoszát,³ egyúttal előrevetítve a posztumusz kultusza egyik alaprétégét jelentő egységét, annak szakrális allúzióival, mely a benyújtott pályamunkák központi alakjának megformálásában, valamint az építészeti háttér megmunkálásában is hangsúlyosan megnyilvánul.⁴

Ferenc József végül a parlament két kamarájának tiszteletből szüneteltetett üléseit követően október 12-én szentesítette 1898. XXX. tc.-et,⁵ melyben az országgyűlés két háza egyfelől megörökítette – József nádort, Deák Ferencet és Andrássy Gyulát⁶ ért hasonló „megtiszteltetés” hagyományát követve – Erzsébet emlékét. S egyúttal a (2. §. -ban) kimondva azon szándékot is, hogy az „önként megindult adakozás útján bejövő összegek felhasználásával” szobrot emelnek Erzsébetnek az ország fővárosában. Ennek gyakorlati megvalósítására a megalakuló szoborbizottságot évenkénti jelentéstételre kötelezte az országgyűlésnek,⁷ s melynek részleteiről a kormány tagjai törvényjavaslat elfogadását megelőzően az október 5-én tartott minisztertanácson határoztak.⁸ Az emlék felállítására több helyszínre is javaslatot tettek: az Erzsébet-térre, a budai Szent György-térre és Gizella térre.⁹

Végül november 2-án a szoborbizottság – Bánffy Dezső elnökletével tartott – alakuló ülésén határozat született az emlékmű Szent György téri elhelyezéséről,¹⁰ s melyhez Ferenc József is jóváhagyását adta november 10-én.¹¹ Vélhetően a döntéshozókat, – akárcsak a társadalom már számos formában kifejezésre jutott igényét figyelembe véve, – jelentősen befolyásolhatta, hogy Erzsébet ismét

³ Erzsébet magyarországi kultuszának kezdeteihez lásd: VÉR 2016. 93–104.; VÉR 2015. 59–86.

⁴ BORÓVI 2006. 82–84.

⁵ MT 1899. 136.

⁶ Lásd erről: BORÓVI 2017. 63–97.

⁷ A törvény rendelkezéseinek végrehajtásával a Miniszterelnökséget bízták meg, mely e hatáskörét az országos bizottság közreműködésével látta el. Bánffy Dezső miniszterelnök 15347. M. E. sz. levele Ráth Györgynek (Budapest, 1898. október 26.) IMM At KLT 1462.

⁸ MNL OL K 27. 1898. október 5. II/1.

⁹ MNL OL K 27. 1898. november 2./14.

¹⁰ MNL OL K 27. 1898. november 2./14.

¹¹ FORSTER 1907. 3.

kultuszának egyébként is egyik alapmetaforáját képező „megszabadító” szerepkörbe kerülhetett ismételt módon azáltal,¹² hogy e helyszín kijelölésével s ezzel összefüggő térrendezésével Hentzi sok botrányt kavart szobrát a számára emelni tervezett emlékmű ürügyén lehet a későbbiekben eltávolítani.¹³

A törvényjavaslat elfogadását megelőzően az országos gyász hatására széles társadalmi diskurzus indult meg a nyilvánosság egyes fórumain a tervezett emlékmű felállításának részleteiről,¹⁴ és annak művészi megformálásáról:

„Az egyik feltüntetné őt ragyogó szépségében, mikor bejárta az elnyomott országot s reményt élesztett jóságával a kétségbeesett nemzet szívében, a másik feltüntetné őt, mint megmentőjét a rabságra ítéteknek, a harmadik a koronázás jelenetét ábrázolná, a negyedik: amint a »haza bölcsé«-nek ravatalánál imádkozik és mind a többi egy-egy kép volna a maga és a magyar nemzet multjából. Egy-egy kép, mely ebben a környezetben mélyen belevésődik a szívbe s így a lelki világ, az e az erkölcsi érzés fejlesztőjévé válik nem rövid időre, ha nem századok múlva is. Főleg pedig csak akkor válik azzá, ha a kápolna, mely a jó királyné emlékét őrzi, a vallásos érzés mellett a nemzetet a nemzetet is fölébreszti a szemléltetésben. Ennek a két eszmének kellene kifejezésre jutnia: vallásosnak és nemzetinek.”¹⁵

Mind a felvetés, mind a pályaművek monumentalitásának kérdése összefonódik a Ferenc József-i kort jellemző Bécs-Budapest versengéssel is.¹⁶ Ennek reális hátterét ezúttal az uralkodó feleségét Magyarországon övező (posztumusz) kultusz egyik központi problémáját jelentő bécsi nyughelyből eredő „helyrajzi” feszültségek okozzák,¹⁷ melynek mintegy – a nemzeti érzületet illetően - megnyugtató feloldását jelenthetné egy nagy nemzeti emlékhely létrehozása, az identitásteremtés szolgálatában, a szimbolikus

¹² *Vasárnapi Ujság* 1898. október 30. 789.

¹³ Az emlékmű részletes történetéhez lásd: SZATMÁRI 2000. 686–688.; CZAGA 2003. 79–112.; valamint személye megítélésének alakulásához a magyar közvéleményben: BORBÉLY 2006. 88–113.

¹⁴ VÉR 2013. 323–325.; DEDE 2010. 43–49.; BORÓVI 2006. 109–110.

¹⁵ GAÁL 1898. 11.

¹⁶ A bécsi királyné-szobor. *Országos Hírlap* 1898. 2. évf. 258. sz. szeptember 19. 3.

¹⁷ VÉR 2013. 323.

hatáskeltés részeként: „Ha sirja Bécsben van szobra legyen Budapesten, abban a városban, melyet annyira szeretett.”¹⁸

Miközben az országos szinten meginduló gyűjtés a várakozáson felüli anyagi támogatást eredményezett¹⁹ és a felhalmozott hatalmas pénzösszeg látszólag korlátlan lehetőséget biztosított a pályázók számára:

„....meggyilkolásának híre tehát megmozgatta népünk együttérzését, és vállalatok, magánosok, úgyszólván az egész ország adakozott a szerencsétlen jó királyné emlékének megörökítésére szánt emlékműre. Az összegyűlt több mint másfél millió koronát az országgyűlés még megtetézte, úgyhogy végeredményben 3.200 000 koronát, a mi viszonyaink között hallatlan összeget szavazott meg az Erzsébet-szobor felállításának költségeire. Ezzel a magyar építészek és szobrászok is oly feladat elé kerültek, amellyel eddig még nem volt dolguk. A rendelkezésre álló összeg elég nagy volt, hogy annak felhasználása az emlékmű céljaira külön feladatot képezett. [...] Egyébként a nagy feladat megmozgatta az egész magyar művészvilágot. Mindenki készült a nagy erőpróbára.”²⁰

Pályázati fordulók

Az első két pályázati forduló eredménytelensége felvetette a választott helyszín alkalmatlanságának kérdését is.²¹ A legnagyobb akadályt a túlzott társadalmi elvárások jelentették, melyek hatására a pályamunkák egyikét sem találták méltónak az emlékmegőrzésre a korábbi emlékezeti stratégiák nyomán rögzültek kifejezésére:²²

¹⁸ *Vasárnapi Ujság* 1898. szeptember 18. 659.

¹⁹ 1899 végére készpénzben 173 709 frt. 71 krt., értékpapírban pedig 576 140 frt. 74 krt. gyűlt össze felállítás finanszírozásának biztosítására. A pénzügyminiszter jelentése a miniszterelnöknek. MNL OL K 26. 1900-XX-119. ff. 7–9.

²⁰ MERK – RAPCSÁNYI 2011. 114–115.

²¹ BORÓVI 2011. 294–301.; BORÓVI 2006. 98–99.; VÉR 2013. 329–337. Az első és második emlékműpályázat művészetkritikai értékelésére lásd: LYKA 1902. 162–163.; LYKA 1903. 596–597.

²² A közönség véleményének megszólaltatására az *Uj Idők* című folyóirat felhívást tett közzé (1902. február 23. 191.), a beérkezett válaszok alapján a levélírók közel 75 százalékának Fadrusz tervezete tetszett a legjobban, ezt követték Zala, Stróbl,

„...a nemzet a boldogult királyné személyének szóló emléken tulajdonképpen egyúttal egy nagy eszmét kívánt megörökíteni, a dynasztia és a nemzet közti együttérzés eszméjét. Ily emlékek pedig monumentálisnak kell lennie és oly helyen kell állnia, ahol a közönségnek szemébe ötlük [...] Ezzel szemben áll az a másik szempont, hogy a királyné szobra nem lehet túl nagy, intimnek kell lennie. Ezen szempontot ugyan úgy is ki lehetne elégíteni, ha a szobor valamely elzárt helyen, kertben állíttatnék fel, ez azonban nagyon kisszerű volna, nem volna méltó a királyné emlékéhez, s ezért a két ellentétnek látszó szempontot úgy kell összeegyeztetni, hogy a királyné alakját épületbe kell helyezni.”²³

A századforduló emlékműszobrászatának néhány jellegzetességét – a nemzetközi tendenciákat – vizsgálva, a 19. század második felének utolsó harmadában a többszintes, életképet formázó elemeket felvonultató alkotások jellemzik, melyekben a főalak elhatárolódva „magaslik” ki a mellékalakok köréből, nem érintkezve egymással, lévén funkciójukat tekintve önmagukban megjelenítésük által jelképezik a főalak dicsőítését.²⁴ E változat magyarországi megjelenési formái jelentősen behatároltak, lévén e periódus a magyar emlékműszobrászat korai megnyilvánulásait képezi. A fentebb vázolt formák átalakulásának két lehetséges iránya jelentkezhetett az emlékmű mintegy grandiózus életképpé formálódásával, melyben a mellékalakok úgyszólván élőszereplőként megjelenített funkciót töltenek be a szoborként értelmezett és külön felmagasított főalak környezetét képezve. Míg a másik variáns esetében szintén monumentális életkép formálódik, azonban annyi különbséggel, hogy ez esetben mind a mellékalakok, mind a főalak egy reális eseménysor reprezentánsaiként kerülnek bemutatásra, több szintes emelvény használatával, míg architektúra mindkettő vonatkozásában, – épített környezetként, – szinte mintegy díszletként „használdik”.

Telcs, Donáth, Mátrai, Róna és Maróti pályaművei. A közölt véleményeket lásd: *Uj Idők* 1902. április 20. 359–363.; *Uj Idők* április 27. 383–386.; *Uj Idők* május 4. 413–416.; *Uj Idők* május 11. 440–443.; A bírálati jegyzőkönyvből. (Az Erzsébet emlékmű pályázata.) *Magyar Pályázatok* 1903. 1. évf. 6. sz.; DEDE 2010. 40–55.

²³ Jegyzőkönyv „Az Erzsébet-Emlék Országos Bizottságnak” 1904. június 21-ei IV-ik üléséről. MNL OL K 26. 1910-XXXIII-392. (1904-XXXII-200.) f. 220. (Andrássy Tivadar hozzászólása)

²⁴ BORÓVI 2006. 101–104.

Értelemszerűen az egyes típusok számos példában kevésbé „tisztá” formában is megjelenhetnek, ezáltal a századfordulóra sok esetben a kompozíció értelmezési keretében egyaránt élő alakként, vagy élő alakot megjelenítő szoborműként realizálódhattak, mely kiváltképp a hódoló néppel övezett uralkodóábrázolások esetében leginkább jellemző.²⁵

A világháború kitörését megelőzően – 1910-ben meghirdetett – 1913-ban elbírált (III. sz.) pályázaton 25 pályamű szerepelt.²⁶ Az 1913. május 10-ei határidőre beérkezett pályatervek közül Telcs Edét és Györgyi Gézát a 15 000 koronás első díjjal, Szentgyörgyi Istvánt és Hikisch Rezsőt a 10 000 koronás második díjjal, míg Maróti Gézát 6000 koronás harmadik díjjal jutalmazták.²⁷ Az 1913. október 18-ai bizottsági ülésén döntés született a pályadíjak megemeléséről.²⁸

Mindazonáltal a kivitelre ismét alkalmatlannak ítélt pályamunkák következtében újabb pályázati kiírásra kényszerültek – melynek jelentősen módosított – 1916-os határidejére 39 pályamunka érkezett. Az eredménytelen pályázatok 1914-ig 500 000 aranykorona költséggel jártak.²⁹

S bár a háborús propagandában megjelenik Erzsébet alakjának használata, ennek legismertebb darabjai – attribútumai tekintetében különösnek ható világháborús képeslapok - melyek az uralkodót (munka közben) dolgozósobájába enteriőrjében ábrázolják, Erzsébet mellette előtűnő szellemére (egy Georg Raab-portré nyomán született lebegő árnyalakként megjelenítve) figyelve, amint a függöny félrevonásával távolban harcoló alakulataira mutat (magyar nyelvű változatában): „*Nézd, hogy harcolnak a magyarok!*”³⁰ A lap valójában egy korábban kiadott osztrák sorozat magyar szöveggel ellátott variánsa, ez magyarázhatja a magyar ikonográfiai elemek (teljes) elmaradását. Eredeti formájában az elhunyt uralkodóné még nem magyar helytállást, hősiességet értékeli vers alakban.³¹

²⁵ BORÓVI 2006. 104–106.

²⁶ VÉR 2013. 337–338.

²⁷ KÁROLYI 1932. 10.

²⁸ VÉR 2013. 338.

²⁹ EKET 1932. 6.

³⁰ BORÓVI 2006. 97.

³¹ BORÓVI 2006. 97.

„Nemcsak az emlék ügyét intéző bizottságoknak, hanem a művészek nagy részének, a művészek érdekeit képviselő illetékes testületnek is óhaja volt, hogy a pályázat ne halasztassék el. Annak eredménye, mely napjaink izgalmainak közepette is oly élénken foglalkoztatja a közvéleményt, arról tesz tanulságot, hogy az emlék méltó megoldásának kísérletére művészeink legjobbjai erejük teljes megfeszítésével vállalkoztak.”³²

1913. október 18-án meghirdetett IV. szoborpályázatnak – több meghosszabbítás után – 1916. június 1-jén járt le a határideje.³³ Mindazonáltal a többszöri halasztás ellenére – a háborús körülmények közepette – kétségessé vált a pályázat esetleges „értékelhetősége”, ahogyan arra Éber László sorai is utaltak: „A világháború tragikus, a művészi tevékenységet bénító kora [...] kétségessé teszi, vajjon méltó módon ölthet-e testet a nemzet élő kegyeletéből és hálájából fakadó várakozás.”³⁴ Erzsébet alakjának direkt módon a háborús propaganda szolgálatában való megjelenítése az 1916-os pályaművekben nem öltött testet.³⁵ A korábbi 1913-as fordulóhoz hasonlóan a terveket formai és koncepcionális letisztultság jellemzi, egyre emberibb léptéket öltve, felváltva a sokat bírált – Erzsébettől idegennek tartott – monumentalitást.³⁶ Mindazonáltal az első sikertelennek ítélt pályázati megoldások is újra megjelennek, mind a korábbi, illetve az újabb pályázók körében egyaránt. Az életképszerűség, mely az uralkodóné és alattvalói közötti kölcsönös szeretet szimbolizálását volt hivatva megjeleníteni, ekkora új formában – klasszicizáló premodern vagy szecessziós architektúrával – bontakoztak ki a pályatervekben.³⁷ S noha megjelent *Patrona Hungariae* alakja is – mely a háború idején újabb aktuális tartalommal telítődött – de alapvetően Erzsébetnek a korábbakhoz mérten sokkal visszafogottabb megjelenítése vált jellemzővé, az időjárási viszonyosságokkal szembeni védelemként megfogalmazott pályázati feltételeknek megfelelően, építészeti keretbe foglalt önálló alakjával. A főalak megjelenítésének heterogén jellege tűnhet leginkább meglepő-

³² ÉBER 1916. 217.

³³ VÉR 2013. 338.

³⁴ ÉBER 1916. 217.

³⁵ VÉGH 1916. 274–276. A beérkezett pályaművekről készült felvételeket lásd:

Magyar Iparművészet 1916. 19. évf. 6. sz. 224–256.

³⁶ KÖRÖSFŐI KRIESCH 1916. 222–223; BORÓVI 2006. 118.

³⁷ BORÓVI 2006. 118.

nek a korábbi sémák többségétől való elszakadásával, bár a koronázási ruhás típus továbbra is jelen van, az antikizáló formavilág, illetve a középkort idéző stilizált hősi alak „kibontásáig” terjedt.³⁸

Miközben a korábbi fordulók nehézségei továbbra is kételyeket támasztanak az emlékmű megvalósíthatósága tekintetében:

„Mily ellentét rejlik végül az emlékmű céljára rendelkezésre álló milliók tudatában, holott Erzsébet királyné egyénisége, történeti szerepe, egész lénye össze nem egyeztethető a nagy tömegek halmozásával, külső nagyszerűség, hivalkodó pompa kifejezésével.”³⁹

S bár időről időre megjelenik annak igénye, hogy a befolyt adományok – emlékmű állítás során fel nem használt – összegeit jótékony célra lenne tanácsos fordítani, ennek jogi áthidalhatatlanságára utalva továbbra sem lehetett kivitelezni, ellentétben e gyűjtéshez is szervesen kötődő 1900-ban felszentelt Zala György bécsi Erzsébet-síremlékével,⁴⁰ melynek elkészültét követően a fennmaradó kb. 50 000 koronát (az 1899 decemberében tartott bizottsági ülés döntése értelmében) a tüdőbetegek szanatóriuma számára ajánlották fel.⁴¹ Esetükben ennek lehetőségét a gyűjtés kezdetétől gyűjtőíveken is megjelenített szándéknyilatkozat biztosította.⁴²

A pályázók többsége a két választható helyszín közül a városligeti körteret ítélte megfelelőbbnek, ahol a pályaművek építészeti megoldásaiban a klasszicizáló jelleg dominált: antik pergolákban, rotundákban elhelyezett főalak szintén antik mintákat követett.⁴³ Alig egy évtizeddel az első pályázati fordulók irodalmias koncepcióval ellentétben számos terven már alig jelenik meg utalás Erzsébet magyarországi mitikus megközelítésére, illetve élettörténetének magyar olvasatára. Jellemző példája ennek az első díjjal kitüntetett Telcs Ede, Bánffy Miklós és Györgyi Dénes Városligetbe helyezett

³⁸ BORÓVI 2006. 97.

³⁹ ÉBER 1916. 217.

⁴⁰ *Vasárnapi Ujság* 1900. augusztus 26. 557–558. ; BORÓVI 2011. 289–303.; VÉR 2006a 109–110.

⁴¹ *Vasárnapi Ujság* 1899. december 24. 877.

⁴² OSzK Kt. Fol. Hung. 2386. I.; EKSz 1902. 9–13.; BORÓVI 2011. 293–294.; VÉR 2013. 392–404.

⁴³ ÉBER 1916. 217–222.

pályaterve, melyben Erzsébet minden korábban elvárt magyaros jelleget nélkülöző megformázása, a hatvanas évek eleji fiatal uralkodóné ábrázolások mintájára kidolgozott portréfejjel, antik pergolában helyet foglaló (különös szépséget képviselő) antikos ülő alakja jelent meg.⁴⁴ A pályaművek sorában egészen különös, magyar sajátosságokat teljesen nélkülöző változat is megjelent: Margó Ede és Novák András egyiptomi templomot idéző emlékműterve; illetve a zsűri értelmezése szerint hősök emlékmegőrzésére is megfelelő bástyaszerű építmény Greff Lajos pályázatában, ahogyan a 1913-as fordulóból visszatérő lepelruhás, lóháton megjelenített Erzsébet alakjával Tóth István és Foerk Ernő munkájában, valamint neoromán architektúrát alkalmazó változatok (Vass Viktor és Wachtel Elemér, Stóbl Alajos és Gerster Kálmán) egyaránt megjelentek.⁴⁵

„A mostani pályázat egyik nagy eredménye az is, hogy a mellékalakok, domborművek nagy tömege, mely az előző Erzsébet-szoborpályázatokon oly nagy szerepet játszott, olykor éppenséggel bántó módon érvényesült, most – kevés kivétellel – elmaradt. A szobrászoknak fő, majdnem egyedüli gondja volt magának Erzsébet királyné alakjának plasztikai megalkotása. [...] Vannak szobrok, amelyeken csak a külsőségek, a ruházat, a királynői dísz vallanak Erzsébetre. Olyanok is, amelyeknél a formák problémája kötötte le a művész egész figyelmét. A képmásszerűség megvetői azonban ne feledjék, hogy a nemzet az ő bájos és jóságos Erzsébet királynéjának szobrát várja, nem valami elvont plasztikai ideált, ha még oly monumentális is az, ha még oly érdekesen old is meg különleges szobrászati feladatokat.”⁴⁶

– értékelt Éber László a *Magyar Iparművészet* 1916-os számában.

A 39 pályamunkából egyet sem találtak kivitelre alkalmasnak.⁴⁷ Ennek ellenére az eredetileg tervezett 60 000 korona díjtétel mellett,

⁴⁴ EEPE 1916. 258–259.; BORÓVI 2006. 118.

⁴⁵ BORÓVI 2006. 118.

⁴⁶ ÉBER 1916. 221.

⁴⁷ VÉGH 1916. 274–276.

tekintettel a háború következményeire a pályázók költségeinek fedezésére 1500 koronás alapdíjazásról is döntöttek.⁴⁸

„Nem hagyhatta a bizottság figyelmen kívül azon körülményt sem, hogy a háború okozta általános drágulás jelentékeny anyagi áldozatokat is követelt mindazoktól, kik a magasztos eszme szolgálatába állottak művészi munkájukkal.”⁴⁹

– jelent meg a bírálóbizottság 1916. június 27-én kelt indoklásában.

Sikeresnek végül az első díjakkal elismert (pályázó) művészek szűk körű pályázata bizonyult. Ennek eredményeként 1922 júniusában Zala György megbízást kapott a szobor elkészítésére. A háború idején a korábban felajánlott (államkölcsonokbe fektetett) összegek „elolvadtak”, s végül egy az előzőeknél jóval puritánabb változat került megvalósításra Zala-Hikisch pályaművének módosításával. Mindazonáltal az emlékmű elhelyezéséről további viták alakultak ki, majd az Országos Bizottság 1932 májusában a volt piarista épület helyét jelölte ki e célra, így kerülhetett sor 1932. szeptember 25-én a felavatására.⁵⁰

Erzsébetnek a magyar vélemények szerint nem „megfelelő” nyughelye gyakori szólama későbbiekben is a kultikus narratívának, és állandó törekvés forrása az uralkodóné Magyarországra hozatala, s melyet „haigográfijában” Erzsébet eredeti szándékaival is összefüggésbe hoznak, mintegy végakaratát teljesítve.

⁴⁸ EEPE 1916. 257–268.

⁴⁹ EEPE 1916. 261.

⁵⁰ VÉR 2006a. 85–86.

IRODALOM

BORBÉLY János

- 2006 Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”. *Aetas* 21. évf. 4. sz. 88–113.

BOROVI Dániel

- 2006 *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi.* (Szakdolgozat.) ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest.
- 2011 Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban. *Műemlékvédelem* 55 évf. 5. sz. 289–303.
- 2017 „Lovon vagy gyalog”. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. *Aetas* 32. évf. 4. sz. 63–97.

CZAGA Viktória

- 2003 A harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. A Hentzi-emlékmű története. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6. 79–112.

DEDE Franciska

- 2010 „...Ezen szoborhoz szava van minden magyarnak”. Az Új Idők körkérdése a közönséghez az Erzsébet-emlékmű pályázatáról. In: Boka László – Sirató Ildikó (szerk.): *Érték és értelmezés.* OSzK-Gondolat, Budapest. 40–55.

ÉBER László

- 1916 Erzsébet királyné emlékszobra. *Magyar Iparművészet* 1916. 19. évf. 6. sz. 217–222.

FORSTER Gyula

- 1907 *Erzsébet királyné emléke. Br. Forster Gyula az Erzsébet emlékszobra ügyében alakított országos bizottság elnökének jelentése.* Hornyánszky, Budapest.

GAÁL Mózes

- 1898 Minő emléket állítsunk a királynénak? *Országos Hírlap*
1898. 2. évf. 257. sz. szeptember 18.

K. KOVALOVSKY Márta

- 1978 *Emlékműszobrászat (Művészeti füzetek)*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
- 1993 „Bronzba öntött halhatatlan.” A historizmus emlékműszobrászata. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest.

KÁROLYI Gyula

- 1932 *Károlyi Gyula gróf jelentése az Erzsébet Emlék Országos Bizottságához az Erzsébet-emlékmű tárgyában 1932. május havában*. Állami, Budapest.

KÖRÖSFÖI KRIESCH Aladár

- 1916 Az Erzsébet-emlékmű pályázatának tanulságai. *Magyar Iparművészet* 1916. 19. évf. 6. sz. 223–256

LYKA Károly

- 1902 Erzsébet szobrok a műcsarnokban. *Uj Idők* 1902. február 162–163.
- 1903 Új Erzsébet-emlékművek. *Uj Idők* 1903. június 596–597.

MERK Zsuzsa – RAPCSÁNYI László (szerk.)

- 2011 „...éltem és művész voltam.” *Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói*. Türr István Múzeum, Baja.

NAGY Ildikó

- 2001 Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. *Budapesti Negyed* 9. évf. 32–33. sz. – online változat:
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/nagy.html> –
letöltés ideje: 2018. június 26.

PÓTÓ János

- 2003 *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* Osiris, Budapest.

SZATMÁRI Gizella

- 2000 A Hentzi-emlékmű. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon.* MNG, Budapest. 686–688.

VÉGH Gyula

- 1916 Az Erzsébet-emlékmű-pályázat még néhány tanulsága. *Magyar Iparművészet* 1916. 9. évf. 7. sz. 274–276.

VÉR Eszter Virág

- 2006a Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezethelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* 14. évf. 52. sz.
- 2013 *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig. (Emlékezethelyei tükrében)* PhD-disszertáció. ELTE BTK, Budapest. (Kézirat)
- 2015 „... egy áldott emlékeztető királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. évf. 1. sz. 59–86.
- 2016 „Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. *Levéltári Közlemények* 87. évf. 1–2. sz. 93–104.

VÉR Eszter Virág (szerk.)

- 2006b Erzsébet-kultusz. Szöveggyűjtemény. *Budapesti Negyed* 14. évf. 53. sz.

FORRÁSOK

- EEPE 1916 *Az Erzsébet-emlékmű-pályázat eldöntése. Magyar Iparművészet* 1916. 19. évf. 6. sz. 257–268.
- EKET 1932 *Az Erzsébet királyné emlékmű története.* Állami, Budapest.
- EKSz 1902 *Az Erzsébet királyné szanatórium.* Pátria, Budapest.
- IMM At KLT Iparművészeti Múzeum; Adattár, Kéziratleltár
- MI 1916 *Magyar Iparművészet* 19. évf. 6. sz.
- MNL OL
- K 26 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár; Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi Levéltár, Központilag iktatott és irattározott iratok
- K 27 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár; Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanács
- MT 1899 *Magyar Törvénytár.* Franklin, Budapest.
- OSzK Kt Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

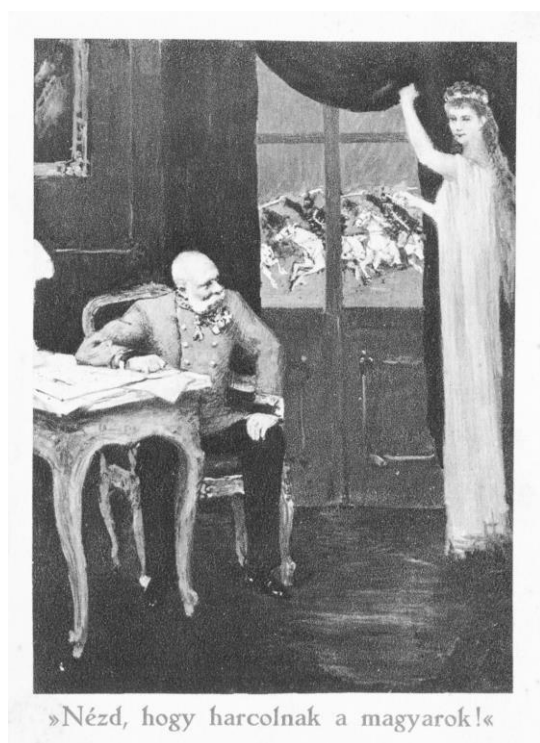
VÉR, ESZTER VIRÁG

„WENN IHR GRABMAL IN WIEN IST, SOLL SIE EIN
STANDBILD IN BUDAPEST HABEN...”

Zur Geschichte (der Errichtung) des budapester Denkmals von Kaiserin Elisabeth.

Der Plan eines Denkmals zur Bewahrung der Erinnerung von Elisabeth in der ungarischen Hauptstadt kam bereits am Folgetag des Attentates auf sie auf. Wegen ihres unerwarteten und unwerten Todes wurden eher die sakralen Elemente des bisher immer mehr angenommenen und auf zahlreichen Foren erschienenen Kultes um ihre Person betont, und diese wurden bereits sogar mit dem Mythos einer

„martyrischen Königin“ ergänzt. Die ersten zwei Bewerbungsrunden wurden ohne Ergebnis abgeschlossen, was auch die Frage aufwarf, ob der ausgewählte Ort fürs Denkmal überhaupt geeignet sei. Die größte Hindernis stellten die übertriebenen Erwartungen der ungarischen Gesellschaft dar, denn alle der eingereichten Bewerbungen wurden aufgrund der früheren Erinnerungstechniken gefertigt, daher wurde keine von denen als wert zur Gedächtnisbewahrung gefunden. In der dritten Bewerbung vor Ausbruch des Weltkrieges (angekündigt im 1910, bewertet im 1913) nahmen 25 Arbeiten teil. Ein Anspruch, die Gestalt von Elisabeth auf direkte Weise im Dienste des Kriegespropaganda zu verwenden, wurde in den eingereichten Arbeiten für die IV. Bewerbung im 1916 nicht realisiert. Ähnlich der früheren Runde im 1913 zeigten auch diese Arbeiten eine Reinheit der Form und Konzeption herauf: sie strebten immer mehr nach einer Menschengröße statt der der Gestalt von Elisabeth weitestgehend fremden Monumentalität.

Erzsébet királyné kultusza a propaganda szolgálatában
(Szanka József tulajdona)

ELKÍSÉRÉS NÉLKÜLI GYÁSZ

Első világháborús magyar zsidó hősi halottak gyász híreinek antropológiai vizsgálata a budapesti magyar nyelvű zsidó lapokban

A Nagy Háború, a történelem első hosszan tartó totális háborúja, Magyarország felekezetei számára problémát jelentett abban a tekintetben is, hogy nem tudták hagyományos módon meggyászolni távol elesett hozzátartozóikat. A zsidó hagyományban a gyászszertartások hangsúlyozottan az elhunyt földi maradványa köré rendeződnek. A gyászolók, a holtesttel foglalkozók közösségi feladatai szigorúan szabályozottak időhöz és térhez kötődnek. A távoli harctereken elesett zsidó katonák gyakran külön, a zsidó szokásoknak nem megfelelően megszentelt földben, nem zsidó temetőben kaptak végső nyughelyet. Sok esetben gyász híruk is jóval a temetés után érkezett meg. Községi szinten viszont felértékelődött a gyász és az elhunyt által végbevitt hőstett narratív megjelenítése. A hősi rovatok a hazáért hozott áldozattá magasztosították a halál híreket és a hozzátartozók gyászát. Írásomban azt vizsgálom milyen gyással kapcsolatos narratív stratégiák jelentek meg a magyar nyelvű budapesti modernizáló (neológ, cionista) zsidó sajtó gyász híreiben.

A halál és gyász szerepe a kollektív tudatban

Robert Hertz szerint a halál a társadalmi tudat számára meghatározott jelentéssel bír, kollektív képzet tárgya.¹ Kunt Ernő viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy az elmúlás is természeti törvény és minden társadalom vagy kultúra egyik legfontosabb feladata, hogy tagjait ennek a természeti törvénynek az elfogadására felkészítse. A nemzedékek során felhalmozódott tapasztalatokat megőrizze, rendszerbe foglalja és tovább adja az utódoknak. A közösségek fennmaradásához olyan hatékony viselkedési parancsokat kell

¹ HERTZ 2001. 73.

kialakítani és átörökíteni, hogy azok csoport valamely tagjának elvesztésekor támadó veszélyhelyzetek esetén világos közösségi útmutatásokat adjanak.² Kunt szerint a közösségi tradícióban rejlő kultúra feladata, hogy az egyén felkészülten találja magát szembe a mulandóság kihívásával. Ezen kívül feladata még, hogy csoport tagjait az elmúlás bénító tudatától felszabadítsák, és energiáit az életre irányítsák. Ezért a halálra vonatkozó emberi tudás, a kultúra állapotának megfelelő módon, jelképes formában nyerne megfogalmazást. Úgy vélte, hogy a halál beálltakor működésbe lép egy hagyományos társadalmi szokássor, amely csoport tagjainak tevékenységét haláleset alkalmával szabályozza. A temetkezési szokássor kollektív érvényű utasításokat tartalmaz arra nézve, hogy a társadalmi ranglétra különböző fokain álló személyeket milyen módon kell eltemetni. Rendelkezik továbbá a temetkezési ciklus időtartamáról, megszabja a holttest, temetésre való előkészítési módját, az élő környezettől való eltávolítását, illetve rendelkezik a halott mellé helyezendő tárgyairól. A szokássor intézkedik még az elhunytak földi maradványainak kijelölt helyéről, az elhunyt tiszteletéről. Végül viselkedési parancsokat tartalmaz arra nézve, hogyan kell gondoskodni az általában nemcsak személyi, de egzisztenciális veszteséget is szenvednek halott közvetlen hozzátartozóinak a normális közösségi életbe való visszavezetéséről.³

Gyász a zsidó hagyományban

A zsidó hagyományban, az közép-európai zsidóság legfontosabb törvénykönyve a Kicur Sulchan Aruch⁴ előírásai szerint, az apa, anya, fiú és lány, fivér, nővér, férj és feleség elvesztése után kötelező a gyász, további rokonok elvesztése után lehet gyászolni. A gyásznak különböző szakaszai vannak. Az első szakasz a temetés előtti az úgynevezett aninusz gyász. A második szakasz a temetés utáni az avilusz gyász. Az avilusz gyász áll gyászhétből, harmincnapos gyászból, és gyászévből. Micvakötelesség ott állni a haldokló ember mellett, amikor a lélek távozik belőle. A halott szemeit, ha van fia, elsőszülött fiának kell

² KUNT 2003. 29.

³ KUNT 2003. 29.

⁴ A Kicur Sulchan Aruch az 1563-ban kiadott, Josef Karo által szerkesztett zsidó törvénygyűjteménynek a 19. századi közép-európai zsidóság számára készített kivonata. Rabbi Shlomo Ganzfried szerkesztette egybe. Munkámban dr. Singer Leó várpaltai főrabbi magyar fordítását használom

lezárnia. A Kicur Sulchan Aruch előírja, hogy a halottasház környékén ki kell önteni minden merített vizet, három ház távolságnyira. Szintén előírás, hogy akinek olyan halottja van, akit meg kell gyászolnia, köteles a ruháit beszakítani. A behasítást állva kell elvégezni a nyakszegélytől lefele, mielőtt a halott arcát a sírban elfedik. A beszakítás helye, hossza attól függ, hogy a gyászoló milyen kapcsolatban állt az elhunyttal. Akinek olyan rokona hal meg, aki után gyászolni köteles, amíg halottal foglalkozik a tiltó a parancsolatok alól nem, de az előíró parancsolatok (tevőlegesek) alól fel van mentve.⁵

A Kicur Sulchan Aruch előírja, hogy a halottat egy napon belül el kell temetni. A temetési szertartás befejezéséig a gyászoló nem veheti le a cipőit, nem mosakodhat, nem ülhet székre vagy kerevetre, tilos a házastársi érintkezés és a Tórával való foglalkozás. Mindezek az előírások a szombatra nem vonatkoznak.⁶ Szombaton tilos temetni, és akkor minden tevőleges szombatra vonatkozó micvekötelezettség (parancsolatok betartása) vonatkozik a gyászolóra is.⁷

A gyászra vonatkozó szabályok mellett az elhunyt földi maradványainak temetésre előkészítése és maga temetés is szigorú szabályokhoz kötött. A temetést megelőzően a test mosdatását majd fehér vászonruhába öltöztetését írja elő a Kicur Sulchan Aruch. A férfiakat taliszanban, imaköpenyben temetik abban, amelyikben imádkozott.⁸

Témánk szempontjából érdekes még, hogy mit ír elő a Kicur Sulchan Aruch arra az esetre, ha valami probléma merül fel a testtel, egészen pontosan, ha nincs meg a holttest. A Kicur Sulchan Aruch előírja, ha valaki vízbe merült, vagy ha valakit nemzsidók öltek meg, de tetemét nem találják, addig nem lehet a temetési szertartást elvégezni, amíg kereséséről le nem mondtak. Ebben az esetben nem esedékes sem az aninusz, sem az avilusz gyásza. Az esetleges

⁵ A gyász első három napjában, akkor is tilos a munkavégzés, ha annyira szegény, hogy mások tartják el. A negyedik naptól a legszegényebbek a lakáson belül rejtve dolgozhatnak. Azonban a szombat és az étkezési szabályok betartása alól a gyászoló sem mentesül. Kicur Sulchan Aruch CXCV. fejezet 6–9. pontok; CXCV. fejezet 1–14. pontok; CCIII. fejezet 1–2. pontok; CCIV. fejezet 1–2. pontok.

⁶ Kicur Sulchan Aruch CXCVI fejezet.

⁷ Nagýünnepek első napján nem lehet temetni, kivéve, ha nem zsidó ássa ki a sírt. Kicur Sulchan Aruch CC. fejezet 1. pont.

⁸ Kicur Sulchan Aruch CXCVII. fejezet 1–12. pontok.

gyászolók számára még a házassági érintkezés is meg van engedve. Azonban ahogy lemondanak arról, hogy tovább keressék a holttestet, meg kell kezdeniük a gyászt. Ha pedig a gyász napjai letelte után találták meg és vitték sírba a halottat, nem kell újra a gyászolást megtartani. Ezzel szemben, ha valakinek az elhunyt az apja vagy az anyja volt, köteles ruháját megszakítani. Akinek közeli rokona halt meg, de nincs ott a haláleset, illetve a temetés helyszínén, akkor azon a helyen, ahol értesül a halálesetről, számolja gyásza napját attól az órától, hogy megtudta.⁹

A neológ magyar-zsidó háborús hősi halott

Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára is a modern nemzeteszmékkel való azonosulást. A Nagy Háborúban ez gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba. A különböző nemzeteszmékhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelelő a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit.¹⁰

Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága eltérő módon és formában fejezte ki az állam iránti lojalitását Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. Habsburg-Ausztria politikai, dinasztikus elvek mentén szerveződött, és így a Monarchia osztrák részében nem létezett állami szinten megjelenített nacionalizmus sem etnikai, sem nyelvi-kulturális értelemben. Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk.¹¹ A magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és elvárta zsidó lakosaitól, hogy az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálják. Magyarországon a zsidó diskurzusokat kettős lojalitás: Dinasztia és nemzet iránti elköteleződés jellemezte. Habsburg-Ausztriában, akárcsak Magyarországon, a zsidó irányzatok mindegyike azonosult a Monarchia világháborús céljaival. Úgy érezték, hogy ez a háború szent zsidó háború is egyben, amelynek egyik fontos feladata, hogy megmentse Osztrák-Galicia zsidó lakosságát az orosz zsarnokságtól.

⁹ Kicur Sulchan Aruch CCIV. fejezet 4. pont.

¹⁰ GLÄSSER – ZIMA 2015. 149.

¹¹ ROZENBLIT 2001. 4, 9.

Így egyszerre demonstrálhatták az állam és a zsidóság iránti szolidaritásukat.¹²

A Pesti Izraelita Hitközséghez közelálló, ám ahhoz szervezetileg nem kötődő neológ lap az *Egyenlőség* úgy azonosult háborúval és annak céljaival, mintha a háború zsidó ügyért is zajlana és a központi hatalmak háborús céljai között az oroszországi zsidókat ért sérelem megtorlása is ott lett volna. Szembe állították a Monarchia által megtestesített szabadságot és kultúrát az Oroszországnak tulajdonított elnyomatással és barbársággal.

„Revanche Kisenevért, Homelért, Bialisztokért, revanche a kievi pörökért és razziákért, halálos éjekért és rettentő napokért, revanche, mely nem a politika teóriáiból fakadt ki, hanem melyet a felséges élet érlelt lassan, revanche a rabságban töltött századokért. Ennek a háborúnak tehát mégis a revanche jegyében járszódott le sok csatája.”¹³

– írta az *Egyenlőség* 1914 végén.

Gyakran érte a vád a zsidókat, hogy képtelenek a hősie, önfeláldozó cselekvésre. Ennek cáfolatára a Makkabeus-szabadságharc példáját használták fel, és egyúttal át is értelmezték azt. A Makkabeus-szabadságharc hősei ebben az értelemben nem az Örökkévaló utasításait végrehajtó jámbor zsidók, hanem önfeláldozó harcosok, akiknek utódai a hazáért, a nemzetért a jelenben is képesek erre.

„Föl kellett támadnia egyre nagyobb mértékben a cselekvő hősieesség hagyományának, az őskori makkabeus-példának [...] Jobban, mint valaha ünnepejük a makkabeus-emelekezetet, mert nem a faji közösség dicsőségeinek értékeljük, nem olyan típusnak nézzük, amely csak a zsidóságot illetné, hanem az erkölcsi hősieesség örök előképeinek, amely polgárosult emberiség minden tagjának útmutatója. [...] Azért a magyar zsidók chanuka-ünnepeükön szent tanúságot tesznek arról, hogy az emlékezet lángjait a hazafias eszmék közös oltárán gyűjtják föl és a hősieesség hagyományát magyarokul, más vallású magyarokkal együtt, vérük közös áldozásában pecsételik meg. Közös eszmény

¹² ZIMA 2013.

¹³ Revanche *Egyenlőség* 1914. szeptember 6. 1–2.

és közös hősiesség: ez Makkabeus-örökségünk, nekünk magyar zsidóknak!”¹⁴

– írta az *Egyenlőség* 1915-ben.

Szintén gyakori vád volt a zsidókkal szemben, hogy kibújnak a katonai szolgálat alól, ezért *Egyenlőség* már a háború elején felhívást tett közzé, melyben kérték az olvasók közreműködését, hogy adatokat gyűjthessenek katonákról, hősi halottak, sebesültekről, kitüntettekről, testületek, intézmények munkásságáról a háborús jótékonyság területén. A fent említett vád elhárítására a zsidó hősiesség és önfeláldozás bemutatásához apologetikus céllal az *Egyenlőség* gyakran vett igénybe olyan külső forrásokat, mikor az elesett zsidó katona hősiek magatartását, nemzsidó felettése méltatja.

„Singer József, a székesfehérvári Singer Ede könyvkiadó cég tulajdonosának a fia és üzlettársa, a most folyó nagy lengyel csata első napjaiban váltotta meg fegyvereink győzelmét áldozatával. A 10. huszárezred gépfegyverosztagába volt beosztva, mint egészségügyi vezetőkaplár és orvoshelyettes és öt hónap óta legalább 30 csatájának tüzeiben kötözköztette a sebesültjeit oly odaadással, hogy visszatérő bajtársai, közöttük parancsnoka, Szántay százados mindig felkeresték szüleiket és nem győzték eléggé magasztalni a derék, snájdig fiút. Utóbbi időben sokat gyengélkedett, mégsem kért szabadságot, hanem hős huszárezredével együtt ő is feküdt a lövészárkokban és a limanovai csata szörnyű péntek éjjelén golyótól találva esett el. Máltó ivadéka volt egy híres rabbi-családnak, hadi útjai közepette sokszor részvétellel írt a lengyel zsidók sok szenvedéseiről, egy imaházuk szent iratait egyszer maga ásta el a legrejtettebb pince alján, a tórafüggönyt elégette, a ház mezuzáit magával vitte, nehogy az épület egészen az oroszok vandalizmusában áldozatul essék. A 'kedves Józsink' haláláról Mattyasovszky tábori lelkész értesítette a szülőket azon a levelezőnapon, melyet még utolsó nap, chanuka előestéjén, írt haza.”¹⁵

¹⁴ Mezei Ernő: A zsidó hősi kultusz. *Egyenlőség* 1915. november 28. 1.

¹⁵ Háború körül. Elesett hősök. *Egyenlőség* 1915. január 3. 5–7.

A társaiért, a hazáért akár meghalni is hajlandó magyar zsidó hőstípust formálta meg az *Egyenlőség* hadi a frontról szóló tudósításokban. Ezekből a beszámolókból az önfeláldozó harc és a végsőkig való kitartás képei rajzolódtak ki. A Birodalomért, a nemzetért életüket áldozó magyar zsidó hősöknek a neológ és persze a cionista lapok is állandó külön rovatot szenteltek. Ebben a kontextusban kell értelmezni Dr. Deutsch Jenő hősi haláláról szóló híradást az *Egyenlőség*ben.

„Dr. Deutsch Jenő, a 17. honvédgyalozezred zászlósa, San melléki harcokban október 16-ikán súlyos sebet kapott, melyben a tovarohanó csata hevében segíteni nem lehetett és a büszke bátor tiszt, nehogy orosz fogságba kerüljön, önmaga vetett véget életének. Rendkívül rokonszenves, kedves modorú, becézett aranyifja volt a székesfehérvári társaságnak, nagyképzetségű, nagy reményekre jogosító fiatal tagja az ügyvédi karnak, melynek legkeresettebb irodatulajdonosa azonnal az oklevele megszerzése után társává fogadta. Apja Deutsch F. A. kereskedő, úgyszintén anyja, derék jó zsidók, kik az e héten kiadott gyászjelentésben sok százezrek büszke panaszát hallatják: legdrágábbunkat adtuk a hazának!”¹⁶

A fiatal zsidó tiszt tehát az önfeláldozásában odáig ment, hogy felvállalta a zsidó hagyományban szereplő legsúlyosabb bűnök egyikét az öngyilkosságot is. Az öngyilkosok temetésével kapcsolatos előírásokat a gonosztevők temetésével együtt tárgyalja a Kicur Sulchan Aruch.¹⁷

Lojális cionista hős

A magyar nemzettel való azonosulás, egybeolvadás helyett a cionista *Zsidó Szemle* – mely a Magyarországi Cionista Szervezet szócsövének volt tekinthető – a nemzet, a birodalom, a dinasztia iránti feltétlen lojalitást hirdette. Álláspontjuk szerint miután a cionista nemzeti, területi aspirációk nem Közép-Európában voltak, így a zsidó nemzeti érdekek, nem álltak ellentétben a magyar nemzeti érdekekkel, szemben a többi magyarországi nemzetiség nemzeti törekvéseivel.

¹⁶ Háború körül. Elesett hősök. *Egyenlőség* 1915. január 3. 5–7.

¹⁷ Kicur Sulchan Aruch CCI. fejezet 1. pont.

„E komoly pillanatban átérezzük azt, hogy a monarchiának egyik fájós kérdése a nemzetiségi probléma. A sokféle centrifugális törekvés közepette e monarchiában az uralkodó család képviseli a hatalmas centripetalis erőt. Ha ily hatalmas összekötő kapocs leválik, úgy érezzük, mintha a föld megmozdulna s földalatti morajt hallanánk. S ha körülnézünk, azt látjuk, hogy minden nemzetiség kifelé gravitál. Csak a magyarság nem gravitál kifelé. S a zsidóság sem. Elfogultság vagy gyűlölet elvitathatja, de tény hogy a magyarság s zsidóság jövője egybe van forradva a négy folyó s három bércnek földjén. S merényletet követ el az igazság ellen, ki meggyanúsítási célzattal azt meri állítani, hogy a zsidó fajiság vagy akár nationalitás tudata nem egyezik meg a legintranzigensebb hazafisággal.”¹⁸

A neológia felől többször érte a cionistákat hazafiatlanság vádja. Ezzel szembeni védekezésül, a haza iránti hűséget bizonyítandó, a neológiához hasonlóan, a zsidó hagyományból merítve szólították fegyverbe a cionista ifjúságot.

„Makkabéusok! Hisszük és reméljük, hogy szavunk már nem fog benneteket a szülői ház békés hajlékában találni, hisszük és reméljük, hogy ti szívetek sugallat követve már a harc tüzeiben mutatjátok meg, hogy él még bennünk a Makkabéusok hősi szelleme! Ellenfeleink szörnyű és hamis váddal illetek minket, hogy megnehezítsék munkásságunkat. [...] Mindegyikünknek kivétel nélkül kötelessége a haza védelme. Jelentkezzetek önként katonai szolgálatra!”¹⁹

A cionista mozgalom első világháborús hősi halottait olyan hősöknek mutatták be, akik egyszerre voltak elkötelezettek a zsidó nemzeti mozgalom ügye, és a haza védelme iránt. Ebbe a rendszerbe illeszkedett dr. Dömény Lajos hősi haláláról szóló tudósítás. Dömény volt magyarországi cionista mozgalom egyik első vezető személyisége, és szerkesztője az első jelentősnek mondható cionista lapnak, a Zsidó Néplapnak. Dömény Lajos így egy személyben lehetett a zsidó nemzeti mozgalom kultikus háborús hőse, és a cionista hazafiság és lojalitás jelképe.

¹⁸ Judaeus Pencion: Ferenc Ferdinánd trónörökös *Zsidó Szemle* 1914. július 1. 1.

¹⁹ Felhívás *Zsidó Szemle* 1914. szeptember 1. 1.

„Benne láthattuk, hogy a jó eszmék soha nem ütköznek össze az emberben, sőt egymást támogatják, leginkább pedig akkor, ha az ember azokat nem eszköznek használja, ha az eszmék nem csak a szájban vannak, hanem cselekvésre buzdítják az embert. A milyen kiváló cionistát, olyan kiváló hazafit vesztettünk benne. Hazafiasságról keveset beszélt, de annál többet cselekedett hazafias érzéstől. Ő a hazájában a cionizmusnak és a cionizmusban hazájának akart érvényt szerezni. [...] És hogyan vonult a mi szeretett barátunk a háborúba? [...] Távozása előtt pedig maga köré gyűjtötte barátait, bátorította és lelkesítette a harcba vonulókat, rajongással beszélt a magyar honvéd bátorságáról, az itthonmaradottaknak pedig a lelkükre kötötte, hogy teljesítsék kötelességeiket. És nincs közöttünk senki, de senki, a ki kötelességét nem teljesítené!”²⁰

Meira Weisz szerint a gyász mechanizmusát egyfelől a gyászolók személyes reakciói, másfelől a társadalom által konstruált érzelmek, gyakorlatok és ideológiák együttesen hozzák létre. Szerinte a háborúban elesettekért viselt gyász, a hozzájuk kapcsolódó megemlékezés különösen nagy jelentőséggel rendelkezik a nemzeti szolidaritás kontextusában. Úgy vélte, hogy harc közben elesni annyit jelent, mint a nemzet szolgálatában meghalni, következésképpen az eseményt nemzeti jelentéssel kell felruházni. Az elesettekért viselt gyász, a róluk való megemlékezés rendszerint nemzeti hőrendszer formájában jut kifejezésre, amelyben az áldozatok szimbolikus halhatatlansága megerősíti a haza szentségét és a nemzeti közösség hegemoniáját.²¹ A zsidó háborús részvételt és elköteleződést megkérdőjelező sztereotípiákkal szemben ezeknek a beszámolóknak a célja az emlékéllításon túl hősiesség és a magyar nemzet iránti messzemenő elkötelezettség reprezentálása volt. A tudósításokban a magyar-zsidó katona a nemzsidó honfitársaival együtt harcoló, együttthaló magyar nemzeti hősként jelenik meg.

²⁰ Bisseliches Mózes: Dr. Dömény Lajos. *Zsidó Szemle* 1914. szeptember 20. 2.

²¹ WEISZ 2001. 350

IRODALOM

HERTZ, Robert

- 2001 A halál, mint kollektív képzet. In: Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. I.* Janus/Osiris, Budapest. 11–79.

GLÄSSER, Norbert – ZIMA, András

- 2015 The emperor-king's Hungarian Maccabees: the components of Hungarian Jewish First War Propaganda. In: Z. Karvalics, László (Ed.): *Information History of the First World War*. L'Harmattan Publishing, Budapest.

KUNT Ernő

- 2003 Halál, kultúra, társadalom. In: Bán András – Kotics József (szerk.): *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest. 29–32.

ROZENBLIT, Marsha L.

- 2001 *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford University Press, Oxford.

WEISZ, Meira

- 2001 Gyász, megemlékezés és kollektív identitás a mai izraeli társadalomban. In: Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. I.* Janus/Osiris, Budapest.

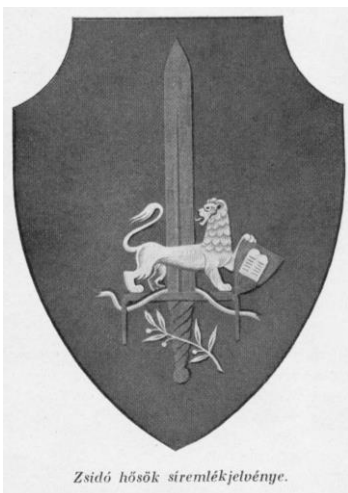
ZIMA András

- 2013 Az „örök zsidó kérdés” Első világháborús neológ és cionista csoportstratégiák a felekezeti sajtóban. *HaCofe* 7. Tematikus szám: MMXIII Vol I. Nr. 1. <http://orzse.hu/hacofe/vol7/zima-orokzsidokerdes-egyenloseg2013.htm>

MOURNING WITHOUT GOING WITH

The study analyses the structure of the war obituaries published by the Hungarian Neolog and Zionist press. The Hungarian language Jewish press (*Egyenlőség*, *Zsidó Szemle*) create a modern forum that served both as a medium for the flow of information and a tool of cultural change. The publications reflect wider social processes within the information ecosystem, whereas the ‘facts’ found in them can give an insight solely into the ambitions of the editorial circle and the institutional elite behind the certain paper. The obituary, which is part of the war propaganda and hero worship that mobilised the Jewry shows similarities within the Central European Ashkenazi population. In the Central European states the Jews who were granted civil rights identified with the modern notions of national identity – within varying frameworks.

From the time of death to the burial, the mourner's sole responsibility is caring for the deceased and preparing for the burial. This period is known as *aninut*. During this time, the mourners are exempt from all positive commandments, because the preparations take first priority. This period usually lasts a day or two; Judaism requires prompt burial. During the war it was difficult for the relatives to mourn their heroes in traditional Jewish way.

KIRÁLY SÁNDOR

HADIROKKANTAK ÉS HADIÁRVÁK HAZÁNK EGYETEMEIN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

„A háború a szükséget szenvedőknek számát óriási mértékben megnövelte...”¹

(Teleki Pál)

Az első világháború kirobbanásának pillanatában a nemzeti önértéktől fűtött közhangulat egész Európában bizakodó volt. A magyar társadalom jelentős részét is magával ragadta a lelkesedés, s a gyermekkorból alig kinőtt fiatal emberek indultak el harcolni a hazáért. Sokan életüket vesztették közülük, míg mások hazatértek, de betegen, sebesülten, nem ritkán a testi és lelki rokkantság állapotában próbáltak beilleszkedni egy újjáalakuló társadalomba. Hadirokkantak, hadirokkant szülővel rendelkezők, vagy hadiárvák lettek, s mint ilyenek, a legkiszolgáltatottabb rétegévé váltak a társadalomnak. Megélhetésük, jövőképük, terveik éppolyan bizonytalanok voltak, mint az ország jövője.

A háború miatt kimaradt évfolyamok egyszerre jelentek meg az egyetemeken, olyan testi, lelki és szociális állapotban, amelynek kezelése komoly kihívást jelentett az államnak és a felsőoktatás szereplőinek egyaránt.² Már a kezdet kezdetén egyértelművé vált, hogy háborúból hazaérkező hallgatóknak jelentős támogatásra van szükségük, különben végleg alámerülnek a nyomor és a kilátástalanság sehová sem vezető útvesztőjébe.³

¹ TELEKI 1918. 6.

² Az 1914/15-ös tanévben 7988 egyetemi hallgató volt Magyarországon, de ez a szám az 1917/18-as és az 1918/19-es tanévre megduplázódott, a korábbi szint 208,2, illetve 220,6%-ára emelkedett. Lásd: *A Magyar kir. Kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, C) Statisztikai évkönyv. IV. Közműveltség, közoktatásügy és egyházi élet. 37. A főiskolák az 1914/15. iskolai évben. Budapest, 1924. 288.

³ A háború előtt az egyetemi hallgatóság jóval kisebb mértékben szorult anyagi támogatásra tanulmányai folytatásához: „A világháború előtti évtizedekben az egyetemi diákság szociális gondozása ismeretlen volt. Az erős családi vagy

A szociális gondoskodásnak két egymástól teljesen független formája alakult ki az évek során, amely a hadiárvékat, hadirokkantakat és a szüleik hadirokkant helyzetéből fakadóan kiszolgáltatott egyetemi hallgatókat létfenntartásukban és tanulmányaik végzésében segítette. Az egyik az állami hadigondozás, a másik az egyetemeken diák szociális erőfeszítése, a szervezett diáksegélyezés volt. A következőkben a háború felsőoktatásra gyakorolt hatásáról, valamint erről a kétfajta támogatási rendszerről lesz szó az egyetemeken tanuló hadigondozott hallgatók életkörülményeinek tükrében.

A háború hatása a felsőoktatásra és a kormányzati lépések

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már a háború első éveiben félélvelengedéssel és egyéb kedvezményekkel igyekezett elősegíteni a katonai szolgálatot teljesítő hallgatók tanulmányainak folytatását. Még 1914. december 22-én miniszteri rendelet írta elő, hogy a tanulmányait megszakító, hadbavonult hallgatók esetében a tanulmányi időből egy félév elengedhető.⁴

1915 szeptemberétől a rokkanttá vált katonatisztek, katonai tisztviselők és tisztjelöltek számára lehetővé tették, hogy érettségi bizonyítvány és felvételi vizsga nélkül is beiratkozhasanak a felsőoktatási intézményekbe.⁵ Külön tanulmányi kedvezményeket kaptak a műegyetemi hallgatók, valamint a gyógyszerészgyakornokok és segédek is.⁶

vagyoni alap és a tehetség volt a társadalmi emelkedés szelekciós emeltyűje. Ennek megfelelően a tanulás lehetősége nyitva állott azok előtt, akik a tanulás terhére elbírták [...]” – RUDAI 1939. 1016.

⁴ A kedvezmény a vizsgákra és a szigorlatokra is kiterjedt, s így a végbizonyítvány elnyerhetővé vált akkor is, ha a hallgatók nem minden kötelező tárgyat teljesítettek. Lásd: 147664/1914. (1914. december 22.) *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) rendelet a tanulmányukat megszakító hadbavonult ifjak némi kárpótlásáról.*

⁵ Lásd: 9000/1915. (1915. szeptember 11.) *VKM rendelet a jelenlegi háború alatt rokkanttá vált katonai havidíjasoknak a felsőoktatás terén való továbbképzése körül nyújtandó kedvezményekről.*

⁶ 19147/1915. (1915. március 9.) *VKM rendelet a hadiállapot miatt katonai szolgálatot teljesítő műegyetemi hallgatók részére nyújtandó tanulmányi kedvezményekről*; valamint: 163649/1916. (1917. január 18.) *VKM rendelet a hadbavonult gyógyszerészgyakornokoknak és segédeknek nyújtandó kedvezményekről.*

1917. június 8-tól a hadiárvák és a hadirokkantak gyermekei középfokú és felsőfokú tanulmányaik folytatásához nevelési segítségre lettek jogosultak. Ez egyrészt pénzbeli támogatásban (ösztöndíjban), másrészt nevelőintézeti (internátusi) hely kedvezményben valósult meg.⁷

1917. december 28-án, gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter meghívására, Budapesten találkoztak az egyetemi rektorok és dékánok, hogy a miniszterrel együtt megvitassák a főiskolai hallgatóknak nyújtandó tanulmányi és anyagi kedvezmények ügyét.⁸ Ezt követően 1918 januárjában született meg a döntés, hogy a háborúban legalább 2 éve szolgáló és ebből fél évet a fronton töltő hallgatók számára lehetővé kell tenni a vizsgák letételét és 1 tanulmányi félév hallgatását. Erre két részletben került sor. Egy részük 1918. március 1-től május végéig kapott felmentést a katonai szolgálat alól, míg a második csoport 1918. június 1-től vehette igénybe a 12 hetes tanulmányi szabadságot, az ennek érdekében indított katonai pótszemeszter keretében.⁹

A polgári demokratikus forradalom időszakában megkezdődött a leszerelés.¹⁰ A minisztérium a leszerelő katonák beiratkozását az egyetemekre november 30-ig engedélyezte.¹¹ A Honvédelmi Minisztérium pedig úgy döntött, hogy a háborúból hazaérkező főiskolai és középiskolai tanulók részére a katonai illetéket egészen 1919. február

⁷ *A m. kir. minisztérium 1917. évi 2000. M.E. rendelete (1917. június 8.) a hadiárvák és hadirokkantak gyermekeinek középfokú és felsőbb iskolai tanulmányok folytatására nyújtandó nevelési segítségről.*

⁸ VKM 176193/1917. IV. sz. a. kelt leirat. Lásd: *Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1917/18. tanév.* V. rendes ülés. 1918. január 26. 41. szám 546. etsz. – Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) VIII. 1/a. 1.k.

⁹ 16385/1918. (1918. január 24.) VKM rendelet a hadbavonult főiskolai hallgatók részére vizsgálatok letehetésének, illetőleg egy félév hallgatásának lehetővé tételéről.

¹⁰ 29671/1918. (1918. november 10.) Honvédelmi Minisztérium (HM) rendelet a személyi és anyagi leszerelés végrehajtásáról.

¹¹ VKM 207632/1918. IV. sz. távirati rendelet. Lásd: *Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1918/19. tanév.* IV. rendes ülés. 1918. november 30. 15. szám 353. etsz. – MNL HBML VIII. 1/a. 2. k.

28-ig folyósítja.¹² A Károlyi-kormány közoktatásügyi minisztere, Lovászy Márton döntése értelmében 2 félévet meghaladó katonai szolgálat esetén járt a tanulmányi kedvezmény.¹³

1918 végén a gazdasági akadémiái hallgatók tanulmányi kedvezményeiről született döntés.¹⁴ 1919 elején pedig rendeletbe foglalták, hogy a jogi vizsgálatokat és szigorlatokat más egyetemen vagy jogakadémián is teljesíteni lehet.¹⁵ 1919 februárjában Kunfi Zsigmond nevéhez fűződött az az intézkedés, amely szerint bármelyik rokkanttá vált katona érettségi bizonyítvány és felvételi vizsga nélkül is beiratkozhatott bármely tudományegyetemre.¹⁶

A Horthy-korszak alapvető változást hozott a felsőoktatás területén is. 1919 decemberében a minisztériumot államtitkárként irányító Juhász-Nagy Sándor érvényesnek ismerte el a hadviselt középiskolai tanárjelölteknek az 1919 áprilisa és júniusa között letett vizsgáit, viszont a nyári kurzust, mivel nem egyetemi tanárok tartották, már nem.¹⁷

A tanulmányi kedvezmények és a vizsgákat érintő könnyítések mind-mind azt a célt szolgálták, hogy a háború a lehető legkisebb törést okozza a hallgatók számára. Később a figyelem fokozatosan áttevődött a háborúban rokkanttá váltakról azokra a diákokra, akik édesapjukat

¹² 28681/1918. (1918. december 2.) *HM rendelet a leszerelés következtében a katonai szolgálatból elbocsátandó fő- és középiskolai tanulók katonai illetvekeinek további folyósításáról.*

¹³ Aki az egyéves szolgálaton felül a képzésből hátralévő időt katonai szolgálatban töltötte, azonnal, beiratkozás nélkül alapvizsgára, szigorlatra, államvizsgára, vagy középiskolai alapvizsgálatra volt bocsátható. – Vö: 95975/1918. (1918. november 21.) *VKM rendelet a háborúból visszatért tanulóknak tanulmányi idejükben szenvedett veszteségeikért való kárpótlásáról.*

¹⁴ 163552/1918. (1918. december 29.) *Földművelésügyi Minisztérium (FM) rendelet a háborúból visszatért gazdasági akadémiái hallgatóknak tanulmányi idejükben szenvedett veszteségeikért való kárpótlásáról*

¹⁵ A döntés háttérében a cseh és a román megszállás állt. Lásd: 7178/1919. (1919. január 21.) *VKM rendelet a jogi vizsgálatoknak és szigorlatoknak más egyetemen vagy jogakadémián letehetéséről.*

¹⁶ *A közoktatásügyi miniszter 1919. évi 5255. számú rendelete* (1919. február) *a jelenlegi háború alatt rokkantakká vált egyének tanulmányi kedvezményéről.* (Az 1915. szeptember 11-i 9000/1915-ös VKM rendelet kiterjesztése.)

¹⁷ 188366/1919. (1919. december 5.) *VKM rendelet a hadviselt középiskolai tanárjelölteknek a volt tanácskormány idején tett tanári vizsgálatai érvényességéről, és a hadviselt tanárjelölteknek a szenvedett tanulmányi veszteségek ellenében nyújtandó tanulmányi kedvezményekről.*

vesztették el a csatamezőn, vagy akiknek az életminőségét, családjuk anyagi háttérét érintette érzékenyen a hadirokkanttá vált családfő kieső keresete.

Hadigondozás, diák szociális gondoskodás és tandíjmentesség

Az első világháború után a hallgatókra a tanulás mellett jelentős anyagi teher (tandíj, mellékdíjak, a lakhatás és a megélhetés költségei) is hárult. A háború sok család megélhetését tette bizonytalanná, s a gyermekek taníttatása a társadalom széles rétegei számára lehetetlenné tűnt, különösen oly időkben, mikor „a háború a szűkséget szenvedőknek számát óriásilag megnövelte...”¹⁸

A hadigondozottak, a hadirokkantak, a hadiárva és a hadirokkant szülővel rendelkezők a leginkább kiszolgáltatottá vált rétegei voltak a hallgatói társadalomnak. Támogatásuk két irányból valósult meg. Az állam részéről a hadigondozás törekedett szociális hálót biztosítani számukra, hogy elkerüljék a teljes deklaszálódás tragédiáját. A háború alatt a katonák és hozzátartozóik támogatására jött létre a Hadsegélyező Hivatal.¹⁹

1915-ben pedig a magyar kormány megalakította a „Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságot”, amelynek elnöke Tisza István miniszterelnök, alelnöke pedig Klebelsberg Kunó volt.²⁰ 1915 tavaszától augusztusig emellett a bizottság mellett működött gróf Teleki Sándor vezetésével a Vörös Kereszt Egyesület Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatala.²¹ 1915. szeptember 6-án alakult meg a korábbi helyett a M. Kir. Rokkantügyi Hivatal, amely a

¹⁸ TELEKI 1918. 6.

¹⁹ A hivatalt Kirchner Ármin nyugállományú cs. és kir. altábornagy irányította és a harcmezőn szolgáló katonáknak, valamint a hadiözvegyeknek és hadiárvaaknak szervezett gyűjtéseket. Lásd: 6070/1914. (1914. augusztus 21.) *Belügyminisztériumi rendelet a hadsegélyező hivatal megalakításáról*.

²⁰ 1915. március 31-ig összesen 20.162 hadisérültről volt tudomása a hatóságoknak. A bizottság ellátásuk érdekében 2 év alatt 10 utókezelő gyógyintézetet, 8 különleges kórházat és 14 rokkantiskolát létesített. Lásd: PETRI 1917. 5. és 24.

²¹ 1915. augusztus 1-én ez a hivatal beolvadt a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságba. Lásd: PETRI 1917. 7. és 42.

miniszterelnök elnökletével az Országház épületében kezdte meg működését.²²

A hadigondozás figyelme azonban fokozatosan kiterjedt a hadirokkantak mellett azok családjára, valamint a hadiözvegyekre és a hadiárványokra is. Ez a szemléletváltás a hadigondozás intézményrendszerét sem hagyta érintetlenül, s 1917. április 14-én Zita királyné jelenlétében ünnepélyesen megalakult az Országos Hadigondozó Hivatal, amelynek elnökévé Teleki Pált nevezték ki.²³ A Rokkantügyi Hivatal helyébe lépő irányító szerv létrehozásáról szóló rendelet hadigondozókat rendelt a gondozottak mellé, s így a hadiárvány számára pártfogókat, míg a hadirokkantak és hadiözvegyek számára tanácsadókat kellett kijelölni.²⁴

1918 nyaratól a törvényhatósági hadigondozó bizottságok mellé hadigondozó népirodákat állítottak fel, hogy közelebb vigyék a hadigondozást a hadigondozottakhoz.²⁵ A hivatal 1920 augusztusától a M. Kir. Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium Hadigondozó Hivatala lett.²⁶ 1922 szeptember 19-én pedig Gödöllőn a kormányzó országos rokkantügyi főfelügyelőt nevezett ki.²⁷

1917. október 1-től a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárványok a háború alatt és azután még fél évig ideiglenes évi segélyben

²² A Rokkantügyi Hivatal a hadirokkantak helyzetének egyedi megoldására törekedett. Feladatairól bővebben: *A m. kir. miniszterelnök 1915. évi 3301. számú rendelete* (1915. szeptember 4.) *a rokkant katonákat gondozó szervezetről*.

²³ A hadiárvány és hadiözvegyek gondozásának előkészítését még Fejérváry Imre báró kezdte meg, mint a Rokkantügyi Hivatal alelnök-helyettese 1916 májusában. Lásd: PETRI 1917. 43–44.

²⁴ Lásd: *A m. kir. minisztérium 1917. évi 900. M.E. számú rendelete* (1917. március 8.) *a hadirokkant és családjukat, továbbá a hadiárványokat és a hadiözvegyeket gondozó szervezetről*. 3–6.§.

²⁵ *A m. kir. minisztérium 1918. évi 3.510 M.E. számú rendelete* (1918. augusztus 13.) *a hadigondozó népirodák szervezéséről és a hadigondozó kormánybiztosok hatáskörének megállapításáról*.

²⁶ *A m. kir. kormány 1920. évi 6.682. M.E. rendelete* (1920. augusztus 12.) *a hadiárványoknak és hadirokkantak gyermekeinek középfokú és felsőbb iskolai tanulmányaik folytatására nyújtandó nevelési segítségekről* szóló 2.000/1917. M.E. számú kormányrendelet módosításáról.

²⁷ Lányi-Lindner Gusztáv vezér-tanácsnok a mindenkori népjóléti és munkaügyi miniszterhez alárendelve látta el a hadirokkantak, hadiözvegyek, hadiárvány gondozásának ellenőrzését és felügyeletét. Lásd: 27000/1923. (1923. július 15.) *Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium (NMM) rendelet a m. kir. rokkantügyi országos főfelügyelő hatásköréről, szolgálati viszonyairól és támogatásáról*.

részesültek.²⁸ Végül 1919 június végével az ideiglenes évi segély, 1923. április 30-ával pedig a hadisegély is megszűnt, s a hadirokkantak számára a rokkantjáradék, a hadiárváknak az árvajáradék, míg a hadiözvegyek számára az özvegyi járadék és a nevelési pótlék maradt.²⁹ 1925 júliusában újból megállapították a hadigondozottak ellátásait, s rokkantellátási adót vezettek be, amit az alapadóhoz igazítva, sávosan határoztak meg.³⁰

A magyar hadigondozás két világháború közötti történetének legfontosabb jogszabálya azonban az 1933. évi VII. tc., az ún. „hadirokkant törvény” volt, ami átfogta és újraszabályozta a teljes magyar hadigondozási rendszert.³¹ Az új jogszabály fontos lépés volt, de abban, hogy a hadiárvák és a hadirokkant szülővel rendelkező hallgatók kiszolgáltatott helyzetük ellenére jelen lehettek a felsőoktatásban, hatalmas szerepe volt az egyetemek szociális gondoskodásának.

A felsőoktatási intézmények szembesültek először a hallgatókkal és a helyzet konkrét kezelésére is nekik kellett vállalkozniuk. Lelkiismeretes és a fiatalok sorsát szívükön viselő egyetemi tanárok vállalták magukra a diák szociális munkát. Kezdeményezésükre diákjóléti intézmények sora kelt életre, biztosítva a hallgatók számára a megfelelő étkeztést, kisebb részük számára a lakhatást, valamint a közvetlen segélyezést is. Ezek az egyetemi intézmények (menzák, internátusok, diákjóléti bizottságok és diákvédő irodák) idővel össze-

²⁸ 1917. évi IX. törvénycikk az 1917/18. költségvetési év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról, 6.§.; valamint: 70000/1915. (1915. július 5.) Pénzügyminisztérium (PÜM) rendelet a legénység állományába tartozott rokkantaknak és az elesettek, elűntek vagy meghaltak hátrahagyottainak az 1915. XV. tc. 7.§-a alapján való segélyezéséről.

²⁹ 171600/1919. (1919. szeptember 8.) HM rendelet a hadisegélyek felemeléséről; és 6018/1923. (1923. április 12.) HM rendelet a hadisegélyek végleges beszüntetéséről.

³⁰ Lásd: A m. kir. minisztérium 1925. évi 4.300 M. E. számú rendelete (1925. július 10.) a nem hivatásos állományból származó hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák ellátásáról szóló 2.700/1922. M.E. számú és az ezt módosító rendeletek újabb módosításáról; valamint: 1925. évi XLVIII. törvénycikk a rokkantellátási adóról.

³¹ 1933. évi VII. törvénycikk a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról; valamint a törvény végrehajtási utasítása: 9300/1933. (1933. december 6.) HM rendelet a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról szóló 1933.VII. tc. végrehajtási utasításának kiadásáról.

hangolták tevékenységüket és diákjóléti intézményrendszerekké váltak.³²

Az 1. ábra az 1934/35-ös tanévet mutatja be az egyes tudományegyetemeken tanuló árva, félárva, hadiárva és hadirokeknt apával rendelkező hallgatók arányát tekintve.³³ A hadiárva és a hadirokeknt apával rendelkező hallgatók együttesen 1290-en voltak, ami az összes hallgató 11%-ának felelt meg. Az egyes egyetemeket tekintve látható, hogy a hadiárva hallgatóságon belüli aránya a Műegyetemen (4%, 96 fő) és Debrecenben (4,1%, 54 fő) volt a legalacsonyabb, miközben Szegeden az 5,7%-ot (88 fő) is elérte. A hadirokekntá vált apák gyermekeinek aránya viszont a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen (5,6%, 85 fő) és a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (5,7%, 283 fő) volt a legkisebb, miközben a hadiárva-hoz hasonlóan a szegedi Ferenc József Tudományegyetem e tekintetben is kiemelkedett (7,4%, 114 fő).

A viszonylag magas részvételi arány az egyetemi hallgatók soraiban a jogalkotásnak is köszönhető. Az említett 1933. évi VII. törvény ugyanis a hadiárva és a hadigyámoltak esetében külön figyelmet fordított a megfelelő neveltetés és oktatás biztosítására.³⁴ A jogszabály 28.§-a értelmében a hadiárva és a hadigyámoltak a középiskolában, a főiskolán és az egyetemen a felvételek tekintetében ettől kezdve elsőbbséget élveztek. Emellett a középiskolában jó tanulmányi eredmény elérése esetén teljes tandíjmentesség és a különböző mellékdíjak alóli mentesség járt részükre. Az egyetemeken és a főiskolákon a kötelező kollokviumok jeles eredményű letétele és a bölcsészettudományi karokon a tanárvizsgálati szabályzatokban meghatározott időben az előírt vizsgák sikeres teljesítése esetén, teljes tandíjmentesség illette meg őket. Mindezekben túlmenően pedig a belügyminiszter a hadiárva és hadigyámolt középiskolai tanulókat és

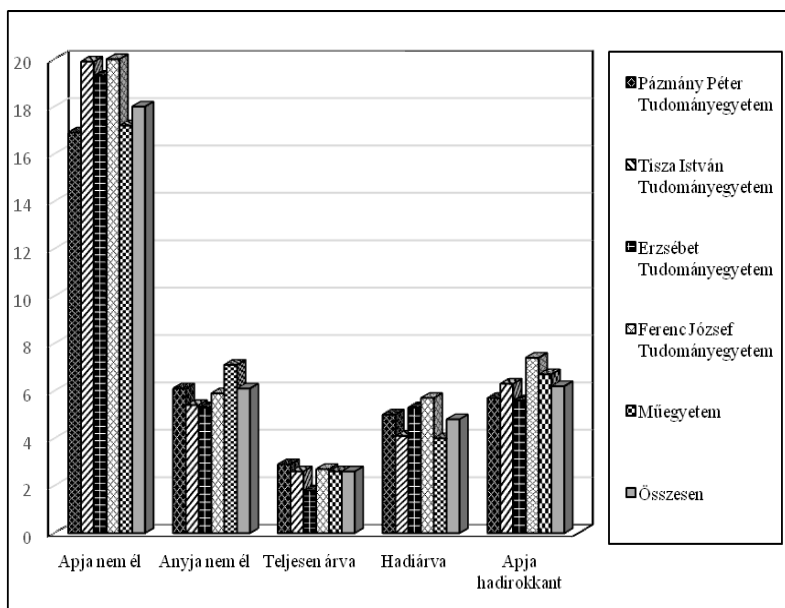
³² Vö. MAGYARY 1929. 89–101.

³³ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1419. g. 1.d., Főiskolák 9.sz. táblák 1–5.

³⁴ A hadirokekntak gyermekei hadigyámoltnak számítottak. A hadiárva és hadigyámoltak pontos meghatározását lásd: *1933. évi VII. törvénycikk a hadirokekntak és más hadigondozottak ellátásáról*. I. Fejezet. Általános rendelkezések. Hadigondozottak. 2.§. C és D. pont

főiskolai, egyetemi hallgatókat éves ösztöndíjban és ingyenes nevelő-intézeti elhelyezésben részesíthette.³⁵

A hadiárva és hadigyámoltak teljes tandíjmentessége fontos állomás volt a magyar hadigondozás és a magyar felsőoktatás története szempontjából egyaránt. Az 1934/35-ös tanévben például összesen 745 hallgató (az összes hallgató 6,4%-a) kapott teljes tandíjmentességet, viszont a hadiárva és a hadirokkant apával rendelkező hallgatók együttesen 1290-en (11%) voltak.³⁶ Mindez azt jelenti, hogy a tandíj teljes elengedésének feltételeit, a jeles kollokviumot és az előírt vizsgák sikeres letételét sokan nem tudták teljesíteni közülük. Mégis, a hadigondozásnak, az egyetemek diákjóléti intézményeinek és a tandíjmentesség törvényben biztosított lehetőségének betudhatóan esélye nyílt egy sok szempontból kiszolgáltatott, nehéz sorsú és sokat szenvedett hallgatói réteg tehetséges tagjainak arra, hogy a legmagasabb szinten képezze magát és értékes diplomát szerezzen.

1. ábra: Árva, félárva, hadiárva és hadirokkant apával rendelkező hallgatók hazánk egyetemein az 1934/35-ös tanévben (%)

³⁵ 1933. évi VII. törvénycikk. VI. Fejezet. Kedvezmények a hadigondozottak részére. Tanulmányi kedvezmények. 28.§.

³⁶ A tandíjmentességre vonatkozó adatok forrása: BFL. IV. 1419. g. 1.d., Főiskolák 3.sz. táblák 1–5. – Bővebben lásd: KIRÁLY 2009., 276–285.

IRODALOM

KIRÁLY Sándor

- 2009 *Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között.* Debrecen (Doktori értekezés)

MAGYARY Zoltán

- 1929 *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondoskodása megszervezése tárgyában.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

PETRI Pál

- 1917 *A magyar hadigondozás történetének vázlata.* Kiadja az Országos Hadigondozó Hivatal, Budapest.

RUDAI Rezső

- 1939 Diákszociális gondoskodás. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Közzéteszi Dr. Vitéz Keresztes- Fischer Ferenc m. kir. t. t., belügyminiszter, Budapest.

TELEKI Pál

- 1918 *Sociálpolitika és hadigondozás.* Kiadja az Országos Hadigondozó Hivatal, Budapest.

FORRÁSOK

1924 *A Magyar kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, Budapest.

1914–1933. *Magyarországi Rendeletek Tára.* Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára VIII. 1/a. 1-2. k. *Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Tanácsülési Jegyzőkönyvek.* 1917/18, 1918/19.

KIRÁLY, SÁNDOR

DISABLED SOLDIERS AND WAR ORPHANS IN THE HUNGARIAN UNIVERSITIES AFTER THE FIRST WORD WAR

The topic of this study is closely connected to the fate of the young generation of World War I. They became wounded or disabled soldiers, war orphans and the most vulnerable group of the society. Their real story is a hardly searched issue of Hungarian history. Some of them were so young that they should have started their studies in one of the university during the years of war. Instead of this, they went to the battlefield and come back home with several physical and mental injuries. Therefore they went to the universities at the same time and tried to graduate. Afterwards, at the mid-thirties of the century lot of students had war invalid father, or they were orphans of war. All of them had to face extraordinary difficulties in order to be able to pay the costs of their studies. This study tell about all those efforts which happened in order to help them.

„A ZSIDÓ GYÁSZ”

Az állampatrióta királytisztelet neológ zsidó adaptálása Ferenc József feletti gyász során

Ferenc József zsidó közösségi percepcióját a judaizmus vallási hagyományai és a modern nemzeteszmékhez való viszonyulásuk kettőssége határozta meg. Tanulmányomban Ferenc József izraelita gyászának sajtóértelmezéseit vizsgálom, amelyek annak megértésében segítenek bennünket, hogy milyen motivációk mentén döntött a rabbiszeminárium és a budapesti neológ elit az elhunyt uralkodó nevének intézménynévként történő megörökítése mellett, és milyen közösségi emlékezettörténeti utóélete volt Ferenc József alakjának. Ferenc József feletti gyász homíliai és sajtóhírei a judaizmus hagyományait, az arisztokrácia gyászpompáját és az első világháborús propagandát ötvözték. Ferenc Józsefhez való viszonyulást egyrészt a vallási hagyományok, másrészt a zsidóság kései konfesszionalizálódásában játszott uralkodói szerepe határozták meg. Mindez pedig sajátos viszonyban állt a magyar nemzeteszmével való azonosulással és a háborús propagandával.

Az orthodox sajtó ezt szemléletesen fogalmazta meg Ferenc József 100. születési évfordulójáról, 1930-ból visszatekintve. A

„zsidóság elvetette az emberimádást, de az uralkodói hatalomban a mennyei uralom egy sugarát látta s ezért áhitatosan *bróchót* mondott uralkodó látására, áldást, amely dicsőíti a Mindenhatót, hogy *felségéből juttatott a haladó embernek*. [...] A mennyei dicsőség visszatükröződő fénysugarát látta mindig a zsidóság *I. Ferenc József* erényeiben. Minden, ami a zsidóság szemében királyi attributum: jóság, igazság, kötelességtudás és i-teni hatalom előtt való meghajlás, – *meg volt benne*. Lelkének minden porcikáját királyi megnyilatkozásban látták népei. Valóságos

* A szerző az MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) külső munkatársa. A tanulmány online változata az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem *HaCofe* folyóiratában jelent meg. (11.Tematikus szám: MMXVIII Vol I. Nr. 1. "FRANZ JOSEPH MÁLKÉNU") <http://www.or-zse.hu/hacofe/ferencjozsef/glasser-gyasz.htm>

megtestesítője volt a bibliai király két jelzőjének: *Malki czedek melech sölém*, mert mint az igazság királya és a béke fejedelme él a zsidóság emlékében.”¹

Intrada, áldás és ima az állampatrióta királytiszteletben

A Világ Teremtője dicsőségének halvány evilági visszatükröződése a koronás fő. Egyúttal a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese is. A koronás fő tisztelete a judaizmus vallási hagyományaiból eredt. Orthodox zsidó közösségekben, főként Galiciában és Bukovinában, de Pozsonyban is, a koronás fő fogadásának az első világháború idején is részét képezte az uralkodó elé Tóra-tekerccsel történő vonulás.² A római császárok köszöntéséig nyúlik vissza a királyi személy, uralkodó köszöntésének (*laudes*) és ünnepélyes bevonulásának (*intrada*) középkori szertartása. A zsidók jelenlétét ezeken először 1111-ben V. Henrik császár római bevonulásakor jegyezték fel. A Magyar Királyságban a király megajándékozása és Tóra-tekerccsel való köszöntése itáliai reneszánsz hatásra jelenhetett meg. Mátyás királlyá koronázásakor 1458-ban budai bevonulásának útvonalán a zsidók „elsők között” köszöntötték. 1790-ben I. Lipót pozsonyi koronázásán vettek először részt szertartásosan zsidók Mohács után.³ 1802-ben I. Ferenc pozsonyi látogatása alkalmával feleségével és udvartartásával együtt felkereste a zsinagógát. A királyt, a feleségét és Ferdinánd trónörökös diadalívvel és baldachin alatt eléjük hozott Tóra-tekerccsekkel fogadták. A közösség a királyi család számára kipárnázott székeket készített elő, Ferdinánd trónörökös pedig a Tóra-szekrényhez vitték, kinyitották azt előtte, és a vallási szokásokról meséltek neki. A király a közösség elöljáróival beszélgetett, és háromnegyedórás tartózkodása után tetszését kifejezve távozott.⁴

A koronás fő iránti tiszteletnek és a Tórának az összekapcsolása a vallási hagyomány felől válik érthetővé. A hódoló küldöttségek által vitt Tóra a kinyilatkoztatott Tan tárgyasult jelképe. A kérdést a liturgia

¹ Emlékezés I. Ferenc Józsefre *Zsidó Újság* 1930. augusztus 22. 3.

² „A kolomeai lakosság hódolása. Károly király körutja a felszabadított Kelet-Galicziában” Fotó készítésének dátuma: 1917. augusztus 4. Megjelent: *Vasárnapi Újság*, (64) 31.; Pozsonyra vonatkozóan lásd JALSOVSZY et al 2014. 203.

³ KOMORÓCZY 2012a. 307–310.

⁴ KOMORÓCZY 2012a. 885., 888.

és a valláserkölcsei irodalom felől lehet megvilágítani. *Pirké Avot* III. 2. kommentárjai foglalkoztak a királyért mondandó imával és a királyi hatalomban megtestesülő társadalmi renddel. RÁSI Jeremiásra hivatkozott, hangsúlyozva, hogy a népek királyaiért is kell imádkozni, tekintettel arra, hogy a világ 70 népéért szukkotkor hetven ökröt mutatottak be áldozatként. Rabénu Jona, a *Sáaré tesuva* című muszárkönyv szerzője a Zsoltárok 35,13-ra hivatkozva azt írta, hogy az ember köteles másokért is imádkozni, és a királyság békéjébe mindenki belefoglaltatik. Jom Tov Lipmann Heller, A *Toszafo*t JomTov szuperkommentár szerzője szerint azért áll a zsoltárban királyság és nem király, mert a királyi tanácsra történik utalás (miniszterek, tanácsadók), akik irányítják az országot, és törvényt tartanak az országban. A királyi hatalomban megtestesülő társadalmi rendet fejtegette közérthetően magyar nyelven S. Leo Singer rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása.⁵

A dualizmus izraelita uralkodóképének kérdése a „változások” története. A koronás fő vallási értelmezései a judaizmus szétszórátás-értelmezéséből és az antik uralkodótisztelet judaizálásából eredtek. Ezek jól illeszkedtek a dualizmus idejének állampatrióta királytiszteletébe. A jelenséget árnyalta Európa modernizálódó társadalma. A rendi hagyományok pedig a modern nemzeteszémmel alkalmanként összefonódtak vagy ütköztek. A vallástörvény a király látásakor áldást ír elő: „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús vér embernek.”⁶

Schön József imakönyvsorozata az Osztrák-Magyar Monarchia elterjedt neológ izraelita imakönyveként héber-magyar változatban ünnepi imakönyveiben (Machzoraiban) közli Ferenc Józsefért, az uralkodóháért és a hazáért mondott könyörgést is. Ez a könyörgés szidurokban és női imakönyvekben szintén fellelhető. Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe emelte be a nem-zsidó világi hatalomért mondott imát. A Habsburg Birodalomban az első nyomtatott imakönyvek az uralkodóért mondott imával a 18. század elején tűntek fel. Az első *Hanoten tesuá* ima askenázi változatban, amely Habsburg uralkodó

⁵ RÁSI ad loc, rabénu Jona Gerondi ad loc, Heller ad loc. SINGER 1907. 17–18, 210–211.

⁶ OBERLANDER 1996. 120.

nevét is említi, a *Széder tefilot* c. imakönyvben található, amely 1710-ben jelent meg. A szövegek változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatják.⁷ Jól példázza az emlékezet működését és a tágabb szociokulturális rendszer összefüggéseit a Ferenc József erényeit és a hozzá történő zsidó ragaszkodást felmutató toposz – fent idézett – 1930-as, kései orthodox megfogalmazása.

A felvilágosodással és a modern politikai polgári öntudat kialakulásával megjelentek a többségi nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálásai. Az uralkodó név- és születésnapján, valamint az uralkodócsalád életfordulós rítusaihoz tartozó istentiszteleteken számos rabbi zsinagógai szónoklata reflektált a szentírási hasonlóságokra és a kiegyezés eseményeire. Löw Immanuel gyászbeszéde Ferenc József felett szintén a kortárs bibliai király képét rajzolta meg.

„A mi nagy királyunk szerette az igazmondókat. Jeruzsálemi király címét viselte és Salamon tanításait követte. [...] Fényes ékesség a szent korona: túlvilági fény árad ki belőle, amely hódolatra kész, de szeretetet, ragaszkodást, önfeláldozó rajongást a korona viselője kelt, oly viselője, mint az a dicső király, akit most siratunk”⁸

– hangzott el a gyászbeszédben.

Ferenc Józsefhez való viszonyulást a vallási hagyományokon túl a zsidóság kései konfesszionalizálódásában játszott uralkodói szerepe és a belső irányzati viták során tett szimbolikus gesztusai határozták meg. A neológia és az orthodoxia saját intézményesülése mellett, az uralkodó érdemének tulajdonította a zsidóság társadalmi integrálását, a polgári egyenjogúsítást és a bevett felekezetté tételt is. Ferenc József így a zsidóságot védelmező, mélyen vallásos katolikus uralkodóvá vált.⁹ Löw Immanuel idézett gyászbeszédéből eként a Löw család nemzedéki emlékezete és történelmi tapasztalata is kicsenghetett. Az *Egyenlőség* neológ izraelita felekezeti hetilap az uralkodó halálhírét hozva szintén

⁷ DAMOHORSKÁ 2010. 12., 16–17., 36–38.

⁸ LÖW 1923. 14., 20–21.

⁹ GLÄSSER 2016

jelentős helyet szánt a zsidósággal kapcsolatos határozatainak és a zsidóságról tett kijelentéseinek. Ezek között a felekezeti irányzatok kialakulásában tanúsított magatartása kiemelt történelmi tényként szerepelt.¹⁰

Ferenc József gyásza és közösségi emlékezete

Hevesi Simon pesti rabbi imájában 1915 májusában a gorlicei győzelem után Ferenc Józsefet Mózeshez hasonlította, aki a zsidókat a pusztai vándorlás során vezette.¹¹ A judaizált királyhű állampatrióta diskurzus Ferenc József-képe a liturgia és a homíliák időszemléletét követte, és a megalapozó emlékezet párhuzamait kereste. Ferenc József és a Szentírás királyainak lényegi azonosságát mutatta fel, esetenként Mózesrel vagy családi tragédiáinak próbatételeit említve Ábrahám ősatyával vált hasonlatossá. Erre rétegződött rá a magyar történelmi emlékezet kiegészítés alapjain álló királyképe és a kortárs zsidóság pozitív tapasztalata. Ferenc József izraelita gyászának sajtóértelmezései annak megértésében segítenek bennünket, hogy milyen motivációk mentén döntött a rabbiszeminárium és a budapesti neológ elit az elhunyt uralkodó nevének intézménynévként történő megörökítése mellett, és milyen közösségi emlékezzettörténelmi utóélete volt Ferenc József alakjának.

A végítélet-parafrázis keresztény propagandaalkalmazása Ferenc József gyászában nyert új megfogalmazást dr. Kiss József óbudai főrabbi homíliájában, amit az *Egyenlőség* is kiemelt helyen közölt. A lefekvés előtti ima¹² őrző-védő, körülvevő motívuma kontaminálódott a judaizmus messiási idejének gondolatával. A Központi Hatalmak koronás fői Kiss szövegében nem az utolsó ítélet trónusán ültek, hanem a világ négy égtája felé védelmezték szövetséges népeiket.¹³

„S bár most fegyverben a világ, s vértől gőzölögnek a csatateretek,
Ferenc József király, aki háboru égdörgése közben zárta örök

¹⁰ I. Ferenc József tettei és nyilatkozatai a zsidóság ügyeiben. *Egyenlőség* 1916. november 25. 7.

¹¹ Hevesi Simon: Ima a győzelem után *Egyenlőség* 1915. május 9. 1.

¹² B'sém... SCHÖNER 2004. 424.

¹³ Szintén a lefekvés előtti ima szövege idézi az Énekek Éneke 3. 7-et, Salamon királyt körülvevő 60 katona a judaizmus hagyomány szerint a kohanita áldás 60 szava. (Fényes Balázs szíves közlése)

pihenőre jóságos szemeit, mégis örök időken át úgy fog élni, mint a békének királyi apostola ezen a földön. S amikép[p]en a jámbor hívő, mielőtt álomra zárja éjszaka jöttén a szemeit, a régi tradíció nyomán biztonsága érzetének így ad kifejezést: az Örökkévaló Isten nevében, jobbomon Micháel őrangyal, balomon Gabriél, előttem Uriél és hátam mögött Rafaél őrangyalok, fejem fölött pedig az Isten fensége, úgy ami forrongó napjainkban is nyugodtan tekinthetünk mi a jövő felé, bizva az eljövendő világbéke négy őrangyalában, négy fejedelem ma még harcos, de állandó békéért küzdő sugaras alakjában, kik közül a legtiszteltebb, a legszeretettebb a mi királyunk volt, kit népek áldanak, s akiről a történelem ércolla följegyzí az ézsaiási királyjóslatot: és az ő békéje lészen az ő dicsősége.”¹⁴

Ferenc József feletti gyász homíliái és sajtóhírei a judaizmus hagyományait, az arisztokrácia gyászpompáját és az első világháborús propagandát ötvözték. Ferenc Józsefhez való viszonyulást egyrészt a vallási hagyományok, másrészt a zsidóság kései konfesszionalizálódásában játszott uralkodói szerepe meghatározták. Mindez pedig sajátos viszonyban állt a magyar nemzeteszmével való azonosulással és a háborús propagandával. Ezen előzmények tükrében értelmezhető az a gyászmunka, amit az *Egyenlőség* tömeges, elköteleződött és a magyarországi zsidóság egészét átható szenvedésként törekedett bemutatni. A „királyi szövetség” vigaszt és reményt nyújtó mítosza¹⁵ jelent meg Adler Illés főrabbi értelmezésében, amikor arról írt, hogy Rudolf trónörökös és Erzsébet királyné elvesztése felett is érzett mély fájdalom a királyt a szenvedő zsidósághoz hozta közelebb, testvérévé tette a szenvedésben. A királyi család korábbi tragédiáinak izraelita értelmezéseiben a szenvedés gondolat szintén hangsúlyos volt.

„Ábrahámtól csak kérte az Isten az egyetlen fiát, de a király oda is adta... és talán ez a sok szenvedés és tragikum tette megértőbbé a zsidósággal, a szenvedés és tragikum népével szemben, mint a trónon minden elődjét. És talán a zsidóság is azért ragaszkodott hozzá az alattvalói hűség és hódolat rendes mértékén fölül, mert egyivásu testvért látott benne a türésben és szenvedésben.

¹⁴ I. Ferenc József – írta Dr. Kiss Arnold, budai főrabbi. *Egyenlőség* 1916. november 25. 4.

¹⁵ DUBIN 2014. 51–52.

Amikor Agrippa király egyszer sirva fakadt a népe előtt, az vigasztalva kiáltott feléje: Ochinu atto! Ochinu atto! Testvérünk vagy, testvérünk vagy! A könnyező és szenvedő királynak, a tragédiák hőse, Izrael hódolattal kiáltotta sokszor: Testvérünk vagy! Testvérünk a türesben, a szenvedésben.”¹⁶

Komoróczy Géza monografikus magyarországi zsidóságtörténetében Ferenc József halálára úgy tekint, mint arra az alkalomra, amikor a zsidó intézmények az ország királya iránti tiszteletüket, hálájukat és hűségüket nyilvánították ki.¹⁷ Ezek a gondolatok hatották át a trónváltás időszakának neológ narratívumait. A jogegyenlőséget nyert zsidóság az új alkotmányos állami berendezkedés szimbolikus politikájában – az állam iránti lojalitás kifejezéseként – számos keresztény szimbolikán alapuló jelenséget judaizált. A magyar zsidóság Ferenc Józsefhez fűződő bensőséges viszonyának toposzára építve a katolikus uralkodócsalád és a birodalom gyászát egy sokkal ősbibb, a modern európai közép- és kelet-európai önképének egyik gyökeréig ható gyászal, a zsidók ókori gyászával övezte. Ferenc József gyászshírét Kaczér Illés magyar zsidó író, újságíró tollából ebben a keretben lehet értelmezni.

„A Habsburgok hatszázéves gyászával temetik Bécsben a nagyszivű Habsburgot s szerte az országban, kis zsidó templomokban felsír a négyezeréves gyász. Ez a legméltóbb s a legméltóságosabb: ez kíséri legillőbben a király halottas kocsiját. [...] Ez a gyász: hódolatnak még magasabb, mint mindaz, amit hetven éven át az élőknek lába elé raktak. [...] Mindenüket odaadják neki. Ami eddig csak a saját nagyjainknak járt ki. Szeretetből, szívből, gyermeki ragaszkodásból. Hálából. Négyezer éves bánatukat zokogják érte.”¹⁸

Adler Illés pesti rabbi a zsidóság társadalmi jogegyenlőségének elnyerését tulajdonította a királynak, ami – a Szentföld iránti alázatával együtt – a korábbi Habsburg magyar koronás főké fölé emelte őt.

¹⁶ bSzota 41a parafrázálása; Dr. Adler Illés: A koronás mártír *Egyenlőség* 1916. november 25. 2.

¹⁷ KOMORÓCZY 2012b. 340.

¹⁸ A zsidó gyász. – [Irtta:] Kaczér Illés. *Egyenlőség* 1916. december 2. 7.

„A zsidóság polgári, vallási is társadalmi egyenjogusítása és elismerése az ő szent fémjelzését viseli. A zsidósághoz is közelebb állott, a zsidó magyarokért is többet tett uralkodása alatt, mint minden elődje négyszáz éven által. Talán akkor szivta magába a zsidóság megértését, számbavevő megbecsülését, amikor a Szentföldön járt. Amidőn lába a Szentföldre lépett — olvassuk — leborult és megcsókolta a Szentföld porát. Talán a Szentföld lelkének egy szikrája ekkor tapadt a lelkéhez...”¹⁹

Ferenc József távozásának képét a propagandaképeslapok által megjelenített apoteózis képével írta le Adler a talmudi nagyok temetéséhez hasonlítva.

„És ime, láthatta megifjodott népeit, láthatta elvesző ellenségeit, láthatta, hogy nem élt hiába. Temetéshez még nem szólott ily kísérő zene. Ily bódító és ily lelket megremegtető. A világháboru ágyuinak és fegyvereinek ez a szimfóniája. Mint a nagy talmudi mester halálakor, most is: tüzes meteorok hullanak az égből, tűz és villám, vihar és dörgés jelzik az üstökös elvonulását. Embergyász és békés angyalsírás töltik be a mindenséget, a béke királya hazatért, égbeszállt.”²⁰

Az *Egyenlőség* gyászrovata a patriotizmus, a Monarchia és Magyarország melletti országos izraelita elköteleződés fórumaként is figyelmet érdemel. Az uralkodó gyász hírét követő lapszámtól Pészách előttig külön rovat foglalkozott a fővárosi és vidéki hitközségek Ferenc József lelki üdvéért tartott gyászistentiszteleteivel. A rovatot a magyar zsidóság történelmi gyászának krónikájaként indította el a szerkesztőség, annak a szeretetnek a kifejezésére, amellyel a zsidóság az izraelita felekezetet „felszabadító nagy uralkodó alakját körülvette”.

„Felekezetünkre mélységesen nehezedett a nagy gyász. Templomainkban gyászimák zengenek, a tanácstermekben kegyeletes méltatások, könnyes megemlékezések szállanak az elhunyt nagy uralkodó alakja felé. I. Ferencz József halála még eddig nem látott erővel rázta meg a magyar zsidóság lelkét. Krónikás tisztünk, kötelességünk a jelennel és a jövővel szemben is, hogy hűséges képét adjuk minden idők számára a magyar

¹⁹ A koronás mártír. – [Irtá:] Dr. Adler Illés *Egyenlőség* 1916. november 25. 2.

²⁰ A koronás mártír. – [Irtá:] Dr. Adler Illés *Egyenlőség* 1916. november 25. 2.

zsidóság e történelmi gyászárol. Ezért e helyen ma szünetel minden más harc és vezető törekvés s hasábjainkat kegyeletes szívvvel áldozzuk a nemes célnak. Az itt közölt és még később következő jelentésekből ki fog tűnni az a mesébe illő szeretet és ragaszkodás, mellyel felekezetünk a felszabadító nagy uralkodó alakját körülvette. Termékeny, a jótékonyságnak is sok-sok hasznót hozó ez a nagy gyász, mely egyik történeti jele hazaszeretetünknek, hűségünknek, örökké áldozó szívünknek.”²¹

A jótékonyság érdemszerző és elháríthatja az Égi Ítélszék rossz végzését. Jótékony alapítványok sokasága jelent meg a magyar izraelita közösségi élet támogatására és az elhunyt császár- király nevét magukra öltve. Az elhunyt uralkodó zsidóságról szóló elismerő nyilatkozatait az osztrák zsidó hitközségek hálaadó küldöttségének 1909. november 26-án tett nyilatkozata zárta a halálhírt hozó lapszámban. A „legszebbet, amit fejedelem zsidóknak valaha mondott, mondta I. Ferenc József: »Nagyrabecsülöm a zsidókban a családiasságot és a jótevésben való örömeiket.«”²² A jótékonyság, amiről életében az elhunyt uralkodó a zsidóság nagy érdeméként nyilatkozott, rá emlékezve a közösségi reprezentáció és belső szolidaritás eszköze lett.

„Azt a fejedelmet veszítettük el, aki nekünk szabadon vallható hazát, jogot és egyenlőséget adott. A magyar zsidóság méltó módon fogja a nemzet sötét gyásza közepette a maga fájdalomának érzéseit kifejezésre juttatni. Történelmi jelentőségét megörökíteni akarja s ebben az irányban a kezdeményező lépések is megtörténtek. Az örökké adakozó, az örökké áldozatra kész magyar zsidóság elsősorban kulturális alapítvánnyal kívánja jószágos királya emlékét és szellemét minden időkre megrögzíteni és gyászából, melynek érzelmi momentumai kifejezésére már eddig is számos alkalmi istentisztelet és közgyűlési határozat keletkezett és vannak többi hazai hitközségeinkben is készülöben, ez lészen a maradandó emlék. Ily irányban az Izraeliták orsz. irodája felhívást küldött szét a kerületi elnökségek révén a hitközségekhez, amelyek a felhívásnak annál

²¹ A magyar zsidóság gyásza. *Egyenlőség* 1916. december 2. 1.

²² I. Ferenc József tettei és nyilatkozatai a zsidóság ügyeiben. *Egyenlőség* 1916. november 25. 7.

nagyobb készséggel tesznek eleget, mert amit az tőlük kíván, az nagyobbbrszt már kialakult elhatározás is volt.²³

Az uralkodó halála így a közösségi reprezentáció és belső szolidaritás kifejezésének alkalmává vált. A VI. izraelita községkerület kezdeményezésére a neológ Országos Iroda jótékonyági felhívást tett közzé, miszerint

„az ország izraelita hitközségei, intézeteik és tagjaik Első Ferenc József elhunyt királyunk emlékére alkossanak egy ideiglenesen az országos magyar izraelita közalap kezelése alá helyezendő nagy alapítványt, mely az országos rabbikepző-intézet és országos izraelita tanítóképző intézet kereteiben létesítendő internátusok felállítására és fen[n]tartására lesz fordítandó.”²⁴

Az Országos Rabbikepző Intézet és az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet számára felállítandó fiúinternátus létrehozását előmozdító országos alapítvány mellett, több hitközségi alapítvány jött létre. Az uralkodó gyászát a háború okozta problémák felekezeten belüli filantróp kezelésének céljaira is felhasználták.

„A gyászistentiszteleteket, melyeket hitközségeink jó királyunk emlékének dicsőítésére rendeznek, úgy hisszük, nemcsak a nevét megörökítő kulturális alapítvány alapjainak előteremtésére, hanem arra is föl lehetne használni, hogy a vilagháboru nagy szenvedői, a *zsidóhitű rokkantak* sorsának javítására tegyük meg a kezdeményező lépéseket, illetőleg az erre szolgáló alapra való adakozásokat is kezdjük meg. Ez szinten oly akció volna, amely megdicsőült királyunk szívéhez, szelleméhez közel áll és nevét oly téren teszi megörökíthetővé, amely a vilagháboru teremtette gyakorlati szükségletekkel számot vet. A kulturális alapítvány megteremtését ezen itt javasolt akció megindítása semmiképpen sem hátráltathatja, mert a tóraolvasások alkalmával ugyanis nem egy, hanem több különféle célra szokás adományokat följánlani. A nagyobb felajánlásokról vagy adományokról, szolgáljanak azok akár az egyik, akár a másik, avagy mind a két célra, készséggel fogunk e lap hasábjain beszámolni.”²⁵

²³ A felekezet gyásza. *Egyenlőség* 1916. november 25. 7–8.

²⁴ *Egyenlőség* 1916. dec. 2. 1. A magyar zsidóság gyásza.

²⁵ *Egyenlőség* 1916. nov 25. 7–8. A felekezet gyásza.

I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. Lederer Sándor, a magyarországi Palesztina-bizottság elnöke táviratban utasította a szentföldi osztrák-magyar közösségeket az uralkodó 30 napos gyászának, megtartására, a *slosim* idején az elhunyt uralkodó lelki üdvéért, az uralkodóházért és a hazáért imák mondására a zsinagógákban és a zsidó zarándokhelyként számon tartott síroknál. Ezen felül Lederer szentföldi örökmécses állítását irányozta elő, és a császár-király Jahrzeitjének majdani jeruzsálemi megtartásáról rendelkezett. A jótékony alapítványtevés gondolata szintén felmerült a bizottságnál. Indoklásában visszautalt Ferenc József szentföldi látogatására.²⁶

A látogatás részleteit 1917 júliusában is felelevenítette az *Egyenlőség* egy útleíró tárcs keretében. A névtelen szerző visszaemlékezése Ferenc József szimbolikus cselekedeteit és későbbi zsidó emlékezeti kánonját kötötte össze. A fogadására érkező küldöttség Tórájának és Jeruzsálem kapujánál a szent földnek megcsókolása mellett ilyeneknek tekintették a zsinagógalátogatásait is.

„Mindenütt nagy néptömegek várták s földtrengető üdvívalgásokkal fogadták. [...] A jeruzsálemi hitközség a látogatás emlékére jeruzsálemi gránitkőből Mordechaj Schnitzer által készítettett egy remek kőfaragású vázát, mely olajfából készült ládában volt elhelyezve. Ezt átnyújtották a királynak. A váza a mai napig a bécsi Burgban a többi emlékművek között látható. Szombaton a király elhagyván a szentvárost, Jaffába ment. A bucsuzásra egybegyűlt zsidóktól ott a következő szavakkal bucsuzott el: »Sohasem felejttem el ama tiszteletet, melyben itt a zsidók részesítettek. Trónra lépésem óta nem részesültem ily nagy tiszteletben. Éltem végéig ezen látogatásra emlékezni fogok. Remélem, hogy a zsidók is emlékezni fognak reám.»²⁷

A cikk az elhunyt uralkodó emlékezeti kánonját megnyilvánító, több hónapig tartó sorozat rész volt. Újabb jelentésrétegére világíthat rá, hogy párhuzamosan jelent meg a Katolikus Néppárttal folytatott sajtóvitákkal, amelyekben a párt antiszemitizmusa és a recepcióellenes-

²⁶ Hírek – I. Ferencz József emléke a Szentföldön. *Egyenlőség* 1916. november 2. 4.

²⁷ I. Ferencz József a Szentföldön. *Egyenlőség* 1917. július 14. 8–9.

sége hangsúlyosan fogalmazódott meg.²⁸ A katolikus király emléke így ellenpontot is képezhetett a bontakozó politikai katolicizmussal szemben.

A király emlékének intézményi megörökítése

Az Izraeliták Országos Irodája 38846. számú feliratában értesítette a kultuszminisztert az emlékező hazafias és királyhű rendezvények soráról, a különböző jótékonsági alapítványok tételéről és kérte, hogy „a magyar zsidóság nagy vesztesége feletti legfájdalmasabb részvétének, kiolthatatlan kegyeletének és egyben legmélyebb alattvalói hűségünk szent fogadalmának Ő császári és apostoli királyi Felsége IV. Károly királyunk és legfelsőbb urunk előtt tolmácsa lenni méltóztassék.”²⁹ Mezei Mór irodai elnök és dr. Mezey Ferenc irodai alelnök által jegyzett felirat az elhunyt király iránti kegyeletet összekötötte az uralkodása alatt végbement, izraelitákat érintő társadalmi változásokkal.

„Az országszerte megnyilatkozó fájdalomban a magyar zsidóság nemcsak mint a nemzet egyik alkatrésze, hanem külön nyilvánulásra kíváncsozó hálaérzettel is részt vesz ama küzdelem teljes történetén át világító és a nagy király igazságérzetéből fakadt közjogi tények folytán, melyek a hazai izr. vallásuak polgári és politikai jogait és az izraelita vallás recepcióját alaptörvényeink sorába iktatták, hogy egyéni és valláserkölcsei céljaiknak az állami életben való érvényesülésére szabad utat nyissanak. A hazafiui bánat eme napjaiban összes templomainkban méltó istentiszteletek során buzgó fohászok szállnak az Ég felé halhatatlan királyunkért, iskoláinkban dicső nevén és örökké lángoló példáján megható ünnepélyek rendjén az ifjuság hazaszeretetre, királyhűségre, a hála és kegyelet fenséges érzéseire buzdul. Ős[s]zességünkben a Megdicsőült szent emlékezte iránti szeretetet és hódolatot, kulturális és közjótékonsági, valamint diadalmas hadseregünk iránti elismerést tanúsító alapítványok fogják megörökíteni, hogy háládatosságunk örökletessé váljék és hogy felejtethetlen felséges ki-

²⁸ A néppárt reformja. [Irta:] Magyar Lajos. *Egyenlőség* 1917. július 14. 1–3. A cikk rámutat, hogy a Katolikus Néppártot a neológ izraelita lap a szabadelvű pártokkal szemben állónak és az Országos Antiszemita Párt utódjának tekinti.

²⁹ A magyar zsidóság gyásza. *Egyenlőség* 1916. december 2. 4–5.

rályunk szelleme közöttünk ilyképen is az idők teljességéig
terjessze áldását.”³⁰

A szimbolikus jelentőségű határozatok a felekezet helyzetének társadalmon belüli megerősítései is voltak a trónváltás folyamatában, amelyben az évszázadok során az új uralkodó elődje által kiadott kiváltságokat erősítette meg. Ferenc József nevének intézményekhez kötése, és a zsidóság helyzetére tett folyamatos reflexió – bár alkotmányos királyként uralkodott – ezért is válhatott fontossá a felekezeten belül. A Budai Izraelita Hitközség a király temetése napján tartott gyászközségülésén arról határozott, hogy „hódolatteljes feliratot intéz Öfelsége, IV. Károly királyhoz azon kérelemmel, engedné meg, hogy az *építendő új budai templomot I. Ferenc József király-templomnak nevezzék el.*”³¹ Ferenc József alakja így emlékezeti helyekhez is kapcsolódott.

A zsidóság társadalmi integrálásának fontos felvilágosult intézményei voltak a modern rabbiszemináriumok. Ferenc Józsefnek az 1877-ben létrejött pesti Rabbiképző Intézetben tett látogatását máig emléktábla őrzi. Ferenc József halálát követően az Országos Rabbiképző-Intézet vezérelőbizottsága feliratban kérte a kultuszminisztert, hogy a magyar királlyá koronázandó Károly Ferenc József trónörökös engedélyezze a rabbiképző átnevezését. A felirat annak érvelése felől válik fontossá, ugyanis abban – a szöveg kereteihez igazítva – a hászkálá és a nagypolgári univerzalista kulturmisszió közhelyei mellett, mindazok a király személyéhez kötődő toposzok is előfordultak, amelyek korábban a neológ homiletikában és a felekezeti publicisztika cikkeiben fogalmazódtak meg Ferenc Józsefről.

„A valláserkölcsei célokat szolgáló testületek boldogult Felséges Urunk különös kegyében részesültek, mert nagy lelke szeretettel ölelte fel mindama törekvéseket, melyek a hit talaján az emberiség etikai nemesbülését szolgálták. Királyi hatalma kegyesen érvényesült minden testülettel szemben, mely a tisztult vallási eszmények kultuszának áldozott és azért uralkodásának kezdetétől dicsőséges életpályáján végig igazságszító akaratának körébe fogadta a magyar zsidó felekezetet, melynek szenvedésekkel telt történetén I. Ferenc József jog és igazság

³⁰ A magyar zsidóság gyásza. *Egyenlőség* 1916. december 2. 4–5.

³¹ A magyar zsidóság gyásza. *Egyenlőség* 1916. december 2. 3.

által vezérelt uralkodása lángoszlopként világít keresztül késői nemzedékek lelkében is a hála szent tűzét élesztve. A nemzet gyászában tehát felekezetünknek, ennek fájdalmában pedig nekünk mint az országos rabbikepzőintézet ügyei intézőinek külön rész jutott. Mert nagy királyunk mindent lebíró fejedelmi akarata hívta életbe, végtelen és megannyiszor nyilvánított kegyelme fejlesztette rabbiszemináriumunkat eddig egyetlen magyar zsidó főiskolává, hogy a hitnek, a tudománynak és műveltségnek hajléka, a hazafias érzületnek tüzhelye legyen. A magyar zsidóság históriájában kiemelkedő eme tényével boldogult királyunk hitéletünk területein a nemzeti irányu kulturának szerzett jogot, megnyitván ezzel a művelődés és erkölcsi megújulás amaz áldásos folyamatát, melynek általa üdvösnek elismert intézetünk neveltjei máris kiváló biztosítékaivá váltak. Első Ferenc József dicsőült királyunk, országos rabbiképzőintézetünk halhatatlan alkotója iránti kegyeletos érzéssel esedezünk ime nagyméltóságod előtt: hogy szeretett uralkodónk halála feletti legbensőbb részvétünket legfelsőbb Urunk IV. Károly király Öfelsége előtt tolmácsolni és ugyanakkor legmélyebb alattvalói hűségfogadalmunknak is kegyes szószólója lenni méltóztassék.”³²

– írta 1916. november 26-i keltezéssel dr. Mezey Ferenc, az Országos Rabbiképzőintézet Vezérlobizottságának elnökeként.

1917-ben a rabbiképző IV. Károly király jóváhagyásával felvette az elhunyt uralkodó nevét, amit a neológ érdekérvényesítés eredményeként mutatott be az *Egyenlőség* hetilap.

„Evvel a ténnyel, mely a világ zsidó tudományos főiskoláinak körében példa nélkül áll, IV. Károly király módot nyújtott arra, hogy megdicsőült elődjének nemes emléke a magyar zsidóság históriájában örök életre keljen és hogy a magyar zsidóság egyik legfontosabb felekezeti közintézménye az elhunyt nagy uralkodó sugárzó dicső emlékének fényébe és oltalmába kerüljön. Ennek a főlemelő eredménynek elérése elsősorban *Mezei Mór dr.-nak*, az *Izraeliták Orsz.* [ágos] *Irodája* elnökének az érdeme”.³³

³² A magyar zsidóság gyásza. *Egyenlőség* 1916. december 2. 4.

³³ Hírek – I. Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet. *Egyenlőség* 1917. február 17. 12.

Dr. Kiss Arnold budai főrabbi Ferenc József halálakor megfogalmazta azt, ami később a közösségi emlékezeti kánon részévé vált. Uralkodását a béke koraként mutatta be, és az igazság koraként írt róla. Mindezt a megreformált zsidóság történeti küldetéstudatába és mártírológiájába illesztette, ami Ferenc József korának egyediségét emelte ki.

„A békesség kormányzása volt az ő uralma hosszú évtizedeken át. [...] S arany betűkkel vési be a történelem nemtője a magyar zsidóság lelkének törvénytábláira, hogy I. Ferenc József kormányzása az igazság kormányzása volt. A mi történetünk vér és kön[n]yáztatta lapjai telvék vallásunk megaláztatásától, Faraótól Amalekig, Nebukadnezártól Artaxerxesig, Titustól Hadriánig, a spanyol Ferdinándtól az orosz Sándorig, századok hosszú során át hitünk szálla volt a vaksággal megverték szemében, hamisnak és álnoknak bizonyult az állítás, hogy Izrael fiaiban nem a vallást, hanem a fajt gyűlölik, hiszen a faji jelleg csaknem végső maradékáig, nyelvben és szokásokban is teljesen eltűnt — de nem tudtak megbocsátani minekünk, hogy első voltunk mindig a szabadságért küzdők sorában és hogy azért vértanúságot szenvedtünk, hogy mint a vallás klasszikus népe túléltünk hatalmas népfajokat, melyek egykoron népeket remegtettek, hogy egy Istent adtunk a világnak és erkölcsre tanítottuk a népeket, hogy hivek maradtunk az ősök tanához, és szerettük forrón a hazánkat. S eme hiveiben is üldözött vallás, hála egy feladata magaslatán álló bölcs törvényhozásnak bevetetett a többi hitvallások sorába, egyenjogúvá emeltetett, s ami teljességéből hiányzott, azt hallhatatlan királyunk leplezetlen jóakarata, atyai gondoskodása és magasztos érzülete valóra váltotta. Azért áldott az ő dicsőséges emlékezete a mi szívünkben örök időkön által.”³⁴

Az Országos Izraelita Tanító Egyesület Könyvtára sorozatát dr. Szegő Arnold által írt, Ferenc József életére emlékező ifjúsági kiadvánnyal nyitotta 1917 májusában. A kiadvány az állampatrióta királytisztelet iskolai kiadványai közé illeszkedett, és a trónváltás kontextusában nyert értelmet, mint reprezentatív iskolai kiadvány. Az *Egyenlőség* rövid hírben ajánlotta.

³⁴ I. Ferenc József – írta Dr. Kiss Arnold, budai főrabbi. *Egyenlőség* 1916. november 25. 4.

„A négyves munka 13 fejezetben taglalja könnyed elbeszélő s gyermekek lelkéhez hozzáferő hangon tartott mondanivalóit, amelyeket több híres kép reprodukciója is kísér. A képek is a király életének egyes nevezetesebb szakait világítják meg, de az új uralkodópárral is megismertetnek. Kedves olvasmánya lesz a tanulóifjúságnak. Jutalomkönyvnek szinten igen alkalmas. Szép, tiszta nyomása és illusztrációi is képessé teszik erre.”³⁵

Ferenc József kora a két világháború közötti izraelita értelmezésekben letűnt aranykorra vált³⁶ Az izraelita felekezet a keresztény elemeket használó állampatrióta királytiszteletet és nemzeti szimbolikus politikát saját vallási keretei közt, a judaizmus nyelvezetét és közösségi emlékezetét használva értelmezte újra. Ferenc József a kortárs és emlékbeszédekben a szentírási király alakját öltötte, aki a zsidó emlékezeti kánon nagyjaihoz vált hasonlatossá az uralkodása alatt bekövetkezett társadalmi és felekezeti egyenjogúsítás közösségi tapasztalata okán. Ezt az értelmezést erősítették az első világháborút követő társadalmi-politikai változások, amelyek már új keretek között a jogegyenlőség fokozatos társadalmi visszaszorulásaként jelentek meg a közösségi fórumok által tolmácsolt beszédmódokban.

IRODALOM

DAMOHORSKÁ, Pavla

2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

DUBIN, Lois C.

2014 Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, vol. 28. 51–81.

³⁵ Hírek – I. Ferenc József élete. *Egyenlőség* 1917. május 26. 14.

³⁶ Lásd GLÄSSER – ZIMA 2015c.

GLÄSSER Norbert

- 2016 “»Bless Our King, Who You Sent Like Moses«: Jewish religious interpretations of loyalty to Hungarian King Francis Joseph,” *Religion, Culture, Society* 3: 77–96.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

- 2015c Híd a jelen sivárságából a múlt verőfényéhez. Monarchianosztaigia a két világháború közötti budapesti zsidóság körében. In: Glässer Norbert – Gläserné Nagyillés Anikó (szerk.): *Mózes kőtblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50., MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19.) MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 47–58.

JALKOVSKY Katalin – TOMSICS Emőke – TORONYI Zsuzsanna

- 2014 *A magyarországi zsidóság képes története*. Vincze Kiadó, Budapest.

KOMORÓCZY Géza

- 2012a *A zsidók története Magyarországon a középkortól 1849-ig*. I. kötet. Kalligram, Pozsony.
- 2012b *A zsidók története Magyarországon 1849-től a jelenkorig*. II. kötet. Kalligram, Pozsony.

LÖW Immanuel

- 1923 *Száz beszéd, 1900–1922*. Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

OBERLANDER Baruch

- 1996 *Sámuel imája. Zsidó imakönyv*. Új magyar fordítás. Nuszách Áskenáz. Chábád Lubávics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest.

SCHÖNER Alfréd

- 2004 *OR-ZSE Imakönyv*. OR-ZSE, Budapest.

SINGER S. Leó

1907 *Kötelességtan.* Lévai Izsó Könyvnyomdájában,
Rimaszombat.

GLÄSSER, NORBERT

NEOLOG JEWISH ADAPTATION OF THE OFFICIAL LINE ON
PATRIOTIC REVERENCE FOR THE MONARCH DURING THE
MOURNING FOR FRANZ JOSEPH

Francis Joseph became a symbol of continuity with the past and of a prosperous era. Because of the social changes that had occurred in the lives of Jews, Francis Joseph was compared even in his lifetime to Moses, and this became a recurrent topos in the speeches of rabbis in connection with the death and succession, showing parallels to the liberation from Egyptian bonds. The editor-in-chief of *Egyenlőség*, Lajos Szabolcsi, who followed his father in that post, used comparisons to Moses and Joshua in writing on the connection between Francis Joseph and the heir to the throne Karl Franz Joseph. Just as Moses could not enter Canaan after the years of wandering in the wilderness, so Francis Joseph could not see the new world. Mourning for the great ruler who “liberated” the Jewish denomination and attention paid to the symbolic gestures of the new ruler were present in parallel in the press. In Jewish interpretations between the two world wars the period of Francis Joseph became a lost golden age, while at the same time the Jewish denomination reinterpreted state patriotic veneration of the king and national politics that used Christian elements, within its own religious frames, drawing on the language and community memory of Judaism. In contemporary and commemorative speeches Francis Joseph assumed the figure of a scriptural king who came to resemble the great figures in the canon of Jewish memory because of the community experience of the attainment of social and denominational equality that occurred during his reign.

A SEBESÜLT HŐS KATONA MÍTOSZA*

Tanulmányomban a 20. század elején heti rendszerességgel megjelent *Balatonfüredi Hírlap*¹ újságcikkei alapján értelmezem azokat az első világháború által generált társadalmi jelenségeket, melyek a településre gyógyulni, pihenni érkező katonákkal szembeni cselekvésekben, s egyben a sajtó kommunikációjában érhetők tetten. Úgy vélem, hogy a lakosság viselkedéséből a vizsgálat alá vont rövid időintervallumra² vonatkozóan jól leszűrhetőek a tanulságok a hátszország háborúhoz kapcsolódó viszonyáról.

Az első világháború időszakában Balatonfüred nagyközségi státuszban lévő nagyjából kétezer fős település volt. A község kapcsán kiemelendő, hogy a fürdőtelepen hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó városi – nyaraló – népesség révén ekkor már igen jelentős polgári hatással számolhatunk, ami a település társadalmi, kulturális jellemzőit is a polgárosodás irányába mozdította. Ennek tükrében felmerülhet a kérdés, hogy kiknek íródtak az egyes cikkek, egyáltalán, kik olvasták a lapot, tehát kikre, mely társadalmi rétegre vonatkozóan kaphatunk információkat az elemzés során?

Lipták Dorottya könyvében³ arról számol be, hogy 1910-ben hazánk lakosságának 77,7 %-a volt az írni-olvasni tudó, mely szám az 1868-ban bevezetett Eötvös-féle népiskolai törvény jóvoltából folyamatosan emelkedett. A vizsgált lapszámok cikkeiből kisejlik, hogy az újság széles társadalmi réteget kívánt megszólítani az egyes felhívásokkal, ösztönző írásokkal. Az egyik, a Vöröskereszt támogatását szorgalmazó felhívásban ezt olvashatjuk, olvashatták a fürediek: „itt a cél oly magasztos, oly fontos, hogy mindenkinek, –

* A tanulmány az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) 'A civil vallás narratívumai és rítusai' című kutatószemináriumának keretében íródott.

¹ A hírlap egyes számait a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben értem el. A Gyűjtemény kollégáinak segítségét ezúton is köszönöm.

² 1914.09.11.–1915.01.31. közötti időszakra vonatkozik a vizsgálat, a lap a háború alatt anyagi problémák miatt többet nem jelent meg.

³ LIPTÁK 2002. 115–119.

nemzetiség, származás, rang és vallási tekintet nélkül – versengeni kell egymással a magasztos cél előbbrevitelében!”⁴

A *Balatonfüredi Hírlap* teljes mellszélességgel kiállt a háború mellett, saját eszközei révén – a háborús propaganda közvetítő csatornájaként – igyekezte a hátszágot mozgósítani.⁵

Ezek az ösztönző jellegű cikkek, felhívások, levelek hangvételei nem ritkán „kötekedőek”, melyek kivétel nélkül a gazdagabb rétegekhez szólnak.

„...Balatonfüred nagyurai, akik – mondom még egyszer – százezer forintokkal rendelkeznek, csak a legcsekélyebb áldozatot hozták volna akkor, amikor fiaink, testvéreink véreznek, fagnak északon és délen és amikor a kisemberek százezrei, akik egyik napról a másikra úgyszólván csak tengődnek, nélkülözhető filléreiket szeretettel, örömmel, lelkesedéssel adják oda a legkülönbözőbb célokra.”⁶

E cikkeknek visszatérő motívuma a szegényebb népréteg adakozó kedvének, ilyen irányú aktivitásának kiemelése,⁷ amit vélhetően nem csak a gazdagok ösztönzése érdekében használtak, hanem egyfajta visszacsatolás lehetett az adakozó parasztság irányába. Így talán nem megalapozatlan annak a kijelentése, hogy a parasztság köréből is szép számmal tartoztak a lap olvasótáborához.⁸

Bár az előbbieken arra próbáltam rávilágítani, hogy az újságolvasás a cikkek tartalma alapján valószínűsíthetően széles társadalmi réteg számára volt hozzáférhető, kiviláglik az is, hogy a háborús propaganda hiába volt a társadalom teljes körében elfogadott és támogatott, a gyűjtési procedura nem ment teljesen zökkenőmentesen. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a háború

⁴ *Balatonfüredi Hírlap* 1914. szeptember 20. 3.

⁵ Szabó Dániel cikkében a magukat *turanistáknak* nevező értelmiségiek fogalmazzák meg világosan az újságírók, gondolkodók effajta szerepkörét, miszerint „dolgozzék mindenki teljes erejéből. Mi tollal, agitálással, lelkesítéssel.” SZABÓ 2014. 11.

⁶ *Balatonfüredi Hírlap* 1914. október. 25. 1.

⁷ Egészen részletekbe menően történt mindez, például leírták, hogy hány darab tojást, hány zsák almát, mennyi körtét adakozott az illető.

⁸ A cikkek alapján valószínűsíthető, hogy a Füredhez tartozó járás egész területén olvasták a hírlapot.

kitörésének korszakát a „nagy összeborulások”, a társadalmi, politikai feszültségek – melyek a nagy háború előtti éveket főként a középosztályon belül jellemezte⁹ – elhalványodásának korszakaként foghatjuk fel.

Annak ellenére, hogy a mozgósító szólamokban társadalomkritikát is megfigyelhetünk, az elsatnyultnak nevezett „mai nemzedék” mégis képes a cselekvésre, a korban külön világgként értelmezett („nem magyar”) „budapesti korzóalakok” és „irodai tollrágók” is a haza szolgálatába álltak.¹⁰ „A magyar társadalom összefogott, hogy egy emberként álljon ott a küzdők mögött...” – áll az újság lapjain.¹¹

A Hans Ulrich Wehler által „totális háborúnak”¹² nevezett események során a hátszág is mozgósítva van. Az otthoniak lelkesedéséből – itt emelhetjük ki a levelezések fontosságát – meríthetnek erőt a fronton harcoló katonák. Ha ugyanis a hátszág megkérdőjelezi a háborút, akkor az a hadseregre is hatással van, bár a hatás nyilván oda-vissza jelleggel is bírhat.

Amint Gerő András is fogalmaz, a nemzeti identitástudat azonosságot teremt, a rendi és felekezeti különbségek ellenére, azokon túlnyúlva teremti meg azt.¹³ A kollektív identitás már az első világháborút megelőzően is inkább a gyász alapján erősödhetett meg, hiszen „a magyar történelem kollektív emlékezetének narratív mélyrétege a hiábavaló küzdelmet, a szükségszerűen bekövetkező vereséget állítja a középpontba – írja Keszei András.”¹⁴ Ettől eltérően tehát, legalábbis a háború kezdetén, a közös identitás kulcsa egyelőre nem a negatív, hanem a háború pozitív megítélése volt.

Az archetipikus – rettenthetetlen, erős, legyőzhetetlen – jegyeket magán viselő magyar hadseregbe (tehát a katonákba) vetett hit megkérdőjelezhetetlenné tette egyúttal a háború jogosságát, másfelől a biztos győzelmet. A háborúnak a helyi szinten való átéléséhez a

⁹ BIHARI 2008. 50.

¹⁰ Bihari Péter és Szabó Péter munkáiból remekül kiviláglik ezeknek a kifejezéseknek a mondanivalója, a „*modern magyar nagyváros ellenesség*”, illetve „*a nem magyar Budapest vádjaitól való megszabadítás*”. BIHARI 2008. 59., SZABÓ 2014. 13.

¹¹ *Balatonfüredi Hírlap* 1914. szeptember 27. 1.

¹² SZABÓ 2014. 3.

¹³ GERŐ 2004. 18.

¹⁴ KESZEI 2012. 29–30.

település szanatóriumába, szükség kórházaiba érkező – főként – sebesült katonák adták meg a lehetőséget.¹⁵

A sebesülteket szállító első vonat érkezését – szeptember 11-e – már augusztus végén „reklámozta” a hírlap, reménykedve abban, hogy így elő tud készülni a község a méltó, szeretetteljes fogadtatásra. A település készültségét úgy gondolom, jól mutatja, hogy egy a településen áthaladó sebesültszállítmányról – tehát ez esetben nem Füred volt a célállomás – tudomást szerezve a fürediek ellepték a peronokat s a pár percig álló vonatot mintegy megrohamozva, elhalmozták a katonákat étellel, itallal. Itt az sem jelentett problémát – bár némi csalódottságot minden bizonnyal okozott – hogy a sebesültek a Monarchia egyéb tartományaiból származóak voltak, így csak alig néhányukkal tudtak kommunikálni. (1. kép)

Jelen esetben nem volt kérdéses, hogy a közös fenyegetettség érzés okán, a közös cél miatt a Monarchia népeinek esetleges ellentétei irrelevánssá, jelentéktelenné váltak. Ezt az esetet leereagálandó a lap mikro történetekkel igyekezte színesíteni, átélhetővé tenni – a jelen nem lévő – olvasói számára az eseményt.¹⁶

A *Balatonfüredi Hírlap* szerkesztői átgondolván az esetet a következő ötlettel álltak elő: látva, hogy a vonatot fogadók gyakorlatilag fölöslegesen halmozták el a már máshol is megvendégelt utasokat, egy olyan rendszert kívántak kidolgozni, hogy ne fordulhasson az elő, hogy akár egy áthaladó vonat, vagy érkező sebesültszállítmány a kezdeti lelkesedés után fogadás nélkül maradjon, vagy ellenkezőleg, túlhalmozzák azt. A települést részekre osztva úgy képzelték, hogy mindig más területegységnek lett volna feladata az adott vonat méltó fogadása.

Így, hogy már fejtegetésben elérkeztünk addig, hogy a sebesültek „megérkeztek” a településre, vizsgáljuk meg, miként viszonyult a helyi közösség a harctérről érkező katonákhoz, esetlegesen

¹⁵ A Bencés rend szanatóriumában – Erzsébet szanatórium – 140 fő elhelyezését tudták megoldani, a város több részén felállított kiegészítő kórházak pedig összesen hatvanhét katonát tudtak fogadni. Lichtneckert András kézírata a balatonfüredi hadikórházról, Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjtemény.

¹⁶ Egy szlovák nemzetiségű katona egy citromot (is) kapott, amit a jó illem szerint el is kezdett fogyasztani – ő maga nem ismerte a déli gyümölcsöt – amit persze nagy fanyalgás és ugyanakkor derűs jókedv követett. *Balatonfüredi Hírlap* 1915. január 17. 3.

milyen plusz jelentéstartalmat hordozhatott az ő ápolásuk, támogatásuk a számukra.

Amellett, hogy a pénzbeli adományok és egyéb ingóságok adakozására folyamatosan buzdít a hetilap, a helyi Vöröskereszt tevékenysége kapcsán – az „úrinnők” áldozatkészségének kiemelésével – a Füreden lábadozó sebesültek ellátását tartották legfőbb feladatukul. (2–3. kép) A sebesültekkel történő közvetlen kapcsolattartásban a Vöröskereszt hölgy tagjai jártak az élen. (4. kép) Spontán „szeretetvendégségeikhez”, ahol a sebesülteknek kedveskedtek étellel, itallal, „nyersanyaggal” Balatonfüred – és a környék – minden társadalmi rétege igyekezett hozzájárulni, kiknek névsorát, sőt még a felajánlott termékeket is feltüntették.

Azt gondolom, a háború korai szakaszának társadalom-egységesítő volta mellett az eltérő társadalmi csoportok szerepkörei jól megfoghatóak a tárgyalt jelenség kapcsán. A vonatot a peronokon zsúfolt tömegben, a kezükben teli kosárral fogadó falusi réteg a katonákkal történő további – legalábbis közvetlen – kapcsolattartásban már nem vett részt oly intenzitással, mint a „füredi úrhölgyek” társasága, bár mint fentebb említettem, kétségtelen, hogy a „háttér munkában” mindenki részt vehetett.¹⁷

Az adott társadalmi presztízsnak történő megfelelés megkívánta a módosabb csoportok aktív hátországi szerepvállalását, sőt bizonyos területeket, szerepeket ki is sajátítottak maguknak.

Jó példa erre vonatkozóan a „sebesültek Karácsonya” program, melynek munkálatait természetesen a Vöröskereszt hölgy tagjai vállalták magukra. Vaszary Alexa úrleány karácsonyi köszöntő beszéde jól kirajzolja az ő, és környezete háborús vélekedését, az általa és a társadalom által hősnek tekintett katonákról alkotott képét.¹⁸

¹⁷ Az eltérő társadalmi csoportoknál esetleg felmerülhet a „valódi hazafiság” problematikája, a „ki a jobb hazafi?” – kérdése. Ezt maga az újság hangvétele is sugallja, hiszen többször kiemeli a környező faluk adakozási hatékonyságát, egyúttal elmarasztalva a füredieket. Egyfajta verseny is felfedezhető, még hozzá Zala vármegye egyes kerületei közti vonatkozásban. Például: *Balatonfüredi Hírlap* 1914. augusztus 9. 3., *Balatonfüredi Hírlap* 1914. október 25. 1., *Balatonfüredi Hírlap* 1914. november 29. 1–3.

¹⁸ „Mert ti érdemlitek meg legjobban a jóságot és szeretetet, hiszen ti küzdöttetek ezért az édes hazáért, ti szenvedtetek, ti véreztetek érte, mi csak imádkoztunk és

Ezek az alkalmak mellett, hogy elsősorban a sebesült katonák szórakoztatására voltak hivatottak, „társasági esemény” – gondoljunk csak bele, hogy nem csak közkatonák voltak a sebesültek között – olvasattal is bírtak, a háború borzalmában is szükség volt az adott társadalmi szerepek és egzisztenciák „újrajátszására”, megerősítésére.

Elmondható, hogy esetünkben a világháborúban harcoló katona, sebesült, egyfajta „feltétel nélküli hősnek” számít, akinek arca, személyisége nem különösen fontos, az, az általa megtestesülő eszme árnyékában marad. Egyéni tettei nem fontosak abban az értelemben, hogy nem saját maga miatt, hanem a közösségért teszi azokat. Ezt a megállapítást némiképp árnyalja, hogy a „saját sebesült”, a „mi sebesültünk” kategória (tehát amikor füredi, arácsi katonákról kaptak hírt) értéktöbblettel bír, mintegy az egész közösséget képviselő személyként jelenik meg, akinek hadi rátermettsége mindenki számára büszkeséget jelent.

Feltehetnénk a kérdést, hogy miért van szükségünk hősökre, miért, és mikor van szükségünk a jelenlétükre? A világháború okozta sokkérzés, illetve maga a háborús pusztulás, az aktív férfi lakosság gyakorlatilag teljes besorozása, otthonról történő eltűnése alapjaiban rendíti meg az adott közösség társadalmi, kulturális, gazdasági kánonját,¹⁹ melynek „megoldásához”, átvészeléséhez hősöket hívnak fogódzónak, segítségül. Azáltal, hogy Balatonfüredre sebesültek érkeznek, a háború kézzel fogható közelségbe kerül a civil lakosság számára, így talán jobban átélhetővé, megérthetővé téve azt. Az a tény, hogy saját községükbe érkeztek a katonák, megteremtette a helyiek számára azt a lehetőséget, hogy gyakorlati módon is kifejezzék a hősök iránti tiszteletüket (ezáltal vegyenek részt a háborúban) kapcsolatba léphettek velük, mintegy a hőstisztelet formát ölthetett.

aggódtunk...”, „Ti hősök vagytok...” *Balatonfüredi Hírlap* 1914. december 26. 3–4.

¹⁹ Eric Hobsbawm gondolatát vö. POVEDÁK 2011. 36–40.

IRODALOM

BIHARI Péter

2008 *Lövészárkok a hátszágban*. Napvilág Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. PolgART, Budapest.

KESZEI András

2012 Jelentés, törés, identitás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai*. L'Harmattan, Budapest. 11–35.

LIPTÁK Dorottya

2002 *Újságok és Újságolvasók Ferenc József korában*. L'Harmattan, Budapest.

POVEDÁK István

2011 *Álhősök, hamis Istenek?* Gerhardus Kiadó, Szeged.

SZABÓ Dániel

2014 Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút?
Tiszatáj július, 3. 14.

TÖRŐ, BALÁZS

THE WOUNDED, HERO SOLDIER'S MYTH

The First World War battle trauma and the destruction itself, the recruitment of the whole active male population and their disappearance from home, fundamentally tips the given community's social, cultural and economic balance. To survive they summon heroes for help and to hold on to. When wounded soldiers arrive to Balatonfüred, the war is on the doorstep of the civilian population, this way they might experience and understand it more. The fact that the soldiers arrived into their own community, created the opportunity for the locals to

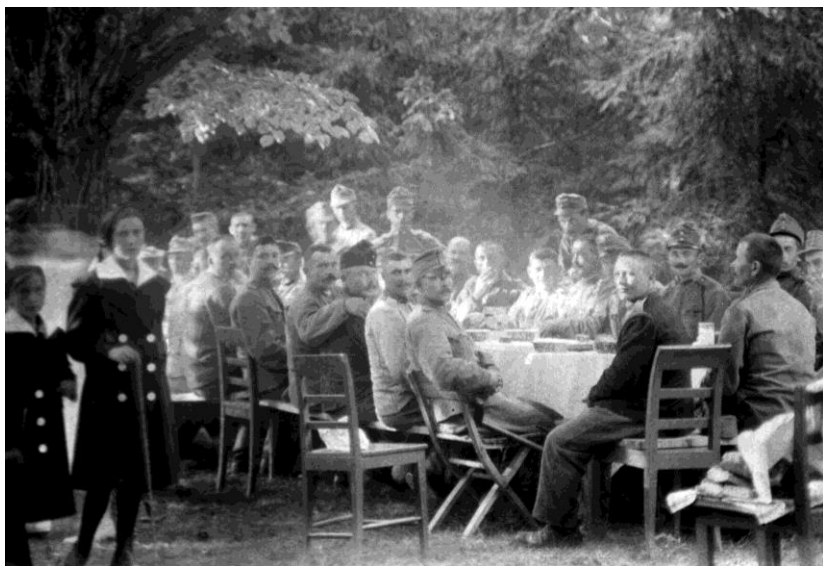
express their esteem towards the heroes in practice (thus participating in the war) they could connect, the hero cult could take its shape.

Sebesültszállító vonat fogadása.
(Kramer Elza felvétele, 1914. Balaton. A Balatoni Szövetség Hivatalos
Értesítője)

Lábadozó katonák a füredi Kiserdőben.
(Helytörténeti Gyűjtemény Balatonfüred)

A sebesült katonák megvendégelése.
(Helytörténeti Gyűjtemény Balatonfüred)

A balatonfüredi hölgyek és a megvendégelt katonák. Ajtós dr.
felvétele. (Helytörténeti Gyűjtemény Balatonfüred)

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ MUZEALIZÁLÁSA EGY VIDÉKI MÚZEUM PÉLDÁJÁN

A tanulmány a szentesi Koszta József Múzeum példáján keresztül igyekszik felvázolni azokat a muzealizációs törekvéseket, amelyeknek a célja az első világháborúhoz kapcsolódó tárgyak, dokumentumok gyűjteményekbe történő beemelése volt. A kutatást a 100. évfordulóra való felkészülés indította el, ami arra készítette az intézmény szakembereit, hogy számba vegyék, áttekintsék a témára vonatkozó műtárgyak állományát. A feladat először könnyűnek tűnt, hiszen Temesváry Ferenc „Eleink gyűjtötték...” című, 1999-ben megjelent munkájában a régészeti korszakoktól a 20. század közepéig bezárólag részletesen feldolgozta a múzeum hadtörténeti vonatkozású tárgyait és dokumentumait. Az alaposabb kutatómunka azonban arra irányította rá a figyelmet, hogy az ún. „világháborús emlékek gyűjteményét” az 1930-as évekhez képest jelentős mértékű veszteség érte. A szerző a kötet bevezetőjében kihangsúlyozta azt, hogy az első világháborút követően a múzeum számára a gyűjtés új távlatai nyíltak meg. Az új szerzemények között a helyi sajtóorgánumok indiai és hindu törökről, kardokról, szablyákról, német, orosz, szerb, osztrák és magyar világháborús lőfegyverekről, ruhákról illetve viseleti tartozékokról tettek említést. Az előzőekben felsorolt tárgytípusokon kívül zablák, sarkantyúk, löportartók, buzogányok, gyutacsoló készülékek, katonai vonatkozású fotók, levelezőlapok, iratok és a frontról küldött beszámolók gyarapították a gyűjteményeket, melynek eredményeként 1944-re a fegyvertörténeti anyag és a militaria körébe sorolható tételek mennyisége elérte az 1600 darabot.¹ A szentesi múzeum világháborús gyűjteményének kialakulása úgy vélem, hogy egy esettanulmány keretei között elemezhető. A jövőben csak egy nagyobb szabású kutatás, mely országos szinten próbálja megragadni a muzealizációs törekvéseket, hasznosíthatja majd az itt feltárt eredményeket.²

¹ TEMESVÁRY 1999. 14.

² Ságvári György több tanulmányban is részletesen foglalkozott a világháborúhoz köthető tárgyak, dokumentumok muzealizálásának kérdésével. A Monarchia hadigépezetének irányítói már 1914 őszétől megalkották a frontkatona

A vizsgálatok alapvetően három típusú forrás felhasználásán alapultak, amelyek különböző mennyiségű adatot szolgáltatottak. A helyi sajtó, az Alföldi Ellenzék, a Szentesi Lap és a Szentés és Vidéke rendszeresen beszámolt arról, hogy az intézmény milyen háborús emlékekkel gyarapodott. Ezek a rövid híradások a kutatónak abban nyújtanak segítséget, hogy egy-egy tárgy vagy tárgye gyűjtes mőzeumba kerülésének körülményeit rekonstruálhassa. A másik forrástípust a Koszta József Mőzeumnak és elődjének, a társulati illetve a vármegyei mőzeumnak a helyi levéltárban őrzött iratanyaga jelentette, melyben több, témánk szempontjából hasznosítható dokumentum is megtalálható.³ Ezek jórészt az intézmény vezetőjének, Csallány Gábornak a széleskörő gyűjtői tevékenységéről árulkodnak, aki a háború alatt kiterjedt levelezést folytatott újabb „hadi emlékek” megszerzése érdekében. Az említetteken kívül a levéltári fond az 1950-es évek elejéről két olyan iratot is tartalmaz, amelyek arról tanúskodnak, hogy a fegyverek és a militaria gyűjtemény egy részét az illetékes hatóságok átvették az intézménytől. A harmadik típusú forrást a mőzeum 1950-es éveket megelőzően vezetett leltárkönyvei képviselik, amelyekben a korabeli gyakorlatnak megfelelően tartották nyilván a háborús gyűjtemény darabjait, azaz esetükben részletes tárgyleírásokkal nem számolhatunk.

Érdeklődésem középpontjában tulajdonképpen annak a folyamatnak az értelmezése áll, hogy miképpen váltak a háború tárgyaiból műtárgyak. Mielőtt rátérnék a téma kifejtésére, fontosnak tartom felvázolni azt a közeget, ahova az első világháborúval kapcsolatos tárgyak, dokumentumok integrálódtak.

apothéozisát, és próbálták módszeresen kiaknázni a hőskultuszban rejlő lehetőségeket. Rendeletekkel szabályozták az emlékek gyűjtését, valamint ún. háborús „alakulat mőzeumok” létesítését szorgalmazták. A mőzeumalapítási kísérletek a háború alatt elsősorban a frontemlékek rendszeres gyűjtésében öltöttek testet. Lásd részletesen: SÁGVÁRI 2005. 147–180.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. Szentesi Levéltár VIII. 701. Csongrád Vármegye Mőzeumának, 1951-től Koszta József Mőzeum iratai (a továbbiakban: MNL CsML SzL CsVMi.)

A múzeum létesítésének körülményei és a gyűjtemények gyarapodása

A múzeum 1897-ben társulati intézményként kezdte meg működését, habár érdemes megjegyezni azt, hogy az 1850-es évek végéig visszanyúló iskolai gyűjteményt is magába olvasztott. A Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Társulat a vármegye múltjának feltérképezését, a területén található régiségek gyűjtését, a történelmi értékű romok fenntartását, a történelmi és régészeti tudományok iránti érdeklődés felkeltését illetve az ilyen irányú ismeretek terjesztését tűzte ki célként. 1910-ben Untermüller Ernő helyi nyomdatulajdonos nyolc képeslapot készíttetett a néprajzi és a régészeti gyűjteményről, amelyek jól kifejezik a korszakban alkalmazott kiállítási és raktározási technikákat. Csallány Gábor 1899-ben elvégezte a Nemzeti Múzeumban első alkalommal szervezett archeológiai és numizmatikai tanfolyamot, majd részt vett a néprajzi kurzuson is. Ismereteinek gyarapítása céljából évente nagyobb belföldi és külföldi utazásokat tett, amelyek lehetőséget biztosítottak arra, hogy mindenütt felkeresse a helyi múzeumokat. A 19–20. század fordulójától tanulmányai rendszeresen megjelentek az Archeológiai- és a Néprajzi Értesítőben, a Hadtörténelmi Lapokban, s több önálló kiadvánnyal is büszkélkedhetett. A társulat beváltotta a hozzáfűzött reményeket, hiszen a tulajdonába került régészeti leletek, történelmi dokumentumok, tárgyak, könyvek száma az alakulástól számított 6 év leforgása alatt 10 000-ről 30 000 db-ra növekedett. Az anyag gyarapodásával és nem utolsósorban az állandó anyagi és raktározási problémákkal lehetett összefüggésben az, hogy 1906-ban a társulatot egyesületté alakították át. 1926-ban a teljes gyűjteményt, amelynek anyaga ekkor már 100 000 darab felé közeledett, átvette a vármegye. Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve hivatalosan is Csongrád Vármegye Múzeuma néven működött, élén Csallány Gábor örökös igazgatóval. 1927-ben segítséget kapott Zalotay Elemér személyében, aki eleinte a könyvtári teendőket látta el. A második világháború a szentesi múzeum gyűjteményét sem kímélte. 1944 nyarán a műtárgyak egy részét ládákba csomagolták, és nyugatra próbálták menekíteni. Csallány Gábor életének utolsó éveit a gyűjtemények megmentésének szentelte, de Budapesten megbetegedett, 1945. január 31-én pedig meghalt. A

ládákba csomagolt anyagnak alig több mint fele maradt meg, míg a műtárgyak jelentős része elkallódott.⁴

Muzealizációs törekvések

Alig tört ki a háború, az Alföldi Ellenzék 1914. szeptember 17-ei száma már arról tudósított, hogy a múzeum állományába „hadi emlékek” kerültek, amelyeket sebesült katonák (Kernek József szakaszvezető és Brummer János érmeket, Hézer János tizedes, Lhaták József, Weiszhaupt József tizedes, Wüncsh János és Lantroch Ferenc tizedes töltnyeket) ajándékoztak az intézménynek.⁵ Az újság október elején újabb gyarapodásról számolt be:

„Mindig újabb és újabb harctéri tárgyakkal gyarapszik a harctérről haza jött katonák révén a muzeum gyűjteménye. Ujabban Heldenreich Mihály érdekes színes pamutcipőket, Dietrich János egy komitácsi töltnyét és régi papír pénzt, Wodirschka József szerb férfi öltönyt, Poshmeier Károly diszes szerb női mellényt, Görner József szerb bocskort, Weiszhaupt József szerb töltny táskát, Fenyvesi Vince szerb revolver töltnyét és Soós Lajos szentesi hadnagy a harctérről egy fel nem robbant szerb srappell adományoztak.”⁶

Novemberben is további adományokkal számolhatott az intézmény, amelyekről a sajtó is hírt adott:

„...Mecs Balogh Lajos gyógyszerész egy szerb puska, Tóth János (Szegevár) egy szerb srappell, Módla János egy orosz srappell hüvelylyei, Simon Ferenc egy szerb tábori kulacs és egy szerb törülköző, Tóth József egy szerb törülköző, Tóth József egy orosz bicskát, Sreyma Bohumér egy szerb bicskát, Sztojanovics N. asztalosmester egy szerb látképes levélnehezék, Lévai Lajos egy orosz tournister, egy orosz tábori kulacs csészével, Tóth János egy orosz altiszti sapkarózsa, Vigília Marsadió egy orosz köpenyt, Gulicska József egy orosz sapkát, Csóka Béla egy több ütközetben résztvett zászlót, Sima Andor egy több ütközetben résztvett zászlót és orosz köpeny parolit és vállszalagot, Györgyi

⁴ Lásd részletesen: LABÁDI 1981. 425–430.

⁵ *Alföldi Ellenzék* 1914. szeptember 17. 2.

⁶ *Alföldi Ellenzék* 1914. október 4. 3.

János orosz köpeny parolit és vállszalagot és Áfra Imre egy orosz puskát szuronnal, egy kozák bekecst és tölténytáskát.”⁷

Az Alföldi Ellenzék 1914. november 22-ei száma a gyűjtés tekintetében Csallány Gábor szerepét is kiemelte:

„Már tekintélyes számra növekedik azok az adományok a melyeket a muzeum igazgatója a harctérről hazajött itt betegen fekvő katonákat kapott. Ujabban Szegeden egy orosz kozák tiszti sapkát szerzett Galambosi tanító úr révén, Gál János pionértól egy szerb sapkát pedig Depszer Károly szanitész révén, przemysli hadi lapot küldött Auslander Sándor, egy szerb komitácsi kést adott Sreyma Bogumil továbbá Hirsch Ottó egy orosz tiszti és legénységi sapkarózsát, egy orosz gyufa tortát, egy orosz hó sapkát, egy szerb dohányszelencét, egy ezüst mellénygombot, egy fém kancsot, egy pár szerb arany fülbevalót, melyeknek, valamint a volt tulajdonosának aki katonákra lőtt fülei hiányoznak és egy tajték szivarszipkát, a melyik a sabáci pópa tulajdona volt. Bubor József egy orosz selyem kendőt, Tóth József pedig egy kivarrott orosz tálca kendőt, Pásztor Sándor egy szerb komitácsi töltényt adott.”⁸

Az Alföldi Ellenzék december elején már arról számolt be, hogy az adományok nagy mennyisége miatt a múzeumban egy külön „hadiemlék osztály” létesülhet.⁹ A december 17-ei szám a következő gyarapodásokról adott hírt:

„Depszer Károly úr útján Pollemann Gyulától egy diszes szerb női mente, egy ezüst templomi korona, melyet esküvőkor használnak és egy dum dum löveg. Ganszál Istvántól egy diszesen faragott szerb templomi fakereszt, két szerb gyűrű, egy komitácsi töltény. Hocke Ferencről egy szerb sapka egy szerb kés. Auslander Sándortól egy orosz templomi szentségtartó kereszt, két orosz vállszalag. Mátéffy Margittól egy orosz vállszalag. Brundaner Károlytól egy szerb gyűrű, egy komitácsi

⁷ *Alföldi Ellenzék* 1914. november 8. 4.

⁸ *Alföldi Ellenzék* 1914. november 22. 4.

⁹ *Alföldi Ellenzék* 1914. december 8. 3.

töltény. Németh Jenőtől egy orosz léghajóból ledobott magyar nyelvű felhívás és Boros Mihálytól egy orosz kés.”¹⁰

Az 1915-ös esztendő folyamán is tovább folytatódott a gyarapodás, hiszen a múzeumba került az elsüllyesztett Temes monitor hadi zászlaja, amelyet Bayer Pál hajóraj parancsnok adományozott az intézménynek. Lévai Lakos Lajos szentesi születésű tűzhelygyáros egy címeres, selyemzászlós kürtöt ajánlott fel, mely a fogságba esett orosz lovasgárda-ezred egyik trombitásáé volt. Az Alföldi Ellenzék 1915 február végi tudósítása szerint Stark Ferenc budapesti könyvkereskedő orosz és szerb hadi érmeket, Nótári Mihály pedig orosz rangjelzőket, orosz „távbeszélő taktikai jelzőt” és két érmet ajándékozott a múzeumnak.¹¹ Az 5. népfőlkelő ezred zászlajának adományozásáról a Szentés és Vidéke számolt be részletesen. A híradásból megtudhatjuk azt, hogy a katonai alakulat parancsnoksága 1915. február 17-én Bugyi Ferencet bízta meg a zászló Szentésre szállításával. A helyi lap a kísérlőlevélből részleteket is közölt:

„Méltóságos Dr. Cicatricis Lajos főispán urnak Szentés. Csongrádvármegye, továbbá Szeged sz. kir. és Hódmezővásárhely thjf városok területéről fegyverbe szállított 5. hadtápszászlóalj a Méltóságos asszony védnöksége alatt mult évi szeptember havában zászlót szentelt. Ezt a zászlót 6 hónapon keresztül vittük a déli harctéren magunkkal számtalan ütközetben s az ellenség által veszélyeztetett területeken és helyeken megtartottuk, most pedig újabb küzdelmek kezdetén a honvédelmi miniszter rendelkezése folytán, nehogy ellenségeink könnyen győzelmi jelvényhez jussanak Csongrád vármegye történelmi és régészeti muzeumába helyezzük el. Tesszük ezt azért, mert a zászlóalj tulnyomó része Csongrád-vármegyéből való s így az említett muzeum a legilletékesebb annak megőrzésére.”

Dr. Cicatricis Lajos a zászlót átvette, majd a következő válaszlevelet küldte a harctérre:

„A hazafias öröm és büszkeség érzésétől mélyen áthatva vettem át az első hadtápszászlóalj oly dicső kitartással harczolt és oly

¹⁰ *Alföldi Ellenzék* 1914. december 17. 3.

¹¹ *Alföldi Ellenzék* 1915. február 28. 2–3.

híven betartotta annak átvételénél tett hősies és szent fogadalmát, hogy azt a csaták tüzeiben az ellenség kezétől meg fogja óvni és dicsőséggel fogja megőrizni. Amidőn a zászlóalj tisztikarát és legénységét e hősies magatartásukért hazafiúi lelkesedéssel üdvözlöm, a magyarok hősi küzdelmeiről és vitézségéről tanuskodó örökbecsű ereklje átadásáért hálás köszönetemet nyilvánítom, értesítvén a tek parancsnokságot hogy azt a vármegyei történelmi és régészeti egyesület muzeumába leendő örök megőrzés végett ezen egyesület elnökségének átadtam. Kelt, Szentes 1915. február hó 20-án. Hazafias üdvözlettel Dr. Cicatricis főispán”¹²

Március végén az alábbi adományok kerültek a gyűjteménybe:

„Dóczi Imre önkéntes őrmester egy orosz háti zsákot és egy orosz kulacsot [...] Labádi Ferenc szerb pénzeket, Koncz István török félhold jelvényt ajándékozott a szentesi muzeumnak.”¹³ Az Alföldi Ellenzék április 4-ei száma az újabb adományok felsorolása mellett még arról a hadi cselekményről is beszámolt, melynek köszönhetően a tárgyak egy csoportja a katonák tulajdonába került: „A háborus emlékeket ujabban Brud Ferenc 2 világháborus zsebkendő, Boros Béla [...] egy szerb ezüst katonai érem, Nagy Imre [...] orosz kötszersomag és orosz pénzek, Magyary Kálmán zászlós egy orosz katonai ásó, Pázsovszky András egy zsidó fogolytól származó »Szédertál« takaró, Mártók Lajos egy szerb ezüst 2 dinár, Dobrai Pál orosz pénzek és Dobrai János orosz konzerv, tábori kulacs és fegyverzsír tartálylyal gyarapították. Az utóbb említettek abból az orosz tábori konyhából és podgyászszekerekből valók, a melyeket Dobrai nyolcadmagával elfogott és 15 főnyi legénységet lefegyverzett és a hat konyhát és a négy podgyázkocsit tele élelemmel és 26 lóval elkobzott.”¹⁴

1915-ben országos szinten is megindult a gyűjtés, amiről a Szentes és Vidéke hasábjain közzétett felhívás tanúskodik. Ebben az olvasóközönség figyelmét a Magyar Tudományos Akadémia hadtörténelmi bizottsága próbálta felhívni arra, hogy a Magyar Nemzeti

¹² *Szentes és Vidéke* 1915. február 25. 2.

¹³ *Alföldi Ellenzék* 1915. március 21. 3.

¹⁴ *Alföldi Ellenzék* 1915. április 4. 3.

Múzeum könyvtárának igazgatósága tervbe vette a háborúval kapcsolatos emlékek és nyomtatványok gyűjtését.¹⁵

A „hadi emlékek” felajánlása 1916-ban is folytatódott, hiszen az Alföldi Ellenzék arról tudósított, hogy Halász Szabó Lajosné, özv. Konabé Ferencné, Vay Alajos főhadnagy, Ibolya Antal hadapród, Balogh Szabó Sándor, Dózsa Sándor, Kátai József, Bartha Sándor, Kirják Árpád gyarapította újabb tárgyakkal a gyűjteményt.¹⁶ A sajtó 1916 áprilisában már a múzeum hadi osztályáról is említést tett, amely többek között olasz acél sisakkal, többféle kézigránáttal és aknavetővel bővült.¹⁷ 1916 júliusában az újság a következő adományokról számolt be:

„...Jurenák László főhadnagy buzogányt, kézigránátokat és fényképeket. Zsille Zsigmond főhadnagy egy kozák lándzsát, Magyarai Kálmán hadnagy egy olasz 35 ös löveg részt, Lakos József hadnagy és Vajda Ernőné olasz harctéri röpcédulákat, Blaskovich Kálmán, Szijártó Béni pénzeket, Henning János az összes külföldi pénzeket ábrázoló 35 táblát, Kos Anna Miaváról való himzett pruslikot és ingvállat, Kabai Sándor francia hátizsákot, Tóth Imre és Bodnár László egy olasz bajonettet és egy tört, ifj. Csallány Gábor önkéntes egy szerb és egy montenegrói papír pénzt, Papp Imre intéző (Budapest) román ezüst pénzt, özv. Széll Imréné montenegrói papír pénzeket.”¹⁸

Az adományozások a háború után sem szűntek meg, mivel a hadifogságból hazatérő katonák közül többen újabb felajánlásokat tettek:

„Jól esik látni, hogy a hosszú nehéz hadi fogság után haza tért szentesi katonák és tisztek nem feledkeznek meg a múzeumról, mert eddig már többen ajándékoztak az ott forgalomba volt pénzekből amelyek ott tekintélyes összeget képviselt, s bár mint pénzek értéktelenek, azonban muzeumi szempontból igen becsesek. Legtöbbje szovjet pénzzel magyarázható az, hogy névleg nagy értéket képviselnek, de a valóságban ott is alig kaptak egy ezer rubelesért egy kenyeret is. Mindenesetre elismerésre méltó, hogy juttattak a múzeumnak is belőle, ahol

¹⁵ *Szentes és Vidéke* 1915. március 25. 1.

¹⁶ *Alföldi Ellenzék* 1916. június 23. 3.

¹⁷ *Alföldi Ellenzék* 1916. június 11. 2.

¹⁸ *Alföldi Ellenzék* 1916. július 9. 2.

már egy szép kis sorozat van az e fajta de majd nem mind különféle pénznemekből. Az adományozók a következők: Eke István 34 drb 1750 értéket, Csucs Miklós 9. drb 206 rubel. Bíró Mihály 11 drb 327 rubel. Preifer Péter 3. drb. 9 rubel értékben. Bucsán Mihály 3. drb ezüst kopjeseseket. Novobázky Győző főhadnagy 1. drb. tiz jennes japán és Weinberger Gábor műszerész a harc téren elesett Albert de Cerera török ezredes kardját.”¹⁹

A tudósítás felhívást is intézett a szentesi lakossághoz, amelyben további felajánlásokra próbálták ösztönözni a lakosságot: „E helyen is felkérjük mindazokat, akik fogságból jöttek vagy akiknek a birtokukban hadi fogolypénzek és egyéb háborus emlékek vannak, hogy azokat a muzeumnak adományozni sziveskedjenek.”²⁰

A „hadi emlékek” gyűjtésében ahogyan ezt már a bevezetőben említettük, a múzeum igazgatója, Csallány Gábor fontos szerepet játszott, aki felismerte a világégéshez kapcsolódó tárgyak, dokumentumok jelentőségét:

„Ahogy e háboru első heteiben a sebesültek kezdtek hazafelé szállingózni – eleinte csak egyesével, később csoportosan muzeumunk igazgatója mindjárt megkönyékezte őket s kitől szép szóval, kitől apróbb ajándékokért elvette azokat a kétségtelenül nagyon értékes tárgyakat, melyeket a háború különböző helyeiről a véráztatta harcmezőkről hoztak magukkal. Később aztán jöttek az önkéntes adományok is – a határainkon küzdő hős véreink, ott a halál torkában sem feledkeztek meg szülővárosuk muzeumáról. És a háborus gyűjtemény egyre szaporodik, egyre több fegyver, srappell, diadalmas csatákat megjárt, nemzetszinű lobogó, az ellenségtől elvett győzelmi jelvény halmozódik fel és nyer szakszerű elrendezést Csallány Gábor szakavatott kezei alatt.”²¹

Csallány Gábor gyűjtőtevékenységéről és a háborús időszak nehézségeiről fia, Csallány Dezső a következő módon emlékezett meg az apja életútját elemző kéziratos munkájában:

¹⁹ *Alföldi Újság* 1921. június 9. 3.

²⁰ *Alföldi Újság* 1921. június 9. 3.

²¹ *Szentes és Vidéke* 1915. április 15. 2.

„Az egyesület elnöke és alelnöke katonai szolgálatra vonult be, az előbbi a háború egész idejére, az utóbbi hosszú időre. A segédőr, Kuti Ferenc a harctéren szerzett betegségében hősi halált halt. Derzsi Ödön könyvtárnokot áthelyezték. [...] Ásatásokat nem végezhetett ugyan, mert hiszen az állam az addig adott évi segélyt beszüntette, a vármegyei dotáció pedig éppen csak a múzeum fenntartására volt elég. De gyűjtött háborús emlékeket, fegyvereket, hadi felszereléseket, háborús pénzeket és a háborúval kapcsolatos iratokat. A katonai célokra alkalmas fegyverek közül azonban többet be kellett szolgáltatni előbb a rendőrségnek, aztán a románoknak, végül a nemzeti hadseregnek.”²²

Csallány Gábor kiterjedt levelezést folytatott a háború idején a hadifogolytáborokban használatos pénzek megszerzése érdekében. Erre utal Rácz Sándor Ostfyasszonyfáról írt levele, amelyben tájékoztatja a társulati múzeum igazgatóját egy sorozat pénz küldéséről. Az 1916. december 14-én kelt levélben 12 darab táborpénz adományozásáról olvashatunk, amelyeket Csótról küldtek Szentesre. Írója egy főhadnagy volt, akinek az aláírásából a nevét nem igazán sikerült megfejteni.

Csallány Gábor nemcsak a „hadi emlékek” gyűjtését tartotta fontosnak, hanem a nagyközönség számára való bemutatásukra is nagy hangsúlyt helyezett. A tárgyakat eleinte nem a múzeumban, hanem a Halász Szabó testvérek üzletének egyik kirakatában állították ki minden bizonnyal abból a megfontolásból, hogy minél többen láthassák azokat. Hasonló célokat szolgált Brüll Ferencnek a Szentes-Vidéki Takarékpénztár épületében működő áruháza is, ahol a háború idején szintén bemutattak „hadi emlékeket”.

1918 nyarán Csallány Gábor immár a múzeum épületében, egy külön helyiségben próbálkozott a hadi emlékekből kiállítást rendezni, melynek keretei között az intézmény igazgatója újabb tárgyak bemutatását tervezte:

„E célból ez uton kéri fel Csallány Gábor múzeum igazgató a tiszt urakat és mindazon katonákat, akik a harctérről a háborúra vonatkozó bármily tárgynak birtokában vannak, hogy azokat a fenti célra a kiállítás tartamára átengedni szíveskedjenek. A tárgyak lehetnek akár fegyverek, hadifelszerelések, pénzek,

²² CSALLÁNY é.n. 12.

iratok és egyéb emléktárgyak. Fenkért tárgyak vagy a muzeumhoz vagy Csallány Gábor igazgatóhoz a kórházhoz küldendők.”²³

1923-ban újabb időszaki kiállítás terve merült fel, amelynek a múzeum könyvtára biztosított volna helyszínt. Tárlókat az intézmény a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségétől kívánta beszerezni. A híradás, mely a tárlat megrendezésének ötletéről számolt be, egyfajta gyűjtési felhívásként is funkcionált. Különös értéke az, hogy számbavette azon tárgy- és dokumentumféleségeket, amelyeket világháborús emlékek körébe soroltak, azaz muzealizálandónak ítélték: fegyverek, löeszközök, lövedékek, felszerelések, okmányok, hirdetések, röpcédulák, levelezőlapok, fényképek, a háborúban részt vett nemzetek hadi érmei, pénzei, szükségpénzek, hadifogolytáborok pénzei, plakettek, sapkajelvények, háborús bélyegek. Csallány Gábor vette át a pénzeket elismervény fejében, aki fontosnak tartotta kiemelni azt, hogy minden kiállított tárgyon az adományozó neve is szerepeljen. Mivel nem maradt fenn semmiféle forrás a kiállítással kapcsolatban, ezért nem rendelkezünk információval arról, hogy a vállalkozás megvalósult-e vagy sem.²⁴

1925. augusztus 4-én 50 személy jelenlétében Szentesen is megalakult a Hadtörténelmi Múzeum Csongrád megyei fiókja a vármegyeháza közgyűlési termében. A polgármester köszöntője után felolvasták József főherceg üdvözlő táviratát, melyben kihangsúlyozta azt, hogy a

„Hadimúzeum felépítése tehát feltámadásunkra irányuló küzdelmünk egyik erős tényezője, melyet naggyá fejleszteni nem csupán anyagi és emlékgyűjtéssel kötelességünk, hanem erkölcsi erőkkkel is, mert így léssen ez példaadó összekötő a nagy tettekben dicső mult és a jövőnek feltétlenül renesainca között.”²⁵

A rendezvényen Horváth Károly országos elnök mondott beszédet, majd sor került a vezetőség megválasztására is.²⁶ A

²³ *Alföldi Ellenzék* 1918. július 2. 3.

²⁴ *Szentesi Kisgazda* 1923. március 16. 1.

²⁵ *Szentesi Hírlap* 1925. augusztus 4. 2.

²⁶ *Szentesi Hírlap* 1925. augusztus 4. 2.

rendelkezésre álló forrásokból nem derül ki az, hogy miért mutatkozott szükség a szervezet megalakítására.

A múzeumba került világháborús lövegekből jónéhányat hatástalanítani kellett, ezért Csallány Gábor 1928. július 19-én kelt levelében a szentesi csendőrparancsnokságtól kért segítséget. A rendőrkapitány egy év múlva tájékoztatta az intézmény igazgatóját arról, hogy a fel nem robbant lövedékek megsemmisítésére vonatkozóan megtette a megfelelő intézkedéseket. Utasította Csallányt arra, hogy tárolják a tárgyakat eredeti helyükön, és lássák el azokat a „veszélyes” felirattal.²⁷

A múzeumban 1933-ra egy 945 darabból álló tárgye gyűttes alakult ki, amely a „világháborús emlékek gyűjteménye” elnevezést kapta. Az ebből a korszakból származó leltárkönyvek az egyes tárgyfeleségekről nem szolgáltatnak részletes leírással, hiszen az esetek többségében csak a megnevezésüket, mennyiségüket illetve származásukat tüntetik fel. Csallány Gábor, aki minden bizonnyal a gyűjtemény nyilvántartásba vételét végezte, fontosnak tartotta rögzíteni azt, hogy az adott „háborús emlék” melyik hadsereg tevékenységéhez kapcsolódott. Jelentős mennyiséget képviseltek a sapkajelvények, szám szerint 560 darabot, amelyeket jórészt táblákon helyeztek el. A gyűjtemény részletes ismertetése szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit, ezért csak a fontosabb tárgycsoportok rövid bemutatására nyílik lehetőségünk. Nem tartom teljesen kizártnak, hogy bizonyos „hadi emlékek” napjainkban is fellelhetőek a múzeum különböző gyűjteményeiben, de ezek pontos beazonosítása további kutatásokat igényelne. A nyilvántartást szemrevételezve már az első pillantásra feltűnik a tárgyak sokszínűsége, gazdagsága, amelyeknek jelentős hányada feltehetőleg hadizsákmányként kerülhetett az adományozók birtokába. Ebben a vonatkozásban nemcsak az ellenséges hadseregektől származó hadi kellékekről beszélhetünk, hanem viseleti darabokról és a Csallány Gábor által kegytárgyakként meghatározott keresztokról vagy éppen a fára illetve üvegre festett szentképekről. A gyűjteményben természetesen különféle fegyverek és azok tartozékai is nagy számban képviseltették magukat, amelyek közül a kardok, a szuronyok, a puskák, a gránátok, a puska- és srappellgolyók, az ágyúlövedékek és a buzogányok érdemelnek említést. A felsoroltakon kívül megtalálhatóak voltak még a katonai öltözékek és

²⁷ CsML SzL CsVMi VIII. 701.

felszerelések darabjai is, mint például a gázmaszkok, a tölténytáskák, a sisakok, a kulacsok, a gombok és a sapkák. A sapkajelvények mellett a különböző katonai kitüntetések is jelentős csoportot alkotnak, hiszen a gyűjtemény részét képezték az érdemkeresztek és a vitézségi érmek is. A nyilvántartás 20 darab fényképet is tartalmaz, amelyekről azonban bővebb információval nem rendelkezünk, ezért nem tudhatjuk azt, hogy pontosan milyen típusú felvételekkel számolhatunk.

Az első világháborús gyűjtemény sorsa

Temesváry Ferenc szerint az 1950-es évek intézkedései és az eluralkodott félelem a háborús veszteségekből megmaradt anyag további elidegenítését eredményezte. A hatóságok gyűjtőközpontokat hoztak létre, ahová a rendőrség által fegyvernek minősített, az adott megyében megsemmisítésre ítélt vagy magánszemélyektől elkobzott fegyvereket begyűjtötték. A központok egyike Kiskunfélegyházán működött, ahol Kalmár János, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma Fegyvertárának egykori főnöke 1951 és 1953 között a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja utasítására tárgyak ezreit vette át. A Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Hadtörténeti Múzeum a szállítmányokat megosztotta. Amíg a nagyobb anyagegyüttesek gyarapodási leltárkönyvbe kerültek, addig a kisebbekről hevenyészett feljegyzések készültek. A műtárgyak törzsleltárba vételére azonban csak évekkel később, 1955-től kerülhetett sor. A mondottakat támasztja alá az 1952. augusztus 2-án, Budapesten kelt III/128 szám alatt iktatott nyugta is, amelyből ismeretessé válik, hogy 45 db katonai és polgári puskát, pisztolyt, kardot és szuronyt tartalmazó szállítmány érkezett a fővárosba, de az elosztás részleteiről nincs tudomásunk. Temesváry Ferenc megállapítása szerint azt sem tudjuk, hogy a második világháború végén milyen veszteség érte a fegyvergyűjteményt, vagy a hadműveletekkel együtt járó polgári és katonai elidegenítés milyen mértékű volt.²⁸

A múzeum iratai között egy 1951-ben keletkezett jegyzőkönyv tartalmazta azoknak a műtárgyaknak, javarészt lőfegyvereknek (1 db mauser puskacső zárdugattyúval, 1 db botpuska, 1 db stájer karabély, 1 db golyós vadászfegyver, 6 db szovjet mintájú golyós fegyver, 2 db

²⁸ TEMESVÁRY 1999. 15.

ismeretlen gyártmányú golyós fegyver, 3 db különböző méretű, használhatatlan forgópisztoly, 2 db használható forgópisztoly, 1 db géppuskacső hűtőburokkal) a listáját, amelyeket a szentesi rendőrsre további eljárás céljából szállítottak el. A felsoroltakon kívül az összeírás hét darab, különféle kitüntetések és sportjelvények tartalmazó táblát és konkrét megjelölés nélkül robbanó- és ágyútöltelékeket is tartalmazott, melyek közül utóbbiakat egy katonai bizottság vitt el az intézményből. A jegyzőkönyvekben feltüntetett tárgyak csak elenyésző töredékét képviselték a „hadi emlékek” gyűjteményének, tehát önmagában ez a hatósági akció nem szolgáltat magyarázatot a gyűjteményt ért veszteségre.²⁹

ÖSSZEGZÉS

A dolgozatban elemzett „háborús emlékek gyűjteménye” Csallány Gábor múzeumigazgató tevékenységének köszönhetően alakult ki, aki már 1914 őszén felismerte a világháborúval kapcsolatos tárgyak és dokumentumok jelentőségét, végső soron egy speciális tárgyalománnyal jelenben megvalósuló muzealizálását hajtotta végre. Kezdeményezése koránt sem tekinthető egyedülállónak, mivel a háborús propaganda országos szinten próbálta kiaknázni a tárgyak gyűjtésében rejlő lehetőségeket. A háború tárgyai iránt a hátsó ország is élénk érdeklődést mutatott, ezért a hadi emlékek egy részét üzletek kirakataiban is kiállították, azaz közszemlére tették ki. A polgári lakosság számára ezek a tárgyak még inkább közelebb hozták a háborút, hiszen megismerkedhettek azokkal a hadi felszerelésekkel, amelyekkel a szemben álló felek vívták küzdelmeiket. Minden bizonnyal az első világháborús gyűjtemények, így a szentesi is fontos alkotóeleme lehetett a fronton harcoló és helytálló magyar katona alakját középpontba állító hőskultusznak.

²⁹ CsML SzL CsVMi VIII. 701. Fegyverátvétel jegyzéke 453/1951.

IRODALOM

CSALLÁNY Dezső

é.n. *Csallány Gábor*. (kézirat)

LABÁDI Lajos

1981 A Csongrád Vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat megalakulása, működése, iratainak kezelési rendszere 1897–1916. *Levéltári Szemle* 31. évf. 1. sz. 425–430.

SÁGVÁRI György

2005 Tárgyasult emlékezet–emlékművek, múzeumok a nagy háborúról. *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve* 5. 147–180.

TEMESVÁRY Ferenc

1999 *Eleink gyűjtötték: fegyverek, hadiemlékek, ló- és viseleti tartozékok a szentesi Koszta József Múzeumban*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged.

MÓD, LÁSZLÓ

MUZEALIZATION OF THE FIRST WORLD WAR IN A HUNGARIAN MUSEUM

The author deals with the muzealization process of the WWI which was arranged in the museum of Szentes. The director of the institution was very active who started to collect the items from the beginning of the Great War. Between the two worlds war period a rich military collection was developed which contains different objects and documents. It looks like that the heartland was interested in these pieces that's why some of them were exhibited. These objects brought closer the war, because local people had a possibility to get acquainted with the military utensils.

„Itt a lövészárók mentén”

FOTOGRAFISCHES
ATELIER

HANS PEICHER
GRAZ

Be

Franz-Josefs-Kai 4

nächst der
FRANZ-KARL
Brücke

KÉPESLAPOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBÓL

Gondolatok egy kiállításhoz

A képeslap műfaja éppen a 19-20. század fordulóján élte virágkorát. Jelen volt az emberek mindennapjaiban, ünnepeiben, a kommunikáció egyik eminens eszközévé vált az egyre mobilabbá váló társadalom tagjai között. Alkalmas volt a személyközi kapcsolatok kifejezésére és elmélyítésére születés- és névnapokon, s az ünnepköszöntés legfontosabb eszközévé vált. Fényképes és grafikai képi ábrázolásai révén egységesíthette ünnepeink szimbólumrendszerét is. Képes levelezőlapon mutatták meg magukat a települések, jelenítették meg legfontosabb világi és egyházi intézményeiket, a tájat. Alkalmazták a fellendülő üdülőhelyek. A példák sorát még folytatni lehet. Megjelenése az élet minden területén és példátlan számú jelenléte a társadalomban ezért a propaganda alkalmas eszközévé is tette a képeslapot. Nem egyedüli eszközként, hiszen csak gondoljunk a Garamvölgyi Anett által bemutatott énekekre, a háborús katonadalokra, nótákra, zenére. Milyen fontos szerepük volt és van máig!

Konferenciánk, „A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására” címmel nem az I. világháború harci eseményeit vizsgálja, hanem azt, hogy a Nagy Háború hogyan jelenik meg a hátszágban élő kisemberek mindennapjaiban. Hogyan változtatja meg a nemek és korosztályok társadalmi helyét, mit gondolnak az otthon-maradottak a háborúról, hogyan hatnak vissza a harci események a felekezetek életére, hogyan formálódik a háborús hőskultusz, milyen erényeket és értékeket próbálnak felmutatni és követni, végül pedig a világháború után hogyan emlékezik az egyén és a közösség életének ezekre az eseményeire – máig.

A konferenciához kapcsolódó kiállítás *„Itt, a lövészárkok mentén. Képeslapok az első világháborúból”* címmel – a cím sugalmazásával ellentétben – nem a lövészárkokról, harci eseményekről tudósít, hanem elsősorban a katonák és az otthonmaradtak közti kapcsolattartás eszközeként elemzi a képes levelezőlapokat. (A harci eszközöket, sebesülteket bemutató képes-lapok nem a harctéren, hanem

műteremben készültek, vagy éppen festmények, grafikák.) Ezeken és néhány más tárgyi emlék bemutatásán keresztül arra kíváncsi, hogy milyen alkalommal és hogyan használta a kisember a képeslapokat. És hogyan használta a „nagy ember”, az államhatalom ezt a műfajt politikai és ideológiai céljai elérésére. Hiszen ezzel meg tudott szólítani öreget és fiatalt, férfit és nőt, minden társadalmi réteget, a kép és szövege eljutott mindenkihez.

A jórészt Szanka József magángyűjteményéből válogatott anyag tehát a hátszág, az otthon-maradottak szemszögéből láttatja a háborús világot. Népe jó vezéréként, a jó királyként mutatja be Ferenc Józsefet, a katonának otthonról lelki támogatást nyújtó családot, gyermekeket, a fiatal katonát hazaváró kedvest. S ezek valóban lélekerősítő gondolatok voltak a fronton harcoló, minden nap életveszélyben lévők számára. Mint ahogy a vallásos hit is: annak tudata, hogy a legnagyobb veszélyben is lehet bízni Isten, Jézus Krisztus, az Istenszülő Boldogságos Szűz Mária és az őrangyalok pártfogásában. Tudjuk, hogy nagy ünnepeink: karácsony, húsvét, valamint a mind népszerűbbé váló újév családtól távoli megülése mekkora lélektani teher volt a katonáknak. De biztosan sokat segített egy otthonról érkezett képeslap – erősítette az összetartozás tudatát, a hazatérés reményében óvatosságra intette a katonát. A kép, s az akkoriban még viszonylag újdonságot jelentő fénykép fontosságát jelzi, hogy az egyik képeslapon családja fényképét tartja kezében a katona. Más lapok pedig a családra veszélyt jelentő ellenségként ábrázolják a szemben álló harci felet.

A vitrinben látható tárgyak pedig már nem egy „virtuális valóságot”, hanem az emlékkönyvben, a háborús képeslap-albumban, a hősi halottak emlékállításában, s főleg a családi fényképekben megnyilvánuló valóságos hátszágot, a hátszág privát és közösségi szféráját jelzik. Ahonnan kiszakadt, de ahová tartozik a katonaruhában ábrázolt férfi családtag. Jól mutatják a felfokozott nemzeti érzést és az arra való tudatos hivatkozást.

A kiállított lapok és tárgyak tehát hű és jó tükröi egy veszélyekkel teli kor hivatalos propagandájának. A szívhez szóltak, a tudatra és a lélekre hatottak, a korabeli emberek érzelmeiről szólnak. Egyúttal azonban nagyszüleinkre, dédszüleinkre emlékeztetnek. Kicsit ezen a szemüvegen át is nézzük a kiállítást, amelyet Mód László tanár úr rendezett.

Barna Gábor megnyitja a kiállítást

Garamvölgyi Anett énekel

Fontról a hátszágnak

Az otthon idillje

Karácsony a fronton

Halál a fronton

Búcsú a kedvestől

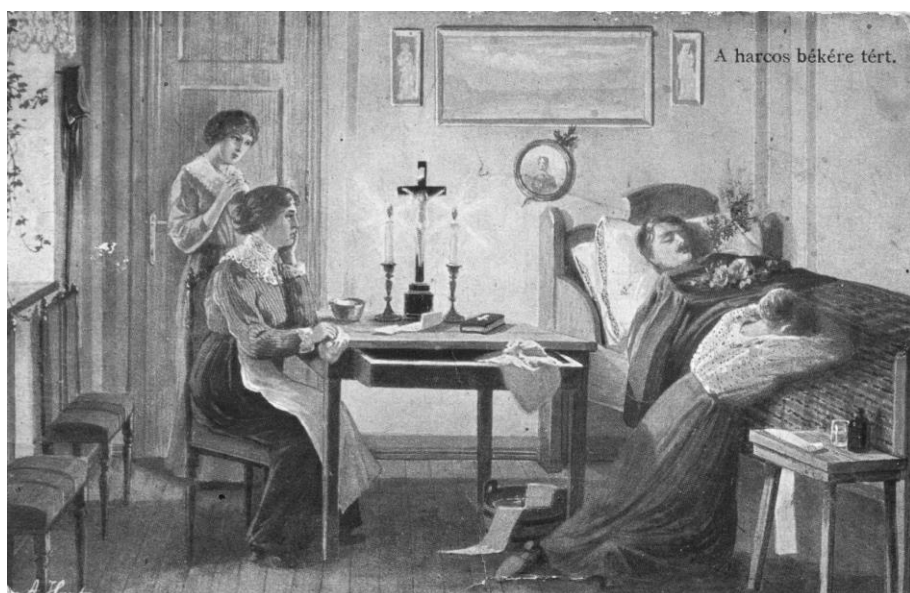
Üzenet a lövészárokból

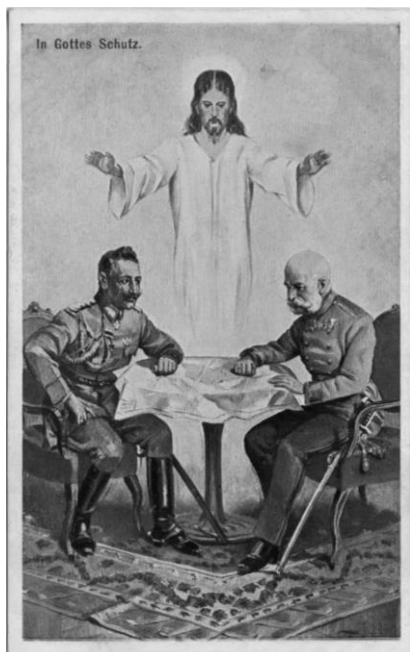
Variációk a távollétre propagandalapokon

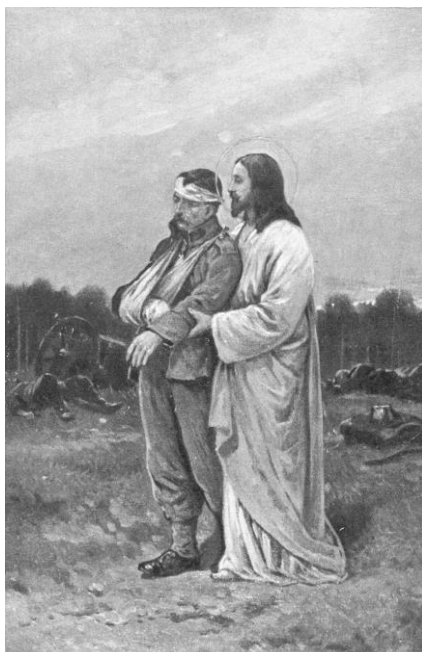
A front és az otthon között

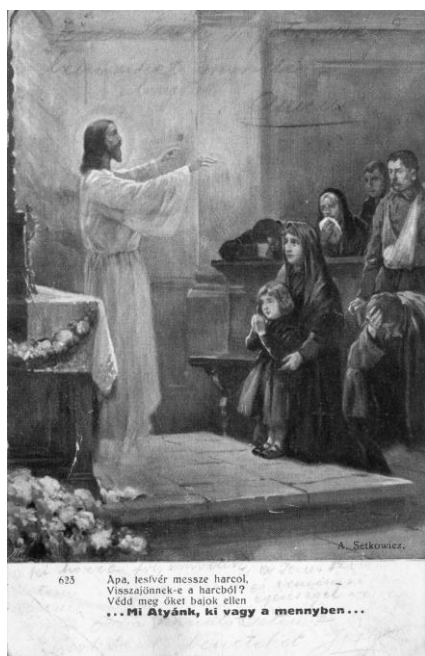
Virrasztás a halott katona fölött

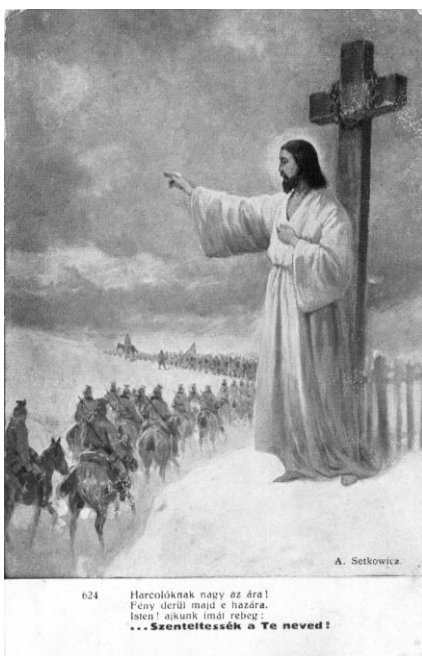
Jézus a hadvezetésben

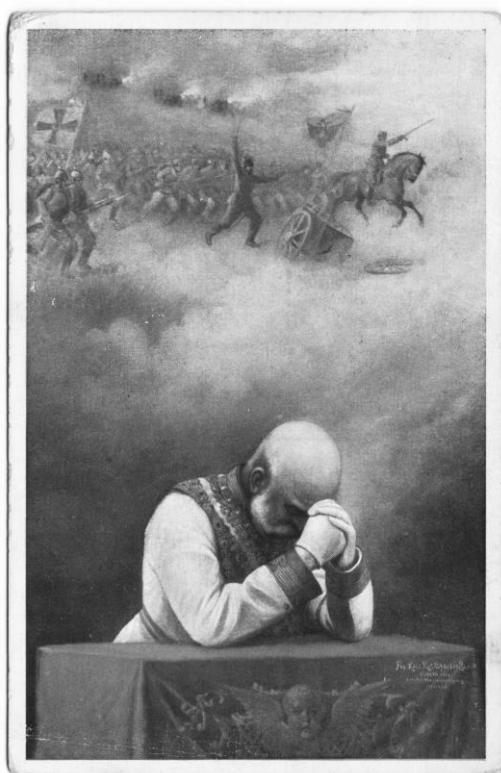
Jézus a fronton

Jézus a hátszágban

Jézus a hadi úton

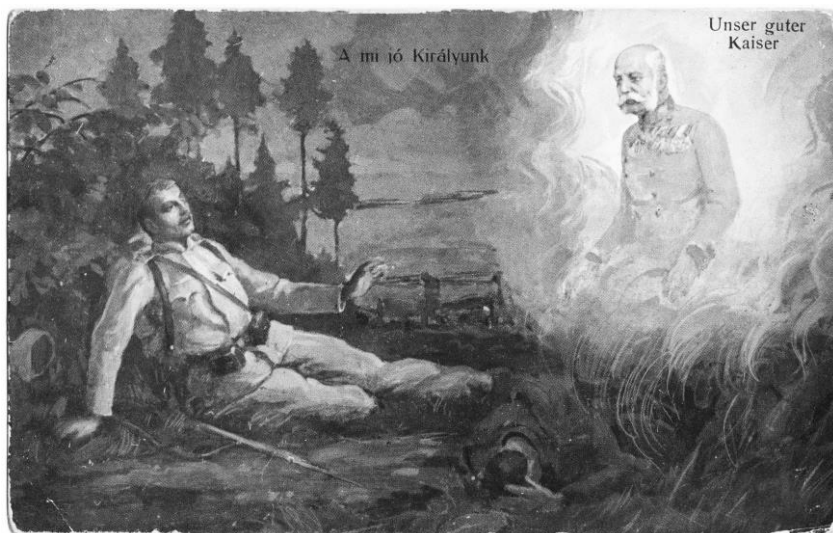

Királyunk imája.

Te ki szívekbe látsz,
Te tudod legjobban,
Nem akartam én így:
Az én szívem mindig
Népeimért dobban.

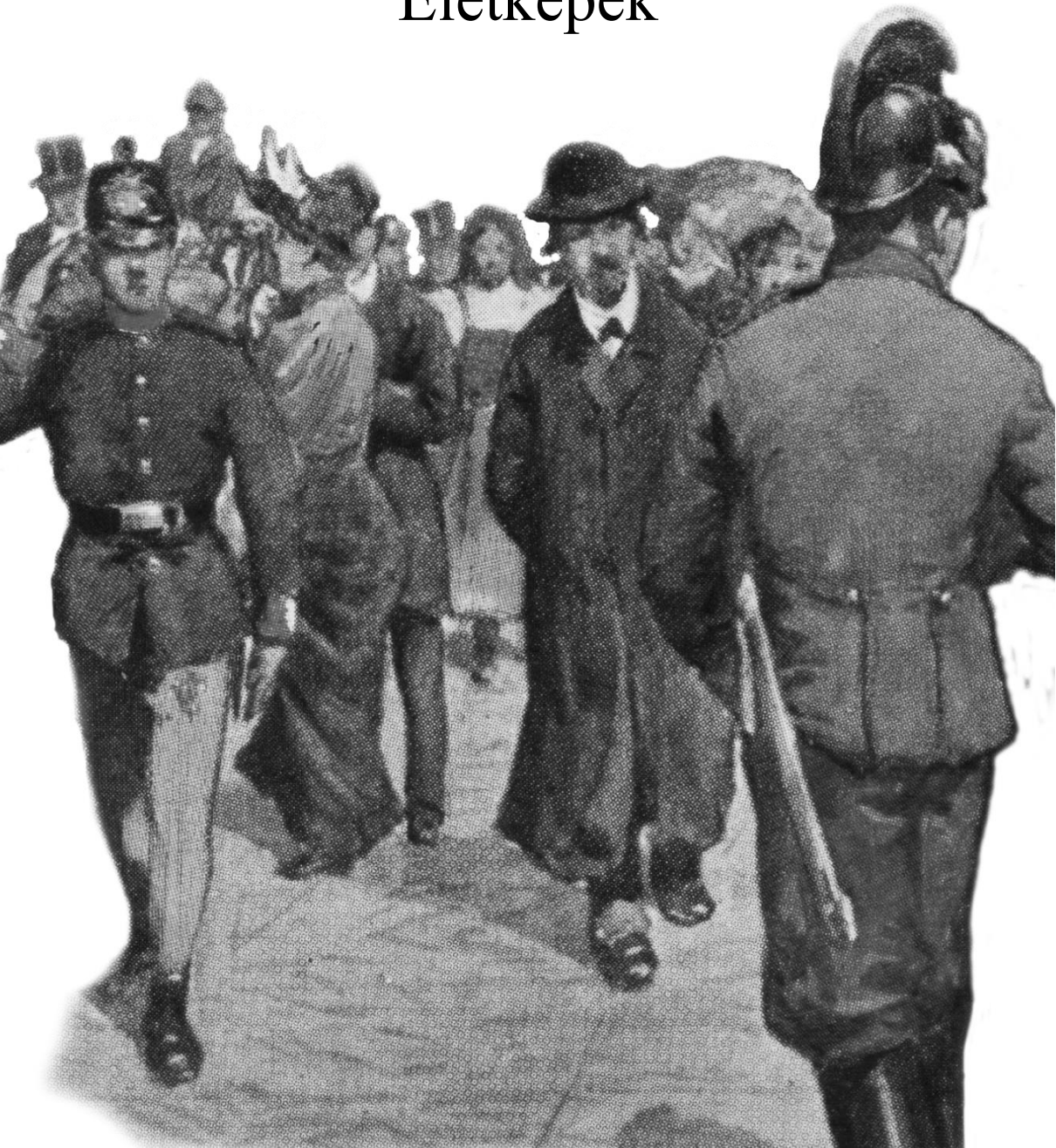
Magas Égek Ura!
Né hagyj el most minket
Segítsd diadalra
E bőszi viadalba,
Vitéz seregünket!

Királyunk imája – propaganda képeslap

„A mi jó Királyunk / Unser guter Kaiser” – propagandalap

Életképek

A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változásaira

Szeged, 2015. november 26-27.

Konferencia
Fővédnöke

Habsburg-Lotharingiai Mihály

a Szuverén Máltai Lovagrend rendkívüli és meghatalmazott nagykövete,
a Mindszenty Alapítvány elnöke

2015. november 26.

Szegedi Városháza díszterme
Széchenyi tér 10-12., 6720 Szeged
Köszöntők (10.00-11.00)
(Habsburg-Lotharingiai Mihály,
Prof. Dr. Karsai Krisztina)

Szegedi Városháza díszterme
Széchenyi tér 10-12., 6720 Szeged
Plenáris előadások (11.00-12.30)
(Pál József, Kürti László,
Jakab Albert Zsolt)

SZTE BTK Néprajzi és Kulturális
Antropológiai Tanszék,
Folyosó Galéria
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**„Itt a lövészárkok mentén”
13.30** (kiállítást megnyitja:
Barna Gábor)

SZTE-BTK Kari Konferenciaterem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Írásbeliség, narrativitás
(14.00-18.30)**
(Vajda András, Kiss Gábor
Ferenc, Schill Tamás, Gilányi
Magdolna, Karácsony-Molnár
Erika, Bódnán Zsolt, Kukkonka
Judith, Heckenast Andrea,
Csapai János, Nagy Gábor,
Pajor Katalin)

SZTE Bálint Sándor terem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Háború hatása a háterszágban
(14.00-17.20)**
(Molnár Tibor, Cora Zoltán, Orbán
Imre Mihály, Baksa Brigitta,
Borbély Tamás, Somogyi László,
Székelyné Kőrösi Ilona,
Katona Csaba)

SZTE Bálint Sándor terem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Közösségszerveződés,
egyesületek (17.20-18.50)**
(Czegledi Noémi, Hrotkó Larissza,
Csizmadia Edit, Markos Gyöngyi)

Milleniumi Kávéház
Dugonics tér 12., 6720 Szeged
**„A doberdói fa visszatér”
19.30** (filmvetítés)

2015. november 27.

SZTE-BTK Kari Konferenciaterem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Változó társadalmi szerepek
és mindennapok (9.00-12.30)**
(Bódnán Gergely, Nagyillés Anikó,
Závodi Szilvia, A. Gergely András,
Vukov Anikó Veronika, Fodor
Fanni, Papp Barbara, Tóth
Orsolya, Szabóné Bognár Anikó)

SZTE Bálint Sándor terem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Az első világháború percepciója
(9.00-12.10)**
(Marinka Melinda, Miklós Péter,
Fodor Péter, Hicsik Dóra, Veres
Szabolcs, Falusi Norbert, Keményfi
Róbert, Órsi Julianna)

SZTE Petőfi Épület, fsz. 4. terem
Petőfi Sándor sgt. 30-34.,
6722 Szeged
**Felekezeti és vallási élet
a Nagy Háborúban (9.00-12.10)**
(Vass Erika, Horváth István,
Kovács Kálmán Árpád, Szigeti
Jenő, Vértesi László, Tengely
Adrienn, Frauhammer Krisztina,
Stencinger Norbert)

SZTE-BTK Kari Konferenciaterem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Emlékezet, gyász, hős kultusz
(13.00-15.50)**
(Balázs Eszter, Vér Eszter Virág,
Zima András, Törő Balázs, Anka
László, Király Sándor,
Glässer Norbert)

Közreműködnek:
Benedekfi István (zongora), Bónus Gábor (ének), Garamvölgyi Anett (ének)

SZTE Bálint Sándor terem
Egyetem utca 2., 6722 Szeged
**Muzealizáció, reprezentáció,
örökségesítés (13.00-15.40)**
(Ságvári György, Megvaszai Szilvia,
Ilyés Zoltán, Kovács László Erik,
Szabóné Bognár Anikó, Végh
Katalin, Tóth István,
Mód László)

SZAB Néprajzi Munkabizottsága

MTA-SEF
VALLASI ANTROPOLÓGIAI CENETRUM

Szegedi Tudományegyetem
Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Konferencia megnyitója a szegedi Városházán

Konferencia résztvevői a szegedi Városházán

Habsburg-Lotharingiai Mihály nagykövet

Konferencia megnyitója a szegedi Városházán

A. Gergely András

Megyasszai Szilvia

Balázs Eszter

Szekció a Bálint Sándor teremben

Felekezeti és vallási élet szekció

Szekciók között

„Örömmel fogadtam a Szegedi Tudományegyetem felkérését A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására című konferencia fővédnökségét illetően. A kérés azért sem állt tőlem messze, mivel pont száz éve ilyenkor nagyapám, Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg – vagy ahogy katonái inkább nevezték: József apánk – Ausztria-Magyarország túlzás nélkül legnehezebb frontszakaszán vívta az öldöklő 4. isonzói csatát, a VII. hadtest élén. Doberdó sziklafennsík-jának neve azóta fogalommá vált a magyar nyelvben, még hozzá a hősie, hazafias helytállást megtestesítő, ugyanakkor a borzalmas veszteségek miatt tragikus fogalommá. [...] A konferencia társadalmi vonatkozásai is erőteljesen kötődnek József főherceghez, ugyanis sok tábornok társával ellentétben igen érzékenyen reagált katonáinak igényeire és figyelmesen követte életüket, nehézségeiket, sorsukat. Ennek volt köszönhető az a rajongásig menő szeretet, melyet iránta tápláltak.”

Habsburg-Lotharingiai Mihály

A történelmi eseménysorozat nemcsak az európai hatalmi viszonyokat és az államhatárokat változtatta meg gyökeresen, hanem jelentékeny hatást gyakorolt a mindennapokra is, hiszen alapvetően átformálta a korábbi kapcsolathálókat, és új kihívások elé állította a közösségeket. A háború olyan átmenetként értelmezhető, amely a modernitás egyes folyamatait felerősítette, új jelenségeket hozott a felszínre, vagy a változásoknak új irányokat szabott. A kötet ezeket a jelenségeket járja körül esettanulmányok formájában hazai és határon túli tudományos műhelyek alapkutatásaira támaszkodva.

